כתבי־יד עבריים מצוירים

מאת בצלאל נרקיס

אוצרות התורה
אוצרות השות

מבוא מאת
ססיל רות

מהדורה עברית חדשה ומתוקנת

בית הוצאה כתר • ירושלים

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 57

HEBREW ILLUMINATED MANUSCRIPTS
by Bezalel Narkiss

הדפסה שלישית 1992

עברית: דליה שחק
עריכה: דליה טסלר

© כל הזכויות שמורות לבית הוצאה כתר, ירושלים בע"מ
ת"ד 7145, ירושלים

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו בשום צורה ובשום
אמצעי, אלקטרוני או מיכאני (לרבות צילום והקלטה),
ללא אישור בכתב מהמוציא לאור.

מספר קטלוגי: 533039

סידור, הדפסה ובריכה: מפעלי דפוס כתר, ירושלים
Printed in Israel

שלמי תודה

אנו מביעים בזה את תודתנו לספריות, למוזיאונים ולאוספים שסיפקו לנו תצלומים והתירו לנו להביאם כאן.

אוסטריה
Österreichische Nationalbibliothek, Wien

איטליה
Biblioteca Casanatense, Roma; Accademia Dei Concordi Di Rovigo; Biblioteca Ambrosiana, Milano; Biblioteca Palatina, Parma; Biblioteca Universitaria, Bologna; Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatican City; Seminario Vescovile, Vercelli

ארצות הברית
Library of Congress, Washington; Hebrew Union College, Jewish Institute Religion, Cincinnati; The Library of the Hispanic Society of America, New York; The Library, Jewish Theological Seminary of America, New York; University Library, Princeton; Private Collection, New York

אוצרות התורה
אוצרות השות

בריטניה
University Library, Aberdeen; The Bodleian Library, Oxford; British Library, London; University College, Mocatta Library, London; Cambridge University Library; Emmanuel College, Cambridge; John Rylands Library, Manchester; Private Collection, London

ברית המועצות
Public Library, Leningrad

גרמניה
Badische Landesbibliothek, Karlsruhe; Bayerische Staatsbibliothek, München; Hessischen Landes-und Hochschulbibliothek, Darmstadt; Universitätsbibliothek, Leipzig; Sächsische Landesbibliothek, Dresden; Orientabteilung der Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin; Staats-und Universitätsbibliothek, Hamburg

דנמרק
Det Kongelige Bibliotek, Copenhagen

הונגריה
Library of the Hungarian Academy of Sciences, Kaufmann Collection, Budapest

יוגוסלביה
National Museum, Sarajevo

ישראל
אגף בצלאל, מוזיאון ישראל, ירושלים; בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים; ספריית מכון שוקן, ירושלים; אוסף ד.ס. ששון, ירושלים

מצרים
בית הכנסת הקראי, קהיר

פולין
University Library, Wrozlaw

פורטוגל
Biblioteca Nacional, Lisbon

צרפת
Bibliothèque Nationale, Paris

הערות עזר לקורא

המונח "אִיוּר" משמש בספר זה כשם כללי ל"ציור בכתבי־יד", שהוא תרגום המונח הלטיני של ימי הביניים "אִילוּמִינַצְיָה". "אִילוּסְטְרַצְיָה", לעומת זאת, מופיעה כאן במשמעות של "ציור טקסט", והמונח "עיטור" משמעו "דקורציה", שאין עמה קשר לטקסט הכתוב. לתרגום המונח "מִינְיָאטוּרָה" השתמשנו במונח "לוּחַ" במקרים, שבהם הציור הממוסגר משתרע על־פני עמוד שלם, חצי עמוד, או נראה גדול למדי בתוך העמוד. ללוחות קטנים יותר ולקַרטוּשִים קָראנו "לוחִיוֹת"; בייחוד ללוחיות המכילות "מלות פתיחה". לעומת "אותיות פתיחה", הם ה"אִינִיצְיָאלִים" המעוטרים בכתבי־היד הלטיניים, התפתחו בכתבי־היד העבריים "מלות פתיחה" בגלל העדר אותיות רבתי בכתב העברי.

מִספרי העמודים בכתבי־היד מימי הביניים מסומנים בצורה שונה מזו שאנו רגילים לה בספר המודפס. במקום מספר עמודים רצופים משני צדי הדף ניתנים בכתבי־היד מספרים לדפים (פוֹלְיוֹ, folio); צדו הקדמי של הדף נקרא עמוד א (רֶקטוֹ, recto), ואילו צדו האחורי מכונה עמוד ב (וֶרסוֹ, verso). בספר שלפנינו צוין צדו הקדמי של הדף במספרו בלבד (למשל דף 12), ואילו את צדו האחורי ציינו בתוספת ב (למשל דף 12ב).

תוכן העניינים

פתח דבר 11

מבוא מאת סטיל רות 13

כתבי־היד העבריים המצוירים בימי הביניים 15

א. יחס היהדות אל האמנות 15

ב. ציור כתבי־יד עבריים בימי הביניים 17

חומרים וטכניקות בכתבי־יד עבריים מצוירים 22

ג. כתבי־יד מצוירים מהמזרח 23

ספרי תנ"ך 24

פרשות בודדות וספרי לימוד האלפבית 25

כתובות 28

ספרים אחרים 28

ד. כתבי־יד מצוירים מספרד 28

ספרי תנ"ך 32

הגדות של פסח 37

ספרים אחרים 40

ה. כתבי־יד מצוירים מצרפת 40

הגדות של פסח 41

ספרי תנ"ך 41

ספרים אחרים 41

אסכולת דרום צרפת 42

ו. כתבי־יד מצוירים מגרמניה 42

האסכולות הסגנוניות של כתבי־היד המצוירים מגרמניה 43

ספרי תנ"ך 45

מחזורי תפילה 51

הגדות של פסח 55

ספרים אחרים 56

ז. כתבי־יד מצוירים מאיטליה 57

אסכולות רומא ומרכז איטליה במאה השלוש־עשרה 57

אסכולות איטלקיות בנות המאה הארבע־עשרה 58

אסכולות איטלקיות בנות המאה החמש־עשרה 59

אסכולות צפון איטלקיות 61

האסכולה הפלורנטינית 61

אסכולת דרום איטליה 62

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 61

לוחות 67

כתבי־יד מזרחיים

1. שרידי תנ"כים מאוסף פִּירְקוֹבִיץ' 69
   א. "תנ"ך לנינגרד הראשון". מצרים, 929 69
   ב. "שריד של תנ"ך לנינגרד". מצרים, המאה האחת־עשרה 69
2. "תנ"ך לנינגרד השני". פֶּסְטָאט, 1010 71
3. "פרשת שלך לך". מצרים, 1106–1107 73
4. "חומש תימני". צנעא, 1469 75

כתבי־יד ספרדיים

5. "כתר דמשק". בורגוס, 1260 77
6. "תנ"ך סרווירה". סֶרֶוִוירָה, 1300 79
7. "סידור הַמִּילְטוֹן". ספרד, 1300 לערך 81
8. "הגדת־הזהב". ברצלונה, 1320 לערך 83
9. "הגדת־האחות להגדת־הזהב". ברצלונה, אמצע המאה הארבע־עשרה 85
10. "הגדת־סרייבו". ברצלונה, המחצית השנייה של המאה הארבע־עשרה 87
11. "הגדת־ששון הספרדית". קטלוניה, המחצית הראשונה של המאה הארבע־עשרה 89
12. "הגדת־ברצלונה". ברצלונה, אמצע המאה הארבע־עשרה 91
13. "הגדת־ריילנדס הספרדית". קטלוניה, אמצע המאה הארבע־עשרה 93
14. "הגדת־האח להגדת־ריילנדס הספרדית". קטלוניה, הרבע השלישי של המאה הארבע־עשרה 95
15. "הגדת־קאופמן". קטלוניה, סוף המאה הארבע־עשרה 97
16. "תנ"ך פרחי". ספרד־פרובנס, 1366–1382 99
17. "תנ"ך קְנִיקוֹט הראשון". לָה קוֹרוּנְיָה, 1476 101
18. "מורה נבוכים של קופנהגן". ברצלונה, 1348 103
19. "משנה תורה מליסבון". ליסבון, 1472 105
20. "תנ"ך ליסבון". ליסבון, 1482 107
21. "תנ"ך החברה הספרדית". ליסבון (?), סוף המאה החמש־עשרה 109

כתבי־יד אשכנזיים

22. "הגדת־הדרקונים". צרפת, המאה השלוש־עשרה 111
23. "ספר המכלול של לונדון". צפון־מזרח צרפת, 1280 לערך 113
24. "חומש פּוֹלִינִי". פולין, 1300 115
25. "תנ"ך האַמְבְּרוֹזְיָאנָה". אולם (?), 1236–38 117
26. "מחזור וורמס". וירצבורג, 1272, ו־1280 לערך 119
27. "מחזור הארכיבישוף לוד". פרנקוניה, אמצע המאה השלוש־עשרה 123

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 62

28. "הגדת־ראשי הציפורים". פרנקוניה, הרבע האחרון של המאה השלוש־עשרה 123
29. "חומש רגנסבורג". בווריה (רֶגֶנְסבּוּרְג?), 1300 לערך 125
30. "משנה תורה של קאופמן". צפון צרפת, 1296 127
31. "תנ"ך שוקן", דרום גרמניה, 1300 לערך 129
32. "חומש הדוכס מסַסֶקס". דרום גרמניה, 1300 לערך 131
33. "המחזור המשולש" (כרך א). דרום גרמניה, 1320 לערך 133
34. "המחזור המשולש" (כרך ב). דרום גרמניה, 1320 לערך 135
35. "מחזור נירנברג". אסכולת בזל, 1331 137
36. "תנ"ך פַּרְמָה האשכנזי". מערב שוויץ, תחילת המאה הארבע־עשרה 139
37. "חומש קוֹבּוּרְג". קובורג, 1395 141
38. "הגדת־אֶרְנָה מִיכאל". איזור הריינוס התיכון, 1400 לערך 143
39. "ספר המכלול של המבורג". איזור הריינוס התיכון (מיינץ?), 1434 145
40. "הגדת־נירנברג השנייה". איזור הריינוס התיכון (?),
אמצע המאה החמש־עשרה 147
41. "הגדת־יהודה". איזור הריינוס התיכון (?), אמצע המאה החמש־עשרה 149
42. "הגדת־לונדון של יואל בן שמעון". בווריה ומרכז איטליה,
אמצע המאה החמש־עשרה 151
43. "הגדת־דַּרְמְשְׁטַדְט". איזור הריינוס התיכון (?),
הרבע השני של המאה החמש־עשרה 153
44. "סידור הרבי מרוּזְ'ין". דרום מזרח גרמניה, 1460 לערך 155
45. "הגדת־סַינְסִינָטִי הראשונה". דרום גרמניה (?), 90–1480 157

כתבי־יד איטלקיים

46. "התנ"ך של הבישוף בֶּדֶל". רומא, 1284 159
47. "משנה תורה של ירושלים". ספרד, המאה הארבע־עשרה ופְּרוֹבַנְס',
1400 לערך 161
48. "ארבעה הטורים של הוותיקן". מַנְטוֹבָה, 1435 163
49. "המחזור האיטלקי של שוקן". רומא וֶונֶטוֹ, 1441 165
50. "הגדת־וושינגטון". פירנצה, 1478 167
51. "המכלול הרפואי של קימברידג'". פַּדוֹבָה (?), 1400 לערך 169
52. "המחזור האיטלקי של רוטשילד". פירנצה, 1492 171
53. "מחזור פֶּזָרוֹ של ששון". פזרו, 1480 173
54. "הקָנוֹן של אבן סינא בבולוניה". פֶּרָרָה, סוף המאה החמש־עשרה 175
55. "טור אבן העזר של וֶרְצֶ'לִי". פררה (?), אמצע המאה החמש־עשרה 177
56. "ספר המכלול של רוטשילד". פררה, 1470 לערך 179
57. "ספר העיקרים של רוֹוִיגוֹ". פירנצה, אמצע המאה החמש־עשרה 181
58. "התנ"ך הפורטוגלי של הספרייה הלאומית בפריס". ליסבון ופירנצה,
סוף המאה החמש־עשרה 183

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 63

59. "מכלול ההלכה של המבורג". פַּדובה, 1477 185
60. "משנה תורה של פרנקפורט". מנטובה (?), סוף המאה החמש־עשרה 187

הערות 189

מילון מונחים 194

ביבליוגרפיה עברית וקיצוריה 198

ביבליוגרפיה לועזית וקיצוריה 199

רשימת ציורים בשחור לבן 206

אינדקסים 208

1. אינדקס נושאים 208
2. אינדקס שמות 210
3. אינדקס כתבי־יד 212
4. אינדקס ספריות 219

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 64

פתח דבר

שלוש־עשרה שנים עברו מאז נתפרסם ספר זה לראשונה באנגלית בשם *Hebrew Illuminated Manuscripts*. במשך השנים הללו עורר הספר עניין רב בציבור הרחב ונדפס במתכונתו הראשונה בכמה מהדורות. גם בין החוקרים וההיסטוריונים של האמנות היכה הספר הדים, וכתוצאה מכך נכתבו במשך שנים אלה מחקרים רבים בנושא כתבי־היד העבריים המצוירים. בינתיים הוספתי גם אני לחקור, לבחון ולהעמיק, ובעקבות מחקריהם הרבים של עמיתיי ההיסטוריונים ושלי הגעתי לידי כך שנשתנו דעותיי בנושאים רבים. כאשר ביקשה הוצאת "כתר" להוציא ספר זה לאור בעברית, הייתה הכוונה לתקן בו גם את כל השיבושים, שהופיעו בו במהדורתו הראשונה, וגם לעשותו ראוי למהדורה חדשה. ואכן שונה הטקסט של הספר העברי הזה במידה רבה מן הטקסט האנגלי, ואם כי התמונות הצבעוניות הן אותן תמונות עצמן, נענתה הוצאת "כתר" לבקשתי והוסיפה עוד 63 תמונות בשחור־לבן, המרחיבות את היריעה ומזמינות את הקורא ליתר עיון בכתוב.

יש לשבח את הוצאת "כתר", על שראתה לנכון להוציא מהדורה עברית של ספר זה, העוסק בנושא חשוב כל כך של האמנות החזותית בתרבות היהודית בימי הביניים. נושא זה, שהשפעתו על הייחודיות היהודית הייתה רבה, אינו מוכר לציבור הרחב, ואילו התרבות הספרותית של ימי הביניים ידועה יותר, אם כי לא תמיד היא מובנת. לא קל להתעמק בפיוט או בתפילה שנתחברו בימי הביניים, ועוד יותר קשה לרדת לסוף דעתם של בעלי הלכה ופוסקים באותה תקופה. אך הציור, השווה לכל נפש ומובן לכל רואהו, יכול לקרב את המסורת היהודית של ימי הביניים אל לבם של בני דורנו. הביטוי "טוב מראה עיניים מהלך נפש", נכון כיום, כשם שהיה בימי קדם. אם יעוררו ציורים אלה המובאים בספר עניין וסקרנות בקרב קוראי הספר, ישאפו וכו' שהאמנות החזותית של התרבות היהודית בימי הביניים תובן ותתקבל על הדעת כראוי לה. המתבונן, שיתעמק בנגלה ובנסתר שבתמונות אלה, יסתבר לו בסופו של דבר, שהמוסכמות, שהיה רגיל בהן בדבר איסור ציור דמויות ביהדות, אין להן שחר והן מוטעות מיסודן.

מאז תקופת הבית השני ועד ימינו לא היו ביהדות גילויים של עבודת אלילים, והחשש מפני הערצת הדמויות המצוירות לא היה קיים כלל גם בקרב הציירים האמנים וגם בקרב קהל הצופים והצרכנים של יצירותיהם. היפוכו של דבר: תמונות אלו שבכתבי היד המצוירים שימשו לפנים אמצעי המחשה ולימוד, וכאז כן עתה אפשר להיעזר בהן בהכרת התרבות היהודית ובהבנתה; והדברים אמורים בראש ובראשונה במי שמחפש את זהותו היהודית.

המתבונן בדפים מצוירים אלה חייב לזכור, שכל אחד מהם מייצג למעשה ספר שלם, המעוטר לרוב בציורים רבים נוספים; את כתב־היד במלואו של ספר זה אי אפשר להביא לידיעת המתעניין אלא בצורת העתק צילום מלא שלו הנקרא פַּקְסִימִילְיָה. מספר הפַּקְסִימִילְיוֹת של כתבי־יד מצוירים הולך וגדל, למרות ההוצאות הרבות הכרוכות בייצורן. אלא שלדאבוננו מספר הפקסימיליות של כתבי־יד עבריים מצוירים הוא קטן ביותר. אני תקווה, שריבוי ההתעניינות בכתבי־יד עבריים מצוירים, בעקבות הקריאה והעיון בספר זה, יביא לריבוי מקביל במספר הפקסימיליות של כתבי־יד עבריים מצוירים שלרשות המעיין, הקורא והמתבונן.

תודתי נתונה בראש ובראשונה להוצאת "כתר"; לעומד בראשה אליאב כהן ולמנהל הייצור יעקב צורף, שעודדוני להוציא את ספרי בעברית ואפשרו לי לתקנו ולהוסיף לו מספר רב של תמונות. תודתי נתונה גם לחבריי ההיסטוריונים הרבים, ששלחו לי את תגובותיהם על הספר האנגלי במאמרי ביקורת, במכתבים ובהערות בעל־פה. שלמי תודה שלוחים גם לתלמידיי באוניברסיטה העברית בירושלים ובמקומות אחרים, מבקריי הנועזים ביותר, שסייעו לי להעמיק לחקור בתחום הספר העברי המצויר.

בין אלה שעזרו בהוצאת הספר בעברית, רצוני להזכיר במיוחד את דליה שחק, שתרגמה את הספר, את יובל קמרט, ואת דליה טסלר, שערכה את כתב־היד, את יעל צירלין, שעזרה במציאת הקולופונים, את ד"ר עליזה כהן־מושלין, שקראה את כתב־היד העברי כולו ועזרה לי בהתקנתו, ואת כריסטין אבנס, שהדפיסה את הביבליוגרפיה בדייקנות. יבואו כולם על הברכה.

ירושלים, שבט תשמ"ד

בצלאל נרקיס

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 65

מבוא מאת סטיל רות

קשה לקבוע בבירור באיזו תקופה התחילה מסורת איורם של כתבי־יד עבריים. כתבי־היד העבריים המצוירים הקדומים ביותר שהגיעו לידינו נכתבו ועוטרו בארצות האיסלאם, במאות התשיעית והעשירית לספירה, אך ברור לנו, שראשיתה של מסורת זו חלה בתקופה מוקדמת יותר. אפשר אף שעיטור כתבי־היד העבריים בציורים התחיל עוד בתקופה הרומית והביזנטית, בימי המשנה והתלמוד, למרות שלא נשארו לנו כתבי־יד מאוירים מן הימים ההם.

מן החפירות הארכיאולוגיות ומן הממצאים שנתגלו בהן ידוע לנו, שבתקופה הרומית נהגו לקבוע בבתי־הכנסת בארץ ישראל ובתפוצות רצפות פסיפס, ובהן לא רק מוטיבים עיטוריים ודמויות של בעלי־חיים, אלא גם תיאורים של אישים ומאורעות הלקוחים מן המקרא. אפשר שגם קירות בתי־הכנסת עוטרו בציורי־קיר, שהביאו בפירוט רב סיפורים ומחזורי־סיפורים מן התנ"ך, כמו אלה ששרדו בדוּרָא אֵירוֹפּוֹס שעל נהר פרת.

מן העובדה, שהציורים בבתי הכנסת היו מותרים ולא חל עליהם האמור בדיבר השני: "לא תעשה לך פסל ובל תמונה", נוכל להסיק, שעל אחת כמה וכמה לא היה איסור על ציורים בכתבי־יד ועל חפצים אחרים שנועדו לשימוש בבית. לפי סברתם של כמה מן החוקרים, עמדו לנגד עיניהם של אמני ציורי־הקיר בדוּרָא אֵירוֹפּוֹס ציורים מוקדמים יותר, שעיטרו כתבי־יד של התנ"ך. יש חוקרים הטוענים, שהקדומים שבכתבי־היד הנוצריים המאוירים של התנ"ך, כגון כתב־היד של ספר בראשית המכונה "ספר הבראשית של וינה", מבוססים על אבטיפוסים יהודיים. חשיבות רבה נודעת לכך, שהנושאים שהיו רווחים באמנות הדתית הנוצרית המוקדמת לקוחים מן הברית הראשונה, כלומר מספר התנ"ך (כגון אדם וחוה, נוח, עקדת יצחק, סיפור יונה וכדומה), יותר מאשר מן הברית החדשה, כנראה משום מציאותן של דוגמאות יהודיות מוקדמות יותר לתיאורים אלה. נושאים אלה מופיעים מחדש בכתבי־יד עבריים מצוירים בימי הביניים המאוחרים. יתר על כן, בכתבי־יד מצוירים נוצריים של התנ"ך מימי הביניים המאוחרים מופיעים לעתים קרובות תיאורים, המבוססים על אגדות, שמקורן בתלמוד ובמדרשים, והשאלה הנשאלת היא, האם מושפעים תיאורים אלה מן האמנות היהודית שקדמה להם, או מאוצר הפולקלור הדתי הכללי של ימי הביניים הנוצריים.

יש להדגיש, שבציורי התנ"ך בכתבי־היד העבריים בימי הביניים מצויים תיאורים מדרשיים וכן פרטים מסוימים, שמקורם קדום ביותר. תיאורים אלה מצויים גם ביצירות האמנות היהודיות מן התקופה הרומית והביזנטית וגם בכתבי־יד מצוירים נוצריים. דוגמה מובהקת לכך הוא תיאור המשכן וכליו בכתב־יד לטיני מפואר של התנ"ך, הידוע בשם "קודקס אמיטאנוס" (מן המאה השמינית לספירה), המתבסס על אבטיפוס איטלקי מזה ועל אבטיפוס, שמקורו באמנות היהודית הקדומה מזה. נראה, שגם דיוקנאותיהם של האבנגליסטים — הם מחברי ספרי הבשורה (האבנגליונים) הנוצריים, המופיעים בכתבי־יד לטיניים ויווניים של הברית החדשה — מבוססים על דוגמאות יהודיות שקדמו להם. ואבן דמות המחבר הנראית ב"קודקס אמיטאנוס" מתארת לא את אחד האבנגליסטים, אלא את עזרא הסופר חובש תפילין־של־ראש.

דיון מפורט בנושא זה יחרוג ממסגרת המבוא הזה; נסתפק בקביעה, שמסורת ציורי התנ"ך בכתבי־היד העבריים קודמת לדוגמאות הקדומות ביותר של כתבי־יד עבריים מצוירים ששרדו לנו. נדודי עם ישראל והשמדתם השיטתית של ספריו בידי צנזורים נוצריים הם רק שתיים מן הסיבות להיעלמם של כתבי־יד עבריים מצוירים קדומים יותר. גורם נוסף הוא התגברותה לפרקים של מגמת ההתנגדות לציור דמות הגוף בבמה קהילות יהודיות. חרף הגילויים שנתגלו לאחרונה, המעידים על כך, שהאמנות החזותית היהודית מושרשת הרבה יותר משסברו החוקרים לפני כן, אל לנו להתעלם מכך שהיו בדברי ימי עם ישראל תקופות, שבהן רווחה מגמה הנוגדת בל תיאור פלאסטי של דמות הגוף. מגמה זו נבעה לעתים מן החשש לעבודת אלילים, כמו בימי החשמונאים, ולעתים בגלל הנטיות האנטי־איקוניות של העמים שבתוכם ישבו היהודים. אחת התקופות הללו מקבילה, כנראה, לתקופה האִיקונוקְלַאסְטִית בביזנטיון; תקופה אחרת מקבילה לתקופת שלטון האִיסלאם, שראה בעין רעה תיאור דמויות אדם בהקשר דתי, בעיקר בגלל אי הבנת הדיבר השני שבתנ"ך. היה ברור ש"עם התנ"ך" לא יכול היה להחמיר בקיום איסור זה, פחות מן העמים שבקרבם שכן.

ואמנם כתבי־היד המצוירים העבריים הקדומים ביותר שהגיעו לידינו — ספרי תנ"ך שנוצרו בארצות האיסלאם — אין בהם זכר לתיאור דמות־הגוף. בדפי הטקסט שלהם יש רק עיטורי־שוליים, בצבע ובזהב. עיקר העיטור בכתבי־היד המוקדמים הללו של ספר זתנ"ך התרכזו בדפי שטיח שבראש כתב־היד ובסופו, המעוטרים בתשלובות גיאומטריות וצמחיות. רבים מקווי ההיקף של הצורות הגיאומטריות והצמחיות עשויים במִיקרוֹגְרָפְיָה, כלומר טקסטים כתובים בכתב זעיר. טקסטים אלה הם בדרך כלל רשימות של המסורה הגדולה, המכילה חילופי נוסחאות של מלים מסוימות בתנ"ך. מובן מאליו, שמגילת־חמשת חומשי התורה, שממנה קראו בבית הכנסת, לא עוטרה כלל, משום שלפי ההלכה אסור באיסור חמור להוסיף עליה אפילו תג או אות אחת.

כתבי־יד עבריים מאוירים, הכוללים תיאורי דמויות אדם, מופיעים לראשונה בקהילות אשכנז במאה השלוש־עשרה. יש לשוב ולהדגיש, שאלה הם כתבי־היד המצוירים הקדומים ביותר ששרדו בידינו מאירופה, אך לא בהכרח הקדומים ביותר שצוירו. כתבי־יד אלה לא היו בשעתם בגדר חידוש מהפכני, ודבר זה מעיד על קיומה של מסורת מוקדמת של כתבי־יד מאוירים, כנראה מן התקופה הרומית המאוחרת. הטקסטים המעוטרים שנוצרו בקהילות אשכנז היו סידורים ומחזורי תפילה ואף ספרי תנ"ך.

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 67

כתבי־היד העבריים המאוירים, ששרדו מן האזור האיטלקי, אף הם מן המאה השלוש־עשרה. בני החוג המצומצם של החלפנים־הבנקאים היהודים המשכילים באיטליה חיקו את שכניהם הנוצרים והיו מובנים להוציא ממון רב כדי להכניס לספריותיהם ספרים לרוב; ספרים הכתובים על קלף משובח בידי סופרים חרוצים ומאוירים בידי אמנים מעולים. הספרים המאוירים נכתבו ברוב תחומי היצירה האנושית: ספרי תנ"ך, סידורים ומחזורים, ספרות יפה, חיבורים פילוסופיים ומדעיים וכן ספרי רפואה. לא כל כתבי־היד העבריים באותם ימים נכתבו למען פטרונים יהודים, כלומר לפי הזמנתם של חובבי ספרים ומוקיריהם בקהילות ישראל. בתקופת הרנסנס נחשבה השפה העברית לאחת השפות ההומניסטיות, ופטרוני־ספרות ואוהבי ספר לא־יהודים התגאו בספרים העבריים שבספריותיהם — ספרים שרבים מהם היו מעוטרים. דוגמה לכך הוא ספר התנ"ך העברי שבספריית הלורנציאנה בפירנצה (Cod. Plut. I. 31), שנכתב למען אחד מבני משפחת מדיצ'י ועוטר במוטיבים ובנושאים נוצריים בידי פרנצ'סקו ד'אנטוניו דל קיריקו (Chierico). אפשר להניח שגם פטרונים לא־יהודים אחרים הזמינו כתבי־יד עבריים מצוירים.

נשאלת אם כן השאלה, האם האמנים, שכתבו ושעיטרו את כתבי־היד הללו, היו בהכרח יהודים? בכתבי־יד מסוימים ברור לנו שאמנם כך הוא הדבר, משום שהסופר־המאייר מעיד על עצמו במפורש שהוא יהודי; בכתבי־יד אחרים אפשר לזהות את האמן הנוצרי על־פי מוטיבים סגנוניים מסוימים שביצירתו. עם זאת קיימת מידה מסוימת של אי־ודאות ביחס לזהותם של אמני עיטורי־השוליים, שבדרך כלל היו עלומי־שם. על כל פנים אל לנו לפסוק הלכה ולומר, כפי שסברו כמה חוקרי אמנות לפנים, שכל העיטורים שאיכותם מעולה צוירו בידי אמנים לא־יהודים דווקא. ידוע לנו, שבאיטליה התקבלו כמה יהודים כחברים בגילדת מאיירי־הספרים, כגון שני אמנים מפֶּרוּג'ה בשנים 1507–1508, ויהודי מפורטוגל בשם אברהם אבן חיים שהיה חבר (באמצע המאה החמש־עשרה, כנראה) חיבור מקיף על אמנות איורם של כתבי־יד. בכמה מכתבי־היד המצוירים מגלה הצייר בקיאות מפליאה במנהגים, במדרש ובמסורת היהודיים, ויש להניח שהיה יהודי. לעתים קרובות מופיע הרצף הסיפורי בתמונות מימין לשמאל, כמו בטקסט העברי, ולא משמאל לימין, כמו בטקסטים הנוצריים בלטינית או ביוונית. יתר על כן, נראה שאמנים נוכריים לא היו להוטים ביותר לצייר למען יהודים, והיהודים לא נטו להעסיק אמנים שאינם מבני־ברית בעיטור ספרי קודש. לאור כמה מן המחקרים האחרונים יש להניח, שאף כתבי־היד העבריים המפוארים ביותר נכתבו ועוטרו בידי יהודים.

אמנות איור כתבי־היד הגיעה לשיאה בתקופת הרנסנס, אך הופעת הספר המודפס במחצית השנייה של המאה החמש־עשרה הנחיתה עליה מהלומה קשה. עם זאת הוסיפה אמנות זו להתקיים בכמה אזורים, בעיטור תעודות רשמיות מסוגים שונים; בקרב היהודים האריכה ימים יותר מאשר בקרב שכניהם. אחת הסיבות לכך היא, כנראה, מספר אנשיהן המצומצם־ביחס של הקהילות היהודיות, שלא הצדיק הדפסת ספרים רבים מעוטרים בחיתוכי־עץ או בפיתוחי־נחושת, להוציא הגדות של פסח, שהיו נפוצות ביותר, וכן ספרי מנהגים. נוסף על כך התפשט הנוהג בקרב עשירי הקהילה היהודית להזמין סידורי־תפילה קטנים, ובהם "מאה ברכות" עיקריות, מאת סופר־אמן מומחה. נוהג זה הגיע לשיאו במאות השמונה־עשרה והתשע־עשרה באירופה המזרחית והתיכונה. בין הספרים האלה נמצאים כתבי־יד, שציוריהם מבוססים על ציורים של ספרים מודפסים, פרי יצירתם של אמנים יהודים.

כתבי־היד העבריים המצוירים בימי הביניים

א. יחס היהדות אל האמנות

הדעה המקובלת היא, שהביטוי האמנותי החזותי אינו עיקר ביהדות. הנחה זו נכונה במידה מסוימת, מאחר שלפי ההלכה חייב אדם מישראל לכוון את לבו אל בוראו, לקיים את מצוותיו וללכת בדרך הישרה, ועיקרים אלה באו בדרך כלל לידי ביטוי מילולי יותר מאשר חזותי. עם זאת ברור לנו שהביטוי האמנותי לא נאסר על ישראל. להפך, ברוב התקופות ההיסטוריות ראו אותו בעין יפה, אם מפני ששירת מטרות חינוכיות, משום "טוב מראה עיניים מהלך נפש", ואם לשם "הידור מצווה", כלומר לשם ייפוי וקישוט תשמישי קדושה בבית הכנסת וכלים כתשמישי מצווה בבית. התמונה המספרת והקשר שלה לטקסט סייעו והועילו להסברים חינוכיים עוד בתקופה העתיקה. לימים השתכלל ביטוי אמנותי זה, ואיורם של כתבי־יד וספרים מודפסים של התנ"ך, של ספרי תפילה והלכה ואפילו של ספרים חילוניים, היה אחת הדרכים החשובות להבנת עיקרי היהדות. אמנים יהודים יכלו לתת ביטוי לרגשותיהם, להבנתם ולתפיסתם המיוחדת בתמונה ולא רק במלה הכתובה.

בניגוד לדעה הרווחת, אין התורה אוסרת על הביטוי האמנותי כשלעצמו. הדיבר השני, "לֹא תַעֲשֶׂה לְךָ פֶּסֶל וְכָל תְּמוּנָה", מכוון בעיקר לאיסור על עבודת אלילים. דבר זה אנו למדים מן ההדגשה, שבחלקו השני של הדיבר, "לֹא תִשְׁתַּחֲוֶה לָהֶם וְלֹא תָעָבְדֵם" (שמות כ: ד–ה). אף לא ניכר שום חשש מעבודת־אלילים בהוראות שניתנו למשה בקשר לבניית המשכן ולעשיית כליו. הוראות אלו כוללות תיאור מפורט של עיטור ארון־הברית בשני כרובים, בעלי־חיים מכונפים שמביניהם דיבר אלוהים עם משה (שמות כה: יח–כב). דבר זה מוכיח, שמאז קיומו של עם ישראל אמנם נאסר עליו באיסור חמור לעבוד אלוהים אחרים, אך לא נאסרה עליו היצירה האמנותית ואף יצירת דמויות, שמקורן "בַּשָּׁמַיִם מִמַּעַל, וַאֲשֶׁר בָּאָרֶץ מִתָּחַת וַאֲשֶׁר בַּמַּיִם מִתַּחַת לָאָרֶץ". גם בכתובים במקרא, המתארים את תולדות עם ישראל בימי בית ראשון, אנו מוצאים אזכורים ליצירות אמנות בעלות דמויות, ולמרות שעבודת האלילים לא פסה עדיין מן העם, והעגלים עדיין נחשבו כדמויות אלוהיות, לא נרתע שלמה המלך מלהעמיד את "ים הנחושת" במקדש "על שְׁנֵי עָשָׂר בָּקָר" (מלכים א, ז: כג–כו) וכן עשר מכונות, שעל המסגרות שלהם הופיעו "אֲרָיוֹת בָּקָר וּכְרוּבִים" (מלכים א, ז: כט), ובדביר שבמקדש עשה גם שלמה שני כרובים מעל לארון (מלכים א, ו: כג–כז) "וְאֵת כָּל קִירוֹת הַבַּיִת סָבִיב חָקַק פִּתּוּחֵי מְקֻלָּעוֹת כְּרוּבִים וּתְמָרֹת וּפִטּוּרֵי צָצִים" (מלכים א, ו: כט).

ההימנעות המודעת הקדומה ביותר בעם ישראל מעשיית "פסל וכל תמונה" בגלל חשש מעבודת אלילים — זמנה הוא, כנראה, ראשית התקופה ההלניסטית, לאחר מות אלכסנדר מוקדון, עת נכבשה ארץ ישראל בידי המלכים לבית סֶלֶבְקוֹס מסוריה, שביקשו לכפות את פולחן הדת ההלניסטית על כל היושבים ברחבי ממלכתם.

הצו, שיצא מלפניהם לעבוד את האלים היווניים ואת פסליהם, עורר בעם התמרמרות עזה וחיזק את האמונה באל אחד ויחיד ובלתי־נראה. שלטון בית חשמונאי גרם לרגיעה ולביטחון מפני לחץ חיצוני. אז התגבשה היהדות לדת מונותיאיסטית אוניברסלית, שלא חששה עוד מעבודת אלילים. זו הייתה תקופת המשנה, עת ניכרה השפעתה של התרבות היוונית על השפה העברית, על החשיבה הדתית של התנאים ועל המושגים האמנותיים שרווחו בקרב העם; השפעה, שנמשכה עד לחתימת המשנה בסוף המאה השנייה לספירה. יחסם הסובלני של תלמידי חכמים, ובתוכם ראשי הסנהדרין, במאה השנייה לספירה, לאמנות ואפילו לפסלי אלילים, מוכיח את העדר חששותיהם מפני סטיות של עבודת אלילים[1].

מסופר, למשל, על רבן גמליאל השני דיבנה, נשיא הסנהדרין, שהיה רוחץ בעכו "במרחץ של אפרודיטי", שבו הוצב פסלה של אלת היופי. כששאל אותו נכרי בשם פְּרוֹקְלוֹס בן פִּילוֹסוֹפוֹס: "מפני מה אתה רוחץ במרחץ של אפרודיטי?" ענה לו רבן גמליאל: "אני לא באתי בגבולה; היא באה בגבולי. אין אומרין: נעשה מרחץ נוי לאפרודיטי, אלא אומרין נעשה אפרודיטי נוי למרחץ" (תלמוד בבלי, עבודה זרה, מד, ע"ב). כלומר: המרחץ עיקר, ופסלה של אפרודיטי טפל לו, ולא בא אלא כדי להוסיף לו נוי.

על גישה עניינית ואובייקטיבית זו ליצירות אמנות אצל רבן גמליאל מעידה גם העובדה, שהיו לו בעלייתו "בטבלה (בלוח) שבכותל (בקיר), דמות צורות לבנה" (ראש השנה כד, ע"א), כלומר תיאורים חזותיים של ירח מלא וחסר, שבהם נעזרו העדים בבואם לזהות את צורת הלבנה במולדה, שראו באותו לילה (כדי שאפשר יהיה לקדש את החודש, כלומר להכריז על ראש חודש חדש, שבו נראה הירח במלואו), אף־על־פי שצורת הלבנה נחשבה סמלה של אלת הירח היוונית. בסביבה בעלת אקלים רוחני חופשי כזה יכלה להיווצר מערכת של תיאורים חזותיים, בעיקר תיאורי המאורעות המסופרים בתנ"ך; ואמנם השתמרו לנו תיאורים מעין אלה מן המאות הראשונות לספירה, גם באמנות המונומנטלית וגם באמנות הזעירה של היהודים.

על אחד הקירות ששרדו בפומפיי (שחרבה בהתפרצות הווזוב בשנת 79 לספירה) אנו מוצאים ציור־קיר, המתאר כנראה את משפט שלמה[2], ועל מנורת־חרס מאלכסנדריה, אולי מן המאה הרביעית לספירה, מתוארת מלחמת דוד וגלית[3]. על פריטים רבים של אמנות זעירה, שנוצרו החל במאה הראשונה לספירה, אנו מוצאים את תיאור עקדת יצחק. חשיבות רבה להבנת התפתחותו של הציור היהודי נודעת לגילויו, בראשית שנות השלושים, של בית־כנסת יהודי מאמצע המאה השלישית לספירה בדוּרָא אֵירוֹפּוֹס שעל נהר פרת[4]. כל קירותיו של בית־כנסת זה מכוסים בציורי־קיר, המתארים אירועים ואישים מן המקרא. ברצף שאינו תואם את סדר התרחשותם בתנ"ך, נמצאים בו סיפורים מחיי האבות, הנביאים

1. יציאת בני ישראל ממצרים, טביעת המצרים ומעבר ים סוף בשנים־עשר שבילים. ציור בקיר המערבי של בית הכנסת בדורא אירופוס משנת 244. דמשק, המוזיאון הלאומי.

והמלכים. למרות שלרבים מן הציורים יש צביון סמלי וייצוגי, יותר מאשר אופי עלילתי מובהק, מסתבר מן הפרטים הסיפוריים שבהם, שבמאה השלישית לספירה היה קיים כבר מחזור נרחב של ציורים, המתארים אירועים ואישים במקרא. נראה, שתמונות בכתבי־יד מאוירים שימשו דוגמה לאמני ציורי־הקיר של דורא אירופוס[5], המשוחזר כיום במוזיאון הלאומי בדמשק.

יש לציין, שרבים מציורי־הקיר שבדורא מבוססים על תיאורים המצויים באגדה או במדרשים, המפרשים את פסוקי התנ"ך, ולא על סיפורי המקרא כפשוטם. אחת התמונות, למשל, מתארת את יציאת בני ישראל ממצרים ומעבר ים סוף (ציור 1) בשלוש סצינות מימין לשמאל, שבכל אחת מהן מופיע משה העושה נסים במטהו. כבר בתמונה הראשונה נראים בני ישראל, כשהם נושאים כלי נשק, שאינם נזכרים בתורה, אך המדרש ותרגום יונתן הארמי לתורה (שמות יג: יח) מסבירים את הביטוי "חמושים" — "מזוינים", וכמי שמאורגנים ביחידות צבא־יות של חמישה נושאי נשק[6]. בסצינה האחרונה עוברים בני ישראל בחרבה בשנים־עשר שבילים, גם זה בהתאם לפירוש המדרשי ולא המקראי (תרגום פסיבדו־יונתן לשמות יד: כא)[א6]. פירוש הכתובים על־דרך המדרש היה מקובל ביהדות כבר בתקופה ההלניסטית הקדומה ועבר מדור לדור כמסורת שבעל־פה; זו הועלתה על הכתב רק בתקופות מאוחרות יותר. העובדה, שנושאים תנ"כיים היו רווחים גם באמנות הנוצרית הקדומה, ושתיאוריהם מכילים גם חומר הלקוח ממדרשים יהודיים, מורה שלנגד עיניהם של האמנים הנוצרים הקדומים עמדו יצירות־אמנות יהודיות, שבהן השתמשו כבדגמים. תיאורים תנ"כיים באמנות הנוצרית המוקדמת מצויים בציורי־קיר שבקירות הקטקומבות, על־פני סרקופגים, על תיבות וקופסאות עשויות שנהב ומתכת, ובכתבי־יד יווניים ולטיניים מצוירים. יעקב החולם בבית־אל נראה, למשל, בציורי־קיר בקטקומבה הנוצרית בוויָה לָטִינָה שברומא, מניח את ראשו לא על אבן "מאבני המקום", כמסופר במקרא (בראשית כח: יא), אלא על שלוש אבנים, המסמלות את שלושת האבות, כפי שנאמר במדרש[36]. בין התנ"כים היווניים המאוירים בולט כתב־היד בן המאה השישית לספירה — הידוע בשם "הבראשית של וינה" — במספר הרב של תיאורים המבוססים על מדרשי־אגדה יהודיים[36]. באיורים של אחד מכתבי־היד הלטיניים הנדירים של התנ"ך מן המאה השביעית לספירה, הנקרא "חומש אשברנהם", נמצאים הרבה תיאורים המבוססים על המדרש. באחד מהם נראית רבקה הבאה לשאול בבית־מדרשם של שם ועבר לגורל הבנים המתרוצצים בקרבה — הפירוש המדרשי (בראשית רבה ג: ג) לפסוק המקראי "וַתֵּלֶךְ לִדְרֹשׁ אֶת ה'" (בראשית כה: כב)[7]. כתבי־היד העבריים הקדומים ביותר שבידינו כיום הם מגילות מדבר יהודה, שתאריכן של המוקדמות שבהן הוא המאה הראשונה לפני הספירה. הטקסט במגילות אלו אינו מעוטר, אך נראה, שהיו בעת ההיא כתבי־יד עבריים, שנעשו בהם נסיונות ראשוניים לעיטור, שכן התלמוד מזהיר מפני סופר "שכתב את האַזְכָּרוֹת (אזכורי שם ה') במגילת ספר תורה בזהב — הרי אלו יגנזו" (שבת קג, ע"א); מכאן שמגילות, שבהן נכתבו שמות ה' בזהב, אמנם היו בנמצא בתקופה זו. גם במסכת סופרים (פרק א, הלכה ח) נאמר: "אין כותבין בזהב. מעשה בתורתם של אלכסנדריים, שהיו כל אזכרותיה כתובות בזהב, ובא מעשה לפני חכמים, ואמרו: תיגנז"[8]. איגרת אַרִיסְטֵיאָס, המתארת את תרגום התנ"ך ליוונית בידי שבעים ושניים חכמים (תרגום הסֶפְטוּאַגִינְטָה שפירושו "השבעים"), מספרת, שבין שאר מתנות שהוגשו למלך תלמי הייתה גם מגילת ספרי־התורה שנכתבה כולה בזהב[9].

אף שאין לנו עדות חותכת לקיומם של כתבי־יד עבריים מצוירים בתקופה ההלניסטית, הרי קיימים כתבי־יד כאלה במזרח החל במאה התשיעית. אם כי המקורות ותאריכיהם אינם ידועים לנו, הרי השפעתם על המוטיבים המזרחיים ניכרת בכל האסכולות המאוחרות יותר של ציור כתבי־יד עבריים.

כתבי־היד העבריים המצוירים האירופיים המוקדמים ביותר ששרדו לנו נכתבו בגרמניה במאה השלוש־עשרה. כתבי־יד עבריים מצוירים רבים יותר שרדו מן המאה הארבע־עשרה, ואילו במאה החמש־עשרה היו כתבי־יד

אלה נפוצים בכל אירופה. המצאת הדפוס בסוף המאה החמש־עשרה הביאה לירידת מספרם של כתבי היד המצוירים, לרבות כתבי־היד העבריים. בתקופות מאוחרות יותר היו בנמצא רק אסכולות מעטות של ציור כתבי־יד עבריים; החשובות שבהן היו אלו שבמזרח ובמרכז אירופה במאות השמונה־עשרה והתשע־עשרה[10].

ב. ציור כתבי־יד עבריים בימי הביניים[11]

אִילוּמִינַצְיָה (Illuminatio) "איור" — מלשון אור והארת העמוד הכתוב, הוא השם שניתן בימי הביניים לעיטורים ולציורים בזהב ובצבע, שנוספו לעמוד הכתוב. ציור כתבי־היד, אם צורתם צורת מגילה ואם צורת ספר בעל דפים (קוֹדֶקס), היה נהוג כבר בימי קדם, תחילה על פפירוס ואחר על קלף. הרומאים פיתחוהו במיוחד וקראו לציור כזה "מִינְיָאטוּרָה", אולי משום צבע המִינְיוּם (minium) — העשוי מכספית גפריתית שצבעה אדום (החל מימי הביניים יצרו את הצבע הזה מתחמוצת העופרת וקראו לו באותו שם) — שבו השתמשו מעטרי כתבי־היד הרומיים; ואולי משום קטנותם (minimus) של הציורים, הצייר בכתב־יד נקרא מִיניאָטוֹר (miniator). המונח מיניאטורה נתייחד מהמאה השלוש־עשרה ללוחיות (panels) המאוירות בכתבי־יד של ימי הביניים, שאינם בחזקת עיטור מסביב לטקסט, אלא הם ציורים ממוסגרים העומדים ברשות עצמם. גם דיוקנאות מצוירים בזעיר־אנפין, הנתונים בתוך מסגרות, שאותם נהגו לעטר בהילונים על הצוואר, ושהיו באפנה במאה השבע־עשרה והשמונה־עשרה, נקראו מיניאטורות.

בלשון העברית השגורה בפינו השתנה השימוש במלה "איור", ושוב אינו משמש רק להארת עמודי כתבי־יד בימי הביניים; בשם "איורים" נקראות היום בטעות אילוּסְטְרַציוֹת, המתארות אירועים וסיפורים בכתבי־יד, בספרים מודפסים, ואף הציורים הנראים בטלוויזיה. כדי להעמיד את הדברים על דיוקם נחזור ונקרא ל"אילומינציה" בשם הכולל "איור" או "ציור" בכתבי־יד. כן נבחין בדבריו הבאים בין שני סוגי איורים: זה המהווה אילוסטרציה לטקסט הכתוב, ובו תיאור של דמויות או של עלילה, וזה שאינו אלא עיטורי ועושה שימוש בדגמים גיאומטריים, במוטיבים מהחי ומהצומח, בצורות גְרוֹטֶסְקִיוֹת ואף בדמויות אנוש, שאין לתן קשר עם הטקסט הכתוב. לאיור מהסוג הראשון נקרא "ציורי טקסט" או "אילוסטרציות", ולאיור מהסוג השני — "עיטורים" או "דֶקוֹרַציוֹת".

במשך כל התקופות היה סגנונם של כתבי־היד העבריים המצוירים מושפע בעיקרו מהאסכולות הכלליות של כתבי־היד המצוירים בתקופה ובאזור שבו נוצרו. האסכולה המזרחית של כתבי־יד עבריים מצוירים דומה לאסכולות המוסלמיות, לאסכולה הפרסית או לאסכולה המצרית, הן בסגנונה והן במוטיבים שבה. בכל אחת מן האסכולות של כתבי־יד עבריים מצוירים בחבלי אירופה השונים אנו מוצאים יסודות סגנוניים ועיטוריים, המושפעים השפעה ישירה מכתבי־היד המצוירים הלטיניים או היווניים של אותה תקופה ושל אותו אזור. עם זאת הפכו יסודות מסוימים למסורת, שעברה מדור לדור בכתבי־היד המצוירים העבריים, יסודות שעמדו בעינם חרף השינויים, שחלו בסגנון כתבי־היד המצוירים האירופיים בשלהי ימי הביניים. כתוצאה מכך נשארו כמה אלמנטים מסורתיים בכתבי היד המצוירים העבריים, בפרט באלה שעוטרו בידי אמנים, שלא מן השורה הראשונה, ושנטו לחקות את יצירות קודמיהם[12]. ואילו המוכשרים שבאמנים ניסו, גם בעשותם שימוש במוטיבים יהודיים מסורתיים, להתאים את יצירותיהם לחדישים שבסגנונות הציור בני אותו דור. לפיכך אין למצוא באסכולות האירופיות של כתבי יד עבריים מצוירים סגנון יהודי אופייני, אף ביצירות שבהן ניכרים מוטיבים יהודיים מובהקים.

אין ספק, שרוב האמנים שעיטרו כתבי־יד עבריים היו יהודים. שמותיהם של כמה מהם ידועים מן הקולופון שכתבו בסוף כתב־היד, המכיל את שמו של הסופר שהעתיק את הספר, את המקום ותאריך הסיום, ולפעמים גם את שם המעטר. עמהם נמנים: יוסף הצרפתי, שצייר את "תנ"ך סַרְוִוירָה" (Cervera) בשנת 1300 (לוח 6) ובסופו צייר קולופון באותיות זואומורפיות (המורכבות מדמויות בעלי־חיים ציור 2). האמן יוסף ן' חיים, שהשתמש ב"תנ"ך סרווירה" כבאחד המקורות לאיוריו ב"תנ"ך קניקוט הראשון", שאותם צייר ב־1476 (לוח 17), העתיק את מוטיב האותיות בקולופון, אך, כמובן, שינה את סגנונו (השווה ציורים 3, 24, 25, 27, 28, 29)[x12]. דוגמה נוספת לסופר, שחתם את שמו בצייר, הוא יואל בן שמעון, המכונה פייבוש אשכנזי, שחי ופעל כסופר וכמאייר במחצית השנייה של המאה החמש־עשרה בגרמניה ובאיטליה (לוחות 42 ו־50 וציורים 59 ו־60). כמה ציירים נתנו ביטוי לבשרונם האמנותי על ידי כתיבת המסורה של התנ"ך בצורות שונות. אחד מן המסרנים־אמנים הללו — יהושע בן אברהם אבן גאון — עיטר מספר רב של כתבי־

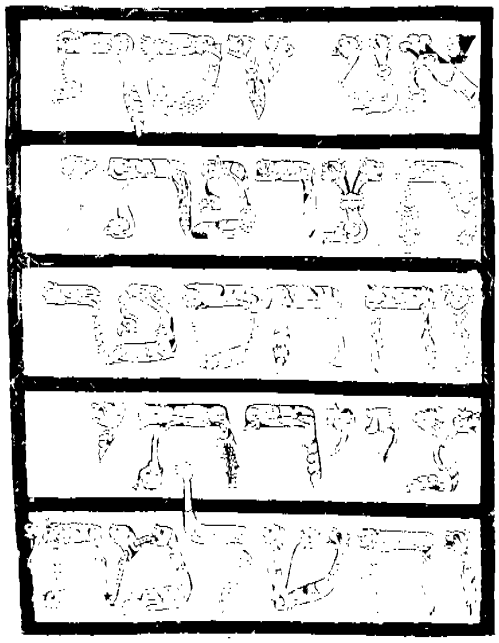

2. קולופון הצייר יוסף הצרפתי, מתוך "תנ"ך סַרְוִוירָה" משנת 1300. ליסבון, הספרייה הלאומית, כת"י III.72, דף 449.

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 71

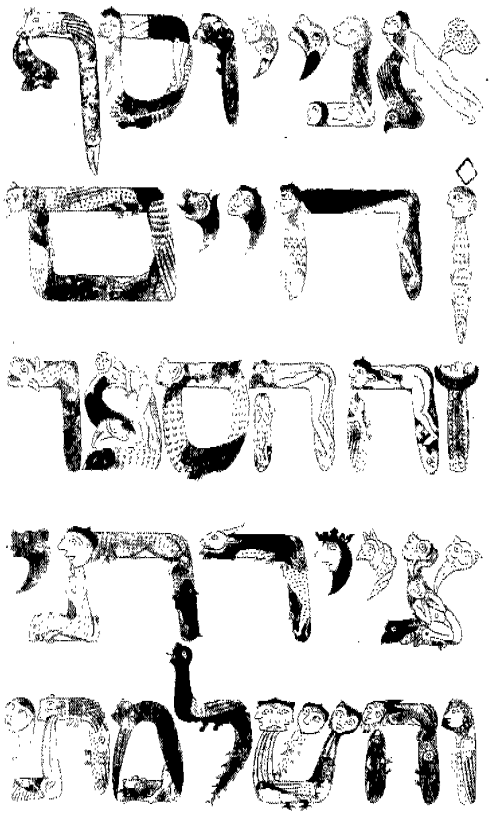

3. קולופון הצייר יוסף ן' חיים. מתוך "תנ"ך קניקוט הראשון", לָה קוֹרוּנְיָה, 1476. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Kenn. 1, דף 447.

יד מצוירים של ספרי התנ"ך בצבע ובזהב ושישה מהם ידועים לנו (ציורים 21, 22, 30)[13]. שמות ציירים אחרים נזכרים בהסכמים שנחתמו בדבר ציור כתבי־יד. באחד ההסכמים האלה, שנכתב ונחתם בפלמה דה מיורקה בשנת 1335, מתחייב אשר בּוֹנים מַיְימוֹ לכתוב ולעטר ספר תנ"ך ושניים מספרי הרמב"ם בעבור דוד יצחק כהן[14]. יתר על כן, בציורי כתבי־היד העבריים אנו מוצאים פרטים המעידים על בקיאותו של הצייר בהלכה, במנהגים ובאגדות שבמדרשים ושבתלמוד, וקשה לשער שמעטר נכרי יהיה בקי בכל אלה.

כפי שנזכר לעיל לא הגביל הדיבר השני, האוסר על עשיית "פסל וכל תמונה" לשם עבודת אלילים, את ציור כתבי־היד העבריים בימי הביניים. מאז התקופה הרומית לא ראתה היהדות בציורי־דמויות סכנה להתפשטות עבודת אלילים בקרב העם. למעשה, כל אימת שציירי כתבי־יד עבריים נמנעו מלצייר דמויות אדם בימי הביניים, היה זה בעיקר משום גישתם המחמירה יותר של בני העמים שבתוכם ישבו. היהודים בארצות האיסלאם, למשל, נמנעו מתיאור דמויות אדם בספרי־קודש בגלל האיסור המוסלמי על ציורים מעין אלה. מאחר שאיסור מוסלמי זה היה מבוסס, בטעות, על הדיבר השני בתורת משה, לא יכלו היהודים להיראות שומרי־מצוות פחות מן המוסלמים. בתקופה האיקונוקלאסטית (ניתוץ תמונות הקודש) בביזנטיון, שהיו בה כמה גלים בין השנים 726 ו־843 לספירה, נראה שגם האמנים היהודיים ברחבי האימפריה נמנעו מציורי דמויות בכתבי־היד העבריים, גם כאן בגלל התפיסה המוטעית של הדיבר השני.

דוגמה נוספת להגבלת תיאור דמות הגוף אנו מוצאים בקהילות אשכנז בדרום־מערב גרמניה במאה השלוש־עשרה; בגלל חששם של האמנים היהודים שם לצייר דמות אדם שלמה, הם ציירו דמויות של יצורי כלאיים, כגון בעלי גוף אדם וראש של בעל־חיים[15], שכמה מהם מובאים להלן בלוחות 25–28, 33, 34. דמויות בעלות ראשי בעלי־חיים, שמקורן אולי באמנויות המוסלמית או הנוצרית, הפכו לאחד המוטיבים היהודיים האופייניים בציור כתבי־יד עבריים בדרום גרמניה במאות השלוש־עשרה והארבע־עשרה. אין עדיין בידי החוקרים הסבר מדויק לתופעה זו. רוב הפוסקים בני המאה השלוש־עשרה אינם מתייחסים בצורה ספציפית למנהג של ציור ראשי חיות וציפורים על גוף אדם[16]. רק ר' יעקב בן הרא"ש, "בעל הטורים" — בן המאה הארבע־עשרה (נפטר ב־1343 לערך) — מציין בסוף "טור יורה דעה" שלו, שמותר לצייר דמויות אדם שאינן שלמות כגון ראש ללא גוף, או גוף ללא ראש[16א]. הרב מאיר בן ברוך, הוא המהר"ם מרוטנברג, רבן של קהילות אשכנז בסוף המאה השלוש־עשרה, הסתייג מציורים בספרי־תפילה רק משום היסח הדעת שהם עלולים לגרום למתפללים, ולא בגלל חשש מעבודת אלילים או האיסור שבדיבר השני[17].

היבט אופייני אחר בכתבי היד העבריים המצוירים הוא תוצאה ישירה של הערד אִינִיצְיָאלִים — אותיות־פתיחה גדולות — באלפבית העברי. זואיל ואי־אפשר היה לעטר בכתבי־היד העבריים את אות הפתיחה, עוטרו "מַלַּת הפתיחה", או "מלות הפתיחה" ולעתים משפט שלם, כמו בספרי קוראן ערביים מעוטרים. תכונה אופיינית זו התקיימה בכתבי־היד העבריים במשך כל ימי הביניים, גם באירופה וגם במזרח. במקומות באירופה, שבהם התפתח עיטור אותיות־הפתיחה בכתבי־היד העבריים המצוירים, הושפע עיטור זה ישירות מציור האיניציאים בכתבי־היד הלטיניים. העמוד המובא כאן מ"הגדת־דרמשטט" (לוח 43) הוא דוגמה מובהקת לאותיות־פתיחה שמקורן באיניציאלים הלטיניים.

הכתב העברי המרובע המורכב מאותיות בודדות וברורות הוא עיטורי ביותר כשלעצמו. הצורות החוזרות ונשנות של האותיות מקנות לעמוד הכתוב מקצב ציורי נאה (ראה, למשל, לוחות 4, 14, 28, 34, 35, 49, 50). מקצב זה נפסק לעתים במכוון בכתב מונומנטלי מעוטר, שכמה מאותיותיו הן בעלות "דגל" ארוך (ל') או "רגל" ארוכה (ק, ך, ן, ף, ץ). אמני הקליגרפיה העברית במזרח, וגם באירופה, שילבו הארכות אלו של האותיות כלפי מטה בעיטור העמוד הכתוב או בלוחית (ה"פנל" המעוטר) של מלת־הפתיחה. דוגמאות מרשימות לניצול מוטיב עיטורי זה שבאות העברית אנו מוצאים ב"סידור המילטון" (לוח 7) או ב"הגדת־רֵיילְנְדְס הספרדית" (לוח 13).

יסוד נוסף האופייני לציור כתבי־היד העבריים הוא השימוש במִיקְרוֹגְרָפְיָה (כתב זעיר) כְּקַו־היקף ליצירת דגמים גיאומטריים, צמחיים או דמויות אדם המופיעים בשולי עמוד בכתב רגיל, או ליצירת "עמוד שטיח" שלם. הטקסטים הכתובים במיקרוגרפיה לעתים קרובות ביותר הם המסורה הגדולה (רשימה לקסיקאלית של כל המלים הדומות וצורת נטייתן הבאות במקרא) והמסורה הקטנה

4. מסורה מעוטרת לספר שמות. מתוך "תנ"ך רויכלין" בן המאה השלוש־עשרה. קַרְלְסְרוּאֶה, ספריית מדינת בָּדֶן, כת"י Reuchlin 1, דף 77.

לקריאת התנ"ך (מלים חסרות ויתרות, אותיות רבתי וזעירות, קרי וכתיב, מלים דומות, אותיות תלויות וכדומה)[18]. בכתבי־יד מצוירים של התנ"ך, שמוצאם מן המזרח ומספרד, כתובה המטורה במיקרוגרפיה בעמודי־שטיח מעוטרים ובשולי עמודי הטקסט, בקו־היקף של דגם מסוים. הדוגמאות, המובאות כאן למיקרוגרפיה מעין זו, הן העמוד מן "התנ"ך השני של לנינגרד", המזרחי במוצאו (לוח 2), "כתר דמשק" מספרד (לוח 5) ו"תנ"ך ליסבון" מפורטוגל (לוח 20). בספרי תנ"ך שמוצאם מקהילות אשכנז מעטרת המסורה הכתובה במיקרוגרפיה לוחיות של מלות־פתיחה וגם את שולי עמודי הטקסט. אך שלא כבכתבי־יד עבריים מצוירים מזרחיים וספרדיים של ספרי התנ"ך, עשויים כאן העיטורים המיקרוגרפיים בדמויות של בעלי־חיים ודמויות גרוטסקיות, ולעתים גם בדמות אילוסטרציה לטקסט, כגון ב"תנ"ך רוֹיכלין" מן המאה הי"ג (ציור 4).

5. נוח ברצר ענבים בכרמו, שוכב שיכור ועירום, ובניו מכסים אותו. אנשי דור הפלגה הורגים זה את זה בבניית מגדל בבל. נמרוד מצווה להשליך את אברהם לכבשן האש. אברהם עומד על המלאכים ומאכילם, ושרה צוחקת באוהל. מתוך "הגדת־הזהב", ברצלונה, 1320 לערך. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Add. 27210, דף 3.

6. אברהם, תרח ונחור לפני נמרוד, יד ה׳ מצילה את אברהם מכבשן האש. מתוך תפילת מנחה ליום כיפור ב״מחזור לייפציג״, דרום גרמניה, 1320 לערך. לייפציג, ספריית האוניברסיטה, כת״י V. 1102, כרך ב׳, דף 164ב.

7. אברהם לפני נמרוד, אברהם ניצל על־ידי המלאכים מכבשן האש. מתוך ״חגדת־ברצלונה״, 1320 לערך. הספרייה הבריטית, כת״י Add. 14761, דף 36ב.

גם בתכניו התייחד ציור כתבי־היד העבריים. מעטרי כתבי־היד העבריים שאבו את השראתם מן התנ״ך, ועל כן נטו לבחור אירועים ואישים הנזכרים במקרא ולעשותם לנושאי איוריהם, אף כשהעתיקו ועיטרו בכתבי־יד אחרים, לאו דווקא ספרי תנ״ך. נוסף על סיפורי התנ״ך השתמשו כבנושאים לציוריהם בסיפורי־אגדה המבוססים על פירושים מדרשיים לתנ״ך; תופעה זו רווחה בכל האסכולות של כתבי־יד עבריים מצוירים באירופה למן המאה השלוש־עשרה. כמה מתיאורים אלה, כגון אברהם אבינו, המושלך לכבשן האש בידי הכשדים במצוות מלכם נמרוד וניצל ממנו בידי מלאך או בידי הקב״ה בעצמו (בראשית רבא, לח: יג; פסחים קיח, ע״א), מופיעים בעת ובעונה אחת בכתבי־יד שעוטרו באזורים רחוקים זה מזה, למשל ב״הגדת־הזהב״ מספרד (ציור 5) מזה וב״מחזור לייפציג״ מגרמניה מזה (ציור 6), שניהם בני ראשית המאה הארבע־עשרה, ובכל אחד מהם נראית גאולתו של אברהם מכבשן האש בצורה אחרת. מעניין שב״הגדת־ברצלונה״, שאף היא מספרד מראשית המאה הארבע־עשרה וקרובה ל״הגדת־הזהב״, אנו מוצאים צורה שונה, שלישית, של אותו סיפור (ציור 7). גם בכתבי־יד לטיניים בני המאה הארבע־עשרה מצוין תיאור הצלתו של אברהם מן האור של הכשדים, אך גם כאן בצורה שונה. האם אפשר שאגדה קדומה זו, שהופיעה בציור קיר בכנסייה במאה הרביעית, נשכחה מלב במשך מאות שנים, חזרה וצפה כסיפור בתחילת המאה הארבע־עשרה בכמה מארצות אירופה, והייתה מקור השראה לאמנים יהודים ונוצרים כאחד[19]?

מבחינה איקונוגרפית יש בכתבי־היד העבריים המצוירים נושאים אחדים, המופיעים בצביון יהודי מיוחד, השונה מצביונם של התיאורים הנוצריים או המוסלמיים של נושאים אלה. באמנות הנוצרית, למשל, כולל תיאור בריאת העולם את דמות הבורא, ואילו ביצירה יהודית מרמזת רק יד שלוחה, או קרן־אור על נוכחותו של הכוח העליון, כגון ב״הגדת־סרייבו״ (ציור 8)[20]. מנהגים ואורחות־חיים יהודיים, גם אלה הנוהגים בבית, וגם אלה הנוהגים בבית הכנסת, מתוארים ברוב כתבי־היד הקשורים בתפילה או במנהגים מסורתיים, ואפשר לראותם בעמודים רבים המובאים כאן (כגון בלוחות 12, 14, 37, 38, 41–43, 45, 50, 53, 59). איורים אלו צוירו כמסתבר על־ידי ציירים יהודים לפי דגמים יהודיים קיימים, או על־ידי ציירים נוצרים לפי הוראתם של יהודים, שידעו את ההלכות והמנהגים.

הואיל ואסכולות כתבי־היד העבריים המצוירים קשורות ישירות מבחינת סגנון לאסכולות הכלליות של כתבי־יד מצוירים, יש לראות בהן חלק בלתי נפרד וחוליה חשובה בתולדות כתבי־היד המצוירים הלא־עבריים. יתר על כן, במקומות שבהם רק כתבי־היד העבריים מתוארכים בוודאות, הם יכולים להיות מקור לזיהוי מיקומם וזמנם של כתבי־יד מצוירים לא־עבריים חסרי תאריך שסגנונם דומה. למשל, זמן־כתיבתו (1348) של

ה"מורה נבוכים" מברצלונה, הנמצא בספרייה המלכותית בקופנהגן (לוח 18), סייע לתארוכם של כתבי־יד מצוירים אחרים מקטלוניה, שבה צויר[21].

חומרים וטכניקות בכתבי־יד עבריים מצוירים[22]

רוב כתבי־היד העבריים נכתבו על קלף עשוי עור של עגל או עור של כבש, אך יש בהם שנכתבו גם על קלף עשוי מעורותיהם של בעלי־חיים אחרים. קלף עדין במיוחד, לכתבי־יד קטנים, נעשה מעור של ארנבת, וקלף עשוי עור של פרה שימש לכתבי־יד גדולים במיוחד, גם באירופה וגם במזרח. בקלף עשוי מעורות עזים השתמשו במזרח. הקלף העדין והדק ביותר, שנעשה מעורות של עוברי־עגלים או ולדות רכים, היה יקר ביותר ושימש לכתבי־יד מיוחדים,[23] כגון "כתב־יד רוטשילד" (לוח 56). לפי המסורת הומצא השימוש בקלף בעיר היוונית פֶּרגָמוֹן שבאסיה הקטנה, ומכאן כינויו פֶּרגָמֶנט, ששובש ברוב השפות הלטיניות (parchment). מאז המאה השנייה לספירה החלו להשתמש בו במקום בפפירוס, ובימי הביניים היה הקלף החומר המקובל ביותר לכתיבה, עד שהוחלף בנייר (שהומצא בסין והגיע לעולם המוסלמי בדרכי שיירות הסחר). עם כל מיומנותם של הבורסקים מייצרי הקלף, הייתה הכנתו כרוכה בהוצאות רבות, והוא היה יקר במחירו במשך רוב ימי הביניים המוקדמים. רק במאה השלוש־עשרה, עם פישוט תהליכי ייצורו של הקלף באירופה, הוזל מחירו, והספר הכתוב ביד נעשה למצרך עממי יותר. גם הגידול במספר תושבי הערים — צרכניו העיקריים של הספר — סייע להרחבת ייצורו.

הבורסקים מייצרי הקלף היו משרים את העור בסיד

8. בריאת העולם. מתוך "הגדת־סָרַייבו", קטלוניה, הרבע השלישי של המאה הארבע־עשרה. סרייבו, המוזיאון הלאומי, דף 2.

כבוי, שעיכל את הבשר והשיער. אחרי כן היו מותחים את העור על מסגרת עץ ומגרדים את שארית הבשר והשיער בסכין עגולה מיוחדת. יריעות הקלף מורקו בגיר לפני השימוש בזֶן, שכן הגיר סופג את השומן שבעור ומייבש אותו. הקלף האיטלקי מורק בכמות רבה של גיר, ולפיכך היה נוקשה ובהיר יותר. ברוב כתבי־היד נכתב הטקסט על פני שני צדדיו של הקלף, מלבד העמודים בעלי לוחיות המצוירים בשלמותם, שבהם נהגו הציירים לעתים לצייר רק בצד הבשר של הקלף ולהשאיר את צד השיער חלק. מנהג זה היה נפוץ בעיקר בספרד.

הסופרים כתבו וציירו גם על־פני נייר, אך הואיל והנייר אינו מיטיב להשתמר כקלף, שרדו רק כתבי־יד מעטים, החל במאות העשירית והאחת־עשרה, הכתובים על נייר. יתר על כן, הואיל והנייר סופג את הדיו יותר מן הקלף היה נחשב נחות ממנו כחומר כתיבה וציור. בגלל המסורת של כתיבה על פפירוס, היו כתבי־היד המוקדמים כתובים בצורת מגילה — על צדה האחד בלבד. כך נתקדשה מסורת כתיבת התורה במגילה. אך גמישותו של הקלף אפשרה את פיתוח הספר בעל הדפים (קודקס, codex), המקל את העלעול המהיר ואת האחסון. דפי הספר נוצרו על־ידי קיפול יריעת הקלף לשניים (פוֹלְיוֹ) לארבע (קָוואֶרטוֹ) לשמונה (אוֹקְטָאוֹ) וכן הלאה. התוצאה הייתה קוֹנְטֶרְס בגודל שונה, שנכתב על־ידי הסופר ונחתך אחרי כן על ידי הכורך. הספר בנוי על כן ממספר קוֹנטֶרְסים המצורפים זה לזה. רוב הקונטרסים של כתבי־היד העבריים מכילים ארבעה עד שנים־עשר דפים, שכל שניים בהם מחוברים ונקראים גיליון. כדי לסייע לכורך לכרוך את הקונטרסים בסדר הנכון התווה הסופר בפינה השמאלית התחתונה של העמוד האחרון בקונטרס סימן מיוחד, או כתב את המלה הראשונה של הקונטרס הבא, סימן הנקרא "שומר קונטרס". רק לעתים רחוקות נהגו לספרר את הדפים. הספרור, בכתבי־היד שבהם הוא מצוי, מופיע בפינה השמאלית העליונה של העמוד הקדמי של כל דף. כאמור יש לכל דף שני צדדים. בכתבי־יד עבריים נקרא צדו הקדמי עמוד א ובלטינית רֶקטוֹ (recto), ואילו צדו האחורי נקרא עמוד ב, ובלטינית וֶרסוֹ (verso).

נוהגי הכתיבה היו שונים באזורים השונים ויצרו סוגי כתב נבדלים. החוקרים בתחום הפָּלֵיאוֹגְרָפְיָה (תורת צורת־הכתב) שחקרו את נוהגי הכתיבה הללו, הגיעו למסקנה שהשינויים נובעים בעיקרם מכך שבמזרח ובקרב רוב הסופרים בספרד הייתה רווחת הכתיבה בקֶנֶה, בעוד שהסופרים האשכנזים והאיטלקיים כתבו בעיקר בעט של נוצה (קוֹלְמוֹס). בכתב הספרדי (כגון בלוח 5) והמזרחי (כגון בלוח 3) הקווים המאונכים והמאוזנים של האות הם בני עובי דומה, משום שהסופר היה חייב להפנות את זקנה לרוחבו בשנותו את כיוון הכתיבה, ואילו בכתב האשכנזי (כגון בלוחות 22, 28) הקווים המאונכים דקים יותר, משום גמישותו הרבה של עט הנוצה[24].

סוגי הדיו שבהם כתבו וציירו הסופרים והציירים היו שונים, בהתאם לחומרים שעמדו לרשותם במקומות השונים. רוב סוגי הדיו הוכנו מתערובת של אבקת־פחם ומים, לעתים בתוספת חומרים טבעיים אחרים. צבע הדיו היה תלוי במרכיבי התערובת. מן האפר של עֲפָצֵי עץ אלון, למשל, ייצרו דיו כהה ביותר, וכדי לקבל דיו בצבע אדמדם־חום הוסיפו תרכובת ברזל לתערובת. הדיו

שהכיל תרכובת כסף היה מתחמצן ברבות הימים וגורם להתהוות חורים בקלף.[25]

השורות האופקיות והשוליים האנכיים סומנו בעזרת סרגל, בקווים שהותוו בחרט, בעפרון־עופרת ולעתים אף בדיו, בהתאם לנהוג באסכולות אזוריות. הכתב "נתלה" בדרך כלל על קווים אלה ולא ניצב עליהם, כבכתב הלטיני. בקהילות אשכנז ניסו הסופרים לכתוב באמצע המרחק שבין שני הקווים האופקיים.

רוב הצִבְעָנים (פִּיגְמֶנְטִים) הופקו מתרכובות טבעיות, ואלה מהם המיטיבים להשתמר הופקו ממינרלים או מאבן צבעונית כתושה. חומרי המילוט של הצבע היו בעיקר שרף עצים, עלי צמחים רביקים שהורתחו, תַּרְחִיף של קלף מבושל במים, ולעתים חלבון ביצה. בזהב ציירו בשתי דרכים שונות: אפשר היה לכתוש את הזהב לאבקה, לערבבו בצבע צהוב ולמשחו במכחול; ואפשר היה לרקעו לעלה זהב דק שבדק, להצמידו לקלף באמצעות חומרי הדבקה שונים, או על יָצַע של גבס מעורב במינִיום, ולמרטו מרט היטב במכשיר מיוחד עשוי עץ קשה.[26]

חלק מן העיטורים הבסיסיים של עמודי כתב־היד בוצעו על־ידי הסופרים עצמם. נוסף על תכנון העמוד ועיצובו קבע הסופר גם את מקומם של הציורים של לוחיות מלות־הפתיחה ושל העיטורים שבשוליים. אמנם אחרים עשו את שאר מלאכת העיטור. בספרי תנ"ך היה הנקודן, ברוב המקרים, גם מעתיק המסורה, או מעתיק הפירושים בטקסטים אחרים, ולפיכך היה מבצע את רוב עיטורי המיקרוגרפיה. הצייר עיטר את כתב־היד בהתאם להוראותיו של הסופר; הוא נעזר בספרי־מתווים שהיו בסדנתו, או בכתבי־יד מצוירים אחרים, כדגמים ליצירתו. הליטוש האחרון — הוספת הצבעים והזהב — נעשה לרוב בידי שוליה (ציור 31). הסופר היה האחראי לכתב־היד כולו, וברוב המקרים היה רק שמו נזכר בקולופון. הנקדן הוסיף לעתים את שמו בשוליים, או הכניסו באחד מחלקי העיטור, כמו שעשה יהושע אבן גאון בספר התנ"ך הראשון שכתב ועיטר[27]. הצייר נחשב לאומן הנחות ביותר, ובדרך כלל לא נזכר שמו בכתב־היד.

אוצרות התורה
אוצרות השות

ג. כתבי־יד מצוירים מהמזרח

האסכולה הקדומה ביותר הידועה לנו, שממנה שרדו כתבי־יד עבריים מצוירים שמוצאם במזרח, היא מן המאה התשיעית לספירה, ונראה שמקורה במסופוטמיה, משם עברה לסוריה, לארץ ישראל ולמצרים. שלוחה של אסכולה זו התפתחה בתימן. רוב כתבי־היד העבריים המצוירים, שנכתבו במזרח בין המאה התשיעית למאה השלוש־עשרה, הגיעו אלינו באמצעות הגניזה הקהירית. גניזה היא המקום שבו נטמנו (לעתים מתחת לפני הקרקע ולעתים בבית הכנסת) קטעי או קרעי כתבי־יד, שנזכר בהם השם המפורש, ועל כן אין להשמידם. אתם נגנזו גם תעודות ומסמכים ישנים ובלויים אך חשובים, שלא היה לבעליהם גנזך לשמרם בו. המטמון של אלפי קטעי כתבי־יד, שהתגלה בסוף המאה תשע־עשרה בבית הכנסת בן עזרא בפֻסְטָאט שבקהיר העתיקה והנקרא "הגניזה הקהירית", מפוזר כיום בספריות ובאוספים רבים בכל חלקי תבל[28]. בכתבי־יד עבריים מצוירים שמוצאם במזרח מן המאות התשיעית עד השלוש־עשרה אנו מוצאים דוגמאות לסגנונות מזרחיים שונים, ובכתבי־היד המתוארכים נוכל לעקוב אחר התאמתם הסגנונית לכתבי־יד מוסלמיים מאותה עת. התשלובות הגיאו־מטריות, שבהן שריגים מתפתלים ותימורות (פַּלְמֶטוֹת), ואשר מצורפות לכתב עיטורים ואופייניות לציור ספרי קוראן פרסיים, סוריים או מצריים־ערביים, מצויות גם בכתבי־יד עבריים של התנ"ך שנכתבו במזרח.

עיטור הפרחים הפתוחים, הנראים מלמעלה והסדורים זה ליד זה ויוצרים דגם ריתמי, היה העיטור השכיח ביותר בעמודי־שטיח, גם בספרי קוראן וגם בספרי תנ"ך שנכתבו במאה העשירית. גם צבעי הכחול־בהיר, הירוק והאדום, הממלאים את הרקע לעיטורי התימורות, היו שכיחים בקוראן ובתנ"ך כאחד, כפי שאנו מוצאים בשני עמודי־השטיח בשריד (פְּרַגְמֶנְט) של חומש עברי מן המאה העשירית שנכתב באותיות ערביות (ציור 12).[29]

במאות האחת־עשרה והשתים־עשרה נוספו קווי־מתאר כהים לתשלובות ולפרחים, בדרך כלל בלוחית בעלת רקע מוזהב, שעוטרה בצבעים כהים יותר, כפי שאנו מוצאים ב"תנ"ך לנינגרד השני" משנת 1010 (לוח 2). במשך המאה השלוש־עשרה חדרו מוטיבים פרחוניים פרסיים לעיטורים של רוב האסכולות האמנותיות ברחבי האימפריות המוסלמיות. רוזטות ותימורות, המעטרות בדרך כלל את לוחות הפתיחה של ספרי התנ"ך המצוירים, כגון ה"תנ"ך השני של גסטר", הן דוגמה מובהקת לעיטור מסוג זה (ציור 9)[30]. במאה הארבע־עשרה חלה ירידה באמנות הציור של כתבי־יד עבריים מן האסכולות המזרחיות בפרס, בסוריה, בארץ ישראל ובמצרים, אף כי האסכולות המוסלמיות הוסיפו לשגשג ולפרוח. האסכולה התימנית של כתבי־יד עבריים מצוירים, שממנה שרדו דוגמאות רק מן המאה הארבע־עשרה ואילך, הגיעה לשיאה — על־פי כתבי־היד ששרדו ממנה — רק במחצית השנייה של המאה החמש־עשרה[30א].

9. לוח פתיחה לספר שמות. מתוך "התנ"ך השני של גַּסְטֶר", מצרים, המאה השתים־עשרה. הספרייה הבריטית, בת"י Or. 9880, דף 210ב.

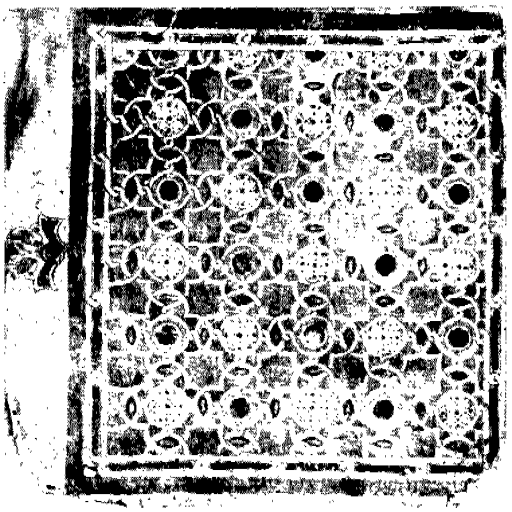

10. עמוד־שטיח אחרון. מתוך "כתר משה בן אשר", טבריה, 895. קהיר, בית הכנסת הקראי.

לעיטורים המזרחיים כמה תכונות אופייניות: אין בהם כלל דמויות של בני אדם, ומספר ציורי הטקסט שבהם מועט ביותר. העיטור הפרחוני והגיאומטרי, בעמודי־שטיח ובלוחיות, הוא תכונתם האופיינית העיקרית של כתבי־היד העבריים המצוירים מן המזרח. אף כי נראה, שגם עצם הרעיון של הכנסת עמודי־השטיח לכתבי־יד עבריים מצוירים של ספרי התנ"ך וגם המוטיבים של עמודים אלה מקורם בעיטורים מוסלמיים, פיתחו הציירים היהודיים של כתבי־היד גרסה מיוחדת של עמודי־שטיח אלה, וזו מצדה השפיעה על עיטור עמודי השטיח בתנ"כים מן האסכולות האירופיות.

רוב כתבי־היד העבריים המעוטרים שמוצאם מן המזרח הם ספרי תנ"ך, אך נשתמרו גם כמה ספרי לימוד לתינוקות דבית רבן, כמה כתובות מעוטרות, וכמה קטעים מסידורים וממחזורי תפילה וכן מחיבורים מדעיים.

ספרי תנ"ך

רק מספר קטן מבין כתבי־היד המצוירים של התנ"ך שמוצאם במזרח שרדו בשלמותם; באלה יש לעתים קולופונים ובהם תאריך ומקום הכתיבה, שם הסופר ושם המזמין את כתב־היד, כגון ב"תנ"ך לניגנרד השני" משנת 1010, שהוא התנ"ך העברי המלא הראשון המצוי בידינו (לוח 2). רוב ספרי התנ"ך המפוארים האלה היו שייכים לקהילות הקראיות בארץ ישראל ובמצרים; ברבים מהם מעיד הסופר על עצמו, שדקדק לכתוב לפי הגוסחים המדויקים והמוגהים היטב של אהרן בן משה בן אשר — האחרון למשפחת בעלי המסורה מטבריה — בן המאה העשירית, שבעיני כמה מן החוקרים הוא נחשב לקראי[31].

כתב־היד העברי המצויר הקדום ביותר של התנ"ך שהגיע לידינו הוא "כתר משה בן אשר" משנת 895, הכולל את ספרי נביאים אחרונים ונשמר בבית הכנסת הקראי בקהיר[32]. עיטוריו כוללים עמודי־שטיח אחדים, חלקם בעלי מוטיבים גיאומטריים בלבד (ציור 10), ובחלקם משולבים מוטיבים גיאומטריים ומיקרוגרפיה. עיטורים אחרים מצויים בשלושת הקולופונים הממוסגרים וכן בסוף כל אחד מספרי הנביאים האחרונים. סגנונם מזרחי, בבלי או ארצישראלי.

עיטורים דומים מצויים בכתבי־יד מצוירים אחרים של ספר התנ"ך שמוצאם במזרח. את עמודי־השטיח שלהם נוכל לחלק לשני סוגים. הראשון כולל תשלובות גיאומטריות ופרחוניות בזהב, בירוק, באדום ובכחול, ומוטיב עיטורי גדול, בדרך כלל תימורה, מעטר את שולי העמוד החיצוניים. עמודים כאלה נמצאים בדרך כלל בראשיתו של התנ"ך ובסופו, כמוהם בעמודי־השטיח של הקוראן מאותה תקופה[33]. מקורו של סוג זה של עמוד־שטיח אינו ידוע, אך סוגים דומים של עמודי־שטיח שכאלה מצויים בספרי־קודש נוצריים מן המאה השמינית ממוצא הִבֶּרנוֹ־סָקסִי, מאירלנד ומנוֹרתַמבְּריָה, כגון "האבנגליון של לִינְדִסְפַרְן" (Lindisfarne Gospels). מקור אפשרי אחר הוא רצפות הפסיפס, שנוצרו בימי הביניים המוקדמים, וכריכות ספרים מעוטרות, שבהן מופיע מוטיב התימורה כסוגר הרוכס את שני לוחות הכריכה[34].

הסוג השני של עמוד־שטיח בכתבי־יד עבריים של התנ"ך שמוצאם במזרח כולל אף הוא דגמים גיאומטריים ופרחוניים, אך נוספים עליהם עיטורים בצורות שונות, המעוצבים על־ידי המסורה הכתובה במיקרוגרפיה. כבר במאה התשיעית השתמשו הסופרים במסורה כבעיטור ויצרו ממנו צורות גיאומטריות וצמחיות במקום לכתבה בשורות ישרות או בטורים אנכיים. ברור, שבצורה זו אי אפשר היה לקרוא את המסורה אלא בקושי רב, אך נראה, שהסופרים חייבים היו להביאה בספרי התנ"ך, משום שנתקדשה במסורת הדורות. עמודי־שטיח משני הסוגים הללו אפשר למצוא לרוב בכתבי־יד מצוירים של התנ"ך, שמוצאם במזרח ושנכתבו עד למאה השלוש־עשרה; מאז הם מתמעטים והולכים.

סוג אחר של עיטור, המשתרע על־פני עמוד שלם בכתבי־יד מצוירים של התנ"ך שמוצאם במזרח, מתאר את כלי המשכן. ב"תנ"ך לניגנרד הראשון" משנת 929 מצויים שני עמודים (אחד מהם נראה בלוח 1א והשני בציור 11), שבהם מתוארים המשכן וכליו בצורה מסוגננת ביותר. בכל עמוד בולטת במיוחד מנורת שבעת הקנים על גביעיה, כפתוריה, פרחיה ונרותיה המסורתיים, באחד מהם קניה זוויתיים, ואילו בשני — מקושתים. מעל למנורה נראה ארון העדות ובו שני לוחות הברית, ומשני

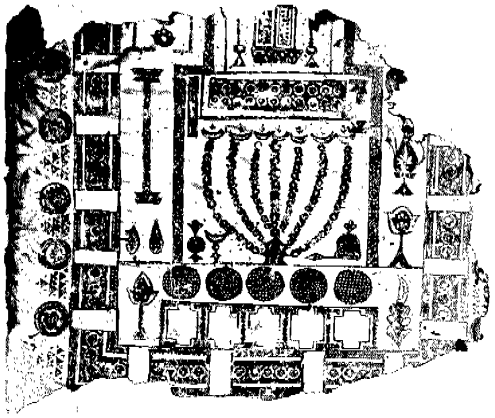

11. עמוד־שטיח עם כלי המשכן והמקדש. מתוך "תנ"ך לניגנרד הראשון", מצרים 929. לניגנרד, הספרייה הציבורית, כת"י .II. 17

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 78

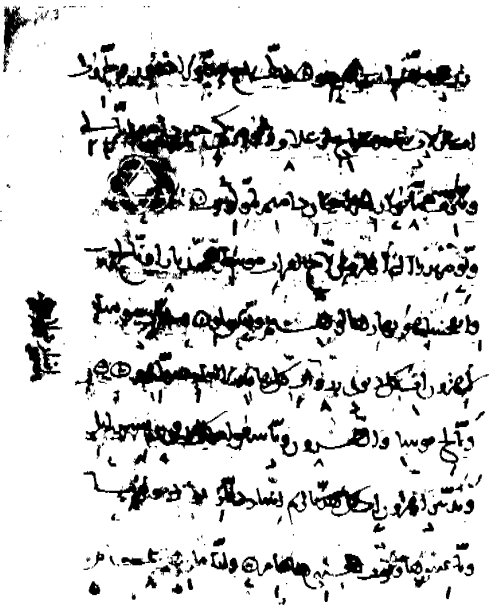

12. עמוד מתוך "החומש הקראי באותיות ערביות". מצרים, המאה העשירית. הספרייה הבריטית, כת"י Or. 2540, דף 13.

צדדיו כרובים מסוגננים. בצדדים נראים מזבח הקטורת, צנצנת המן, הכיור וכנו, מטה אהרן שפרח וכלים אחרים. הכלים מוקפים בחיץ, הנראה כגדר שסביב המשכן, ובו חזית בנויה בעלת שלושה שערים.

תיאורם של כל אלה — המנורה, הארון, צנצנת המן והחזית משולשת השערים של המשכן — מקורו כנראה במסורת הלניסטית מאוחרת. כל היסודות האלה מופיעים על חפצי אמנות־זעירה יהודיים למן המאה הראשונה ועד למאה השלישית לספירה, כגון על נרות־חרס, תחתיות זכוכית מעוטרות בעלי זהב מצוירים ומטבעות; הם נראים גם בציורי־הקיר המונומנטליים בבית־הכנסת בדורא אירופוס, בקטקומבות וברצפות־פסיפס בבתי כנסת מאוחרים יותר. כפי שנראה להלן, מסורה זו של עיטור כתבי־יד של התנ"ך בכלי המשכן מצויה גם בכתבי־יד ספרדיים וגם בכתבי־יד אשכנזיים של התנ"ך. נראה, שבכך נתנו הציירים ביטוי לרעיון, שהתנ"ך הוא תחליף לבית המקדש שחרב, ואכן לעתים נקרא התנ"ך בארצות המזרח ובספרד "מקדשיה"[35].

הטקסט בכתבי־היד של התנ"ך שמוצאם במזרח נכתב על־פי המסורה בשלוש עמודות ואינו מעוטר אלא בחלקו. בדרך כלל נזכר בסוף כל אחד מספרי התנ"ך מספר פסוקי הספר. לעתים ממוסגרות מלות האזכור הללו במסגרת מעוטרת. גם הקולופונים וכתובות־ההקדשה ממוסגרים במסגרת מעין זו. בראש כל ספר מספרי התנ"ך מובאת לעתים רצועה מעוטרת, בשוליו העליונים של העמוד, בדומה ללוחות המעוטרים, שבפתיחת כל סורָה בכתבי יד של הקוראן. תחילת הפרשה מצוינת במוטיב עיטורי, בדרך כלל מדליון עם תימורה, הדומה לציוני ה"סָגִ'דָה" (השתחוויה) וה"עֲשִׁירָה" (קטע בן עשרה פסוקים) בקוראן. עיטורים מעין אלה אפשר לראות בשרידי "החומש הקראי באותיות ערביות" מן המאה העשירית (ציור 12), ובצורה מסוגננת יותר — ב"תנ"ך השני של גסטר" (ציור 9). בכמה כתבי־יד של התנ"ך שמוצאם במזרח מעוטרים השוליים בעיטורים דמויי תשלובות ובתימורות, המשמשים למילוי חצאי שורות ושורות בלתי־שלמות. שירת הים (שמות טו: א–יט) ושירת האזינו (דברים לב) נכתבו לפי המסורת בדרך מיוחדת — עמוד בן שלוש עמודות, הסדורות בדגם של "אריח על גבי לבנה" (שורה אמצעית אחת הנשענת על שורה בת שני קטעים, לסירוגין). שורות אלו מוסגרו אף הן לעתים ברצועות עיטוריות, גיאומטריות ופרחוניות[36].

כתבי־יד של התנ"ך מתימן נכתבו בדרך כלל בשלושה ספרים נפרדים: הספר הראשון — הנקרא "תַאג'" — כלל את החומש בתוספת חיבור דקדוקי (בדרך כלל "מחברת התָגָן", שנתחברה בידי סופר בלתי־ידוע[37]); בשני נכללו ספרי הנביאים ובשלישי — ספרי הכתובים. כתבי־היד התימניים של ספרי התנ"ך עוטרו בעמודי־שטיח פרחוניים ובמיקרוגרפיה בעלת צורות גיאומטריות, כמו בתאג' משנת 1408 הנמצא בספרייה הבריטית (כת"י Or. 2350) וגם בתאג' משנת 1469 באותה ספרייה (לוח 4). שניים מעמודי־השטיח בתאג' זה הם אולי תיאור סמלי של העולם כולו (ציור 13), לפי התפיסה הקוסמולוגית של המוסלמים: הרוזטה במרכז היא השמש, מסביבה האוקיינוס, והחרים שמשני הצדדים תומכים במעגל הארץ הנושבת[38].

איורים המהווים אילוסטרציות לטקסט, נדירים גם בכתבי־יד תימניים בני המאה החמש־עשרה. מלבד סימני הפרשה ומסגור מספר הפסוקים בסופי ספרים, יש עיטורים המופיעים בין עמודות הטקסט. המוטיבים הם בדרך כלל תימורות ודגמים פרחוניים אחרים בתוך מדליונים, ששימשו כמילוי לשורות בלתי־גמורות או כדי לציין התחלת פרשה חדשה (לוח 4).

בשני ספרי חומש תימניים מן המאה הארבע־עשרה בספרייה הבריטית יש אילוסטרציות לטקסט. באחד מאלה מופיעים ציורים של כלי המנחה בין טורי הטקסט של במדבר ז: ב–פח, המספר על מנחתם של ראשי בתי־האב, הם נשיאי המטות למשכן שבמדבר (כת"י Or. 1467 דפים 43–243ב, ציור 14). בחומש אחר (כת"י Or. 2363, דף 273ב) מצוי ליד הטקסט של עשרת הדברות (שמות כ: ב–יז), ציור של שני לוחות־הברית ובהם מלות הפתיחה של כל אחד מעשרת הדברות.

פרשות בודדות וספרי־לימוד האלפבית

יסודות עיטוריים, הדומים לאלה שבכתבי־היד של התנ"ך, אנו מוצאים גם בכתבי־יד מצומצמים בהיקפם, שהכילו פרשות בודדות של החומש. אפשר, שחוברות אלו היו מקובלות כמתנות לבר־מצווה ולזוגות נישאים. כתב־היד של "פרשת שלח לך" מ־1106, ששניים מעמודיו מובאים באן (לוח 3), הוא הדוגמה השלמה ביותר שבידינו לחוברת כזו.

בין המאה העשירית למאה השלוש־עשרה עוטרו אף ספרי לימוד האלפבית לתינוקות דבית רבן. קווי־המתאר של האותיות הותוו בדיו ומולאו בצבעים שונים. לאחר האותיות הצבעוניות (והמנוקדות) בא קטע מן החומש, בדרך כלל ראשית ספר ויקרא (ויקרא א: א–ז), שנחשב למתאים ביותר לתלמודו של ילד. בדרך כלל נוסף לספרים אלה, בראשם, עמוד־שטיח המציין את קשרם

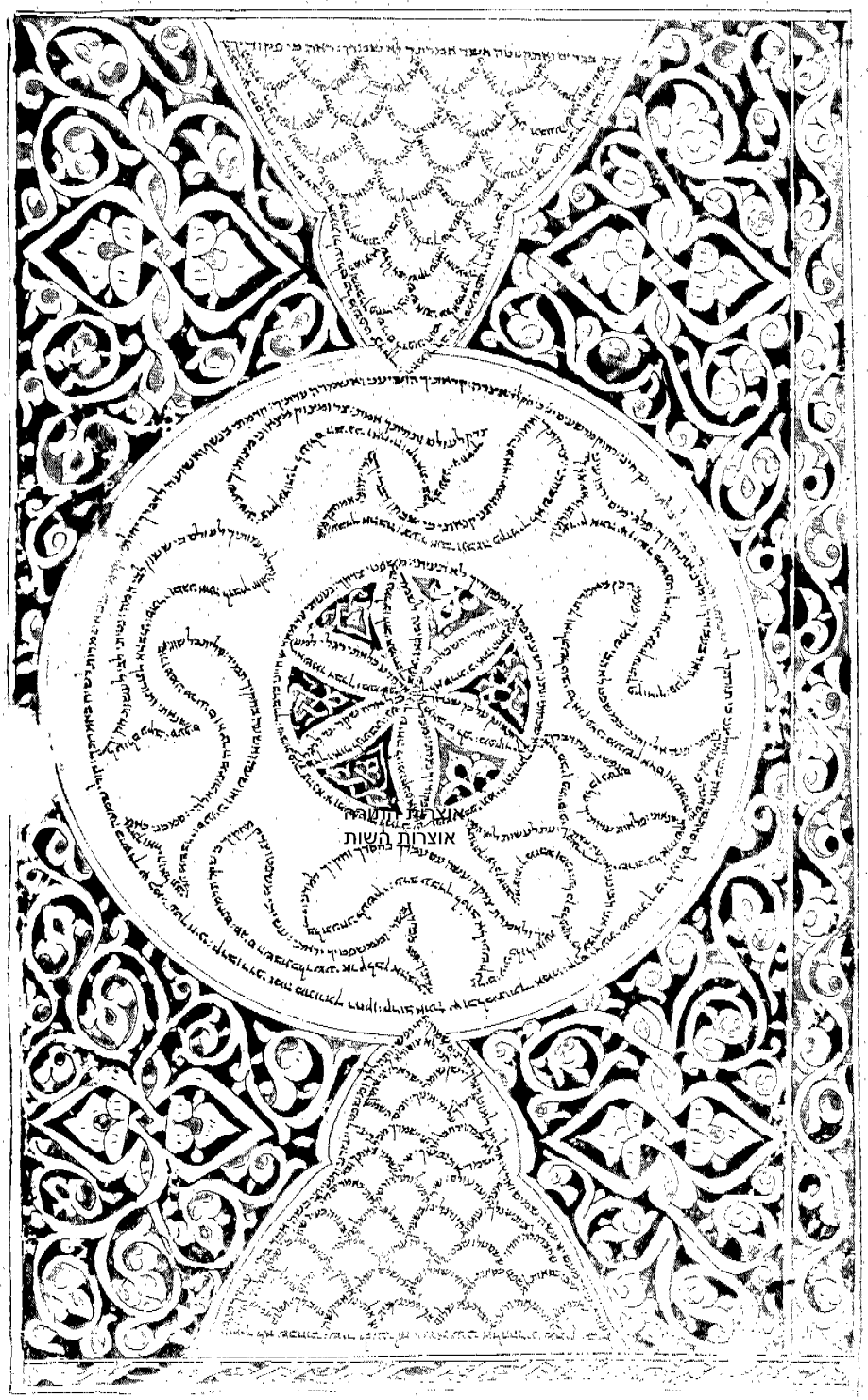

13. עמוד־שטיח. מהתך תאג' תימני, צנעא, 1469. הספרייה הבריטית, כת"י Or. 2348, דף 38ב.

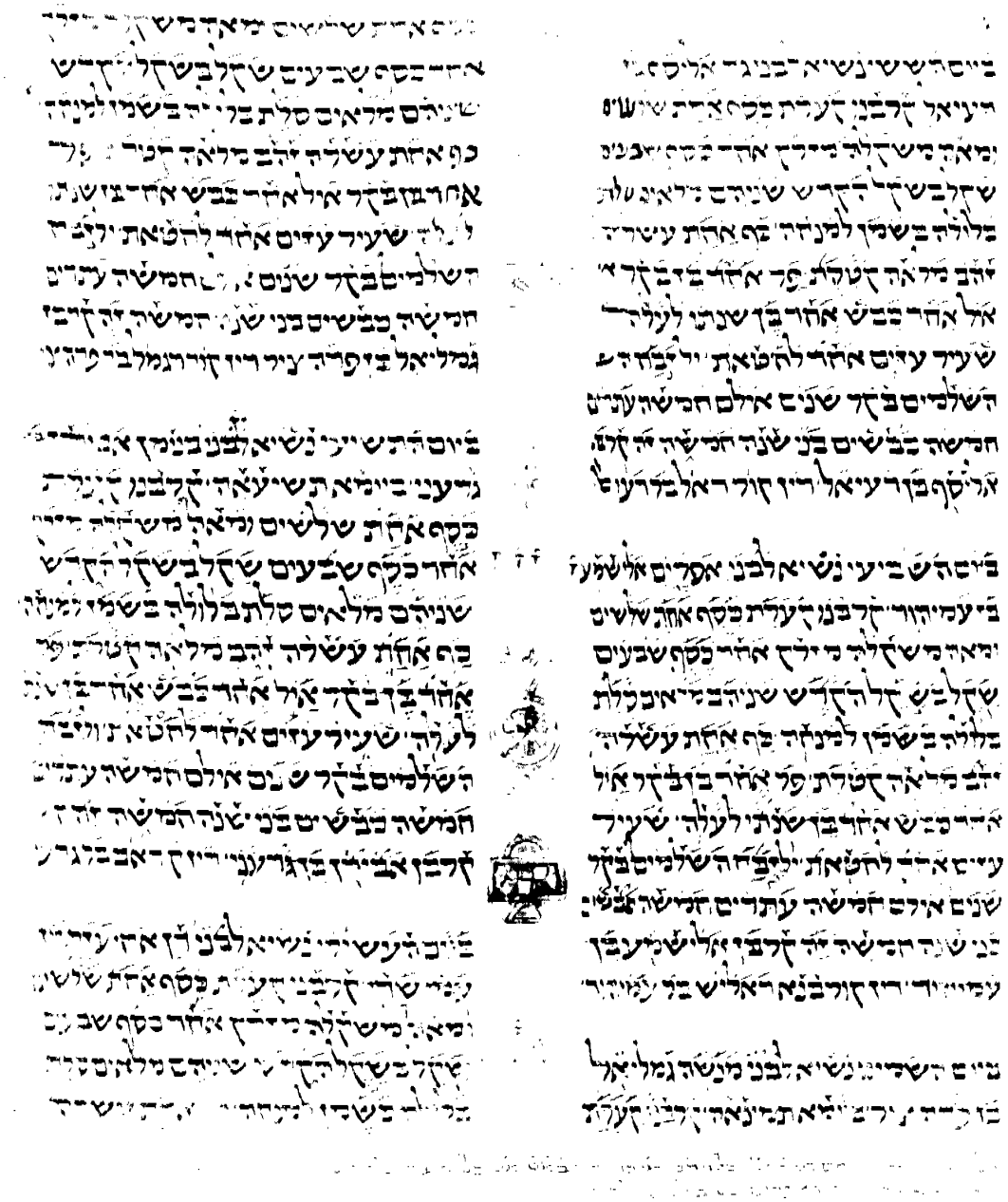

14. קערות ומזרקות, מתנות נשיאי השבטים למשכן (במדבר ז). מתוך תנ"ך תימני בן המאה הארבע־עשרה. הספרייה הבריטית, כת"י Or. 1467 דף 43.

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 81

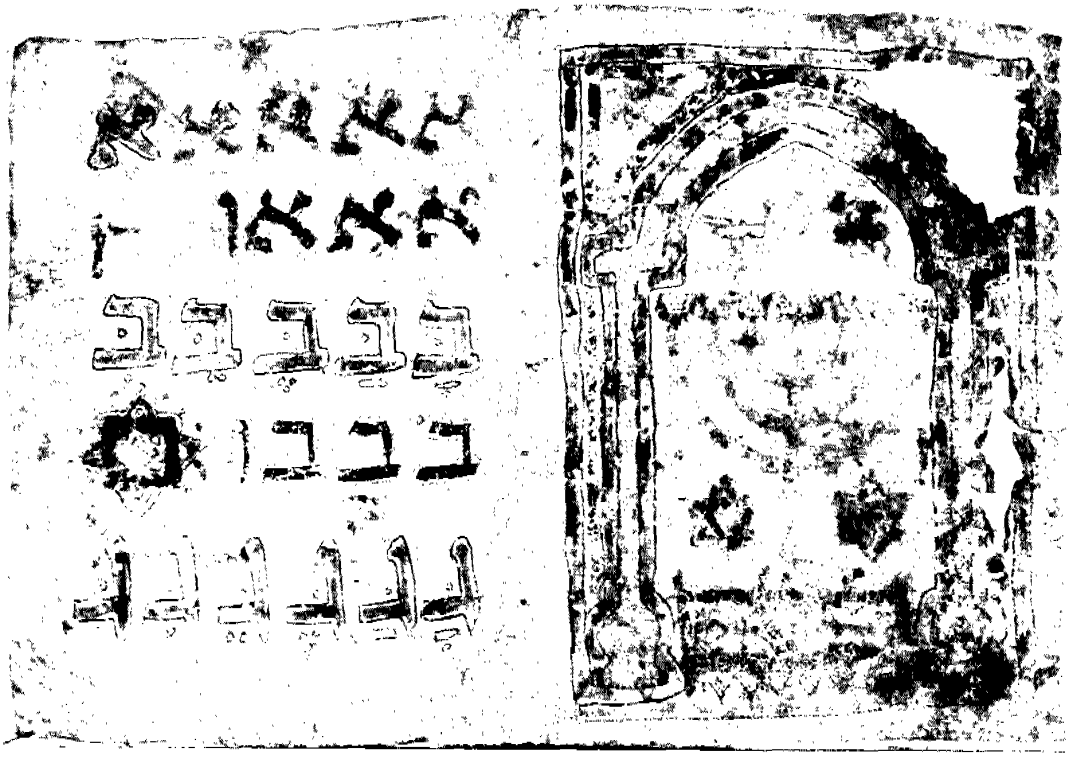

15. עמוד־שטיח וטקסט, מתוך ספר ללימוד האלף בית. מצרים, המאה האחת־עשרה. קימברידג', האוניברסיטה, כת"י T-S.K.5.13, דף 1ב–2.

לתנ"ך. כמה שרידים של ספרים ללימוד אלפבית לילדים נותרו באוסף מן הגניזה שליקט שכטר והמצוי בספריית האוניברסיטה בקימברידג'; המפואר שבהם מכיל מנורה בדף־השטיח שלו (כת"י T-S.K. 5. 13, ציור 15)[39].

כתובות

הטקסטים המעוטרים הרבים ביותר ששרדו מן המזרח ונמצאו בגניזה הקהירית הם הכתובות. מלות הפתיחה בחוזי־נישואין אלה, הכתובים על דף בודד, מעוטרות בדרך כלל וכתובות באותיות גדולות ומהודרות, האופייניות לכתב העברי המזרחי. התגים, או שלוחות האותיות המזדקרות כלפי מעלה ויורדות כלפי מטה, הוארכו והושלמו בתשלובות, בשריגים ובציורי מיקרו־גרפיה והפכו לשטח מעוטר. בכמה כתובות היה העמוד כולו ממוסגר במסגרת רחבה, עשויה קשתות מצטלבות, כמו הכתובה מן המאה העשירית או האחת־עשרה שבספריית הבודליאנה באוקספורד[40]. לעומת זאת נכתבו מלות הכתובה בדרך כלל בכתב פשוט, ולעתים אף גם בלתי־מהוקצע. באחת הכתובות המעוטרות מן הגניזה הקהירית, הנמצאת בספריית האוניברסיטה בקימברידג' (T-S.12.453, ציור 16) אפשר לקרוא את התאריך: מאה ות'לתין ותמניה שנין למניינא דרגילין..." שהוא כנראה 1138 למניין השטרות (שהיה מנוין השנים המקובל בארצות המזרח), כלומר 926 לספירה וניתן "לגאליה בתולתא דלתא", אולי ביתו של "ראש הישיבה" הנזכר בראש הכתובה.

ספרים אחרים

במזרח נהגו לעטר גם כתבי־יד של ספרי־תפילה. בכמה מהם הכתב הוא מונומנטלי ומעוטר בדומה לכתב בכתובות, או כתב מודגש, צבעוני, שאותיותיו מלאות ובולטות. בכתבי־היד של הגדת פסח סומנו במזרח בצורה מיוחדת אזכורי מצה ומרור[41]; ואילו בפיוט "דיינו", כגון בשריד מן הגניזה הקהירית שבקימברידג' (כת"י N-S. 324, ציור 17), נכתבו מלות־הפתיחה, החוזרות ונשנות בכל פסוק, זו מתחת לזו ויצרו טור עיטורי.

שרדו גם פרגמנטים אחדים של כתבי־יד מעוטרים של חיבורים מדעיים, שמקורם במזרח; העיטורים שבהם הם בעלי מוטיבים גיאומטריים ופרחוניים, עם עיגולים וריבועים צבעוניים, שרידים ותשלובות צמחיים, המשמשים ככותרות לפרקים וכמילוי לחצאי־שורות.

ד. כתבי־יד מצוירים מספרד

האסכולות הספרדיות, של ציור כתבי־יד בחצי האי האיברי: הקסטליאנית, הקטלנית־פרובנסלית, האנדלוזית, הפורטוגלית והצפון אפריקנית הושפעו במידה רבה מן האסכולות המזרחיות, אך הושפעו גם מסגנון הציור האירופי מצרפת, מאיטליה, מארצות השפלה ומספרד עצמה. אסכולות אלו הגיעו לשיא פריחתן במאה הארבע־עשרה ועברו מן העולם עם גירוש יהודי ספרד ב־1492 וגירוש יהודי פורטוגל ב־1496. על חלקן בא הקץ כבר בגזירות קנ"א (1391), אך רבות מן הקהילות

שבמסגרתן נוצרו אסכולות אלו התאוששו שוב עם התחדשות החיים היהודיים בספרד, ובמשך המאה החמש־עשרה נוצרו אף אסכולות חדשות במערב.

כל כתבי־היד הספרדיים ששרדו נכתבו בתקופת הכיבוש הנוצרי של חצי־האי האיברי, ולא נותר בידינו דבר מתקופת הכיבוש המוסלמי הממושך. אך מן העובדה, שבכתבי־היד הספרדיים ניכרת השפעתו של העיטור המזרחי, אנו למדים שכתבי־יד עבריים מעוטרים היו קיימים גם בתקופה המוסלמית. בספרי התנ"ך הספרדיים, כמו בספרי התנ"ך המזרחיים, אנו מוצאים תכנית עיטור המורכבת מעמודי־שטיח, תצוגה של כלי המשכן והמקדש, מיקרוגרפיה עיטורית של המסורה, סימני־פרשות מעוטרים ובסוף כל ספר — מסגרות מעוטרות ובהן מספר פסוקיו של הספר. יש מקום להניח, שיסודות אלה גובשו בין המאה השמינית למאה השלוש־עשרה, בבתבי־יד עבריים שנכתבו תחילה במזרח, עברו לספרד המוסלמית, הועתקו ועוטרו שם במתכונת מזרחית ושימשו כדגמים גם בתקופה הנוצרית. אך הואיל ולא שרדו כתבי־יד עבריים מספרד המוסלמית, אי־אפשר לאמת הנחה זו.

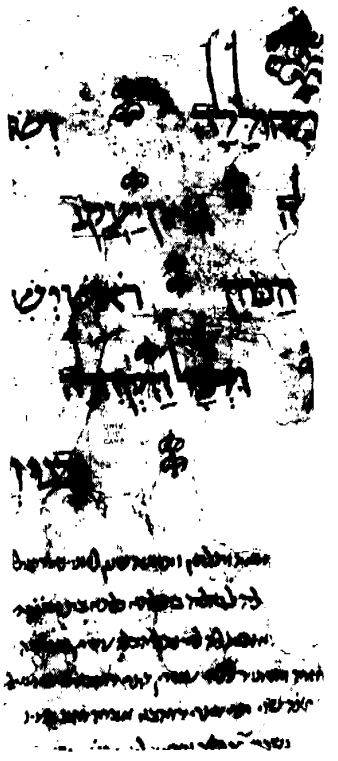

אוצרות התורה
אוצרות השות

16. (ימין) "כתובת גאליה". מצרים, 926. קימברידג', ספריית האוניברסיטה, כת"י T-S.12.453.

17. (למטה) הגדה מעוטרת. מצרים, המאה האחת־עשרה. קימברידג', ספריית האוניברסיטה, כת"י N-S.324.

הסגנון הקדום ביותר, הידוע לנו בעיטור כתבי־יד מצוירים עבריים מספרד, הוא זה שהתמקד במלכות קסטיליה הישנה. המרכזים הידועים לנו במאות השלוש־עשרה והארבע־עשרה הם: בורגוס, שבה נוצר "כתר דמשק" ב־1260 (לוח 5); טולדו, שבה פעלה משפחת אבן מֶרוּאָס[42]; סוֹרְיָא וטודלה, שבה יצרו בני משפחת אבן גאוֹן[43] (ציורים 21, 22, 30) וסֶרְוֵוירָה, שבה נכתב וצויר "תנ"ך סרווירה" (לוח 6 וציורים 2, 24, 27, 28) בשנת 1300. בבתי המלאכה הקסטלאנים נוצרו גם כמה הגדות מוקדמות, שניכרת בהן השפעה מוסלמית־ספרדית ובמידה מסוימת אף מזרחית ואיטלקית. ביניהן יש להזכיר את "ההגדה חהִיספָּנוֹ־מוֹרֶסְקִית", "הגדת־פַּרְמָה הקסטיל־יאנית", "הגדת־הַקָּזָנֶטֶנְזֶה" ו"הגדת־מוֹקָטָה"[44].

האסכולה הקטלנית של צפון־מזרח ספרד, שהייתה קשורה קשר הדוק עם פרובנס, הושפעה מן הסגנון של צפון צרפת, אך גם בה נשארו יסודות סגנוניים מוסלמיים. ליצירות של אסכולה זו אופייניים ספרי תנ"ך בפורמט גדול, כגון "תנ"ך פֶּרְפִּינְיָאן" משנת 1299, בספרייה הלאומית בפריס (כת"י hébr. 7, ציור 18). עיטורי־העלווה שלהם, המורכבים מתשלובות של שריגי צמחים מסוגננים, מזכירים את הערבסקות המוסלמיות בסגנון המוּדֶחָארִי (Mudejar — סגנון שנוצר בספרד על־ידי הערבים תחת הכיבוש הנוצרי) הטיפוסי[45], עם דגמי פרחים עגולים, שהיה נפוץ גם באסכולות ספרדיות אחרות עד למאה החמש־עשרה. כמו למשל בתנ"ך בן המאה החמש־עשרה בספרייה הלאומית בפריס (כת"י hébr. 1314, ציור 19).

אחד האלמנטים המעידים על השפעה משולבת של צרפת ושל ספרד המוסלמית הוא השימוש הנפוץ באותיות זואומורפיות ואנתרופומורפיות (המורכבות מדמויות של בעלי חיים, בני אדם ודמויות גרוטסקיות). השימוש, שעושה הצייר של "סידור הֶמִילְטוֹן" (לוח 7) באותיות אלה, הוא מיוחד ומרשים, והוא מדגיש את יכולתו לעצב את הדף הכתוב בצורה גראפית מעניינת[45א]. אותיות זואומורפיות ואנתרופומורפיות דומות מצויות בכתבי־היד המֶרוֹבִינְגִיים (הצרפתיים) המצוירים במאות השביעית והשמינית, וגם במלות־הפתיחה באמנות הארמנית של ימי הביניים. באמנות המוסלמית מופיעות אותיות כאלה בעיקר בכתובות שיוצרים שיבוצי הכסף על כלי נחושת. בכתבי־היד העבריים המצוירים הייתה שיטת עיטור זו נפוצה בעיקר בספרד, ויש בידינו דוגמאות שלה החל במאה השלוש־עשרה ב"תנ"ך סרווירה" (ציור 2) ועד לסוף המאה החמש־עשרה ב"תנ"ך קניקוט הראשון" (ציור 3).

האסכולה הקטלנית והאסכולה הקסטיליאנית של כתבי־יד עבריים מצוירים במאה הארבע־עשרה הושפעו כנראה ישירות מן היסודות המסורתיים של הסגנון הספרדי המקומי ומן הסגנון שבצפון צרפת. ההשפעה האיטלקית ניכרת במיוחד במלכות מיורקה ובקטלוניה, בגלל הקשרים המדיניים שבין שתי המדינות. מבחינה סגנונית מתבטאת השפעה זו בצבעים כהים יותר, בדגמים איטלו־ביזנטיים ובעלים בשרניים. היסודות האיטלו־ביזנטיים נראים גם בפרטים ובמוטיבים, כגון בתקרות העשויות תאים תאים, שבציורי "הגדת־הזהב" (לוח 8), וכן בסגנון הדמויות שב"הגדת־האחוֹת" (לוח 9). צירוף הסגנון הגותי, הצרפתי והאיטלקי שב"הגדת־הזהב" דומה לסגנון הציורים בכתב־יד של ספר־חוקים מברצלונה משנת 1321 לערך, הנמצא כיום בפריס[46]. הסגנון הדְמוי־איטלקי של קטלוניה ניכר ב"מורה נבוכים של קופנהגן"

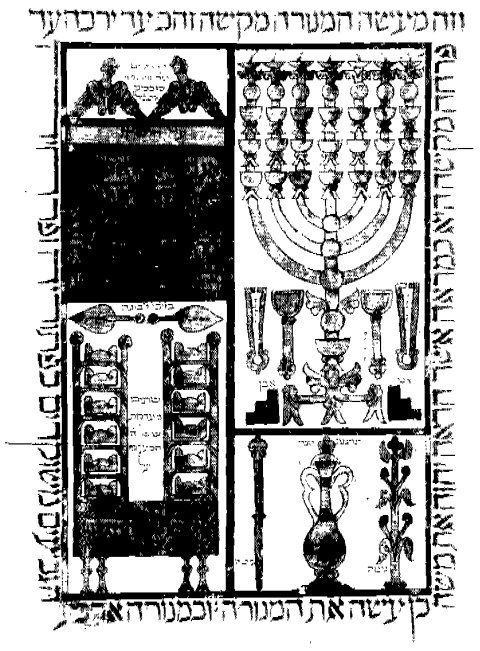

18. עמוד־שטיח עם כלי המשכן והמקדש. מתוך "תנ"ך פֶּרְפִּינְיָאן", 1299. פריס, הספרייה הלאומית, hébr. 7, דף 12ב.

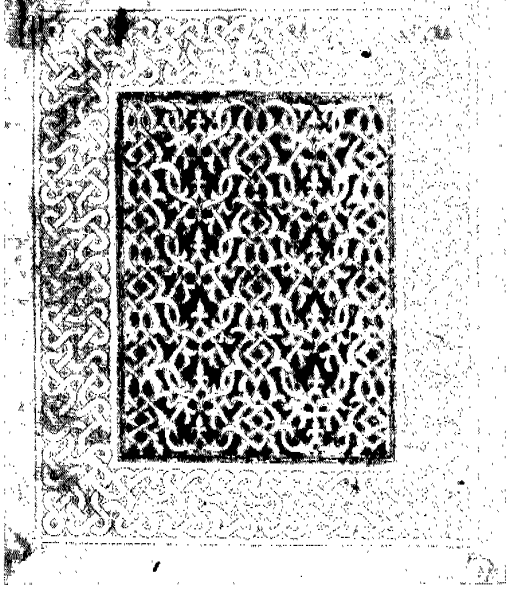

19. עמוד־שטיח עשוי במיקרוגרפיה. מתוך תנ"ך מספרד, אמצע המאה החמש־עשרה. פריס, הספרייה הלאומית, כת"י hébr. 1314, דף 4ב.

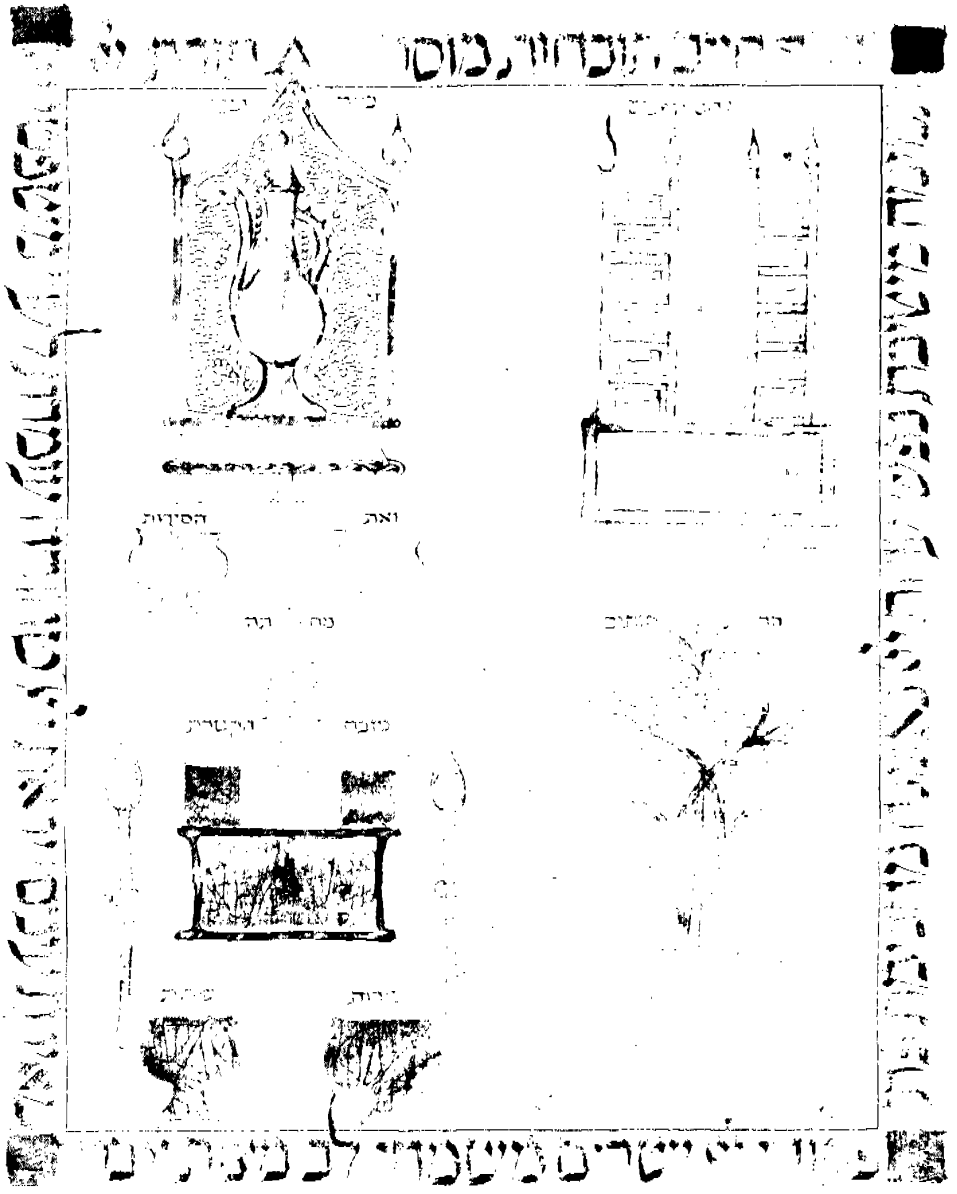

20. עמוד־שטיח עם כלי המשכן, המקדש והר הזיתים שעליו יעמדו רגלי המבשר. מתוך "תנ"ך המלך", סולטוניה, 1383. לונדון, הספרייה הבריטית, בת"י Kings 1, דף 23ב.

משנת 1348 מברצלונה (לוח 18). חילופי האור־והצל המודגשים בדמויות וריעננותם של העלים הצבעוניים, המתפתלים סביב הגבעול, הם שניים מן הזיסודות, שמוצאם מן הציור הבולוֹנזי באיטליה. במחצית השנייה של המאה הארבע־עשרה הייתה ההשפעה הסגנונית האיטלקית בקטלוניה יציבה וברורה. השפעה זו ניכרת בהגדות "סרייבו", "שָׁשׁוֹן", "רֵיילַנְדס" ו"אחיה" וכן ב"הגדת־קאופמן" (לוחות 10, 11, 14, 15). גם בסגנון ציוריהם של ספרי התנ"ך הקטלניים מן המחצית השנייה של המאה ניכרת השפעה איטלקית בד בבד עם שמירת המסורת הספרדית־פרובנסאלית; כך ב"תנ"ך פרחי" (לוח 16), ב"תנ"ך המלך" מסולטוֹנָה משנת 1384 (ציור 20) ו"תנ"ך הָרלי" (ציור 23).

חדירת היסודות הסגנוניים האיטלקיים לקסטיליה חלה דור אחד אחרי הופעתם בקטלוניה, והסגנון הגותי־צרפתי שלט בה אף באמצע המאה הארבע־עשרה. לעתים נראה סגנון זה אנכרוניסטי במקצת. לדאבוננו נותרו בידינו רק מעט כתבי־יד מצוירים מקסטיליה, שאנו יודעים את תאריכם ומקום היכתבם, מן המחצית השנייה של המאה הארבע־עשרה, ומספרם המועט אינו מאפשר לנו לשחזר את אופיה של האסכולה הקסטליאנית באותה תקופה[47]. הפעילות האמנותית של יהודי

קסטיליה במאה הארבע־עשרה ידועה לנו מכמה בתי כנסת מעוטרים. במיוחד בולט בית הכנסת, שהפך להיות כנסיית אֵל־טְרַנְזִיטוֹ בטולדו, ושנבנה בשעתו על־ידי שמואל הלוי אַבּוּלְעַפְיָה, שר הכספים של המלך פֶּדְרוֹ הראשון מקסטיליה.

חורבנן של הקהילות היהודיות במלכויות קסטיליה וארגון ב־1391 הביא להשמדת כתבי־יד רבים, ומשום כך אין אנו יכולים לשחזר את יצירתם של מאיירי כתבי־היד העבריים באותה תקופה. אך מתברר, שבכמה ערים חודשו חיי הקהילה מיד אחרי־כן, ורק קהילות מעטות נכחדו לגמרי. חידוש חיי הקהילה הביא גם לחידושן של אסכולות כתבי־היד העבריים המצוירים, אך במשך המאה החמש־עשרה התפתחו בספרד גם אסכולות חדשות: באנדלוזיה שבדרום, בפורטוגל שבמערב ובגליסיה שבצפון. על האסכולה האנדלוזית לא ידוע לנו הרבה. שני כתבי־יד מצוירים ומתוארכים של ספר התנ"ך מאוסף שָׁשׁוֹן, הם דוגמאות מובהקות ליצירותיה של אסכולה זו. המוקדם שבהם, מ־1415 (כת"י 499), מעוטר רק במעט מיקרוגרפיה, ואילו במאוחר שבהם, מ־1468 (כת"י 487), יש עיטורי מיקרוגרפיה רבים, המשתרעים על־פני עמודים שלמים והמהווים לוחיות, קשתות ומסגרות. "החומש מבֶּרְלָנְגָה" מ־1455[48] משתייך אף הוא, מבחינת עיטוריו, לאסכולה של דרום ספרד באמצע המאה החמש־עשרה. עיטורי המיקרוגרפיה של "תנ"ך קורדובה" מ־1479, הנמצא בסמינר התיאולוגי היהודי בניו יורק (כת"י L5), ואלה של "חומש אברבנאל" מ־1480 שייכים לשלב מאוחר יותר של האסכולה האנדלוזית ומאפשרים תיארוך ומיקום של כמה כתבי־יד מצוירים נוספים, בעלי אותו סגנון[49]. סגנון אסכולת גליסיה שבצפון מערב ספרד נקבע בעיקר על־ידי "התנ"ך הראשון של קנִיקוֹט" מ־1476, שנכתב וצויר בלָה־קוֹרוּנְיָה (לוח 17). קבוצה קטנה של כתבי־יד מצוירים, בעיקר ספרי תנ"ך וחומשים, נראית כאילו היא קשורה מבחינה סגנונית ל"תנ"ך קניקוט", ואולי נוצרה באותו אזור[50].

האסכולה החשובה ביותר בחצי־האי האיברי בסוף המאה החמש־עשרה הייתה האסכולה הפורטוגלית[51]. רוב כתבי־היד המצוירים שנוצרו באסכולה זו הם ספרי תנ"ך, אך נכתבו בה גם כמה ספרי־תפילה, כמו "סידור ליסבון" מ־1484 שבספרייה הלאומית בפריס (hébr. 592), וכמה העתקים של "משנה תורה" לרמב"ם. מעניין שרוב ספרי התנ"ך האלה אינם שלמים; כמוהם, ככתבי־יד אשכנזיים רבים, הם כוללים רק את התורה, חמש מגילות והפטרות. ספרי התנ"ך המצוירים מן האסכולה הפורטוגלית, שמרכזה היה בליסבון, מכילים עמודי־פתיחה רבים המעוטרים במסגרות רחבות, שהטקסט שלהם כולל חיבורים לשוניים ודקדוקיים ושינויי־נוסח של המסורה. מלות־הפתיחה כתובות בדרך כלל בזהב בלוחיות גדולות, המעוטרות בתשלובות פיליגרן בנוסח מוּדֶחָרִי. המסגרות המהודרות מורכבות בעיקרן משלוש רצועות הנתונות זו בתוך זו בתוך זו, והן מעוטרות לסירוגין במוטיבים שונים. מוטיב הפיליגרן, המהווה רקע לכתב המונומנטלי המוזהב, ממוסגר ברצועת עיטורים צמחיים ופרחוניים. המסגרת הצמחית מעוטרת בציפורים, בדמויות גרוטסקיות, בדרקונים ובכדי פרחים. שני החשובים שבכתבי־היד שנוצרו באסכולה זו הם "משנה תורה מליסבון" מ־1472 (לוח 19) ו"תנ"ך ליסבון" מ־1482 לוח 20). ברוב כתבי־היד הפורטוגליים אין איורי־טקסט. ציור של שני כלבים רובצים בעלי ראשי אדם, המופיעים ב"משנה תורה מליסבון", אינם יכולים להיחשב אילוסטרציה לטקסט[52].

ל"תנ"ך החברה הספרדית של אמריקה" (לוח 21) אין קולופון, ואפשר שנכתב בקסטיליה. אך יש לשייך את ציוריו לאסכולה הפורטוגלית משום המוטיבים העיטוריים האופייניים, שאנו מוצאים במסגרות עמודי־הפתיחה של הספרים השונים שבמקרא. עם גירוש היהודים ממלכות ספרד המאוחדת ב־1492 ומפורטוגל ב־1496–1497 חרבו הקהילות היהודיות של חצי־האי האיברי, ואילו היהודים שלא המירו את דתם למראית עין ולא טבעו בים נפוצו והתפזרו בכל אירופה, במזרח ובצפון אפריקה. יהודי ספרד נשאו אתם בחרדת קודש את כתבי־היד שלהם, ביניהם רבים מצוירים, לכל פזורותיהם. יש להניח שכתבי־יד מצוירים אלה השאירו רושם רב על הציירים שראו אותם. מבחינת סגנונם ובעיקר בתכנית עיטורן השפיעו האסכולות הספרדיות על כתבי־היד המצוירים העבריים שנוצרו באיטליה, בתורכיה, בטוניס ובתימן. למרות המצאת הדפוס נוצרו כתבי־יד עבריים מצוירים בארצות אלו עד למאה השש־עשרה.

ספרי תנ"ך

האסכולה הספרדית המוקדמת ביותר של כתבי־יד מצוירים של התנ"ך התפתחה בקסטיליה במחצית השנייה של המאה השלוש־עשרה. דוגמאות של ספרי תנ"ך מצוירים מאסכולה זו מעידות על מקורן, המִזרחי, גם בסוג העיטור וגם במוטיבים הפרחוניים, הגיאומטריים והמיקרוגרפיים העיקריים. עמוד־השטיח בכתב־היד של התנ"ך הנקרא "כתר דמשק", שנכתב בבורגוס ב־1260 בידי מנחם בן אברהם אבן מלאך, הוא דוגמה מובהקת לסגנון הקסטליאני הספרדי (לוח 5). הסגנון המזרחי של התשלובות הצמחיות, המודגשות על ידי מסגרת המיקרוגרפיה, נחלש במקצת משום ההשפעה האופיינית לאסכולה המערבית הצרפתית — מילוי בזהב ממורט ורקע חום ומַגֶּנְטָה.

בכתבי־יד אחרים של ספרי תנ"ך מקסטיליה, כמו "תנ"ך סרווירה" שליד טולדו משנת 1300 (לוח 6), ניכר סגנון מערבי יותר, ונראה שהם הושפעו מאסכולות כתבי־היד המצוירים של דרום צרפת. יש לזכור, שחבלי־ארץ הגובלים בהרי הפירנאים ונמצאים היום בדרום צרפת — כחבל רוסיון (Roussillon) למשל — היו שייכים, הן מבחינה מדינית וחברתית והן מבחינה אמנותית ותרבותית, לאיזור קטלוניה שבצפון מזרח ספרד. ספר תנ"ך שנכתב בפֶּרְפִינְיָאן ב־1299[53] מכיל את אחד המוקדמים שבתיאורי כלי המשכן והמקדש על־פני שני עמודים שלמים. הכלים ערוכים בתוך מסגרות בסדר שרירותי, שלא על־פי תכנית המשכן או המקדש. בעמוד הראשון (דף 12ב, ציור 18) נראים מנורת שבעת הקנים על מלקחיה ומחתותיה, ולצדי בסיסה — שתי אבנים דמויות מדרגות; כמו כן נראים צנצנת המן, מטהו של משה ומטה אהרן שפרח, הארון ובו לוחות־הברית ושני הכרובים מעל למכסה הארון; שולחן לחם־הפנים ערוך בשתי שורות ובהן שישה ככרות, ומעליו שתי מחתות־קטורת. בעמוד השני (דף 13) נראים מזבַח־הקטורת העשוי זהב, חצוצרות הכסף, השופר, מזבח־העולה עם הכבש

אוצרות התורה
אוצרות השות

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 86

המוביל אליו, הכיור ובנו, הבזיכים, האגנים, היעים, הסירות והמזלגות.

כמה מכתבי־היד המצוירים של התנ"ך מפרובנס ומספרד במאות השלוש־עשרה עד החמש־עשרה כללו לפחות שני עמודים שלמים של ציורים מעין אלה, ובהם כלי המשכן והמקדש סדורים באקראי, שלא על־פי תבנית המשכן או המקדש. דפים אלה מסמלים את השאיפה לגאולה קרובה ובניית בית המקדש במהרה[53].

ספרי התנ"ך בעלי דפים עם כלי המשכן והמקדש נוצרו כנראה בשתי תקופות שונות בספרד.[54] התקופה הראשונה, בסוף המאה השלוש־עשרה ובראשית המאה הארבע־עשרה, מייצגה העיקרי הוא "תנ"ך פרפיניאן" והתנ"ך הקָטָלָני בספרייה הלאומית בקופנהגן[55]. קודם לשניהם "התנ"ך הספרדי הראשון של פרמה" מטולדו משנת 1277[56], הנראה כהעתק ממודל מוקדם יותר שאבד. לכל אלה יש לא רק איקונוגרפיה דומה, אלא גם עריכת כלים דומה. התקופה השנייה הגיעה למלוא פריחתה בקטלוניה ובפרובנס במחצית השנייה של המאה הארבע־עשרה. ידועים לנו כעשרים כתבי־יד קטלוניים של התנ"ך, שבהם מופיעים דפים של כלי המשכן והמקדש באיקונוגרפיה דומה, אם כי עריכת הכלים בהם שונה[57]. מן התקופה הראשונה, בסביבות שנת 1300, הגיעו אלינו כמה כתבי־יד של התנ"ך שבה מצויה תכנית של בית המקדש או לפחות סידור הכלים בצורה מתאימה לתכנית המקדש. התכנית המפורטת ביותר, אם כי נותרה ממנה רק מחציתה, היא תכניתו של יהושע אבן גאון משנת 1306[58]. קטעי תבניות מופיעים ב"תנ"ך הראשון של אבן מרואס"[59]. צורת הכלים בתכניות דומה לזו שבדפי תיאורם של כלי המשכן, ויש ביניהם כאלה הדומים לדפי המשכן שב"תנ"ך לנינגרד הראשון" משנת 929 (לוח 1 וציור 11)[60]. דמיון זה אנו מוצאים גם ביחס לתיאורי כלי המקדש מן התקופה העתיקה — ברצפות פסיפס, בתחתיות זהב של כוסות זכוכית, ואף בחרותת שנמצאה ברובע היהודי בירושלים העתיקה מתקופת הבית השני[61].

מסתבר, שהיו מסורות איקונוגרפיות שונות בתיאור כלי המשכן והמקדש. העובדה, שהמנורה מתוארת ב"תנ"ך לנינגרד הראשון" פעם כבעלת קנים עגולים ופעם עם קנים זוויתיים, מעידה על מסורות שונות, שיש לחן דוגמאות מוקדמות וגם יצירות שהלכו בעקבותיהן[62].

אופיים האסכטולוגי (הנוגע לאחרית הימים, לתחיית המתים ולגאולת עם ישראל), של דפים אלה, המתארים את כלי המקדש, מודגש באותם כתבי־יד שבהם נוסף תיאור של עץ הגדל בראש הר. בגלל נבואתו של זכריה (יד : ד) על בואו של המשיח, שרגליו תהיינה עומדות על הר הזיתים, הפך ההר להיות לסמל לגאולה, לתחיית המתים ולתקווה, שבית המקדש ייבנה במהרה (ציור 20)[63]. מוטיב נוסף, שמקורו אינו בתנ"ך והוא מופיע רק במשנה (תמיד ג : ט), והנלווה על כלי המשכן, הוא תיאור שתי אבני־המדרגה, שאיפשרו לכוהן הגדול להגיע לראש המנורה ולהדליקה. באחד מספרי התנ"ך הספרדיים המעוטרים בפאר רב, "תנ"ך פרחי", שנכתב וצויר בידי אלישע בן אברהם קרשקש בפרובנס בשנים 1366–1382 (לוח 16), מצויים במקום שני העמודים, שבהם מתוארים בדרך כלל כלי המשכן, ארבעה עמודים שכאלה, ונוספה עליהם גם תכנית סכימטית ומסוגננת של המשכן.

רוב כתבי־היד המצוירים הספרדיים של ספר התנ"ך

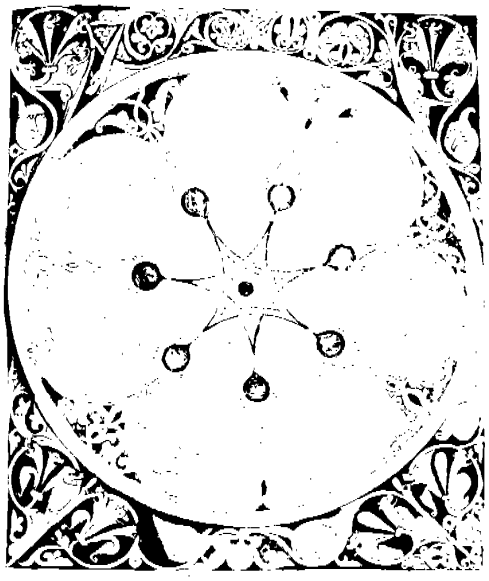

21. עמוד־שטיח עם לוח רב־שנתי מסתובב, לקביעת ימי החגים. מתוך "התנ"ך השלישי של יהושע אבן גאון", סוֹרְיָא, 1310 לערך. פריס, הספרייה הלאומית, כת"י hébr. 21, דף 24ב.

כוללים גם עמודי־שטיח מעוטרים המורכבים ממיקרו־גרפיה או מעיטורים צבעוניים, הדומים לעמודי־השטיח המזרחיים. ב"כתר דמשק" מבורגוס משנת 1260 יש ארבעה־עשר עמודי־שטיח החוצצים בין חלקיו העיקריים של התנ"ך (לוח 5). בתנ"ך ספרדי מאמצע המאה החמש־עשרה, שבספרייה הלאומית בפריס (כת"י hébr. 1314, ציור 19), מכילים שישה־עשר עמודי־השטיח תשלובות עדינות מוקפות במיקרוגרפיה. "תנ"ך פרחי" הוא הדוגמה המפוארת ביותר לשיטה זו, בהיותו בעל עשרים ותשעה עמודי־שטיח מעוטרים, השונים זה מזה בדגמי הערבסקות שבהם (לוח 16). גם ב"תנ"ך ליסבון" משנת 1482 נמצאים עשרות עמודי־שטיח מהודרים בכל שלושת כרכי התנ"ך (לוח 20).

שני חידושים אנו מוצאים בעמודי־השטיח שבכתבי־היד המצוירים הספרדיים של התנ"ך על פני אלה המזרחיים: האחד הוא עמוד ובו לוח־שנה, שלפיו אפשר לחשב את החודשים והשנים, לרבות שנים מעוברות. חלק מן הלוחות הללו עשויים בתבנית עגולה וניתנים לסיבוב, והחודשים שבהם חוזרים חלילה, בדומה לתיאור גלגל המזלות. בספרי התנ"ך שעיצב יהושע אבן גאון יש כמה לוחות מן הסוג הזה. דוגמה מובהקת ללוחות שנה אלה מצויה ב"תנ"ך השלישי של יהושע אבן גאון" משנת 1310 לערך, שבספרייה הלאומית בפריס (כת"י hébr. 21, ציור 21). לעתים כוללים עמודי השטיח של התנ"כים הספרדיים לוחות־שנה המתחילים בשנת בתיבתו של כתב־היד ומסתיימים כמאה שנה לאחריו. ב"תנ"ך הראשון של יהושע אבן גאון" מסוֹרְיָא משנת 1300, הנמצא גם הוא בספרייה הלאומית בפריס (כת"י hébr. 20), יש כמה דפים עם לוח שנה כזה (ציור 22).

החידוש השני המופיע בעמודי־השטיח הספרדיים הוא מסגרות מעוטרות לטקסטים העוסקים במסורה של

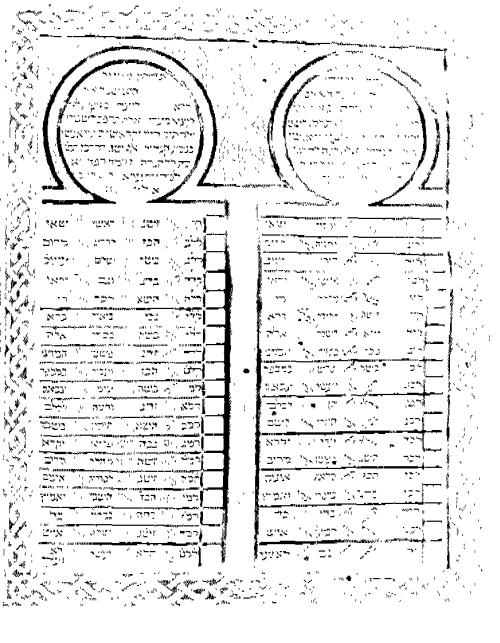

22. עמוד־שטיח עם לוח רב־שנתי, המייצג שני מחזורים של תשע־עשרה שנים (ע״ר וער״א). מתוך ״התנ״ך הראשון של יהושע אבן גאון״, סורְיָא, 1300. פריס, הספרייה הלאומית, כת״י hébr. 20, דף 24.

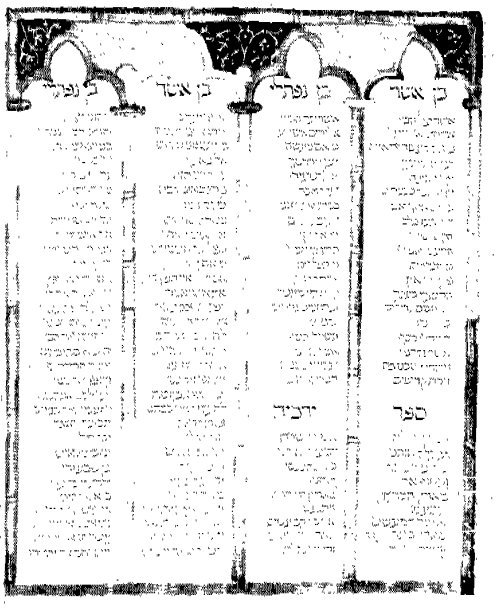

23. עמוד־שטיח עם חילופי נוסחאות בן־אשר ובן־נפתלי, ממוסגרות בקשתות. מתוך ״התנ״ך הקָטָלָני של הָרְלי״, קטלוניה, הרבע השלישי של המאה הארבע־עשרה. לונדון, הספרייה הבריטית, כת״י Harley 1528, דף 24.

התנ״ך. טקסטים אלה מכילים לפעמים חילופי נוסחאות של המסורה בין הטקסט המקראי של בן־אשר לבין זה של בן־נפתלי. טקסטים אחרים כוללים חיבורים דקדוקיים ולשוניים, כמו ״ספר מִכְלוֹל״ של ר׳ דוד קמחי (הרד״ק). חילופי הנוסחאות ערוכים בטורים מקבילים וממוסגרים בקשתות מעוטרות, בדומה ללוחות הקנוניים הנוצריים. דוגמה לדפים כאלה אנו מוצאים ב״תנ״ך הקָטָלָני של הָרְלי״ שבספרייה הבריטית (כת״י Harl. 1528, ציור 23). המסגרות והקשתות נעשו מורכבות ומפוארות יותר ויותר במשך המאה החמש־עשרה. ב״תנ״ך ליסבון״ משנת 1482 מצוי מספר רב של דפים מעוטרים בכל אחד משלושת כרכיו (לוח 20)[64]. ב״תנ״ך החברה הספרדית של אמריקה״ ממוסגרים גם הטקסטים של התנ״ך (לוח 21). ב״תנ״ך סרווירה״ (לוח 6), שנכתב בידי שמואל בן אברהם אבן נתן וצויר על־ידי יוסף הצרפתי, מצויים עמודים ממוסגרים רבים, המכילים את חיבורו הדקדוקי של ר׳ דוד קמחי. עיטורי המסגרת אינם כוללים אילוסטרציות לטקסט, אלא הם פרי דמיונו של האמן ומתארים חיות גרוטסקיות, או תמונות מחצר המלך או מחיי הכפר. באחד העמודים נראית תרנגולת ואפרוחיה ונשר החוטף ונושא במקורו את אחד האפרוחים (ציור 24). המשמעות של תיאור התרנגולת ואפרוחיה אינה ברורה, אם כי מקורותיה ידועים לנו[65]. מכל מקום ברור, שיוסף אבן חיים, הצייר של ״תנ״ך קניקוט הראשון״ (לוח 17), העתיק הרבה מן התיאורים הסיפוריים של ״תנ״ך סרווירה״, ובכלל זה גם את סיפור התרנגולת, האפרוחים והנשר (ציור 25). עמודים שלמים מעוטרים אחרים, שיש בהם דמיון בין ״תנ״ך סרווירה״ ו״תנ״ך קניקוט הראשון״, הם הקולופונים של הסופר והצייר (ציורים 2, 3) שהם העתק מלה במלה של קודמיהם ויש בהם חלוקה צורנית דומה של הדף.

בכתבי־היד המצוירים הספרדיים של ספרי התנ״ך, בבכתבי־היד המצוירים המזרחיים, מופיעות אילוסטרצ־יות לטקסט רק לעתים רחוקות. ציורי הטקס הספורים המופיעים בשוליהם הושפעו כנראה מן האיורים האשכנזיים־הגרמניים או הצרפתיים לספר התנ״ך, וכפי שנראה להלן יש בכתבי־יד אלה אילוסטרציות רבות בעמודי הטקסט. יחד עם זאת, כבר בתקופה מוקדמת מופיעים גם בכתבי־יד הספרדיים איורי טקסט. למשל, ב״כתר דמשק״ מבורגוס משנת 1260 (לוח 5), יש כמה סימני־פרשה או סדרה, המהווים אילוסטרציה לטקסט, ביניהם אחד המתאר ראש אדם, כנראה דוד המלך בצעירותו (שמואל א טז: יח; ציור 26), האחר מתאר עיר מוקפת חומה, כנראה העיר בבל כאילוסטרציה לנבואת ירמיהו (כט: ז) על מקום גלותם של תושבי ירושלים.

ב״תנ״ך סרווירה״ מצויות כמה אילוסטרציות מובהקות לטקסט. הסימן לפרשת כי־תבוא (דברים כו) מתאר טנא של פירות — פרי הביכורים שהובא למקדש; מעליו נראים פיל וטירה בצורה, שאינם מהווים אילוסטרציה לטקסט אלא רומזים לדגם המשפחה של ממלכת קסטיליה (ציור 27). בסוף ספר שמות יש לוחית ובה מתוארת המנורה (דף 60); אייל מצויר ליד הטקסט בתהילים מב: א (דף 326); וגרוטסקה של אדם מקונן מעטרת את ספר איכה (דף 371ב). לספר זכריה (דף 316ב) יש אילוסטרציה המתארת את חזונו של הנביא על שני הזיתים המספקים שמן למנורה (זכריה ד, לוח 6). ספר

24. עמוד־שטיח עם הטקסט של ספר מכלול לרד"ק, ממוסגר ומוקף בתיאור הרנגולת ואפרוחיה. מתוך "תנ"ך סרווינדה", משנת 1300, ליסבון. הספרייה הלאומית, כת"י III. 72, דף 442ב.

אוצרות התורה
אוצרות השות

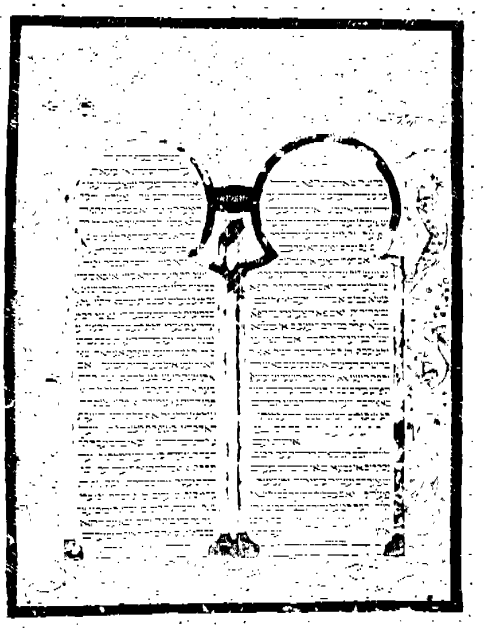

25. עמוד־שטיח עם הטקסט של ספר מכלול לרד"ק, ממוסגר בקשתות ומוקף בתיאור תרנגולת ואפרוחיה. מתוך "תנ"ך קניקוט הראשון", לָה קורוניָה, 1476. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Kenn. 1, דף 8.

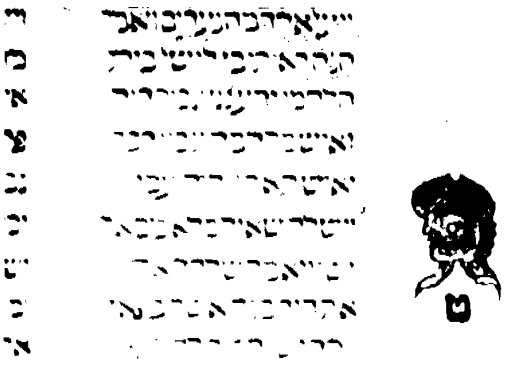

26. סימן סידרה (שמואל א, טז: יח) עם ראש אדם. אולי איור לדוד ב"איש התאר". מתוך "כתר דמשק", בוּרגוֹס, 1260. ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, בת"י Heb. 4°790, דף 153ב.

27. סימן לפרשת כי תבוא, ובו סל פירות תלוי. איור להבאת הביכורים ב"טנא". מתוך "תנ"ך סרווינדה", משנת 1300. ליסבון, הספרייה הלאומית, כת"י III. 72, דף 264ב.

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 89

28. יונה שהדג בולעו, איור־פתיחה לספר יונה. מתוך "תנ"ך סָרַוֵּירָה", משנת 1300. ליסבון, הספרייה הלאומית, כת"י III. 72, דף 304.

29. יונה שהדג בולעו, איור־פתיחה לספר יונה. מתוך "תנ"ך קָנִיקוט הראשון", לָה קוֹרוּנְיָה, 1476. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Kenn. 1, דף 305.

יונה (דף 304) נפתח בתיאור ספינת מפרש ובתוכה מלחים ותחתיה דג גדול הבולע את הנביא (ציור 28) — זה תיאור נפוץ למדי בכתבי־יד עבריים מצוירים של ספר התנ"ך שמוצאם בספרד. לפיכך אין להתפלא על כך שגם יוסף אבן חיים, הצייר של "תנ"ך קניקוט הראשון", השתמש בו כבפתיחה לספר יונה (ציור 29).

תמונה דומה של ספינה מופיעה בראש ספר יונה בתנ"ך, שנכתב בסוֹרְיָא בשנת 1312 בידי שם טוב בן אברהם אבן גאון, כנראה אחיו של יהושע אבן גאון[66]. יש כמה יסודות דומים בין "כתר שם טוב" ל"תנ"ך סרווירה", כגון המסורה והחיבורים הבלשניים הכתובים בטורים, והאריות עליהם נשענות הקשתות הממסגרות אותם[67]. אלה מעידים אולי על כך שלנגד עיניהם של כותביהם ומציירים עמדה אותה דוגמה. שני כתבי־יד אלה דומים גם בסגנונם האמנותי.

יהושע אבן גאון, שצייר כחצי תריסר כתבי־יד של התנ"ך שהגיעו אלינו, השתמש כנראה במודלים דומים לאלה, שבהם עשו שימוש אחיו שם טוב ויוסף הצרפתי. בציורי הטקסט הרבים בספר התנ"ך שצייר יהושע אבן גאון מתגלים גם דמיון עשיר וכושר המצאה. ה"תנ"ך של אבן גאון" הנמצא בדבלין (כת"י 16 בטְרִינִיטִי קוֹלג')[68], מעוטר בעיקר בדמויות של בעלי חיים, כגון ציור של ארבה בראשית ספר יואל (דף 68ב). ציורי־הטקסט הרבים, המצויים בשוליים ובין הטורים ב"תנ"ך הראשון של יהושע אבן גאון" מ־1300[69], כוללים את תיבת נוח (דף 13), היונה ועלה הזית בפיה (דף 14), חמת המים של הגר (דף 20), המאכלת של אברהם (דף 20ב), גביע שר־המשקים של פרעה (דף 133), קלע דוד ביחד עם חרבו של גלית, וכן הדוב והאריה שהרג דוד (דף 170, ציור 30).

מכל כתבי־היד המצוירים של ספרי התנ"ך בני המאה החמש־עשרה, יש ב"תנ"ך הראשון של קניקוט" איורי־טקסט במספר הרב ביותר (לוח 17). רבים מהם הם פרי דמיונו של יוסף אבן חיים, אך רבים אחרים הועתקו ממקורות שונים. מקור אחד היה קלפי משחק, שנעשו על־ידי "אמן כוחן של הנשים" באמצע המאה החמש־עשרה[70]. ממנו לקח הצייר כמה ציפורים מוזרות ואולי אף את דמותו של דוד המלך הזקן (עמ' 185). מקורות אחרים אינם ברורים כל כך מלבד, כמובן, "תנ"ך סרווירה" (לוח 6). מפליאה העובדה, שהצייר של "תנ"ך קניקוט" הרבה להעתיק פרטים רבים מ"תנ"ך סרווירה", שנוצר מאה שבעים וחמש שנים לפניו, הואיל ובתקופת ביניים זו התפתחו והשתנו שיטות העיטור של כתבי־יד מצוירים של התנ"ך. ידוע לנו, ש"תנ"ך סרווירה" היה שייך לדון דוד מרדכי מלה־קוֹרוּנְיָה ב־1376, ואפשר להניח, שכתב־היד נשאר בלה־קורוניה גם מאה שנה מאוחר יותר. נראה, שיצחק בן דון שלמה דִי־בְּרָגָה, שהזמין את "תנ"ך קניקוט", ראה את "תנ"ך סרווירה" וחמד אותו בלבבו, אך מאי־יכולתו לרכשו הזמין לעצמו תנ"ך אחר עם עיטורים מפוארים במתכונת של "תנ"ך סרווירה"[71]. מכל מקום ברור, שלעיני יוסף אבן חיים, הצייר שעיטר את "תנ"ך קניקוט", עמד, בין השאר, תנ"ך הדומה ל"תנ"ך סרווירה", אם לא "תנ"ך סרווירה" עצמו.

המסורה הגדולה והמסורה הקטנה, הכתובות במיקרוגרפיה בשוליים החיצוניים ובין עמודי הטקסט בכתבי־היד המצוירים הספרדיים של ספר התנ"ך, מעוצבות לעתים קרובות בצורות פרחוניות וגיאומטריות;

30. האריי והדב שאותם הכה דוד, הקלע והאבן, שבה פגע דוד בגלית, וחרב גלית הפלישתי, איור שוליים, בחלקו במיקרוגרפיה של המסורה, לטקסט של שמואל א, יד: לד–לו, מט–נא. מתוך "התנ"ך הראשון של יהושע אבן גאון", סוֹרְיָא, 1300. פריס, הספרייה הלאומית, כת"י hébr. 20, דף 170.

המורכבות שבהן יוצרות צורות אילנות דמויי־מנורה[72]. כמו בכתבי־היד המצוירים המזרחיים של ספר התנ"ך ממוסגרת "שירת הים" ברצועות מהודרות של עיטורים פרחוניים וגיאומטריים, לעתים מעוצבות במיקרוגרפיה[73].

הגדות של פסח

עד המאה השלוש־עשרה הייתה ההגדה של פסח חלק מסידור התפילה הכללי, שבו השתמש היהודי בבית ובבית הכנסת בכל ימות השנה, בימי חול ובחג כאחד. אולי אופייה המיוחד של ההגדה, שנקראה בבית בערב החג ליד שולחן הסדר הערוך, שאליו מסיבה המשפחה כולה, הביא להוצאת ההגדה מן הסידור ולכתיבתה ולעריכתה כספר נפרד. בגלל ייחודה ומידותיה הפכה ההגדה של פסח לאחד מסוגי כתבי־היד המצוירים הנפוצים ביותר בקהילות היהודיות במשך המאות השלוש־עשרה והארבע־עשרה. טקסט ההגדה מורכב מפסוקי תנ"ך ומקטעי מדרשים, הקושרים את גאולת עם ישראל משעבוד מצרים בעבר עם גאולתו משעבוד־מלכויות לעתיד־לבוא. אך הטקסט של ליל הסדר מורכב למעשה מעוד אירועים, מנהגים ופעולות המשתלבים בקריאת ההגדה. סדר הפסח ערוך כמו סימפוזיון יווני, שבו היו הסעודה והיין משולבים בדיון בנושא מיוחד. בערב פסח נושא הדיון הוא "סיפור יציאת מצרים", ש"כל המרבה לספר בו הרי זה משובח". הטקסט של ההגדה נתחבר ביסודו עוד בימים שבית המקדש עמד על מכונו והיה מורכב בעיקר מפרקי ההלל שבתהילים. אך במרוצת ימי הביניים נוספו קטעי מקרא, משנה ומדרש והוא עבר כמה שינויי נוסח. רק במאה השלוש־עשרה התגבש סופית, ואז גם נפרדה ההגדה מסידור התפילה הכללי. אך גם בתקופות מאוחרות יותר אנו מוצאים בהגדה תוספות ושינויי נוסח.

הואיל וסדר פסח היה הטקס הביתי החשוב ביותר במשך כל ימות השנה, מאורע שלכבודו נאספה המשפחה כולה, זימנה ההגדה של פסח אפשרות לצייר להביע את עצמו ואת טעמו האישי בציוריו. יתר על כן, משום שממדיה של ההגדה היו קטנים יחסית, אפשר היה לייצר אותה ביתר קלות ולמכור מספר גדול יותר של טפסים מצוירים. גם התפתחות מלאכת ייצורו של הספר הכתוב ביד באירופה במאה השלוש־עשרה, פישוט עיבודו של הקלף, גידול מספר עדרי הבקר וגורמים אחרים תרמו ליכולתם של סופרים ואמנים להתמסר לכתיבתה ולעיטורה של ההגדה. בתקופה זו הביאה התפתחותן הכלכלית והחברתית של הערים, וייסוד האוניברסיטאות שבעקבותיה, לצורך גדל והולך בספרים ולגידול במספר בתי־המלאכה החילוניים שהתמחו בייצור ספרים. בתי־מלאכה אלה מילאו בהדרגה את מקומו של חדר כתיבת הספרים (Scriptorium) שבמנזרים ותרמו להתפתחות משלח־ידו של הסופר והמצייר החילוניים, שהוטל עליהם לפאר ולהאיר את העמוד הכתוב על־פי הזמנת לקוחותיהם. בעת ובעונה אחת פותחו באותה תקופה טכניקות חדשות בהכנת הקלף לכתיבה, הדיו, הצבעים, עלי־הזהב וחומרים אחרים, ואלו הוזילו את הייצור עד כדי כך, שספרים מצויים היו מעתה בהישג־ידם של רוב האזרחים.

ודאי שלא כל בעל בית יהודי הייתה ידו משגת לרכוש הגדה מצוירת, אבל העשירים שביהודים — אלה ששירתו מושלים או אנשי חצר והתוודעו על ידי כך לכתבי־יד מצוירים לטיניים או יווניים — ניסו לחקותם על־ידי הזמנת כתבי־יד מצוירים של ספרים עבריים. אין להתפלא אפוא, שהסגנון ולפעמים גם הנושאים, המוטיבים והאיקונוגרפיה של ההגדות היו בעלי אופי כללי ולא עוצבו בצביון יהודי מובהק. אך כפי שראינו עד כה היו בכל כתבי־היד יסודות שחברו יחד ליצירה, שבסופו של דבר הייתה יהודית בתוכנה ובאופיה; יצירה שעוצבה על־פי טעמם והשקפותיהם של הצייר ושל המזמין.

בתכנית העיטור של ההגדה של פסח יש כמה קווים משותפים לכל אסכולות כתבי־היד המצוירים העבריים, אם כי כל אסכולה מקומית הוסיפה צביון מיוחד לחגדה שנוצרה בתחומיה[74]. איורי ההגדה היו תלויים, כמובן, בתוכנה המיוחד, ולפיכך אפשר לחלקם לארבעה סוגים עיקריים: ציורי־טקסט, ציורים של מנהגים וטקסים דתיים, ציורי נושאים מקראיים וציורים אסכטולוגיים המתייחסים לגאולת העם לעתיד לבוא. איורים מסוגים אלה נמצאים בכל ההגדות, בספרדיות, באשכנזיות ובאיטלקיות כאחד, שנוצרו במאות השלוש־עשרה ועד החמש־עשרה.

יש שני טיפוסי הגדה ספרדיים: הגדות מפוארות, בעלות עמודי־איור שלמים בראשיתן, והגדות שבהן רק עמודי הטקסט מצוירים. כתב־היד המפואר של ההגדה הספרדית מורכב, בדרך כלל, משלושה חלקים: הטקסט

של ההגדה, עמודים שלמים מצוירים באיורים תנ"כיים ותיאורי ההכנות לפסח, ולקט פיוטים ותפילות הנקראים בבית הכנסת בשבוע הפסח וב"שבת הגדול" שלפניו. דפי הטקסט של ההגדה המפוארת מעוטרים רק מעט, בעיקר בציורי־טקסט ובתיאורי המנהגים והטקסים, וחלק מהפיוטים מעוטר בלוחות למלות־הפתיחה. החלק האמנותי החשוב ביותר בהגדה הספרדית המפוארת הוא אפוא האיורים המשתרעים על־פני עמודים שלמים. מבין כתריסר הגדות ספרדיות הידועות לנו, המפוארות ביותר הן "הגדת־הזהב" (לוח 8), "הגדת־סַרַייבו" (לוח 10) ו"הגדת־קאופמן" (לוח 15), אך רק בשתיים הראשונות ישנם כל שלושת החלקים; ב"הגדת־קאופמן" חסר חלק מהפיוטים ובגלל כריכתה הפגומה נחלקו עמודי הציורים השלמים בין ראשית כתב־היד וסופו. השיטה של ציורים המשתרעים על־פני עמודים שלמים, המצויים בראש ההגדה הספרדית, והמתארים אירועים וחיי אישים מן התנ"ך, דומים להפליא למסורת כתבי־היד המצוירים של ספר התהילים הלטיני באנגליה ובצרפת במאות השתים־עשרה והשלוש־עשרה[75]. אלה מצדם צוירו לפי מסורת הטיפוס ה"אריסטוקרטי" של ספרי תהילים יווניים שאוירו בביזנטיון במאה הראשונה[76].

ציורי־הטקסט השכיחים ביותר בהגדות הספרדיות ובהגדות האחרות מתארים את "שלושה דברים" שחייב אדם מישראל לאומרם בפסח לפי דברי רבן גמליאל, שאם לא כן "לא יצא ידי חובתו": הפסח (שה הפסח), המצה והמרור. בהגדות הספרדיות מצוירים המצה והמרור בהידור רב ולעתים הם ממלאים עמוד שלם. לא כן שה הפסח, המתואר לפעמים כשה קטן בצד משפט הפתיחה. אולם לרוב אין הוא מתואר בכלל, שכן "הפסח

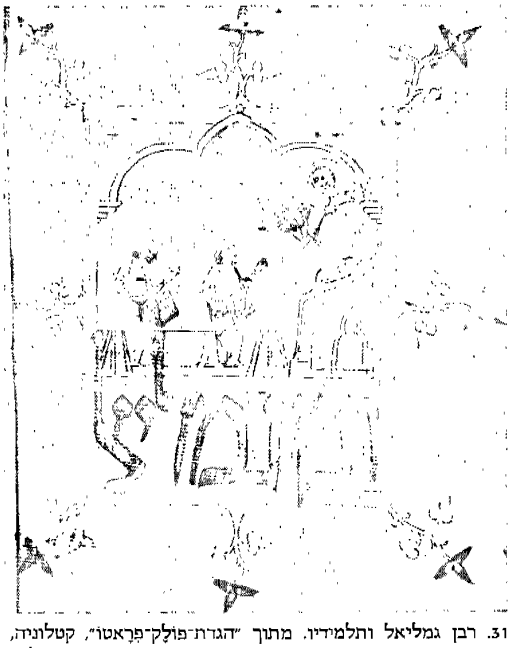

31. רבן גמליאל ותלמידיו. מתוך "הגדת־פּוֹלַק־פְּרַאטוֹ", קטלוניה, ראשית המאה הארבע־עשרה. ניו־יורק, ספריית הסמינר התיאולוגי היהודי של אמריקה, Mic. 8185, דף 26ב.

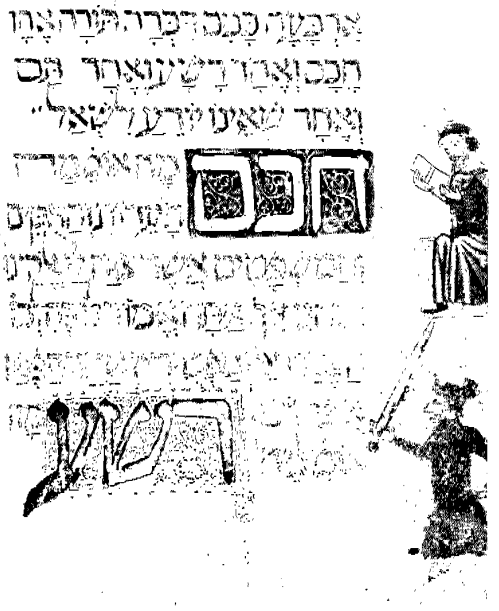

32. החכם והרשע, איורי־טקסט בשוליים של "הגדת־האחות להגדת־הזהב", ברצלונה, אמצע המאה הארבע־עשרה. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Or. 2884, דף 35ב.

שהיו אבותינו אוכלים בזמן שבית־המקדש היה קיים" מיוצג בליל הסדר רק באורח סמלי (הזרוע, או האפיקומן, שלפי מנהג הספרדים הוא "זכר לקרבן פסח"). יש כמה הגדות, כמו "הגדת־קאופמן", שבהן מתואר בעל הבית המוביל שה קשור בחבל. הדוגמאות של תיאורי המצה והמרור המובאות כאן הן המצה המפוארת מ"הגדת־ברצלונה" (לוח 12), והמרור דמוי החרשף, ששני אנשים מחזיקים בו, מהגדת־האח ל"הגדת־רוילנדס הספרדית" (לוח 14). לעתים קרובות מצוירים גם רבן גמליאל ותלמידיו (ציור 31) וחכמים אחרים הנזכרים בהגדה של פסח. איורים אחרים לטקסט הם ציורי ארבעה בנים שכנגדם דיברה תורה (ציור 32) ומבנה קישוטי של הפיוט "דיינו" (לוח 13), באותה שיטה שבה הוא מופיע גם בהגדות מזרחיות. אחדות מן האילוסטרציות לטקסט הן תיאור מילולי של האמור בהגדה, כגון כלוא היוצא מבית האסורים וכבליו בידיו, כאיור ל"מִן המיצר קראתי יָהּ" ב"הגדת־ששון הספרדית" (לוח 11), והכלב נטול־הלשון באיור "לא יחרץ כלב לשונו" המופיע ב"הגדת־קאופמן" (לוח 15).

הציורים המתארים מנהגים וטקסים הובאו לרוב כדי להורות ולהדריך את בעל הבית ובני ביתו, החל בהכנות לחג הפסח: אפיית המצות, שחיטת שה הפסח, ביעור חמץ מן הבית והגעלת הכלים וחלוקת מצות וחרוסת לילדים לפני הפסח כדי שישאלו "מה נשתנה?" (ציור 33). איורי טקס שכיחים, המופיעים בדפי הטקסט, מתארים את כל בני המשפחה מסובים לשולחן הסדר, נטילת ידיים, מזיגת היין לארבע־כוסות, הגבהת הכוס או שתיית היין, הטמנת האפיקומן ומציאתו, וכן אכילת מרור, חרוסת וכרפס. איורים נדירים יותר מתארים מתפללים הקוראים את ההגדה בבית הכנסת (לוח 9) — מנהג שהיה

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 92

קיים בספרד[77], או אנשים יוצאים מבית הכנסת לאחר קריאת ההגדה.

ציורי ז׳אנר אלה מחיי יום יום של היהודים בימי הביניים מתארים את מנהגיהן של קהילות שונות באירופה על בגדי החול ובגדי החג שלהן, כלי הבית, הריהוט ומבנה הבתים.[77א] אותן הגדות ספרדיות, שאין בהן אילוסטרציות לטקסט, זן בעלות מלות ואותיות־פתיחה המעוטרות עם ״רגליים״ ו״דגלים״ מאורכים לעתים בצורות זואומורפיות ואנתרופורפיות, כגון בעמוד מ״סידור המילטון״ המובא כאן (לוח 7)[77ב].

הציורים, שנושאיהם לקוחים מן המקרא, ושרובם משתרעים על־פני עמוד שלם, אם לפני הטקסט ואם אחריו, הם עיקר הדרן של ההגדות הספרדיות המפוארות ששרדו. את מקורם האיקונוגרפי יש לחפש כנראה בציורי־טקסט בכתבי־יד עבריים מצוירים, שקדמו להם מאשכנז או מאיטליה ואולי מן התקופה הקדומה במזרח, כמו שאפשר לראות בציור הלידה של ״שישה מכרס אחת״ ב״הגדת־הדרקונים״ מצרפת (לוח 22). סיפור יציאת מצרים הוא הנושא הנפוץ ביותר בציורים אלה, ולעתים קודמים לו ציורים מתולדות האבות, כמו ב״הגדת־הזהב״ (לוח 8). לעתים, כמו ב״הגדת־טרייבו״ (לוח 10), הורחב מחזור הנושאים ונכללו בו תיאורים למן בריאת העולם ועד ברכת משה לבני ישראל לפני מותו. לאחר סדרות־הציורים שנושאיהם לקוחים מן המקרא באים בדרך כלל תיאורי ההכנות לחג הפסח (ציור 33). לעתים מעורבים הציורים התנ״כיים בתיאורי המנהגים. באחת ההגדות, היא ״הגדת־האח להגדת־ריילנדס הספרדית״, שולב

33. בעל הבית מחלק מצות וחרוסת לילדים לפני הסדר, כדי לעוררם לשאול ״מה נשתנה״; ביעור החמץ וניקוי הבית. עמוד־איור שלם, מתוך ״הגדת־האחות להגדת־הזהב״, ברצלונה, אמצע המאה הארבע־עשרה. לונדון, הספרייה הבריטית, כת״י Or. 2884, דף 17.

34. בריאת אדם על־ידי מלאכים, כמדרש ל״נעשה אדם״, אדם קורא שמות לחיות ולעופות. עמוד־איור שלם, מתוך ״הגדת־האחות להגדת־הזהב״, ברצלונה, אמצע המאה הארבע־עשרה. לונדון, הספרייה הבריטית, כת״י Or. 2884, דף 1ב.

תיאור טבילת אגודת האזוב בדם והגעתה אל המשקוף ואל שתי המזוזות בתוך תיאור ההכנות לחג הפסח. בציורים התנ״כיים משולבות הרבה אגדות מדרשיות המובנות לעתים רק לקורא שהוא בעל־ברית. ב״הגדת־הזהב״ (דף 5) למשל: יוסף פוגש במלאך במקום ב״איש״ בדרכו אל אחיו בדותן[78], המצרים משליכים ליאור את ארון המתים, שבו נטמן יוסף ב״הגדת־סרייבו״ (דף 20); הניסיון שניסה פרעה, לפי עצת יתרו, את משה בקערות זהב וגחלים ב״הגדת־קאופמן״ (דף 29ב)[79] ובריאת אדם על־ידי מלאכים, כהסבר לפסוק ״נעשה אדם בצלמנו כדמותנו״ (בראשית א: כו), המופיע ב״הגדת־האחות להגדת־הזהב״ (ציור 34)[79א]. הציורים מן הסוג השלישי הם האיורים האסכטולוגיים, הקשורים לגאולתו של עם ישראל לעתיד לבוא, שיבתו לארצו ובניין בית המקדש בירושלים. התמונה הסכימטית של חזית המקדש ב״הגדת־סרייבו״ היא אחת הדוגמאות לציורים אלה (לוח 10א). הפסוק ״שפוך חמתך אל הגויים אשר לא ידעוך״ (תהילים: עט, ו) היה במקרים רבים מקור השראה לציירים, שתיארו את האמור בו פשוטו כמשמעו: ב״הגדת־קאופמן״ מצוירת ידו של האל היוצקת את תוכנה של כוס על קבוצת אנשים.

סידורי־תפילה מצוירים, הכוללים בתוכם הגדות, עוטרו בדרך כלל בלוחיות למלות־פתיחה בלבד ללא ציורי־טקסט. לעתים מופיעים בחלק ההגדה שבסידור איורי טקסט מעטים, המתארים את המצה, המרור וכמה חכמים[80]. אך סידור אחד ה״מחולק״ בין שתי ספריות,

שחלקו הוא "הגדת־בולוניה", מכיל עם זאת מחזור של ציורים תנ"כיים המשתרעים על פני עמוד שלם[81].

ספרים אחרים

כתבי־יד של ספרי הלכות ומנהגים, בעיקר "משנה תורה" לרמב"ם, עוטרו בספרד. ברוב כתבי־היד המצוירים של "משנה תורה" — הידוע גם בשם "היד החזקה" — שמקורם בספרד בא עמוד מעוטר בראש כל אחד מי"ד חלקיו, כמו ב"משנה תורה מליסבון" משנת 1472 (לוח 19), אך ציורי־טקסט מצויים רק בספר השמיני, המכיל את תיאור המקדש וכליו. הרמב"ם התעמק בחקירת מבנה המקדש כשעסק בפירושו למשנה, במסכת "מידות" (שאת כתיבתה סיים ב־1168). הוא סיכם את מסקנות חקירתו זו בציורו מפה ותכניות ב"משנה תורה" (שנכתב ב־1180). כתב־היד המוקדם ביותר של "משנה תורה" המכיל את תכניות המקדש וההיכל נמצא בספריית הבודליאנה באוקספורד (כת"י Pocock 295), ואפשר שנכתב בכתב־ידו המקורי של הרמב"ם, או של מעתיק קרוב אליו ביותר במאה השתים־עשרה[82]. מאז ועד שהחלו ספרי ה"יד החזקה" להופיע בדפוס, נכללו תכניות המקדש וההיכל בכל כתבי־היד שלו, בין שהם ספרדיים, אשכנזיים או איטלקיים. התכניות הן תיאור סכימטי של המקדש, עם ציון מקומו המדויק של כל אחד מהכלים בו. גם רבים מכתבי־היד של "מורה הנבוכים" לרמב"ם עוטרו. חיבור פילוסופי זה — שתורגם בחיי הרמב"ם מערבית לעברית על ידי שמואל בן יהודה אבן תיבון — נחלק לשלושה חלקים, ויש בו בדרך כלל עיטורים רק בעמודי־הפתיחה לשלושת החלקים ולהקדמת המתרגם אבן תִבון[83]. ה"מורה נבוכים של קופנהגן" (ברצלונה 1348) הוא יוצא־דופן מבחינה זו, מכיוון שלוחית מלות־הפתיחה של כל אחד מן החלקים שבו מכילה איורים הקשורים לטקסט (לוח 18).

ידועים לנו גם כתבי־יד מעוטרים של חיבורים פילוסופיים אחרים, כגון כתב־היד של "ספר מלחמות השם" לר' לוי בן גרשום (הרלב"ג) מ־1391, המכיל עמודי־פתיחה מעוטרים[84]. כתבי־יד אחדים של חיבורים מדעיים מכילים ציורים סכימטיים או איורים שמגמתם ללמד. בכתב־היד של התרגום העברי מן הערבית של ה"אַלְמַגֶסְט", הוא החיבור האסטרונומי והמתימטי הגדול של תלמי (פְּתוֹלֶמָאיוס), שהיו באוסף ששון (כת"י 699), יש מאות דיאגרמות ולוחות מצוירים. כתב־יד אחר בחכמת התבונה (האסטרונומיה), שהיה באוסף ששון (כת"י 823), מכיל את חיבוריהם של תוֹכְנִים אחדים. בחלק שחובר בידי תלמי אנו מוצאים ציורים של גרמי־השמים, גלגל המזלות וסכימות קוסמולוגיות[84א]. היהודים בספרד נודעו כתוכנים, כבוני אצטרולבים (מכשירי ניווט ליורדי־ימים) וכמסרטטי מפות ימיות. "האטלס הקטלני" המפורסם ממיורקה משנת 1375 סורטט בידי יהודים ממיורקה, אברהם חסדאי קרשקש ובנו יהודה[85].

ה. כתבי־יד מצוירים מצרפת

בד בבד עם התפתחות התרבות היהודית־הספרדית בספרד, בפרובנס, בפורטוגל ובצפון אפריקה, התפשטה התרבות של יהדות אשכנז בגרמניה, בצרפת, באנגליה ובארצות השפלה. תרבות זו הגיעה לאיטליה במאה החמש־עשרה, עת היגרו יהודים רבים מגרמניה לצפון איטליה. באותה עת כבר רווחה השפעתה של יהדות אשכנז ותרבותה במזרח אירופה, בפולין, ברוסיה, בבוהמיה ובמוראביה.

הרדיפות והסבל שהיו מנת חלקן של הקהילות היהודיות האשכנזיות למן המאה השתים־עשרה ועד למאה הארבע־עשרה לא הפריעו להתפתחות אסכולות אמנותיות של כתבי־יד מצוירים עבריים; אך בגלל רדיפות אלה, שהחלו בראשית המאה האחת־עשרה והתגברו עם מסעי הצלב, ברי לנו, שאלפי כתבי־יד שחלקם היו בוודאי מצוירים, נשמדו כליל. עם שריפת התלמוד בפריס ב־1240 נשרפו גם כתבי־יד רבים אחרים. גירוש היהודים מאנגליה ב־1290 ומצרפת ב־1306, שוב ב־1321 וגירוש סופי ב־1394 היה חלק ממסכת של רדיפות ותלאות, והמצב בגרמניה לא היה טוב מזה. למן ראשית ההתעוררות הנלהבת ליציאה למסעות הצלב באירופה ניתכו על ראשי היהודים האשמות ועלילות־דם, והקהילות העירוניות הנוצריות, שזה עתה התגבשו, הוסתו לטבוח ביהודים שכניהן. בין הרכוש הרב שנבזז ונשמד היו ודאי הרבה כתבי־יד שנעלמו. למרות זאת שרדו עד ימינו כמה כתבי־יד עבריים מצוירים מתקופה זו — מיעוטם מצרפת, כמה מהם מאנגליה ורובם מגרמניה, ובעיקר מחבל הריינוס העילי והמרכזי.

נראה שאסכולת כתבי־היד העבריים המצוירים בצפון צרפת באזורי נורמנדי, פִּיקָרְדִי, אִיל־דֶה־פְרַנְס ושַמְפַּיין (Normandy, Picardy, Ile-de-France, Champagne) הייתה מהחשובות שבאסכולות קהילות אשכנז. היא הייתה קשורה קשר ישיר, בסגנונה ובאיקונוגרפיה שלה, לאסכולות של כתבי־היד העבריים המצוירים באנגליה ובגרמניה. רוב כתבי־היד המצוירים מאסכולת צפון צרפת ששרדו מראשית המאה השלוש־עשרה מעוטרים אך מעט, אולם בין אלה מסוף המאה מצויים כאלה המעידים על איכותה הגבוהה של אסכולת הציור הצרפתית. "ספר המכלול (miscellany) של לונדון" הנמצא בספרייה הבריטית, שנכתב כנראה בטְרוֹאַ (טְרוֹיֶש ; Troyes) ב־1280 בקירוב וצויר בחלקו באַמְיֶין (לוח 23), הוא אחת הדוגמאות המובהקות לכך[86]. מקובצים בו עשרות טקסטים — ספרים וחיבורים שונים, ספר התנ"ך כולו וסידור לתפילות כל השנה. בסידור זה מעוטר כמעט כל עמוד במוטיבים צמחיים של בעלי־חיים ויצורים גרוטסקיים, מדי פעם מופיעים בו גם כמה איורים לטקסט, כגון ארבע החיות בחזון יחזקאל, משה המכה את המים ביאור מצרים ומכת הדם. בהגדה של פסח, שהיא חלק מן הסידור, יש כמה איורים של מנהגים, ציורי תנ"ך של הטקסט. אך הציורים החשובים ביותר בספר מקובצים בארבע קבוצות של איורים המשתרעים על פני עמוד שלם, שאינם מהווים חלק אינטגרלי מכתב־היד. יתר על כן, על־פי סגנונה ברור שהקבוצה האחרונה נוספה בתקופה מאוחרת יותר. חוסר האחידות והחזרות של נושאים, כמו אהרן המדליק את המנורה, המצוי בדף 114 מזה ובדף 522ב מזה, מורים על כך שהאיורים אינם פרי יצירתו של צייר אחד. נראה שבנימין, הסופר של כתב־היד — ושמו עוטר במקומות שונים (כגון בדף 142ב ובדף 306) — היה אחראי רק לארגון הטקסט והציורים, שנעשו בבתי מלאכה שונים בסביבתו.

רוב הציורים המשתרעים על־פני עמודים שלמים

מתארים אירועים וחיי אישים מן המקרא; אחרים מתארים את המסופר במדרשים שונים או את הגאולה לעתיד־לבוא. עם הנושאים הנדירים יותר נמנים הכרובים השומרים על עץ החיים (דף 122)[87], ים הנחושת של המלך שלמה (דף 121); נחש הנחושת של משה (דף 742ב); שמואל משסף את אגג מלך עמלק (דף 526), הלווייתן — סעודתם של צדיקים בגן עדן (דף 318), ועמו שור הבר (דף 319) והעוף האגדי בַר יוֹכְנִי (הנקרא גם "זיז שַׁדַּי"; דף 517ב); עיר הנבלעת בין מלתעותיו של דרקון (740); ציור של כף־יד עם הוראות למנחשים על פי תווי כף־היד (דף 115); וציור סכימטי של גלגל המזלות (דף 548)[88]. המאבק בין שור הבר והלווייתן מסמל את המלחמה בין גוג ומגוג, היא המלחמה האחרונה שלאחריה תבוא הגאולה. הוא מתואר גם בכתבי־יד אירופיים מצוירים אחרים[89] ומקורו קדום, בתקופה העתיקה[90].

הגדות של פסח

בהגדה של פסח ב"ספר המכלול של לונדון" (דפים 205 ואילך) אנו מוצאים איורים של משפחה המסיבה לשולחן בליל הסדר (דף 205); נטילת ידיים, הנוגשים המצריים (דף 205ב), בני ישראל עובדים בפרך (דף 206ב); כבש נצלה על שיפוד (207ב) והרמת כוס יין (דף 208). בחירת נושאים אלה מושפעת מנושאי ההגדות המצוירות הגרמניות, שיידונו להלן, אך לנגד עיני האמנים היו כנראה גם דוגמאות של כתבי־יד מצוירים עבריים מצרפת, שהכילו את סידור התפילה ואת ההגדה שבתוכו. דוגמה להגדה מהמאה השלוש־עשרה, ששרדה מצפון צרפת, היא "הגדת־הדרקונים" (לוח 22), שיש בה כמה איורי טקסט בשוליים. העובדה, שאיורים אלה הם בעיקרם תנ"כיים ואינם קשורים ישירות לטקסט, יכולה להצביע על הדוגמה, שעמדה לנגד עיני הצייר — תנ"ך עברי מצויר — אשר אבדה ואיננה.

ספרי תנ"ך

רק כתבי־יד עבריים מצוירים בודדים של ספר התנ"ך שרדו מצרפת. ספר תנ"ך כזה מסוף המאה השלוש־עשרה נמצא בספרייה הלאומית בפריס (כת"י hébr. 4), ואם כי לא ברור היכן נכתב, מצוין בקולופון שלו התאריך 1286. האילוסטרציה היחידה הנמצאת בכתב־היד, לספר מלכים א (עמ' 249ב), מתארת את דוד ואדוניה שהתנשא למלוך כשני אבירים רוכבים על סוסים הנאבקים ביניהם[91]. מן המאה החמש־עשרה ידוע ספר תנ"ך קטן, שבשוליו העתיקו את "מורה נבוכים" לרמב"ם, והנמצא בספריית האוניברסיטה של קימברידג' (Add. 468)[92] ובו כמה איורי טקסט. "התנ"ך המאויר הקטן של קימברידג'", החסר שני דפים בראשו והקרוע במקומות רבים, הוא בעצם מדרום צרפת, אזור שבו לא שלטה מלכות צרפת, וניכרת בו השפעה ספרדית ברורה. איורי הטקסט בשוליים ובין שני טורי הטקסט בתנ"ך זה כוללים את תיבת־נוח (דף 4ב), היונה הנושאת עלה־זית (דף 5ב), הקשת בענן (דף 6), הריב בין רועי מקנה־אברהם לרועי מקנה־לוט (דף 8) ובנות לוט עם אביהן (דף 12). איורי־הטקסט בכתבי־יד עבריים מצוירים של התנ"ך מצרפת היו כנראה מקור לציורים התנ"כיים בכתבי־יד עבריים מצוירים ספרדיים וגרמניים, אך אין אנו יכולים להוכיח

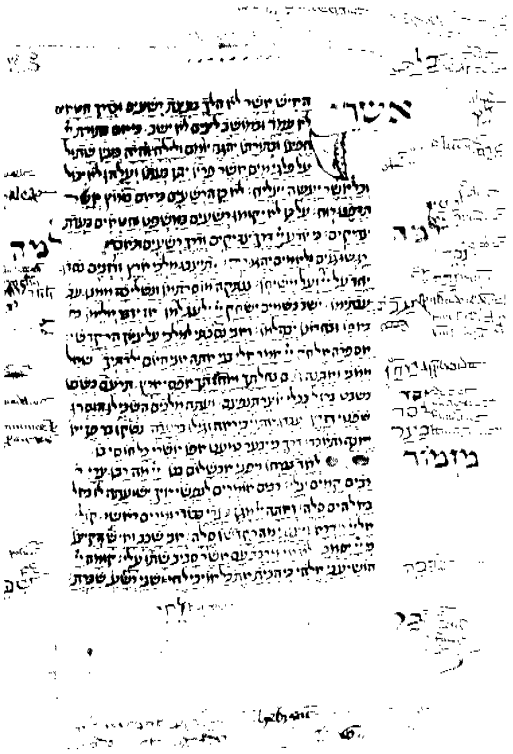

35. דוד מנגן בנבל, איור פתיחה "תהילים צרפתי של הבודליאנה", פריס, 1250. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Bodl. Or. 621, דף 1ב.

זאת, משום מיעוט כתבי־היד העבריים המצוירים הצרפתיים ששרדו.

חומש אשכנזי טיפוסי, הכולל גם חמש מגילות, את ההפטרות ואת ספר איוב, נכתב וצויר ב־1300 בפוֹלִינִי (Poligny) שבחבל היוּרָה שבמזרח צרפת בתקופה, שבה היה אזור זה תחת שלטון האימפריה הגרמנית. הוא מעוטר במסורה הכתובה במיקרוגרפיה בצורות פרחוניות וגרוטסקיות, ויש בו אילוסטרציה בדף מאויר אחד בלבד (לוח 24). הסגנון שלו מבטא את ההשפעה הצרפתית הניכרת בכתבי־יד, שנכתבו באזורי הגבול בין צרפת וגרמניה, למרות שמבחינה מדינית היו שייכים לגרמניה. על הציור ב"חומש פוֹלִינִי" ניכרת השפעתו של כתב־היד של "פירוש רש"י מווירצבורג" שנכתב וצויר בשנת 1233 באזור פְּרַנְקוֹנְיָה שבגרמניה (ציור 36). כתבי־יד זעירים של ספר תהילים היו נפוצים ביותר בקרב הנוצרים באירופה המערבית וכנראה גם בקרב הקהילות היהודיות של צפון צרפת, אנגליה וגרמניה ורובם מעוטרים בלבד[93]. בראש "התהילים של הבודליאנה" מאמצע המאה השלוש־עשרה מפריס נמצא ציור של דוד המנגן בנבל (ציור 35)[94]. בשולי כתב־יד זה יש גם תרגומים ופירושי־מלים בצרפתית ובלטינית.

ספרים אחרים

אחד מכתבי־היד המפוארים ביותר של האסכולה הצרפתית־גרמנית מסוף המאה השלוש־עשרה הוא ה"משנה תורה של קאופמן" שבספריית האקדמיה

36. איוב יושב בתוך האפר, לידו אשתו וארבעת רעיו שבאו לנחם לו ולנחמו. לוחית־פתיחה לספר איוב, מתוך "פירוש רש"י מווירצבורג", ווירצבורג, 1233. מינכן, הספרייה הלאומית של בַּאיֶרן, כת"י Heb. 5, כרך ב, דף 183.

ההונגרית בבודפשט (לוח 30). הוא נכתב ב־1295/6 וצויר כנראה באותו זמן על־ידי צייר מאזור לותרינגיה שעל הגבול בין צרפת לגרמניה. ציוריו העדינים מגלים את מקורו הצפון־צרפתי של הסגנון הגותי העדין, שראשיתו בפריס באמצע המאה, בהשפעת חצרו של לואי הקדוש, והמשכו באזורים צפוניים יותר[95]. לדעתה של ד"ר גבריאל סד־ריינה מגלה הציור של ה"משנה תורה" השפעה ישירה של שתי אסכולות צפון צרפתיות: זו של קַמְבְּרֶיי (Cambrai) וזו של תֶרוּאַן (Thérouanne), שתיהן בפִּיקַרְדִי. לדעתה צוירו הציורים על־ידי צייר, שהכיר את האיקונוגרפיה היהודית ואת הקשר בין הטקסט לאילוסטרציה שלו[96].

כתבי־יד עבריים מצוירים מצרפת של ספרי־מנהגים הם בעיקר העתקים של "ספר מצוות גדול" (סמ"ג) לרבי משה מקוצי (Coucy) ו"ספר מצוות קטן" (סמ"ק) לרבי יצחק מקורְבֵייל (Corbeil)[97]. רובם מעוטרים בלוחיות פתיחה, אך אין בהם אילוסטרציות.

אסכולת דרום צרפת

החל בסוף המאה הארבע־עשרה החלה להתפתח אסכולה של ציורי כתבי־יד עבריים בדרום צרפת במקומות שבהם הורשו היהודים להישאר אחרי הגירוש, או במלכות האפיפיור באַבִּינְיוֹן. מאזור זה נשארו לנו כתבי־יד מאוירים של ספרי תנ"ך[98], סידורי תפילה[99], חיבורים פילוסופיים כמו "ספר מלחמות ה' " מאת ר' לוי בן גרשום (הרלב"ג)[100] וחיבורים מדעיים[101]. סגנון הציור בכתבי־היד העבריים של דרום צרפת מן המאה החמש־עשרה הושפע יותר מן האסכולות האיטלקית והספרדית מאשר מזו של צפון צרפת, בעיקר מפני שהיהודים שהתיישבו שם היו איטלקים או ספרדים במקורם.

ו. כתבי־יד מצוירים מגרמניה

כתבי־היד העבריים המצוירים המוקדמים ביותר ששרדו מאירופה מקורם בגרמניה. כתב־יד בן שני כרכים, הכולל פירוש רש"י לתנ"ך כולו — שנכתב בידי הסופר שלמה בן שמואל מווירצבורג ב־1233, ושנמצא בספרייה העירונית במינכן — הוא אחד הקדומים שבהם[102]. לוחיות של מלות־פתיחה, המכילות איורי־טקסט, מצויות ב"פירוש רש"י מווירצבורג" בראש כל פרשה ובראש כל אחד מספרי התנ"ך. איורי־טקסט אלה כוללים, למשל, את אברהם, שמלאכים מוליכים אותו לארץ כנען (כרך א, דף 29ב); את יעקב המברך את אפרים ומנשה (כרך א, דף 240ב) ואת איוב, היושב עירום בתוך האפר וארבעת הרעים (הכוללים גם את אליהו) באים לנוד לו ולנחמו (כרך ב, דף 183, ציור 36). בסגנונו האמנותי קשור כתב־היד לאסכולת כתבי־היד המצוירים הלטיניים של פרנקוניה במרכז גרמניה. היסודות היהודיים המיוחדים שבו כוללים כמה ציורים המבוססים על מדרשים יהודיים, ואת העובדה שרוב האנשים חסרים תווי־פנים.

הסיבה לאי ציור תווי־הפנים ב"פירוש רש"י מווירצבורג" אינה ידועה בבירור, אפשר שהיא קשורה לאמצעי־עיוות אחרים של דמויות אדם באיורים, שהיו שכיחים בדרום גרמניה במאה השלוש־עשרה והארבע־עשרה, כגון הסתרת קלסתר־הפנים בכתר, בזר, במטפחת או בקסדה; תיאור דמות האנשים מאחור; או הרכבת ראשי חיות או עופות על גבי גוף אדם. כל האמצעים האלה מצויים ב"תנ"ך האַמְבְּרוֹזְיָאנָה" (לוח 25) מאסכולה אחרת בדרום גרמניה, שנכתב בעבור רבי יוסף בן משה מאוּלְמְנָא (אולי אוּלם Ulm) בשנים 1236–1238. כדוגמאות לעיוות דמויות אפשר לראות, למשל, באדם וחוה זעירומים שנראים מלפנים, אך ראשיהם מופנים לאחור (כרך א, דף 21ב); פני המלאך המצווה את משה לשים את לוחות הברית בתוך ארון העדות הם ללא עיניים, אף ופה; ראשו של משה מופנה לאחור באופן שפניו אינם נראות, למרות שגופו פונה חזיתית אל הצופה (כרך א, דף 182ב, ציור 37); ראש פרעה מכוסה בכתר גדול (כרך א, דף 256ב); לכל הצדיקים בגן־עדן יש ראשי בעלי־חיים עטורי כתרים (לוח 25). החוקרת סופיה אמייסנובה הציעה כמקור אפשרי לעיוות הדמויות את האמנות הנוצרית בימי הביניים, שבה מתוארים לעתים קדושים וצדיקים, כגון דמויות האבנגליסטים, כאנשים בעלי ראשי חיות וציפורים. גם באמנות המוסלמית בפרס ובמצרים תוארו השליטים בגרמי השמים, ביניהם שלושים ושישה היצורים שעליהם העולם עומד, כבעלי ראשי חיות. ייתכן שהיהודים, שראו את עצמם כצדיקים יורשי גן־עדן, שיש להם חלק בעולם הבא, תיארו את עצמם כבעלי ראשי חיות וציפורים[103]. אולם אסכולת כתבי־היד המצוירים העבריים בדרום גרמניה, שסיגלה לעצמה נוהג זה, השתמשה בו לא רק לתיאור צדיקים ומלאכים, אלא לעתים גם לתיאור של אנשים חוטאים ואף לא־יהודים[104]. מסתבר, שהמקור האיקונוגרפי של ראשי חיות התברר, אולי, במחקרה של אמייסנובה, אך עדיין לא ברורה הסיבה שהביאה לעיוות. בין גדולי־ההלכה במאות השתים־עשרה והשלוש־עשרה היו כאלה, שהתנגדו לציור דמויות של בני־אדם בספרי קודש; עמהם נמנה גם הרמב"ם, שדבק במסורת התנזרותם של היהודים בארצות האיסלאם מכל תיאורי דמות אדם בספרי קודש. בקהילות היהודיות בגרמניה של המאה הארבע־עשרה הייתה ידועה לכול, וגם לציירים, דעתו של ר' יעקב בן אשר (הרא"ש) בעל "ארבעה הטורים", שרצוי שלא לצייר דמויות אדם שלמות; (דעה זו משקפת את התופעה של עיוות דמויות, שהייתה רווחת זה מאה שנים[105].) בעצם עדיין לא ברורה הסיבה הדתית או

37. משה שם את לוחות הברית בארון העדות לפי הוראת מלאך. לוחית־פתיחה לספר דברים, מתוך "תנ"ך האמברוזיאנה", אולם, 1236. מילנו, ספריית האמברוזיאנה, כת"י .B. 30 Inf, דף 182ב.

החברתית שבגללה כפו על עצמם אמני גרמניה היהודיים ציור דמות אדם מעוותת ונמנעו מתיאור דמות אדם שלמה. מסורת ההימנעות המוחלטת מציור דמות אדם, הייתה קיימת בדרום גרמניה במאות השתים־עשרה והשלוש־עשרה בקרב חבורת "חסידי אשכנז", שבראשה עמדו ר' שמואל החסיד ויהודה בנו. תנועה מיסטיקנית זו הייתה סתגפנית מטבעה והחמירה עם הנוהים אחריה; היא אסרה על כל הצטעצעות והידור בחיי הפרט ובחיי הכלל כאחד. ב"ספר חסידים", המביא תיאורי מנהגים, איסורים וחיתרים של כת חסידי אשכנז אלה, מצוי איסור על כל עיטור בכתבי־יד, ואזהרה למי שמזמין ספרי תנ"ך, שיקפיד ויקבע עם הסופר שלא יעשה ציורים בכתב זעיר של המסורה[106]. אולם מספר חברי הכת היה קטן והשפעתם מועטה. מספרי "שאלות ותשובות" (שו"ת) של רבני אשכנז העיקריים במאה השלוש־עשרה נראה, שהתנגדותם לציור כתבי־יד לא נבעה בדרך כלל מהחשש לעבודה זרה. גדול פוסקי אשכנז במאה השלוש־עשרה, ר' מאיר בן ברוך (המהר"ם) מרוטנבורג, קבע שאין לצייר במחזורי תפילה, מפני החשש שהציורים יסיחו דעתו של אדם בעת התפילה ולא מפני האיסור בדיבר השני[107]. מן הזלאו של המהר"ם אפשר לשמוע את ההן, כלומר את קיומם של מחזורי תפילה מצוירים בגרמניה בזמנו. אכן, יש בידינו מספר גדול של מחזורי תפילה מאוירים מגרמניה מן המאות השלוש־עשרה והארבע־עשרה[107א].

האסכולות הסגנוניות של כתבי־היד המצוירים מגרמניה

אף כי ההכללות דרכן שהן מתעלמות מהבדלים קטנים ומפרטים דקים, נוכל להיעזר בהכללה כדי לחלק לכמה קטיגוריות את כתבי־היד העבריים המאוירים המרובים, ששרדו לנו מקהילות אשכנז. בדרך כלל אפשר לומר, שכתבי־היד המאוירים הראשונים, שנוצרו בדרום גרמניה במחציתה הראשונה של המאה השלוש־עשרה, היו כתבי־יד ענקיים של ספר התנ"ך או חלקים ממנו. חומשים בתוספת חמש מגילות והפטרות, לקריאה בבית הכנסת וכן פירוש רש"י לתנ"ך, היו נפוצים ביותר. החל מאמצע המאה השלוש־עשרה נעשו נפוצים ביותר מחזורי תפילה מצוירים גדולי־ממדים הכתובים בשניים או בשלושה כרכים, שנועדו לשימושם של חזנים בבתי הכנסת. מחזור התפילה הענק המוקדם ביותר הידוע לנו שיש בו תאריך הוא משנת 1258. זהו "מחזור מיכאל" שבספריית הבודליאנה, והוא בן שני חלקים[108]. רק לחלק מלוחיות

38. לוחית־פתיחה לתפילת כל נדרי בערב יום כיפור, מתוך "מחזור מיכאל", רגנטבורג, 1258, אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י .Mich 627, דף 48.

אוצרות התורה
אוצרות קשת

הפתיחה שלו יש איורי טקסט, המבוססים בדרך כלל על ציורי תנ"ך, כמו המן ועשרת בניו התלויים על עץ. לרוב הפתיחות אין אילוסטרציות אלא עיטורים בלבד, כמו בלוחות לתפילת "כל נדרי" (ציור 38). יש להניח של"מחזור מיכאל" היו מקורות איקונוגרפיים מוקדמים יותר. ואכן, ב"תנ"ך ברסלאו" שנכתב וצויר ב־1238, יש אילוסטרציה לתליית המן ובניו העשויה בצורה איקונוגרפית דומה[108א]. אך מבחינה סגנונית אין קשר ישיר בין "מחזור מיכאל" לבין "תנ"ך ברסלאו" או לבין "תנ"ך האמברוזיאנה", שאף הוא משנת 1238. המסורת של כתיבת ספרי תנ"ך ומחזורי תפילה ענקיים וציורם נמשכה בגרמניה כולה עד לאמצע המאה הארבע־עשרה, ואזי נעשו כתבי־היד הקטנים יותר נפוצים בעם. מן החשובים שבמחזורים של אמצע המאה הארבע־עשרה, שהוא קטן מידות לעומת אלה שקדמו לו, יש להזכיר את "מחזור רֶג'יו" שבספריית הבודליאנה (Reggio 1 and 2, ציור 39)[109]. הגדות של פסח מצוירות נפוצו במאות הארבע־עשרה והחמש־עשרה, אף שמתכונתן כבר התגבשה במאה השלוש־עשרה.

אסכולות כתבי־היד העבריים המצוירים בדרום גרמניה ובמרכזה היו מן הפורות והחשובות שבאסכולות האשכנזיות. אסכולות אלו התקיימו ברציפות בין ראשית המאה השלוש־עשרה ועד לסוף המאה הארבע־עשרה. מן הרבע השני של המאה השלוש־עשרה ידועים לנו "פירוש רש"י מווירצבורג" משנת 1233 (ציור 36), התנ"כים של ברסלאו ושל האמברוזיאנה, שניהם מאולם משנת 1238 (לוח 25 וציור 37), ו"מחזור מיכאל" משנת 1258 (ציור 38). כל אחד מאלה מייצג ודאי אסכולה מקומית נפרדת, וההקשרים ביניהם לא נחקרו במידה מספקת ואינם ברורים עדיין. הקשרים האיקונוגרפיים בין ציורי מחזורי התפילה בני המחצית השנייה של המאה השלוש־עשרה ברורים יותר, אך גם ביחס אליהם קשה למצוא את ההקשרים הסגנוניים שבין כתבי־יד, כגון "מחזור הארכיבישוף לוד" (לוח 27); "מחזור וורמס" (לוח 26), "הגדת־ראשי הציפורים" (לוח 28) ו"המחזור הכפול" משנת 1290 לערך (ציורים 46, 53). הקבוצה השלישית של כתבי־יד מדרום גרמניה וממרכזה משנת 1300 לערך ומן הרבע הראשון של המאה הארבע־עשרה — מהותה הסגנונית ברורה יותר, בעיקר מפני שהיא הקרובה ביותר בסגנונה לסגנון המקומי של כתבי־היד הלטיניים המאוירים באזורים אלה. מספר כתבי־יד עבריים מאוירים קרובים לסגנון של אסכולת אגם קוֹנְסטַנְץ. ביניהם יש לציין את "תנ"ך שוקן" (לוח 31), "חומש הדוכס מסקס" (לוח 32), "המחזור המשולש" (לוחות 33, 34) ו"מחזור ליפסיא" (ציורים 6, 47, 50, 52). המוטיב היהודי היחיד בכתבי־יד עבריים מצוירים אלה מדרום גרמניה הוא עיוות פני האנשים, ואילו כל השאר הם יסודות סגנוניים מקובלים באמנות הנוצרית של האזור. את התנועות מלאות ההבעה, את קפלי האריג העשירים והמתפתלים, המצוירים בצבעים ברורים ואחידים עם קווי מתאר כהים, את התשלובות של ענפי עצי האלון המעוטרים בעלים גדולים, הבלוטים הצחובים והפרחים המורכבים הנראים מלמעלה — את כולם אפשר למצוא גם בכתבי־היד הלטיניים מאסכולת אגם קוֹנְסטַנְץ של סוף המאה השלוש־עשרה וראשית המאה הארבע־עשרה[110]. אסכולה זו הייתה פעילה גם בסוף המאה הארבע־עשרה והוסיפה להשפיע על ציור כתבי־היד העבריים. דוגמה לכך היא הכתובה מקרֶמְס משנת 1392 בספרייה הלאומית בווינה (Cod. Heb. 218, ציור 40).

אסכולת כתבי־היד העבריים המצוירים מאגן הריינוס התיכון התחילה אף היא באמצע המאה השלוש־עשרה. "המחזור של הארכיבישוף לוד" (לוח 27) משנת 1260 לערך ו"מחזור וורמס" משנת 1272 (לוח 26) הם דוגמאות להתפתחויותיה של אסכולה זו, שהושפעה בסגנונה מכתבי־יד עבריים מצוירים שמוצאם הן ממרכז גרמניה, כמו "פירוש רש"י מווירצבורג" (ציור 36), והן מצפון צרפת. בתקופה מאוחרת יותר משקפים "החומש

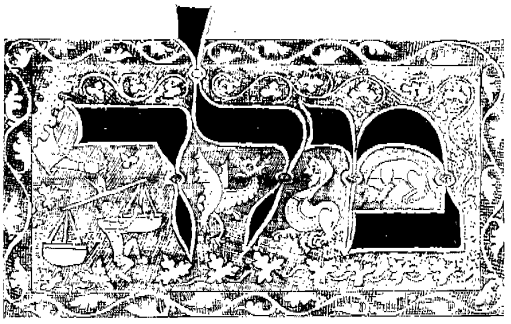

39. השטן מנסה להטות את כף המאזניים עם שקילת הנשמות בראש השנה. איור בלוחית־פתיחה לתפילת מוסף של יום שני של ראש השנה, מתוך "מחזור רֶג'יו", אגן הריינוס התיכון, 1340 לערך. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Reggio 1, דף 207ב.

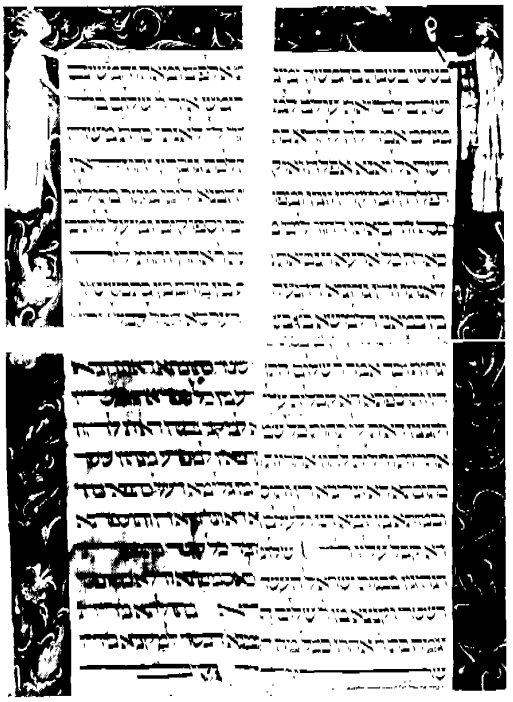

40. החתן ר׳ שלום בר׳ מנחם מגיש טבעת נישואין לבתולה מרת צמח בת ר׳ אהרן. כתובה מעוטרת מן העיר קְרֶמְס, 1392. וינה הספרייה הלאומית האוסטרית, כת״י Heb. 218.

מקובורג״ משנת 1396 (לוח 37), ״הגדת־ארנה מיכאל״ (לוח 38), ו״ספר המכלול של המבורג״ משנת 1434 לערך (לוח 39) גם הם השפעות מרכז־גרמניות וצרפתיות כאלו. ה״משנה תורה של קאופמן״ (לוח 30) הוא למעשה יצירה צפון צרפתית יותר מאשר יצירה גרמנית של אגן הריינוס התיכון. ״התנ״ך האשכנזי של פרמה״ (לוח 36) ו״מחזור נירנברג״ משנת 1331 (לוח 35) קרובים יותר לציורים בכתבי־היד של בזל ודרום־מערב גרמניה. במשך המאה החמש־עשרה ניכרת השפעה איטלקית בכתבי־היד העבריים המצוירים שנוצרו בדרום גרמניה ובמרכזה, כגון ב״הגדת־יהודה״ (לוח 41), ב״הגדת־נירנברג השנייה״ (לוח 40), ב״הגדת־דַרְמְשְטַדְט״ (לוח 43) וב״סידור הרבי מרוּן״ן״ (לוח 44).

אין אנו יודעים אלא את שמותיהם של אמנים ספורים מגרמניה של ימי הביניים. יואל בן שמעון, המכונה פייבוש אשכנזי, הוא הסופר הידוע שבכולם, בגלל כתבי־היד הרבים שעליהם הוא חתום ושנוצרו בבית־המלאכה הנייד שלו. הוא חי ויצר בגרמניה ובאיטליה במחצית השנייה של המאה החמש־עשרה, אך מוצאו היה מגרמניה, מקלן או מבון. הוא יסד בית־מלאכה בצפון איטליה, אך שב ונדד בין איטליה לגרמניה כמה פעמים[111]. בכתבי־היד שעליהם חתם הוא קורא לעצמו ״סופר״, ״לבלר״ ו״צייר״, אך נראה, שלא הוא כתב וצייר במו ידיו את כל כתבי־היד הללו. אפשר שחלקם בוצעו בסדנתו, בידי השוליות שעבדו למענו, או בידי אמנים מחוץ לסדנתו. יואל בן שמעון עצמו נשאר אמן גרמני ביסודו, אם כי שאב הרבה מן הסגנון הפלורנטיני האיטלקי, שהשפיע עליו במשך למעלה משלושים וחמש שנות יצירתו (1449–1485)[112]. הציור הגרמני המובהק המופיע ב״הגדת־לונדון״ (לוח 42), שעליה חתם יואל בן שמעון את שמו, הוא תוספת שצוירה על־ידי הצייר הגרמני יוֹהַנֶס בֶּמְלֶר (Bämler) מאַוגְסְבורג, כפי שהוכיחה שִילָה אֶדְמוֹנְדְס[113]. אין ספק, שהודות להשפעת הרנסנס האיטלקי היה הצייר בתקופה זו בטוח בעצמו עד כדי לחתום את שמו לא רק כסופר אלא גם כמעטר. מבין הסופרים ידועים שמות רבים יותר, ויש בהם שחתמו את שמם בכמה כתבי־יד. סופר בשם חיים, שחי ויצר בדרום גרמניה בסביבות שנת 1300, חתם את שמו ב״תנ״ך שוקן״ (לוח 31) וב״חומש הדוכס מסַסְקס״ (לוח 32), ב״מחזור המשולש״ (לוחות 33, 34) ואולי אף בכתבי־יד אחרים. סופר בשם מנחם כתב את ״הגדת־ראשי הציפורים״ (לוח 28) ואת ״מחזור ליפסיא״ (ציורים 47, 52). הנקדנים, שחיו גם כותבי המסורה של כתבי־היד של התנ״ך, הם שביצעו את רישומי העט ואת עיטורי המיקרוגרפיה בכתבי־היד האשכנזיים. אך רק מספר קטן משמותיהם ידועים לנו. בספר חומש ומגילות שכתב ב־1304 יהודה בן מנחם הסופר, לר׳ גרשום בר אליעזר, הנמצא בספריית הבודליאנה באוקספורד (Can. Or. 91) מופיע גם שם הנקדן — אליעזר. בעמוד האחרון של כתב־היד (דף 307, ציור 41), מתחת לקולופון של הסופר, מופיע הקולופון של הנקדן, הכתוב במיקרוגרפיה בצורת רוזטות ממוסגרות: ״אני אליעזר בר ישעיה הנקדן, נקדתי ומסרתי זה התרגום וחמש מגילות והאַפְטרות למורי ורבי גרשום בר אליעזר וסיימתי אותו ביום ו׳ פרשת בהעלותך את הנרות, לירח סיון, שנת חמשת אלפים ושישים וחמישה לבריאת עולם״, כלומר כמעט שנה לאחר סיום כתיבת הטקסט עצמו.

ספרי תנ״ך

את כתבי־היד העבריים המאוירים של ספר התנ״ך מן האסכולה הגרמנית אפשר לחלק לשתי קטגוריות: האחת כוללת ספרי תנ״ך מלאים, רובם בפורמטים ענקיים, כגון שני תנ״כי הענק המוקדמים ביותר, שניהם משנת 1238: ״תנ״ך האמברוזיאנה״ (לוח 25) ו״תנ״ך ברסלאו״ (ספריית האוניברסיטה, כת״י M. 1106), שנכתבו בכתב גדול עם תרגום אונקלוס לאחר כל פסוק ופסוק. (שניהם נוקדו ונמסרו על־ידי יוסף בר׳ קלונימוס). הקטגוריה השנייה, הכוללת ספרי תנ״ך לקריאה בבתי כנסת בשבתות ובחגים, מכילה את החומש עם תרגום אונקלוס, חמש מגילות לקריאה בחגים השונים, הפטרות, פרקים מאיוב ולעתים גם נבואות החורבן של ירמיהו (ירמיהו ב: כט–ג, יב; ט: כד–ט, טו) לקריאה בתשעה באב. למרות היותם נחלקים לשתי הקטגוריות האלה שיטת העיטור דומה, אם כי היא שונה משיטת העיטור בכתבי־היד הספרדיים והמזרחיים של התנ״ך. במקום עמודי־שטיח מעוטרים בראש כתב־היד ובסופו, מעוטרים התנ״כים הגרמניים בלוחיות פתיחה, המשתרעות לעתים על פני עמוד שלם. אלה המעוטרות בידי הנקדן, שהוא גם המסרן, עשויים במיקרוגרפיה וברישומי עט. בלוחיות פתיחה, כמו ב״חומש מאַבְּרַמְנְשְטַדְט״ משנת 1290 בספרייה המלכותית שבקופנהגן[114] (ציור 42), או בדף שלם של הקולופון (ציור 41). אך גם בדפי איור שלמים, כמו ב״חומש שלמה הכהן״ משנת 1294 שבפריס (ציור 43)[115]. האילוסטרציות

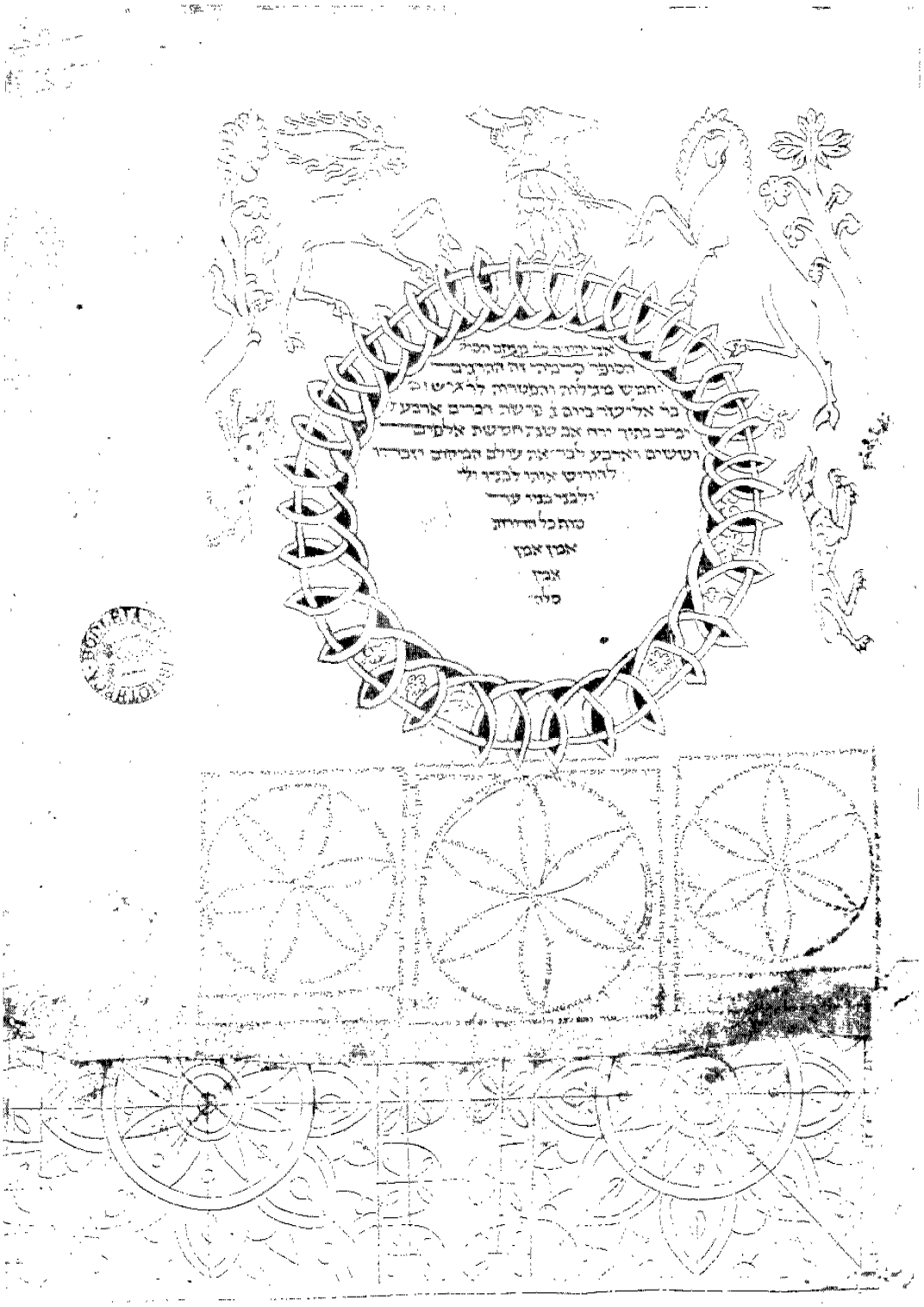

41. קולופון הסופר יהודה בר מנחם וקולופון הנקדן אליעזר בר ישעיה, הכתוב מיקרוגרפיה מעוטרת ברוֹזֶטָה המרכזית. דף אחרון מתוך "החומש של גרשום בר אליעזר", 1304. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Can. Or. 91, דף 307.

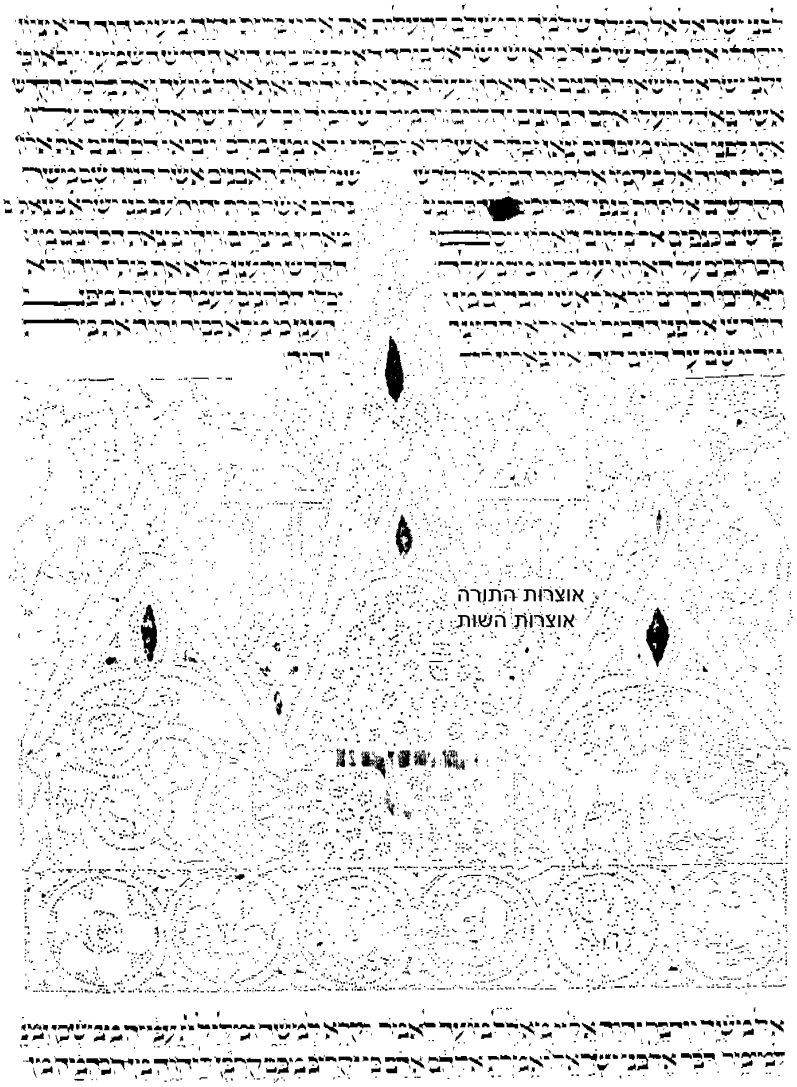

42. לוח־פתיחה לספר ויקרא מעוטר במיקרוגרפיה של המסורה. מתוך "החומש מאַברמנשטַדט" שבפַרַנקונַה משנת 1290. קופנהגן, הספרייה המלכותית, כת"י Cod. Heb. XI, 4°104ב.

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 101

43. אהרן הכהן בדרכו להיטיב את הנרות במנורה, מחזיק נר דולק בימינו וכוז השמן בשמאלו, מוקף בקשת הנשענת על אריות ובני־אדם בעלי ראשי אריה. עמוד־שטיח עשוי במיקרוגרפיה. מתוך "חומש שלמה הכהן" משנת 1294. פריס, הספרייה הלאומית, כת"י hébr. 5, דף 117ב.

44. ארבע החיות של חזון יחזקאל: אדם (מלאך), נשר, אריה ושור, כולם מכונפים. איור־שוליים עשוי במיקרוגרפיה לספר יחזקאל פרק א׳, מתוך "תנ"ך יונה", 1300 לערך. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Add. 21160, דף 285.

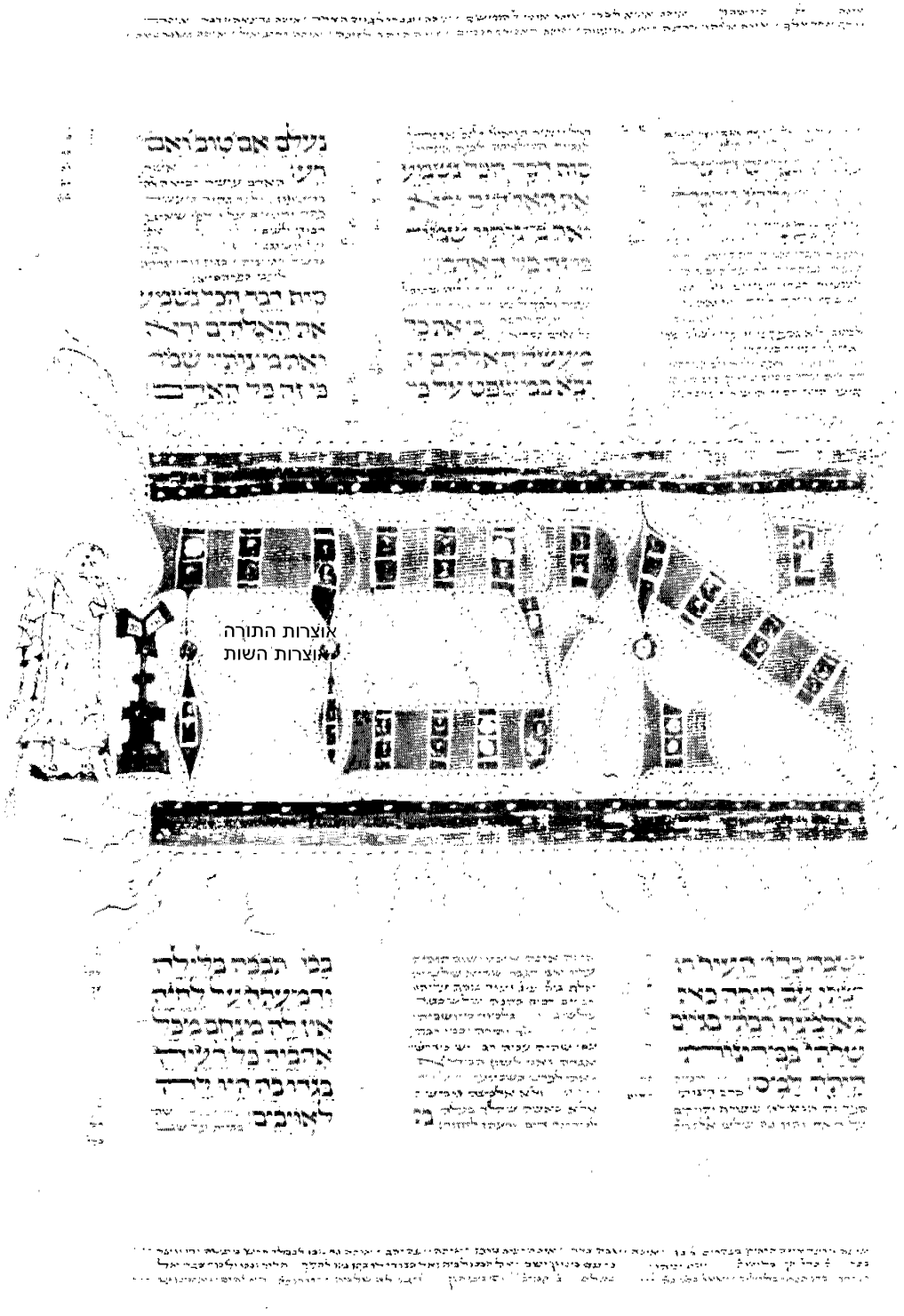

45. חזן עטור טלית קורא במגילת איכה. לוח־פתיחה למגילת איכה, מתוך "חומש דֶה קֶסטרו" משנת 1340. ירושלים, מוזיאון ישראל, כת"י 180/94, עמוד 697.

במיקרוגרפיה וברישומי־עט מופיעים גם בדפי הטקסט של ספרי התנ"ך הגרמניים, והם דומים לאלה שבספרי התנ"ך הספרדיים מקסטיליה, למשל באלה של יהושע אבן גאון (ציור 30).

ב"תנ"ך יונה" שבספרייה הבריטית (Add. 21160) משנת 1300 לערך יש כמה דוגמאות מעניינות של אילוסטרציות כאלה במיקרוגרפיה. למשל, יוסף רוכב על סוס (דף 192), שר האופים של פרעה ושלושה סלי חורי על ראשו (דף 43), ארבע החיות של חזון יחזקאל (דף 285, ציור 44), הדג המקיא את יונה אל היבשה (דף 292)[116], ויונה היושב בצל הקיקיון (דף 292ב), אך רוב המיקרוגרפיה של המסורה המקיפה את הטקסט מעוצבת בצורת דמויות גרוטסקיות.

ספרי תנ"ך גרמניים המצוירים בצבעים, מעוטרים בשיטה דומה לזו של ספרי התנ"ך בעלי המיקרוגרפיה. לרובם יש לוחיות מעוטרות למלות־הפתיחה המשתרעות לעתים על פני עמוד שלם, ולעתים יש בהן גם איורים לטקסט. ה"חומש של הדוכס מסקס" (לוח 32) ועמוד הפתיחה של "תנ"ך שוקן" (לוח 31) הם דוגמאות לכך. ארבעים וישישה המדליונים שבעמוד־השער לספר בראשית ב"תנ"ך שוקן" מתארים אירועים ואישים, שמסופר עליהם בחומש בולו. גם בספרי תנ"ך מצוירים אלה מהווה המיקרוגרפיה אילוסטרציה לטקסט. אחד מאיורי־הטקסט ב"חומש של הדוכס מססקס" מראה את האייל הנאחז בסבך בקרניו לצד הכתוב המדבר על עקדת יצחק.

כלי המקדש, המצויים במקומות כה רבים בכתבי־יד של התנ"ך מספרד, נדירים עד מאוד בכתבי־היד הגרמניים. דוגמה אחת לציור כזה נראית ב"חומש רגנסבורג" מ־1300 לערך שבמוזיאון ישראל (לוח 29), ובה כלי המשכן, לרבות אהרן בלבוש הכוהן הגדול השולח את ידו כדי להדליק מנורה גדולה מאוד, המצוירת בעמוד שמנגד.

ספרי תנ"ך אשכנזיים מצוירים מאמצע המאה הארבע־עשרה ומסופה, שונים בשיטת העיטור שלהם מאלה המוקדמים יותר. "חומש דֶה קָאסְטְרוֹ" משנת 1340, שהיה באוסף ששון ונמצא כיום במוזיאון ישראל, מכיל איורים לצד לוחיות הפתיחה של הספרים השונים, למשל מגילת איכה (עמ' 697, ציור 45). ב"חומש קוֹבּוּרְג" מ־1396 (לוח 37) מופיעים איורים שאינם קשורים לטקסט בסופם של הספרים, כשהם מצורפים ללוחית המציינת את מספר הפסוקים של הספר.

מחזורי תפילה

החידוש החשוב ביותר, שחידשה האסכולה הגרמנית של כתבי־יד עבריים מצוירים, הוא במחזורים. לפי נוסח אשכנז כולל הסידור את התפילות האישיות לכל יום מימות השנה, גם אלו שאומרים אותן בבית, וגם אלו שאומרים אותן בבית הכנסת; ואילו המחזור כולל את התפילות שמתפללים בציבור בבית־הכנסת בחגים ובשבתות המיוחדות. כתבי־היד המצוירים של המחזור שנכתבו בצרפת ובגרמניה נועדו קודם כול לחזן; הם גדולים בממדיהם וכתובים באותיות ברורות וכוללים מבחר פיוטים גדול לכל חג, שמהם יוכל החזן לבחור את הרצויים[116א].

מחזורים גרמניים רבים מעוטרים בלוחיות של מלות־פתיחה, בציורי־טקסט ובאילוסטרציות המתארות מנהגים יהודיים. מחזורים אלה רווחו במשך כמאה שנים, למן אמצע המאה השלוש־עשרה ועד לאמצע המאה הארבע־עשרה. רוב המחזורים היפים נוצרו באסכולות שונות בדרום גרמניה, בהם "מחזור מיכאל" מ־1258 (ציור 38); "מחזור הארכיבישוף לוד" מ־1260 לערך (לוח 27); "מחזור וורמס" מ־1272 (לוח 26); "מחזור לִיפְּסְיָא" מ־1320 לערך (ציורים 47, 52)[117]; "המחזור המשולש" אף הוא מ־1320 לערך (לוח 33–34)[118]. מאחר שברבים ממחזורים אלה נכתב התאריך, אפשר ללמוד מהם הן על התפתחות הסגנון בכתבי־היד העבריים בדרום גרמניה והן על השימוש במוטיבים יהודיים. אחד המוטיבים היהודיים החשובים ביותר במחזורים הוא עיוות צורתם של בני האדם המצוירים. ב"מחזור מיכאל" וב"מחזור הבישוף לוד" מתוארים רוב בני האדם כבעלי ראשי חיות או בעלי פנים מכוסים. ב"מחזור וורמס" וב"מחזור ליפסיא" יש לרוב בני־האדם ראשים בעלי מקורי־ציפורים במקום אף ופה. נראה שאמני "המחזור המשולש" פירשו את העיוותים הללו בדרכם וציירו את כל דמויות הגברים כבעלי ראשי־אדם ואת כל דמויות הנשים כבעלות ראשי חיות.

סדר התפילות בכתבי־היד של המחזורים מדרום גרמניה פותח בדרך כלל בשבתות המיוחדות שאחרי סוכות: בשבת פרשת שקלים ובשבת חנוכה ועד שבת הגדול שלפני פסח. סדר זה מתאים גם למחזור קריאת התורה בשבתות, המתחיל בשבת בראשית שמיד אחרי סוכות. המשכו של המחזור הוא בתפילות לפסח, לשבועות, לתשעה באב, לראש השנה, ליום הכיפורים ולסוכות. גם ארבע מתוך חמש המגילות נכללות בדרך כלל במחזור התפילה; לעתים הן באות יחד, ולעתים על־פי סדר החגים שבהם נהוג לקרוא בהן: שיר השירים — בפסח; רות — בשבועות; איכה — בתשעה באב; קוהלת — בראש השנה. מגילת אסתר נכתבה לפי המסורת בנפרד, על גבי מגילת־קלף, אך הפיוטים והתפילות לפורים נמצאים במחזור. לרוב החגים והשבתות הללו נוספו במחזורי התפילה אילוסטרציות לטקסט של התפילה או הפיוט.

ב"מחזור ליפסיא" שבספריית האוניברסיטה של לייפציג (V. 1102) נמצא המספר הרב ביותר של אילוסטרציות לטקסט. הן מופיעות בלוחיות למלות־הפתיחה ובשולי העמודים כמעט לכל שבת וחג. הכרך הראשון של "מחזור ליפסיא" בן שני החלקים נפתח בעמוד־שער המתאר את שמשון משסע את האריה, כנראה כאילוסטרציה לפסוק "התגבר כארי לעשות רצון קונך", שהוא מדרש האמור בחזן (ברך א, דף 19). לאחר תפילות־הפתיחה הקצרות בא ציור המתאר את החזן עטוף טלית, עומד לפני שולחן של שיש ועליו ספר גדול, פתוח, כנראה הכרך האחד של המחזור. הכרך האחר מוחזק בידי צעיר חובש מצנפת יהודית מחודדת, העומד מאחורי החזן, ולידו יהודי אחר (כרך א, דף 27). אדם המחזיק מאזניים בידו הוא ציור־טקסט מקובל לשבת של פרשת שקלים (שמות ל: יא–טז), המתאר את תרומת מחצית השקל שחייב היה כל אדם מישראל להרים "לעבודת אוהל מועד", תמונה דומה לזו שב"מחזור וורמס" (לוח 26).

ציורים אחרים המקובלים במחזורי תפילה שונים הם

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 105

46. המן ועשרת בניו התלויים על עץ. ציור־שוליים לפיוט לפורים, מתוך "המחזור הכפול", דרום גרמניה, 1290 לערך. כרך דַּרְזִנְן, ספריית האוניברסיטה, כת"י A. 46a, דף 32.

תיאור העץ הגבוה שעליו נתלו המן ועשרת בניו, המאייר פיוט לפורים[119]. הציור על נושא זה המופיע ב"מחזור הכפול", שחלקו הראשון נמצא בספריית מדינת סקסוניה שבדרְזְדֶן (כת"י A.46a) וחלקו השני בספריית האוניבר־סיטה בבְּרֶסְלָאו (כת"י Or. I. 1)[120], מתאר את המן תלוי בראש העץ הפורח ובניו על ענפיו מתחתיו, כולם מכוסי עיניים (ציור 46). הציור ב"מחזור ליפסיא" דומה בקוויו הכלליים, אך יש לו בשוליים התחתונים תוספת שמקורה במדרש (ציור 47). זו מתארת את המן המוביל את מרדכי הרכוב על סוס ואת בתו של המן מריקה את תוכנו של עביט של שופכין על ראשו של המן, בהיותה בטוחה שזהו מרדכי, וכשנוכחה בטעותה נפלה מחלונה ומתה למרגלות העץ. לפרשת פרה (במדבר יט) מצוירת בדרך כלל פרה אדומה[121]. אולם ב"מחזור במברג" משנת 1279, בספריית הסמינר התיאולוגי היהודי בניו־יורק (כת"י Mic. 4843, ציור 48) וכן ב"מחזור וורמס" מופיע גם אלעזר הכוהן, כשהוא מחזיק בידו מאכלת. לפרשת החודש (חודש ניסן) מופיעים ירח עם כוכב ויהודים המברכים את הירח[122]. הפיוט לשבת הגדול שלפני פסח, הפותח במלים "אֶתי מלבנון כלה", רומז על התורה שהיא כלתו של עם ישראל, והאילוסטרציה מתארת בדרך כלל זוג, מאורש. ב"מחזור וורמס" (דף 272ב) עומדים השניים מתחת לטלית והרב מקדש אותם; ב"מחזור ליפסיא" (כרך א, דף 264ב) יושב הזוג על ספסל כזוג נאהבים[122א]; ב"מחזור לוי" משנת 1300 לערך שבספריית האוניברסיטה של המבורג (כת"י Levi 37, ציור 49), מעטר כתר את ראש הכלה, אך עיניה קשורות, בצורה המזכירה את דמותה המובסת של ה"סינגוגה", המסמלת באיקונוגרפיה הנוצרית את כנסת ישראל הנכנעת בפני ה"אֶקְלֶזְיָה", שהיא הכנסייה הנוצרית. הסינגוגה באמנות הנוצרית מתוארת כעלמה שעיניה קשורות וכתרה נשמט. החתן במחזור זה חובש לראשו מצנפת יהודית מחודדת. הציורים המאיירים את תפילת ליל הפסח מתארים לפעמים, כמו ב"מחזור ליפסיא" (כרך א, דפים 272ב, 73), את המצרים הרודפים אחרי בני ישראל.

ברוב מחזורי התפילה האשכנזיים מופיעים מדליונים קטנים ובתוכם ציור סמלי שנים־עשר המזלות, כאילוסטרציה לכל אחד מאחד־עשר פסוקי הפיוט שחיבר אלעזר הקליר לתפילת הטל הנאמרת בראשון של פסח[123]. הפיוט מתחיל בחודש ניסן שמזלו טלה, ומסתיים באדר שמזלו דגים. הטלה המאייר את הפיוט בכרך של ברסלאו ב"מחזור הכפול" (דף 264) צויר בצורת איל, בדומה לתפיסה הנוצרית של סמלי גלגל המזלות. אכן, רוב סמלי המזלות הושאלו מצורות גלגל המזלות הנוצריות המקובלות, אך יש גם דמויות יהודיות מיוחדות. למשל, הקשת עומדת לעצמה ללא הקֶשֶת הדורך אותה; טבת ושבט נמצאים בבית־שיר אחד בפיוט של הקליר, וגם חצייר איחד בדרך כלל את סמלו של הקַפְּריקוֹרְן עם זה של האַקְוַריוס וצייר במקומם גדי ליד באר. במקרים מסוימים, כמו ב"מחזור ליפסיא" (כרך ב', דף 87, ציור 50) שואב הגדי את המים מתוך הבאר בדלי התלוי בקילון. ב"מחזור וורמס" (דפים 295–297ב) ובכרך הראשון של "המחזור המשולש", הנמצא בבודפשט (A. 384, דפים

47. המן ועשרת בניו התלויים על עץ, בתו של המן שופכת תובנו של עביט למי שופכין על ראש אביה בחשבה שהוא מרדכי. ציור־שוליים לפיוט לפורים, מתוך "מחזור לִיפְּסְיָא", דרום גרמניה, 1320 לערך. לייפציג, ספריית האוניברסיטה, כת"י V. 1102, כרך א', דף 251ב.

48. אלעזר הכוהן וחפרה האדומה. עמוד־פתיחה לתפילת שבת, פרשת פרה, מתוך "מחזור בַּמבֶּרג" משנת 1279. ניו־יורק, ספריית הסמינר התיאולוגי היהודי, כת"י Mic. 4843 (לשעבר אדלר 476), דף 215ב.

49. חתן ובלה בסמל לכנסת ישראל ואלהי ישראל; הבלה מתוארת בדמות הנכנעת והמובסת של ה"סינגוגה", שעיניה קשורות ואטומות מלראות את האמת הנוצרית, אך הכתר עוטר את ראשה. לוח על עמוד שלם בפתיחה לתפילת שבת הגדול, מתוך "מחזור לוי", דרום גרמניה, אמצע המאה הארבע־עשרה. המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה, כת"י Levi 37, דף 169.

50. סימני המזלות של כסלו, טבת, שבט ואדר: קשת, גדי המעלה מים בקילון (מזל גדי ודלי) ודגים. אילוסטרציה לפיוט לתפילת הטל בפסח, מתוך "מחזור ליפְּסְטָא", דרום גרמניה, 1320 לערך. לייפציג, ספריית האוניברסיטה, כת"י V. 1102, כרך א', דף 87.

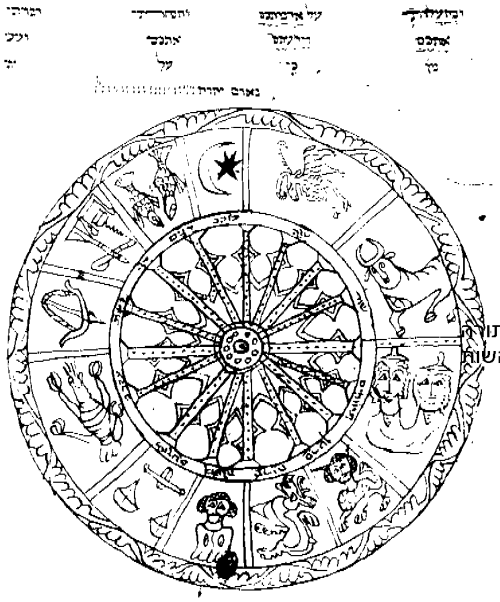

51. שנים־עשר סימני המזלות ערוכים בגלגל בכיוון מחוגי השעון, הגדי חסר במשבצת שליד הבאר והקילון. ציור בסופו של "מחזור אופנהיימר". דרום גרמניה, 1300 לערך. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Opp. 161, דף 84.

צרות התורה
וצרות השו

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 107

52. משה נותן את התורה לבני ישראל מעל להר מְעוֹרָה; אילוסטרציה למדרש: "כפה עליהם הר כגיגית"; איור שוליים לתפילת שבועות, מתוך "מחזור לִיפְּסְיָא", דרום גרמניה, 1320 לערך. לייפציג, ספריית האוניברסיטה, כת"י V. 1102, כרך א', דף 130ב.

142ב–145ב), מופיעים בצד סמלי גלגל־המזלות גם מלאכות החודש המקובלות בכתבי־יד לטיניים מאוירים באירופה. ב"מחזור של אופנהיים", שבספריית הבודליאנה משנת 1300 לערך (Opp. 161, ציור 51), מתוארים אחד־עשר סמלי גלגל־המזלות בתוך עיגול גדול המחולק לשנים־עשר מדורים, בדומה לתיאור סמלי גלגל־המזלות ברצפות הפסיפס של בתי הכנסת הקדומים, כגון בית הכנסת של חמת טבריה מן המאה הרביעית ובית־הכנסת של בית אלפא מן המאה השישית. דוגמה זו מעידה כנראה על כך שהמסורת של תיאור גלגל־המזלות בצורה עגולה בתקופה העתיקה נמשכה גם בימי הביניים. אפשר אולי אף להניח שאלעזר הקליר, גדול הפייטנים של המאה השישית בארץ־ישראל, שאב את נושאיו מרצפות הפסיפס של בתי הכנסת, ואולי אף עיטרו את פיוט הטל שלו בציורים מגלגל־המזלות בתקופה מוקדמת יותר[123א].

הציור שנלווה לתפילת חג השבועות מתאר במחזורים הגרמניים את משה המקבל את לוחות הברית ונותנם לבני־ישראל העומדים למרגלות הר סיני באמצעות יהושע, אהרן והזקנים. כך הוא מתואר ב"מחזור הארכיבישוף לוד" (לוח 27) וכך גם ב"מחזור הכפול" בכרך דרזדן שלו (דף 202ב) ובצורה דומה גם ב"מחזור המשולש" בכרך לונדון שלו (דף 23, לוח 34). ב"מחזור ליפסיא" (כרך א, דף 130ב, ציור 52) שורבב לאילוסטרציה המדרש על ה', שכפה על בני ישראל את הר סיני כגיגית, עד שיסכימו לקבל את התורה. מדרש זה מתואר גם ב"חומש מרגנסבורג" (לוח 29) בצורה דומה, ויש להניח שלשניהם היה מקור משותף. ב"מחזור ליפסיא" (כרך א, דף 131) מופיע ציור נוסף המתאר מנהג שרווח בגרמניה, של הכנסת ילדים בעולה של תורה: הילד מובא על־ידי אביו, וזה מושיבו בחיקו של המלמד, שם הוא מלקק את הלוח המשוח בדבש שעליו נכתבו אותיות האלפבית כדי להמתיק לו את לימוד התורה. הילדים האחרים, החוגגים אתו, מקבלים אף הם לוחות משוחים בדבש וביצים לבנות, המסמלות את טוהר לבם. אז לוקח הרב את הילדים אל הנהר שבעיר ומספר להם את המשל על השועל, שביקש מן הדגים לבוא לדור אתו ביבשה, ושאת סירובם לעשות כדבריו, דרש ר' עקיבא על בני ישראל, שבמקום חיותם (לימוד התורה) הם מפחדים, במקום מיתתם (כשהם מפסיקים ללמוד תורה) לא כל שכן[124].

הכרך הראשון של רוב המחזורים מסתיים בקינות לתשעה באב, שבדרך כלל אינן מעוטרות, והכרך השני פותח בדרך כלל בתפילות לראש־השנה, שאליהן נלווה ציור המתאר את עקדת יצחק עם האיל הנאחז בסבך בקרניו. התקיעה בשופר, העשוי קרן של איל, בראש השנה נועדה להזכיר לה' את ההבטחה לאברהם במעמד העקדה לברך את זרעו ולהרבותו[125]. במחזורים אחדים מתואר שטן מקרין ובעל טלפיים, הניצב מאחורי התוקע בשופר; וזה האחרון משעין את רגלו על הדום קטן בעל שלוש רגליים. ההדום בא לבטל את כוחו של השטן להזיק, כי לפי האמונה שהייתה מקובלת אז בגרמניה, כל חפץ בעל שלושה קצוות יש בכוחו להגן על האדם מפני השטן[126].

עמודי־הפתיחה לתפילות ליום הכיפורים מעוטרים בדרך כלל בשערים בעלי קשתות המשתרעים על פני עמוד שלם, רמז לשערי הרחמים הנפתחים ביום זה בפני כל אדם מישראל[127]. ב"מחזור הכפול", כרך ברסלאו (דף

89, ציור 53), נראה מעל לקשת השער הפתוח כיסא המשפט חריק, השאול מכיסא המשפט (Hetoimasia) הביזנטית, ומרכבת האל מסומלת בציור ארבע החיות של חזון יחזקאל, אף הם במתכונת נוצרית[127א]. השטן מופיע בצורת דרקונים. ב"מחזור ליפסיא" מצויר תיאור אברהם הניצל מכבשן־האש, שלתוכו השליכו נמרוד באור כשדים, כאילוסטרציה לתפילת יום הכיפורים[128].

התפילות לסוכות מעוטרות לעתים בציור אדם המחזיק את ארבעת המינים. ב"מחזור ליפסיא" נראים בשולי הדף לסוכות גם תיאורי הלווייתן ושור הבר. שתי החיות המשיחיות הללו מסמלות את גוג ומגוג, ולפי המסורת עתידות הן לקטול זו את זו בקרב האחרון לפני בוא הגאולה באחרית־הימים[129]. מחזורים אחדים, כגון "מחזור נירנברג" (לוח 35), יש בהם מספר קטן של ציורי־טקסט.

במאה החמש־עשרה לא נהגו יותר להעתיק ולאייר מחזורים גדולי־ממדים, ולעומת זאת נעשה מקובל יותר בין יהודי אשכנז בגרמניה ובאיטליה סידור התפילה האישי, הקטן יותר. אחת הדוגמאות לסידור מעין זה הוא "סידור הרבי מרזו"ין" (לוח 44), שבו יש אילוסטרציות בעיקר להגדה ולמספר מועט של תפילות. רוב הסידור מעוטר בלוחיות למלות פתיחה ללא אילוסטרציות.

"ספר המכלול של המבורג" (לוח 39), שנכתב ב־1434, כנראה במגנצא (מיינץ), כולל בתוכו סידור, הגדה של

53. "שערי רחמים" הנפתחים ביום הכיפורים. מעל לקשת השער — הכיסא חריק של השופט (Hetoimasia) ובקצות העמודים ארבע החיות של מרכבת האל בחזון יחזקאל. השטן מתואר בצורת דרקונים. דף פתיחה לתפילת מוסף ליום הכיפורים, מתוך "המחזור הכפול" משנת 1290 לערך. כרך בְּרֶסְלַאו, ספריית האוניברסיטה, כת"י Or. I, דף 289ב.

פסח ולוח לקביעת מולד הנֶרַח. בכמה מלוחיות הפתיחה, בשולי הדפים ואף בתוך שורות הטקסט עצמן, נמצאות אילוסטרציות מעניינות. לרבות מהן אין כנראה מקור איקונוגרפי מוקדם יותר, ויש להניח, שהן פרי דמיונו היוצר של הצייר. קבוצת האילוסטרציות לפיוט לחנוכה מתארת את הנסים ואת מקרי קידוש וזשם, שקרו בימי אנטיוכוס אפיפנס ובימי מרד החשמונאים.

הגדות של פסח

בכתבי־היד האשכנזיים של ההגדה של פסח, כמו בכתבי־היד הספרדיים של ההגדה, אנו מוצאים ארבעה סוגי אילוסטרציות: ציורי־טקסט, ציורי טקס ומנהגים, ציורי תנ"ך ומדרשים וציורי הגאולה לעתיד־לבוא. אך שלא כבהגדות הספרדיות יש ברוב ההגדות האשכנזיות ציורים בשוליים, ורק מעט ציורים המשתרעים על־פני עמודים שלמים. ארבעת הסוגים הללו של ציורי הגדות נראים כבר בהגדה האשכנזית הקדומה ביותר שבידינו, היא "הגדת־ראשי הציפורים" מן הרבע האחרון של המאה השלוש־עשרה (לוח 28).

ציורי־הטקסט השכיחים ביותר בהגדות האשכנזיות הם המצה והמרור, שמחזיקים בהם המסובים לשולחן בליל הסדר (לעתים נראות רק ידיהם האוחזות במצה ובמרור), החכמים הנזכרים בהגדה, עשר המכות, וארבעת הבנים שכנגדם דיברה תורה: "אחד חכם. ואחד רשע. ואחד תם. ואחד שאינו יודע לשאול". כמו בהגדות הספרדיות מתואר החכם לעתים קרובות בדמות אחד החכמים הנזכרים בהגדה כבעל זקן חיושב ומעיין בספר; הרשע הוא בדרך כלל חייל, מניף את חרבו או מרים את רומחו; התם מתואר כליצן עם כובע פעמונים, וזה שאינו יודע לשאול — בדרך כלל כילד קטן. מוצאן של הדמויות הללו הוא בתיאור ארבעת הגילאים באמנות ימי הביניים המאוחרים; אלא שבתיאור זה הסדר הוא הפוך: תחילתו בזקן והוא מסתיים בתינוק[130].

בהגדות אחרות עוקבים לפעמים ציורי־הטקסט אחר האמור בהגדה ככתבו וכלשונו. דוגמה לכך היא תמונת הלך היוצא לדרך בבגדי צליין, או חייל הנושא חנית, צקלון ומקל, כאילוסטרציה לקטע האומר "צא ולמד מה ביקש לבן הארמי לעשות ליעקב אבינו" (ציור 61). כאילוסטרציה לפסוק "בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים" מתואר, בכמה הגדות, אדם "הרואה את עצמו" במראה עגולה[131]. המנהג, שבו מצביע בעל־הבית כמתבדח על אשתו באמרו "מרור זה שאנו אוכלים", מתואר כך בציורי־הטקסט בהגדות אשכנזיות ואיטלקיות, והוא מצוי גם בספרדיות (לוח 14).

ציורי הטקס והמנהגים בהגדות האשכנזיות נפתחים לעתים בעמוד שלם ובו ציור ההכנות לפסח (כגון ב"הגדת־נירנברג השנייה" וב"הגדת־יהודה")[131א]. הכנות אלו כוללות את אפיית המצות, ניקוי הבית, ביעור החמץ ועריכת שולחן הסדר. בעמודי הטקסט כוללים ציורי המנהגים את הרמת "ארבע כוסות" ושתייתן, כמו ב"הגדת־יהודה" (לוח 41), נטילת ידיים, תיאור כל בני המשפחה המסובים סביב שולחן הסדר, כמו ב"הגדת־ארנה מיכאל" (לוח 38), הטמנת האפיקומן ומציאתו, כמו ב"הגדת־ראשי הציפורים" (דפים 26ב, 29ב) ופתיחת הדלת לאליהו הנביא בעת אמירת "שפוך חמתך..."[131ב].

ברוב האגדות האשכנזיות מתייחסים ציורי התנ"ך

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 109

בעיקר לסיפור יציאת מצרים, אך לעתים הם מתארים גם אירועים מספרים אחרים של התנ"ך. ב"הגדת־ראשי הציפורים" יש תיאורים מפורטים רבים של יציאת מצרים (לוח 28). ב"הגדת־נירנברג השנייה" (לוח 40) וב"הגדת־יהודה" (לוח 41) יש שלוש קבוצות של ציורי־תנ"ך[132]. הקבוצה הראשונה מתארת את יצירת מצרים והיא פותחת בלידת משה ומסיימת במרים הנביאה והנשים היוצאות בתופים ובמחולות. קבוצה זו כוללת גם את יציאת מצרים (למשל ב"הגדת־נירנברג השנייה" לוח 40). קבוצה שנייה של ציורי־תנ"ך מתארת את הכתוב בספר בראשית, החל בסיפור אדם וחוה וכלה ביוסף בהיותו מִשנה לפרעה. הקבוצה השלישית ב"הגדת־נירנברג השנייה" מתארת בציורים בלתי קשורים זה בזה את נביאי ישראל ומנהיגיו, החל במשה המקבל את לוחות הברית (דף 237ב), יהושע והמלאך (דף 38), שמואל ועלי (דף 238ב), שמשון והארי (דף 39), שמשון הלופת את שני עמודי התווך בהכריזו "תמות נפשי עם פלשתים" (דף 239ב), דוד וגלית (דף 40) וכלה באליהו הנביא הרוכב על חמור וכל ישראל אחריו (דף 41).

בין ציורי התנ"ך ב"הגדת־נירנברג השנייה" אנו מוצאים גם תיאורים מדרשיים רבים, כגון חרטומי מצרים המנבאים לפרעה, שמשה ייטול ממנו את מלכותו (דף 27ב), משה המסיר את כתר פרעה מעל לראשו (דף 9), צווארו של משה הנעשה כעמוד של שיש, שהחרב אינה יכולה לשספו (דף 11), צפורה המאכילה את משה במשך שבע שנים שבהן ישב בבית האסורים (דף 212ב), פרעה הרוחץ באמבט של דם ילדי בני ישראל כתרופה לצרעתו (דף 14), הנחש המנסה להרוג את אדם הראשון ולפתות את חוה (דף 30), ואברהם הניצל מכבשנו של נמרוד באור־כשדים (דף 230ב). החומר האגדי שאנו מוצאים בציור "הגדת־נירנברג השנייה" ו"הגדת־יהודה" מבוסס ברובו על "ספר הישר", מדרש אגדה ובו סיפורים מקבילים לכתוב בבראשית (ומעט גם לשאר ספרי התנ"ך, עד לספר שופטים), שחובר בסוף המאה האחת־עשרה בספרד. הכתובות בחרוזים שבתוך "הסרטים המעופפים" בהגדות אלו, המעורבות לעתים במלים ביידיש, מבוססות אף הן על "ספר הישר". הציור האחרון ב"הגדת־נירנברג השנייה" הוא ציור אליהו הנביא, המבשר את בואו של המשיח — אחת הדוגמאות המובהקות ביותר לציורי הגאולה שלעתיד־לבוא בהגדות האשכנזיות. תיאור זה של אליהו הנביא הרוכב על חמור לפני חומת ירושלים הפך לציור המסורתי המלווה את הפסוק האחרון של ההגדה: "לשנה הבאה בירושלים", והוא מופיע, בין השאר, גם בהגדות המודפסות, כגון ב"הגדת־פראג" מ־1526 וב"הגדת־אמשטרדם" מ־1695. למעשה כבר לפני 1300, ב"הגדת־ראשי הציפורים", נראית ירושלים כעיר מוקפת חומה ומתחתיה ארבעה אנשים, המגלים את הערצתם לעיר על־ידי הרמת ידיהם.

עם ציורי הגאולה בהגדות האשכנזיות נמנה גם תיאור עקדת יצחק, המסמל ביום הדין את הברית שכרת ה' עם אברהם והבטחתו לברך את זרעו ולהרבותו (כך ב"הגדת־ראשי הציפורים", דף 215ב), וכן ציור כניסת הצדיקים לגן העדן כאילוסטרציה לפסוק "זֶה הַשַּׁעַר לַה' צַדִּיקִים יָבֹאוּ בוֹ" (תהילים קיח: כ). ב"הגדת־ראשי הציפורים" (דף 33) נראים שלושה אנשים מזוקנים, כנראה אברהם, יצחק ויעקב, מובלים דרך השער על־ידי מלאך למבנה גן העדן בן שתי קומות, שבו נמצאים ארבעה מלאכים ומעליו השמש והירח. מספר רב של הגדות אשכנזיות מן המאה החמש־עשרה שרדו ובהן אילוסטרציות מן הסוג שתואר לעיל, ובכמה מהן יש גם קולופונים מתוארכים, אך לא נוכל לדון כאן בכולן בפרוטרוט[133].

לסוג זה של הגדות שייכת ההגדה שב"ספר המכלול של המבורג" משנת 1434 (לוח 39) וכן "הגדת־ריילנדס האשכנזית"[134] ו"הגדת־חֵילֶק ובילֶק", הנמצאת בספרייה הלאומית בפריס[135], שתיהן מן הרבע השני של המאה החמש־עשרה. "הגדת־נירנברג השנייה" (לוח 40) ו"הגדת־יהודה" (לוח 41) נכתבו באמצע המאה החמש־עשרה. בשתי הגדות אלו, כמו ב"הגדת־חילק ובילק", יש כתובות בחרוזים, הכתובות בתוך סרטים מעופפים. בין ההגדות מאמצע המאה החמש־עשרה יש אחת, שנכתבה כחלק ממחזור תפילה שהועתק באולם שבגרמניה. למחזור תפילה זה הנמצא בספריית הפַּלָטִינה בפרמה יש תוספות מאוחרות יותר, מאודינֶה ומטֶרֶביזוֹ שבאיטליה ב־1450 וב־1453 (Parms. 2895).

"הגדת־ארנה מיכאל" (לוח 38) ו"הגדת־דרמשטדט" (לוח 43) הן יוצאות־דופן במיעוט ציורי הטקסט שבהן. ב"הגדת־ארנה מיכאל" משנת 1400 לערך יש, נוסף לכמה ציורי־טקסט בשוליים, גם שלוש אילוסטרציות המשתרעות על־פני עמוד שלם והמתארות את המשפחה המסיבה לשולחן הסדר. הגדה זו קרובה בסגנונה ל"הגדת־דרמשטדט" המפורסמת, שאין בה כמעט ציורים המתייחסים לטקסט של ההגדה. רוב האילוסטרציות שבה מתארות זקנים המלמדים נערות צעירות ויש בה הרבה מאוד דמויות גרוטסקיות. מיעוט הציור בעל האופי היהודי המובהק הניע כמה חוקרים להניח, ש"הגדת־דרמשטדט" לא צוירה על־ידי יהודי. אולי ניתנה ההגדה כמתנת אירושין של איש בא־בימים לאישה צעירה ממנו. לא ייפלא אפוא, שבדף האחרון של ההגדה יש ציור של מעיין הנעורים שאל תוכו נכנסים אנשים זקנים, פיסחים וחיגרים ויוצאים מצדו השני, אחרי שטבלו בו, עירומים, צעירים, בריאים ושלמים. איכות הציורים ב"הגדת־דרמשטדט" גבוהה יותר מזו שב"הגדת־ארנה מיכאל" והיא הייתה לאחד מכתבי־היד העבריים המצוירים הידועים ביותר מאז נדפסה בפקסימילה פעמיים ב־1927 וב־1972[136].

ספרים אחרים

מלבד כתבי־יד מצוירים של התנ"ך, מחזורים והגדות, יש בידינו גם כתבי־יד מעוטרים של ספרי הלכות ודינים. הנפוצים שבהם הם העתקים של "משנה תורה" לרמב"ם. כמו בכתבי־יד דומים מספרד, האילוסטרציות היחידות בכתבי־יד אלה הן תכנית המקדש וכליו[137]. לוחיות מלות־הפתיחה מעוטרים לעתים בפאר, אך כמעט ללא אילוסטרציות. ספרי הלכות ודינים מצוירים אחרים הם "ספר מצוות קטן" (סמ"ק) ו"ספר מצוות גדול" (סמ"ג), המעוטרים בדרך כלל רק בלוחיות למלות־הפתיחה, ולעתים רחוקות בדמויות ובגרוטסקות. ספרים חילוניים מעוטרים הם נדירים ביותר. אחד השכיחים שבהם הוא "משל הקדמוני", שכתב המשורר היהודי הספרדי בן המאה השלוש־עשרה, יצחק בן שלמה אבן סהולה. לקט מחורז זה של משלים, המבוססים על אגדות בשבח החכמה, החרטה, הצניעות, הענווה, האמונה, הצדקה

54. "צורת האשה החשוקה מתחזקת ועל דחה מתרפקת", אילוסטרציה לספרו המחורז "משל הקרמוני" של יצחק בן שלמה אבן סָהוּלָה. דרום גרמניה, 1450 לערך. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Opp. 154, דף 10ב.

וכדומה, עוטר בדרך כלל בסדרת ציורים בראש כל פרק. מאחר שלכל תמונה יש כתובת בחרוזים שחוברה על־ידי המחבר, נראה שכתב־היד נועד מלכתחילה להיות מצויר; אך לא נותרה לנו שום דוגמה ספרדית שלו. נראה, שהיה זה ספר נפוץ ומקובל ביותר בדרום־מערב גרמניה במאה החמש־עשרה, מכיוון ששרדו ממנו כמה העתקים שלמים וכמה קטעים. ודוגמה אחת לכתב־יד מדרום גרמניה משנת 1450 לערך נמצאת בספריית הבודליאנה (ציור 54)[138]. הספר נדפס על־ידי גרשום שונצינו כבר ב־1490 עם חיתוכי־עץ הדומים לציורים שבכתבי־היד. במאה השש־עשרה נדפס "משל הקדמוני" בגרסאות מצויירות ביידיש, ואלו הביאו לתפוצה נוספת של הטקסט המצויר.

ז. כתבי־יד מצוירים מאיטליה

אסכולת כתבי־היד העבריים המצוירים באיטליה הייתה אחת האסכולות המוקדמות בקרב היהודים באירופה, כשם שהקהילה היהודית באיטליה הייתה מן הקדומות והפוריות ביותר בין קהילות היהודים באירופה למן ראשית ימי הביניים. כתבי־היד העבריים המצוירים מאיטליה הם מגוונים ביותר בסגנונם ובסוגיהם. רוב כתבי־היד אוירו בידי ציירים יהודיים, אך יש כתבי־יד מפוארים במיוחד, שבוצעו בידי גדולי המאיירים האיטלקיים הנוצריים. הואיל והם משתייכים לאסכולות שונות ונכתבו למן סוף המאה השלוש־עשרה עד תחילת המאה השש־עשרה, הריהם נבדלים זה מזה בתכנית עיטוריהם — למן עיטורים בשולי הטקסט ולוחיות מעוטרות של מלות־הפתיחה ועד לציורי־טקסט המשתרעים על־פני עמוד שלם.

תכניות העיטור של סוגי הספרים השונים באיטליה אינן מגובשות כל כך כמו של אלה שבספרד ושבאשכנז. עם זאת יש יסודות מסוימים המופיעים בכל האסכולות האיטלקיות, אולי בהשפעת ציור כתבי־היד העבריים מאשכנז ומספרד. רוב כתבי־היד העבריים המצוירים מאיטליה מעוטרים בלוחיות מלות־פתיחה בראשי הפרקים, ולעתים ממוסגר במסגרת עיטורית עמוד הפתיחה כולו, או לפחות הטור הראשון של הטקסט. מסגרת עיטורית זו עשויה להיות תשלובת פשוטה של עלווה המקיפה את הטקסט (לוח 47), או קשתות דמויות־שער, המעטרות בהידור רב את עמוד־הפתיחה (למשל לוח 58). כתבי־יד עבריים מצוירים של ספר התנ"ך, מחזורי תפילה וסידורים, ספרי שירה ופרוזה, ספרי הלכה ויצירות חילוניות בפילוסופיה, במדע וברפואה עוטרו בדרך כלל בעמודים ממוסגרים בפתיחת הספרים, התפילות, הפרקים או הקטעים. בכתבי־יד אחרים יש ציורי־טקסט בשוליים ולוחות מאוירים בתוך הטקסט, או כאלה המשתרעים על־פני עמודים שלמים[139]. בהגדות האיטלקיות שיטת העיטור דומה לזו שבהגדות האשכנזיות: ציורים בשוליים ולוחיות למלות־פתיחה.

אסכולות רומא ומרכז איטליה במאה השלוש־עשרה

"התנ"ך של הבישוף בֶּדֶל" משנת 1284 הנמצא בעמנואל בקולג' שבקימברידג' (לוח 46) מהווה בעיטוריו דוגמה טיפוסית לאסכולת כתבי־היד העבריים המצוירים ברומא ובמרכז איטליה בסוף המאה השלוש־עשרה. בכתבי־יד אלה השתמשו הציירים בשתי טכניקות שונות: בצבעי טמפרה המונחים בשכבות עבות ובצבעי מים עם רישומי עט בצבעים שונים. שתי טכניקות אלה מהמאה השלוש־עשרה נמצאות ב"תנ"ך של הבישוף בֶּדֶל", בספרי תנ"ך אחרים מאותה תקופה[140] ובכמה כתבי־יד מאוירים של ספרי הרמב"ם[141] שהיו נפוצים מאוד באותה התקופה[142]. כמה מכתבי־יד אלה נכתבו על־ידי אותו סופר, אברהם בן יום טוב הכהן הנקרא "החמחוקי", ונוקדו בידי הנקדן בנימין בן יואב "ממשפחת הענווים" (della mansi) המפורסמת ברומא, או נכתבו בעבור אותו פטרון, שהזמין כמה מכתבי־היד כולל "התנ"ך של הבישוף בדל" — שבתאי בן מתתיחו. הראשון מבין שני הדפים הצבועים ב"תנ"ך של הבישוף בדל" המוצגים כאן מכיל את האות שִׁין במתכונת גדולה, האות שהיא ראשית שמו של שבתאי וכן שמו של שלמה בנו. עיטורים דומים מצויים בכתבי־יד עבריים מצוירים של ספר התנ"ך שמוצאם מאיטליה התיכונה. ב"תנ"ך העברי של הרלי" בן שני הכרכים שבספרייה הבריטית[143] — שנכתב בשנת 1300 לערך, ובוודאי לפני 1340 היא שנת מכירתו, באיטליה התיכונה — נשתמרו שתי טכניקות העיטור שנזכרו למעלה: רישומים הצבועים בצבעי־מים, וציורים בצבע. בראש כל ספר מספרי התנ"ך מצויה לוחית למלת־פתיחה, שממנה יוצאת תשלובת של עלים המקיפה את כל העמוד או טור אחד של הטקסט. התשלובות סבוכות וכוללות בעלי־חיים, עופות, דגים ודמויות גרוטסקיות בסגנון שהיה נפוץ בחבל אֶמילְיָה ושהושפע בעיקר מן האסכולה של בולוניה. כתב־יד זה של ספר התנ"ך כולל מספר קטן של אילוסטרציות לטקסט. מתחת ללוחית של מלת־הפתיחה לבראשית (דף 1) נמצא לוח מצויר בעל שבעה מדליונים; חמישה מהם מתארים את בריאת השמים והארץ, השמש, הירח והכוכבים, המים, העצים והחיות. בכל מדליון נראית יד אלוהים בוקעת מבעד לפיסת־רקיע. בסוף החומש מצוי רישום המשתרע על־פני עמוד שלם של מנורת שבעת הקנים (דף 136, ציור 55), המצוירת בקווים עדינים באדום, בירוק, בצהוב ובחום. העמוד כולו ממוסגר בתשלובות של עלים ובהן דמויות

55. מנורת המקדש על מידותיה. דף שלם מאויר בסופו של החומש, מתוך "התנ"ך העברי של הֶרלי", מרכז איטליה, סוף המאה השלוש־עשרה. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Harley 5710, דף 136.

גרוטסקיות ודרקונים. כתב־יד מצויר אחר, שנעשה בסגנון של חבל אֶמִילְיָה בסוף המאה השלוש־עשרה, הוא ספר תהילים זעיר המצוי בספרייה הפלטינית בפרמה[144]. בפתיחה של כל פרק ב"תהילים האֶמילְיָאנִי של פרמה" יש עיטורי עלים משתרגים עם דמויות גרוטסקיות ובעלי־חיים בשוליים. כמה מן הדמויות מהוות אילוסטרציות לטקסט, למשל דמויות של אנשים בוכים, שכינורותיהם תלויים על עצי ערבה הצומחים על מים, מעטרים את תהילים קלו: "עַל נַהֲרוֹת בָּבֶל שָׁם יָשַׁבְנוּ גַּם בָּכִינוּ [...] עַל עֲרָבִים בְּתוֹכָהּ תָּלִינוּ כִּנֹּרוֹתֵינוּ" (דף 162, ציור 56). אדם מנצח על מקהלה מעטר את תהילים קמט: "שִׁירוּ לַה' שִׁיר חָדָשׁ".

אסכולות איטלקיות בנות המאה הארבע־עשרה

בבולוניה התפתחה אסכולת כתבי־יד מעוטרים של ספרי דינים והלכות במחצית השנייה של המאה הארבע־עשרה, כנראה בהשפעת האסכולה הבולוֹנְזִית של כתבי־יד לטיניים; סופרי בולוניה עסקו בכתיבת צווי־האפיפיור, חוקים עירוניים וקבצים אחרים של תעודות ומסמכים בתחום החוק והמשפט — נושאים שאוניברסיטת בולוניה התמחתה בהם. דוגמה מובהקת לאסכולה זו בציור כתבי־יד עבריים מצוירים הוא כתב־היד הכולל את הפסיקות ההלכתיות של רבי ישעיהו מִטְרָאנִי הראשון (שחי במאה השלוש־עשרה), שהועתק בבולוניה בשנת 1374 ונמצא בספרייה הבריטית[145]. כתב־היד ערוך על־פי נושאים ויש בו ציורי־טקסט בשוליים ולידי הלוחות למלות־הפתיחה עם ציורי־הטקסט המעניינים ביותר נמנים תיאור אדם המדליק מנורת חנוכה (דף 19), איש הנסקל באבנים, משום שחטב עצים בחג (דף 64), סוכה ואדם הנושא את ארבעת המינים (דף 79ב), חרשי־עץ המגלפים בעץ גנוב (דף 184ב), שור שנגח את הפרה (דפים 176–177), סוחר המוכר ספינה (דף 225ב) ושופט בבית דין (דף 241, ציור 57). רישום הדמויות הכבד בציורי־הטקסט וסגנון העיטורים שבשוליים, עם תשלובות העלים הבשרניים, הפרחים ונקודות הזהב — כל אלה מזכירים את אסכולת ניקולו דִי גְ'קוּמוֹ דָה בוֹלוֹנְיָה[146].

קרוב בסגנונו לכתבי־היד הבולוֹנְזיים של ספרי הדינים הוא כתב־היד של "משנה תורה" לרמב"ם, הנמצא כיום בבית הספרים הלאומי האוניברסיטאי בירושלים, שנכתב בספרד או בפרובנס במחצית הראשונה של המאה הארבע־עשרה ואויר בחלקו בפֶּרוּג'ה בשנת 1400 בערך בסגנונו של מָתֵיאוֹ דִי סֶר קַמְבְּיוֹ (Di Ser Cambio, לוח 47). כל אחד מארבעים דפי הטקסט הראשונים עוטר בתשלובות של עלים ודמויות גרוטסקיות בשוליים. נוסף על כך יש כאן גם אילוסטרציות בלוחיות למלות־הפתיחה וכן בשולי העמודים. אלו הן האילוסטרציות

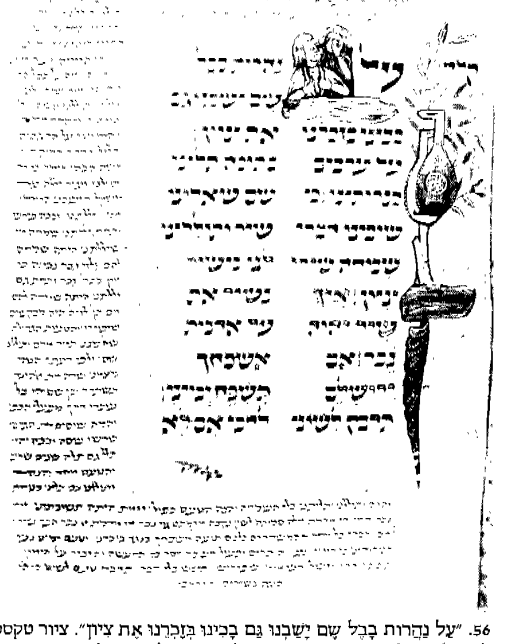

56. "עַל נַהֲרוֹת בָּבֶל שָׁם יָשַׁבְנוּ גַּם בָּכִינוּ בְּזָכְרֵנוּ אֶת צִיּוֹן". ציור טקסט לתהילים קלו, מתוך "ספר התהילים האֶמילְיָאנִי של פרמה", 1300 לערך. פרמה, ספריית הַפָּלָטִינה, כת"י 1870, דף 162.

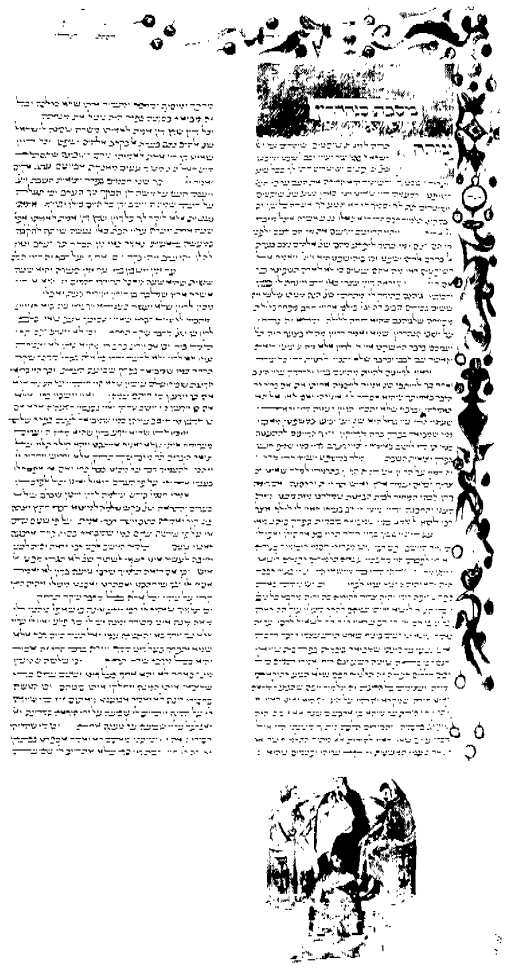

57. בית דין. אילוסטרציה להלכות סנהדרין ושופטים, מתוך פסקי הר׳ ישעיהו מטראני, פרוג׳ה, 1374. לונדון, הספרייה הבריטית, כת״י Or. 5024, דף 241.

המוקדמות ביותר שבידינו לספר ״משנה תורה״. ביניהן אנו מוצאים אדם הולך רכיל על רעהו (דף 28ב), תלמיד ורבו (דף 20), עובד כוכבים ומזלות (דף 22), חייב מיתת סקילה, הנחדף מראש צוק גבוה (דף 272ב), ממש כפי שמתואר דין סקילה במשנה (סנהדרין ו). בפתיחה ל״ספר אהבה״ (אהבת ה׳, לוח 47), הוא הספר השני ב״משנח תורה״, נראה אדם המחבק ספר־תורה ובשולי העמוד נראה אדם אחר, הקורא קריאת שמע ליד המיטה, שהיא ההלכה הראשונה שב״ספר אהבה״. הואיל ואין להניח, שהצייר הנוצרי מָתֵיאוֹ דִי סֶר קָמְבְיוֹ הגה את עיטוריו של ״משנה תורה״ זה בעצמו, נראה שלנגד עיניו עמדה דוגמה קדומה יותר, שלא נשתמרה לנו, או שמישהו מיהודי המקום הדריכו כיצד לעטר את הספר. גם אסכולות אחרות של עיטור כתבי־יד עבריים היו קיימות באיטליה התיכונה ובצפון איטליה בסוף המאה הארבע־עשרה. אסכולות אלו נוצרו לעתים קרובות בעקבות יזמתו של אדם מסוים, חובב ספר ואמנות, שהזמין כתבי־יד מצוירים לעצמו או כדי לתיתם במתנה לידידיו ומקורביו. שיטת פטרונות זו נבעה כנראה מן הארגון החברתי המיוחד של יהודי איטליה במאות הארבע־עשרה והחמש־עשרה, כאשר הזכות להתיישב בעיר מסוימת ניתנה ליהודי עשיר אחד, לבני משפחתו ולמקורביו. רוב הפטרונים היו מלווים בריבית, אך היו גם בעלי מקצועות אחרים, כגון רופאים. אסכולה מעין זו נוסדה תודות לרופא בשם דניאל בן שמואל הרופא. במגן הנושא את דגם־המשפחה שלו נראה אריה מזדקף על רגליו האחוריות ומתחתיו גלים צבעוניים, ובסמל שמעל למגן נראה אריה עוטה גלימה. ״הסידור הראשון של דניאל״ נכתב בפורלי (Forli) בשנת 1383 ומופיעים בו, מלבד מגן המשפחה, קטעי טקסט רבים כאילוסטרציה לחגים שונים[147]. ״המחזור השני של דניאל״ נכתב בבֶּרְטִינוֹרוֹ (Bertinoro) ב־1390, ואף בו יש אילוסטרציות לטקסט ודגמי המשפחה[148]. המפואר שבהם הוא ״פירוש רש״י של דניאל״, שנכתב בפיזה ב־1396 ונמצא בספריית הבודליאנה[149], אך אין הוא מכיל אילוסטרציות לטקסט (ציור 58). סגנון העיטורים של כתבי־יד אלה שונה במקצת אחד מן השני, אך בכללו הוא מבוסס על אסכולת האיור הלוֹמְבַרְדִית.

קבוצה אחרת של כתבי־יד מסוף המאה הארבע־עשרה ומתחילת המאה החמש־עשרה נכתבה לפי הזמנתם של אב ובנו ממשפחת בית־אל, הנקראת גם ״מן הכנסת״ (de Synagoga). האב, יחיאל בן מתתיה, הזמין כתבי־יד בסוף המאה הארבע־עשרה. כתב־יד מעוטר של ספר ״הערוך״ — מילון מונחים וביטויים אלפביתי לתלמוד ולמדרשים שנכתב בידי ר׳ נתן בן יחיאל מרומי — הועתק בשבילו בפרוג׳ה ב־1396[150], וכתב־יד אחר, סידור תפילה, הועתק בשבילו בפיזה ב־1397[151]. כתבי־יד רבים אחרים הוזמנו על־ידי בנו, יקותיאל בן יחיאל, בין השנים 1415–1442[152]. קבוצת כתבי־יד זו קרובה בסגנונה לזו של דניאל הרופא. למרות שיש בה יסודות מקומיים אחדים, הרי באופן כללי היא מושפעת מאסכולת הרישומים הצבועים, שרווחה בלומברדיה באותה עת.

אסכולות איטלקיות בנות המאה החמש־עשרה

פטרונות מסוג זה התקיימה באיטליה גם במאה החמש־עשרה. ברבע השלישי של המאה ידוע לנו מרֶג׳וֹ (Reggio nell'Emilia) ומפירנצה יהודי עשיר ולמדן, אוהב־ספר, בשם יואב עמנואל. מספר הספרים המפוארים שהזמין הוא רב, אך אינו עולה על אלה של יקותיאל בן יחיאל בן מתתיה. בלונדון מצויים חמישה מן הספרים שהזמין יואב עמנואל. מבחינת סגנונם נחלקים הם לשתי קבוצות. הראשונה שייכת לתקופת שהותו ברֶג׳וֹ, וסגנון הציורים של הסידור הקטן משנת 1452[153] ושל חלק ממחזור התפילה משנת 1465[154] מושפע בעיקר מאסכולת פררה באיור כתבי־יד. הקבוצה השנייה בת שלושה כתבי־יד צוירה על־ידי ציירים פלורנטינים מעולים בסגנון דומה לזה של ״ספר העיקרים של רוֹוִיגוֹ״ (לוח 57). חלקו השני של מחזור התפילה הנזכר משנת 1465 צויר בסגנון זה. אך כתבי־היד המפוארים ביותר הם ספר ״ארבעה טורים״, שנכתב בפירנצה ב־1475, וחומש פלורנטיני אחר ללא תאריך[155].

58. דף־פתיחה מעוטר לספר בראשית. מתוך "פירוש רש"י של דניאל הרופא", פיזה, 1396. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Can. Or. 81, דף 2.

אסכולות צפון־איטלקיות

אסכולת האיור החשובה ביותר שהתפתחה בצפון איטליה במאה החמש־עשרה הייתה האסכולה הוונצ־יאנית, שהשפיעה השפעה מכרעת על כל האסכולות שבסביבתה הקרובה, כגון על פָּדוּבָה, מַנְטוּבָה ורוֹוִיגוֹ, אך גם על מרכזים אחרים מחוץ לאזור הוֶוֶנֶטוֹ, כגון פֶּרָרָה, בולוֹנְיָה, פֶּזָרוֹ, מוֹדֶנָה ורֶגְ׳וֹ. בכל הערים הללו ישבו יהודים, שידם הייתה משגת לרכוש לעצמם כתבי־יד מאוירים מפוארים. לכן אפשר להתייחס אל כל אזורי אֶמִילְיָה, רוֹמַנָה וחלק מלוֹמְבַּרְדָיָה כאל אזורים, שההשפעה הוונציאנית הייתה מכריעה בהם[156]. לעומתם היה חבל טוֹסְקָנָה נתון כולו להשפעה פלורנטינית. אחד מכתבי היד המפוארים ביותר מן המאה החמש־עשרה שנוצרו בצפון איטליה הוא ספר "ארבעה הטורים" לר׳ יעקב בר אשר בן יחיאל, המצוי כיום בספריית הוותיקן (לוח 48). כתב־היד, שנכתב במנטובה בשנת 1436, דומה בסגנונו לכתבי־היד הלטיניים שצוירו במנטובה במחצית הראשונה של המאה החמש־עשרה. ממנטובה נותר לנו גם עמוד בודד מכתב־יד שלם של "ארבעה טורים" שאבד, והוא נכתב כנראה באמצע המאה החמש־עשרה. דף זה הוא עמוד פתיחה ל"טור אבן העזר" העוסק בענייני אישות. הוא צורף בטעות לכתב־יד אחר העוסק בענייני הלכה, שנכתב בפררה בשנת 1457, ונמצא בוָרְצְ׳לִי (לוח 55). הדמויות עדינות הפנים ועיטורי השוליים הפרחוניים מעידים על כך שצויר בפררה. כתב־יד חשוב אחר מלומברדיה, מאסכולת מנטובה או פררה, הוא ספר "משנה תורה" לרמב"ם, שהכרך השני שלו היה מצוי לפנים בספרייה העירונית בפרנקפורט וכיום הוא באוסף פרטי בניו יורק (לוח 60). הכרך הראשון שלו נמצא בספריית הוותיקן ומצויר באותה שיטה של לוחיות גדולות למלות־הפתיחה עם אילוסטרציות מתאימות לטקסט, שאנו מוצאים בכל אחד מי"ד ספרי ה"יד החזקה"[157].

כתב־היד המעודן וההדור ביותר מכל כתבי־היד העבריים מאיטליה הוא "ספר המכלול של רוטשילד" (כת"י 24), הנמצא כיום במוזיאון ישראל (לוח 56). חלק מציור הדמויות בלוחות וכמה מעיטורי השוליים שלו מזכירים את יצירותיו של תַּדֵיאוֹ קְרִיבֶּלִי (Taddeo Crivelli) מפררה, אחד מציירי ה"תנ"ך של בורסו דְ׳אֶסְטֶה" (Borso d'Este) הלטיני ואולי נעשו על־ידי אמן מבית מלאכתו. מכל מקום ברור שהעיטורים ב"כתב־יד רוטשילד 24" מעידים על השפעה ונציאנית ישירה, שהייתה מקובלת בצפון איטליה באותה תקופה וגם ציירים שלא למדו בוונציה סיגלו אותם לעצמם. ההשפעה הוונציאנית, הניכרת בעיטורים וציורים כבדי־צבע, מצויה גם באיורי הצבע של "המחזור האיטלקי של שוקן" משנת 1441 (לוח 49). תכנית העיטור והאיקונוגרפיה של המחזור הזה, שהוא דוגמה נדירה של מחזור איטלקי מצויר, היא אשכנזית והועתקה כנראה מכתב־יד אשכנזי. עם זאת הטקסט הוא כמנהג בני רומא והפטרון של כתב־היד היה איש טיבולי שליד רומא. המחזור עוטר בשני שלבים, וייתכן, שעיטורי העט שמסביב למלות הפתיחה הם רומאיים, ואילו העיטור הצבעוני הוא ונציאני ומאוחר יותר. ספר הרפואה הנודע, הוא ה"קנון", שחיבר הרופא והפילוסוף הערבי אבן סינא (980–1037), תורגם מערבית לעברית וממנה ללטינית והיה לאחד הספרים החשובים ביותר בימי הביניים. אחד העותקים המאוירים שלו, כיום בספריית האוניברסיטה של בולוניה (לוח 54), מעוטר אף הוא בסגנון האסכולה של פררה, בהשפעתו של הצייר הלומברדי לֵיאוֹנַרְדוֹ דָה בֶּסוֹצוֹ (Leonardo da Besozzo)[158].

ספר רפואה אחר, "המכלול הרפואי", הנמצא בספריית האוניברסיטה של קימברידג׳, מעוטר בלוחות מצוירים בראש כל שער משעריו (לוח 51). סגנון הדמויות והעיטורים שבו קרוב מאוד לסגנון האסכולה של כתבי־יד מצוירים לטיניים בפדובה בראשית המאה החמש־עשרה. סגנון הדמויות הכבדות שפניהן קטנות עם מבהקים בלבן וקווי־מתאר עבים אופייני לאסכולה זו[159]. גם במשך המאה החמש־עשרה נמשכו ההשפעות הוונציאניות על אסכולת האיורים של פדובה. אלה השפיעו ישירות גם על כתבי־היד העבריים שצוירו בפדובה. "מכלול הלכתי", הנמצא כיום בספריית המדינה והאוניברסיטה של המבורג (לוח 59), נכתב ואויר בפדובה ב־1477, ונוספו לו תוספות מאוחרות יותר בסגנון פלורנטיני. רוב החיבורים שבספר הם משל יצחק מִדִּירֶן (Düren). ציורים בסגנון ארכאיסטי של אסכולת פדובה כוללים כמה לוחיות למלות־פתיחה (בגון הדפים 44 ו־50). בסגנון זה מצוירת אילוסטרציה יוצאת דופן להלכות שחיטה, המתארת זקן שוחט איילה, בשולי אחד העמודים (דף 6) וכן הלוחית למלת־פתיחה, המשתרעת על־פני עמוד שלם, המתארת טקס נישואין תחת כיפת השמים (דף 275, לוח 59). שתיהן מלמדות על העזתו ודמיונו החופשי של האמן. הלוחות בסגנון הפלורנטיני והלוחיות למלות־הפתיחה, המעטרות את הטקסט שבראש הספר (דף 23ב) ובפתיחת חיבורו של המהר"ם מרוטנבורג (דף 293ב), נוספו ב־1492. האסכולה של פיזרו שעל גבול איזור רוֹמַנָה הושפעה מאוד מאסכולת ונציה ופררה. מספר גדול של כתבי־יד מצויירים עבריים מכל המאה החמש־עשרה נותרו בידינו[160]. ה"מחזור מפיזרו" מ־1480 (לוח 53), לשעבר באוסף ששון, קשור אף הוא מבחינה סגנונית לאסכולות פררה וונציה. דפי הפתיחה של התפילות העיקריות מעוטרים במסגרת צמחית, והאילוסטרציות המועטות שבכתב־יד זה נמצאות בתחתית הדף בתוך מדליונים מעוטרים.

האסכולה הפלורנטינית

האסכולה של פירנצה, שיצרה עשרות כתבי־יד עבריים מצוירים, הייתה אחת האסכולות החשובות ביותר בתחום זה במאה החמש־עשרה. ידועים לנו שני סוגים של איורים, שנוצרו בפירנצה במחצית השנייה של המאה: האחד הוא ציורי מכחול צבעוניים ש"ספר העיקרים של רוֹוִיגוֹ" (לוח 57) הוא דוגמה נאותה לו. שלושת כתבי־היד המאוחרים, שנכתבו בשביל יואב עמנואל ונזכרו לעיל, עשויים גם הם באותו סגנון[161]. הסוג השני של כתבי־יד מאוחרים מפירנצה עשויים בעיקר בעבודות רישום ובעט צבעוני. רובם מעוטרים בעבודת פיליגרן עדינה בלוחיות למלות־הפתיחה ובעיטורי־המסגרת. אליהם צמודים, בדרך כלל, רישומים של מסכות, פרופילים ובעלי־חיים זעירים. הצבעים השכיחים ביותר ברישומי־עט אלה הם אדום וכחול ארגמני. גם ציורי־הטקסט של האסכולה הפלורנטינית הזאת מבוססים על רישומים בעט.

אחד האמנים החשובים ביותר שהתפתחו באווירה זו של אסכולת פירנצה הוא הסופר והצייר האשכנזי יואל בן

59. הרמת כוסות בערב פסח, אילוסטרציה לאמירה: "לפיכך אנחנו חייבין להודות, להלל, לשבח..." מתוך "הגדת נירנברג הראשונה", שצוירה על־ידי יואל בן שמעון ב־1454 לערך. ירושלים, ספריית מכון שוקן, דף 26.

שמעון, הקורא לעצמו גם וַייבֶש (פייבוש) אשכנזי; מבון או מקלן ואולי מפרויינא (?). יואל ידוע לנו מתוך אחד־עשר כתבי־יד שחתם עליהם כסופר, ולפעמים כצייר, אך מתוך הכרת סגנון־הציור שלו אפשר להרחיב את המעגל ולכלול בין יצירותיו גם שלושה כתבי־יד נוספים. יואל בן שמעון הוא דמות ציורית ביותר. עלה בידו לכונן לעצמו חוג של פטרונים ברחבי איטליה המרכזית והצפונית במחצית השנייה של המאה החמש־עשרה, ונראה שהיה סופר נודד, שהגיע מדי פעם שוב לגרמניה, אך תמיד חזר על עקבותיו לאיטליה. עדיין לא נחקרו כל כתבי־היד שצייר וכתב, אם כי מדי פעם נוסף מחקר חשוב המגיה אור על פעילותו.

ידוע לנו, שאת הכשרתו העיקרית כסופר וכצייר רכש בחבל הריינוס התחתון, בין קלן לבון, שבאמצע המאה החמש־עשרה ניכרת בו השפעה צפון־איטלקית ברורה על ציורי כתבי־היד הלטיניים והעבריים כאחד. יצירתו בתקופת שהותו בגרמניה לוטה בערפל. יש להניח, ש"הגדת־נירנברג הראשונה" — שהיא חסרת תאריך מדויק, ומשערים שנכתבה ב־1454 — נוצרה בידי יואל בן שמעון בהיותו עדיין אמן, שקיבל את הכשרתו במערב גרמניה, למרות שידוע לנו שב־1452 כבר היה באיטליה והעתיק שם מחזור תפילה בקרֶמוֹנָה. ואכן הסגנון הבלתי מגובש של אמן גרמני ניכר בציורי "הגדת־נירנברג הראשונה", העשויים בדיו ובטכניקה של השארת רקע הקלף כמות שהוא, לעיצוב הדמויות, וצביעה בדיו מסביב להן (ציור 59). השוואה עם ציורי "הגדת־נירנברג השנייה" (לוח 40), ובייחוד עם אלה של "הגדת־יהודה" (לוח 41), תגלה את קרבתו של יואל בן שמעון לציור הגרמני של אמצע המאה החמש־עשרה. רק אחרי בואו לאיטליה התגבש סגנונו האיטלקי־פלורנטיני, כפי שאפשר לראות ב"הגדת־לונדון" (ציור 60 ולוח 42), ב"סידור של מַרַוִילְיָה" משנת 1469, ב"הגדת־דַייסוֹן פֶּרִינְס" (ציור 61) וב"הגדת־ווישינגטון" משנת 1478 (לוח 50). פעילותו של יואל בן שמעון נמשכה כ־45 שנים, מ־1449 ועד 1485 לפחות. אפשר לומר עליו שהוא הסופר והצייר של כתבי־יד שכתבו עליו יותר מאשר על כל אמן אחר, אך עדיין אין אנו יודעים על כל פעולותיו, ומחקר על התפתחות סגנונו עדיין לא נכתב[162].

השפעתו של יואל בן שמעון באיטליה הייתה רבה, בייחוד על הסופרים־מאיירים מן החוג האשכנזי, שהתיישבו באיטליה הצפונית והמרכזית במחצית השנייה של המאה החמש־עשרה. דוגמה להשפעה זו אפשר לראות ב"מחזור האיטלקי של רוטשילד" משנת 1492, המצוי כיום בסמינר התיאולוגי היהודי בניו־יורק (לוח 52). סגנון ציורי־הטקס בכתב־יד זה דומה ביותר לסגנון האיטלקי של יואל בן שמעון, ואפשר להשוות אותו עם ציורי יציאת מצרים ב"הגדת־לונדון" (ציור 60), וכן עם תיאור אליהו הנביא הרוכב על החמור ב"הגדת־ווישינגטון" (לוח 50)[162א].

דוגמאות נוספות של הסגנון הציורי של האסכולה הפלורנטינית נראה בכתב־יד הכולל את ספרי אמ"ת (איוב, משלי ותהילים), הנמצא כיום במוזיאון ישראל[163]. בראש כל אחד מספרים אלה מצוי ציור־טקסט המשתרע על־פני עמוד שלם: בראש ספר תהילים (דף 24ב) מצויר דוד כורת את ראש גלית; בראש ספר איוב נראה איוב עם שלושת רעיו (דף 134ב) ובראש ספר משלי מתואר משפט שלמה (דף 186ב, ציור 62). הדוגמה המפוארת ביותר לסגנון הפלורנטיני, של סוף המאה החמש־עשרה היא התוספת שנעשתה בפירנצה ל"תנ"ך הפורטוגלי של הספרייה הלאומית בפריס", בוודאי בבית מלאכה של אמן מקומי, לא־יהודי (לוח 58). ד"ר גבריאל סד־ריינה קבעה, שסגנונם של העיטורים הללו מעיד עליהם, שנעשו בבית־המלאכה של אַטַוַנְטֶה דֶלִי אַטַוַנְטִי (Attavante degli Attavanti), אך פרופ' מִירֶלָה לוי ד'אַנְקוֹנָה סבורה, שזוהי יצירה מוקדמת של גָ'קוֹפוֹ דֶל גִ'יָאלוֹ (Jacopo del Giallo)[164].

אסכולת דרום איטליה

נאפולי הייתה מרכז חשוב נוסף של ייצור כתבי־יד עבריים מצוירים במאה החמש־עשרה. הדוגמה הידועה ביותר של האסכולה הנאפוליטנית היא "תנ"ך אַבֶרְדִין", שנכתב כנראה בנאפולי ב־1493 על־ידי יצחק בן דוד בָּלֶנְסִי (מוולנסיה), שהיה כנראה ממגורשי ספרד[165]. ההשפעה הספרדית מתבטאת בכתב־יד זה, למרות שנכתב על אדמת איטליה. תכנית הספר ועיטוריו, הכתב שבו, המיקרוגרפיה של המסורה וסימני הפרשות — כל אלה נעשו לפי המסורת הספרדית. אך בעיטורי השוליים והמסגרות של העמודים המעוטרים, הכוללים שינויי־נוסח של המסורה, וכן בלוחיות של מלות־הפתיחה

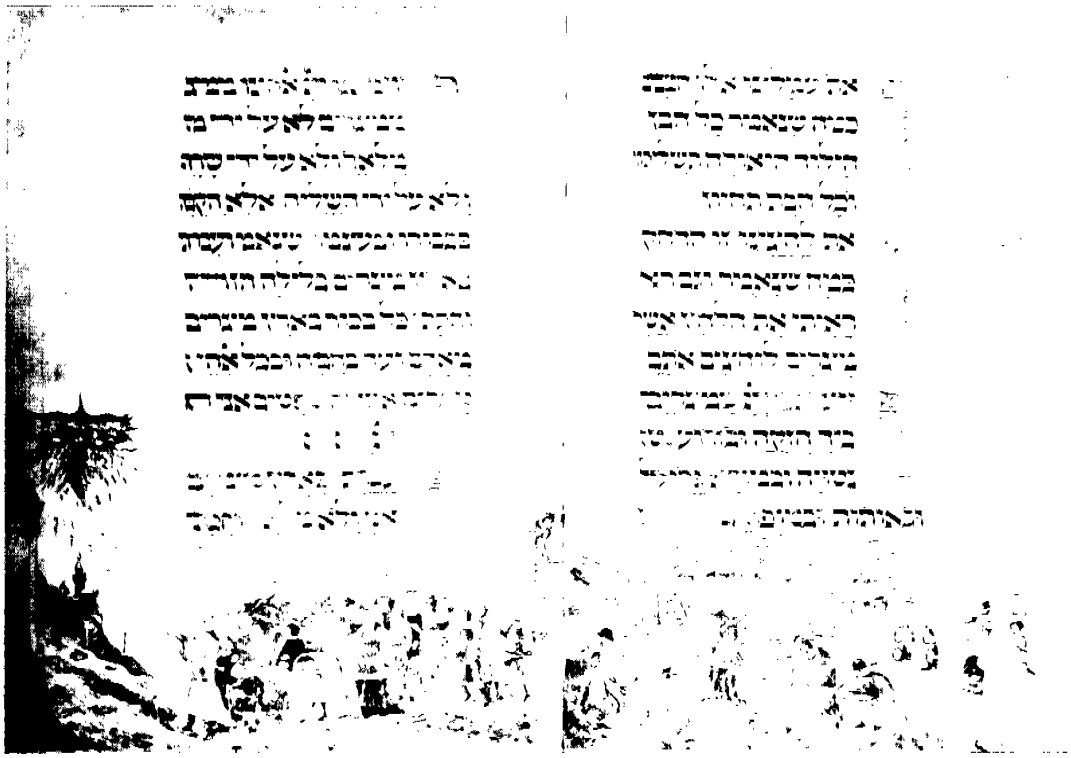

60. המצרים רודפים אחר בני ישראל, וחיציהם נתקלים בעמוד הענן החוצץ. אילוסטרציה להגדה של פסח, מתוך "הגדת לונדון" שצוירה על־ידי יואל בן שמעון. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Add. 14762, דפים 15, 16.

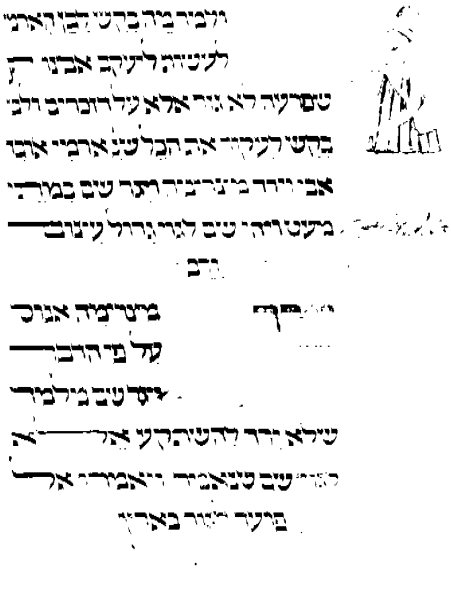

61. עובר־אורח חיוצא לדרכו. ציור טקסט לאמירה ל"צא ולמד", מתוך "הגדת־ן־ויסון פרינס" שצוירה על־ידי יואל בן שמעון. ג'נבה, אוסף מרטין בודמר, דף 27ב.

62. משפט שלמה. עמוד פתיחה שלם לספר משלי, מתוך "ספר אמ"ת (איוב, משלי, תהילים) הפלורנטיני". פירנצה, המאה החמש־עשרה. ירושלים, מוזיאון ישראל, אגף בצלאל, כת"י 180/55, דף 186ב.

63. חילופי גרסאות בין בן אשר ובן נפתלי. דף שטיח מעוטר, מתוך "תנ"ך אַבְרַדִין", נאפולי, סוף המאה החמש־עשרה. אברדין, ספריית האוניברסיטה, כת"י 23, דף 27ב.

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 118

ובעיטורי המסגרת, ניכר הסגנון הדרום־איטלקי של נאפולי (ציור 63). המסגרות הכבדות, המעוטרות בתשלובות של עלווה, בבעלי־חיים, בעופות ובפנינים גדולות, המקיפות את רשימת ההפטרות, מאפיינות גם את העמודים המצוירים האחרים שבכתב־יד זה.

מלאכת עיטור כתבי־היד העבריים באיטליה הגיעה לשיא מבחינה אמנותית בתקופת הרנסנס. היא התפתחה הודות לפטרונים האמידים — סוחרים ומלווים־בריבית, אך גם רופאים יהודיים, שתמכו בציירים מוכשרים, כגון אלה שיצרו את "ספר המכלול של רוטשילד" (לוח 56) ואת "התנ"ך הפורטוגלי של הספרייה הלאומית בפריס" (לוח 58). כתבי־יד אלה הם יחידים־במינם בעושר עיטורי‌הם והיו מבוקשים ביותר, אך רק ידן של משפחות ספורות השיגה לרכוש אותם. אנשים אמידים פחות צריכים היו להסתפק בעבודתם של סופרים־אומנים ברמתם של יואל בן שמעון וחבריו. המצאת הדפוס באותיות נעות, שחלחה באותה תקופה, איפשרה את ייצור הספר במספר רב של עותקים, ושילובם של לוחות־עץ מגולפים בתמונות — כל אלה הפכו את הספר האמנותי המעוטר למצרך עממי יותר. המצאה זו הייתה גם הגורם העיקרי לירידת קרנה של אומנות כתיבתם ועיטורם של כתבי־היד באיטליה כבארצות־אירופה האחרות.

אוצרות התורה
אוצרות השות

לוחות

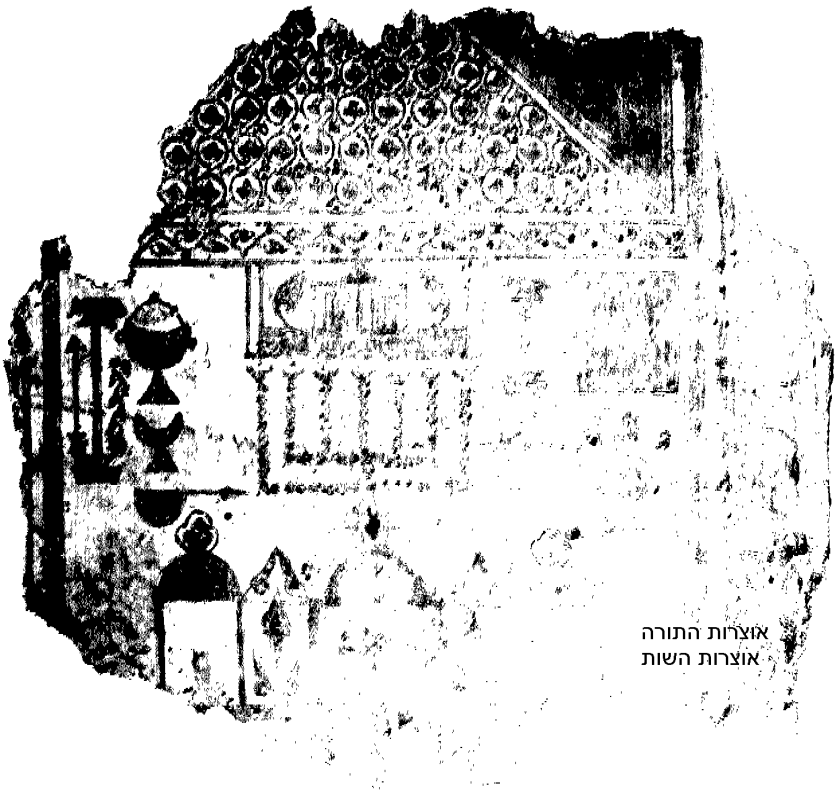

אוצרות התורה
אוצרות השות

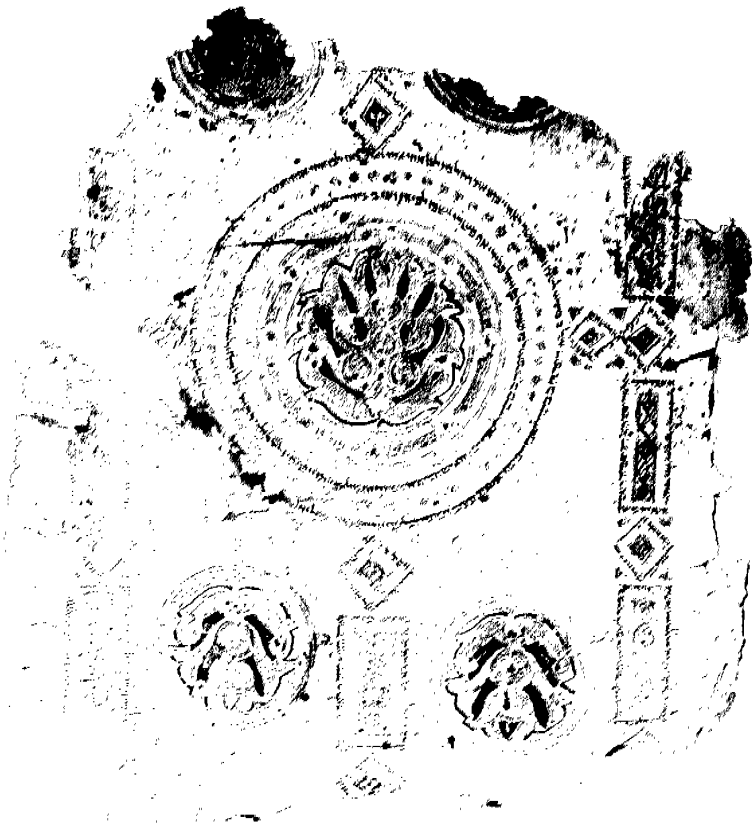

לוח 1

שרידי תנ"כים מאוסף פִּירְקוֹבִיץ'

שני העמודים המובאים כאן הם שרידים מאוסף פירקוביץ', הנמצא היום בספרייה הציבורית בלנינגרד. שניהם עמודי־שטיח שבאו לפני או אחרי הטקס התנ"כי. התנ"כים עצמם נמצאו בגניזת בית הכנסת הקראי בפָּסְטָאט (קהיר העתיקה). אברהם פירקוביץ' הקראי מחצי־האי קרים, ביקר בבית הכנסת ב־1865 לצורך איסוף כתבי־יד בשביל הקהילות הקראיות, והביא אותם לצ'ופוט קָלֶה שבקרים. משם נמכרו כתבי־היד לספרייה הקיסרית בסנט פטרסבורג ונשארו בה גם אחרי מהפכת 1917, כששם העיר הפך ללנינגרד ושם הספרייה, לספרייה הציבורית.

כתבי־יד עבריים מזרחיים של ספר התנ"ך מכילים עמודי־שטיח, המעוצבים בצירוף של מוטיבים עיטוריים עם רשימות ושינויי־נוסח של המסורה הכתובים במיקרוגרפיה ומשמשים קווי־היקף לפרחים ולצורות הגיאומטריות. עמודי־שטיח אלה דומים בסגנונם לעיטור דפי־הפתיחה של ספרי קוראן בני אותה תקופה. מוטיבים של תימורות (פַּלְמֶטוֹת), הממוסגרות בתוך מדליונים, ותשלובות צמחיות, הם היסודות העיטוריים העיקריים בעמודי־שטיח אלה, והם צבועים בזהב, בכחול, בירוק ובאדום על רקע הקלף. עלה הזהב עצמו מעוטר אף הוא בעיטורים צבעוניים. במאה האחת־עשרה היו המוטיבים גדולי־ממדים והאמן הקדיש תשומת־לב רבה לפרטים, כגון העיטור על גבי תימורות הזהב, כמו בשריד המובא כאן (לוח 1ב), או לרקע הצבעוני העוטר את המוטיבים שבזהב, כמו ב"תנ"ך לנינגרד השני" מ־1010 (לוח 2). הדוגמה המובאת כאן, עמוד־שטיח מ"תנ"ך לנינגרד הראשון", מתארת את כלי המשכן. יש עוד דף ב"תנ"ך לנינגרד הראשון" ובו סידור שונה במקצת של כלי המשכן והמקדש. המנורה שבו היא בעלת קנים קשתיים (ציור 11). כלי המקדש, המפוזרים בסדר מיוחד ולא כתבנית המקדש, מזכירים את תיאורים ברצפות פסיפס של בתי כנסת בארץ ישראל בתקופה העתיקה, ואפשר שכאן, כמו שם, הם מסמלים את השאיפה להתחדשות האומה עם בניין בית המקדש מחדש.

לוח 1א

"תנ"ך לנינגרד הראשון"

חומש עם מסורה ועמודי־שטיח מעוטרים
מצרים, 929

קטע של עמוד־שטיח המתאר את המשכן וכליו, מוקף גדר ובה שער משולש. בחצר נראית מנורה בעלת שבעה קנים זוויתיים, מעליה ארון העדות ומשני צדדיו כרובים מסוגננים דמויי־עלים. מזבח הקטורת נראה בפינה הימנית העליונה, מעל לצנצנת המן. בפינה השמאלית נראה מטה אהרן שפרח, הדומה לתשלובת־עלים, וכלים אחרים. שני העמודים שמשני עברי המנורה אינם ברורים; אפשר שהם יכין ובועז, שני עמודי־הנחושת שבמקדש שלמה (מלכים א, ז: כב); אם כך הוא הדבר שילב הצייר את התיאורים של כלי המשכן עם אלה של המקדש.

LENINGRAD, PUBLIC LIBRARY, MS. II. 17

מפרט: קלף, 241 דפים, 40×47 ס"מ. ממדי הטקסט: 33.5×30 ס"מ נכתב בכתב מזרחי מרובע בשלושה טורים, 20 שורות בטור.

קולופון: נכתב על־ידי הסופר שלמה הלוי בן בויאעא, ואילו הניקוד וכתיבת המסורה נעשו על־ידי אפרים בן רבי בויאעא (כנראה אחיו) ונשלם ביום ששי, ח' כסלו, שנת אלף מאתיים וארבעים ואחת למניין השטרות (נובמבר 929), כנראה במצרים "לרבנאי אברהם ולרבנאי צאליח בנוהי דרבנא מימון".

תולדות כתב־היד: הועבר מבית הכנסת הקראי בקהיר לספריית אברהם פירקוביץ' בצופוט קָלֶה (מס' 36), משם נמכר לספרייה הקיסרית בסנט פטרסבורג.

ביבליוגרפיה: Stassof and Ginzburg, pp. 8, 12 Pls. I–IV; Harkavy, *Firkowitsch*, pp. 7 ff.; Kahle, *Masoreten*, pp. 58–59; Allony, Autograph; Metzger. M., Caractères; Avrin, *Ben Asher Codex*

לוח 1ב

"שריד של תנ"ך לנינגרד"

מצרים, המאה האחת־עשרה

קטע של עמוד־שטיח, שהכיל ארבעה מדליונים קטנים ואחד גדול במרכז, מעוטר במוטיבים של תימורות וממוסגר בקשת מעוטרת בתשלובות צמחיות, כולן מוקפות במיקרוגרפיה.

LENINGRAD, PUBLIC LIBRARY, MS. II. 262

מפרט: קלף, 6 דפים, 32×32 ס"מ. שישה דפים נפרדים הכוללים מסורה כתובה בעמודי־שטיח מעוטרים.

קולופון: נכתב למבורך בן צדקה בן יונה בן צלח ממשפחת בגרודה.

תולדות כתב־היד: הועבר מבית הכנסת הקראי בקהיר לספריית אברהם פירקוביץ' בצ'ופוט קָלֶה, ומשם נמכר לספרייה הקיסרית בסנט פטרסבורג.

ביבליוגרפיה: Stassof and Ginzburg, pp. 12–14, 22

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 123

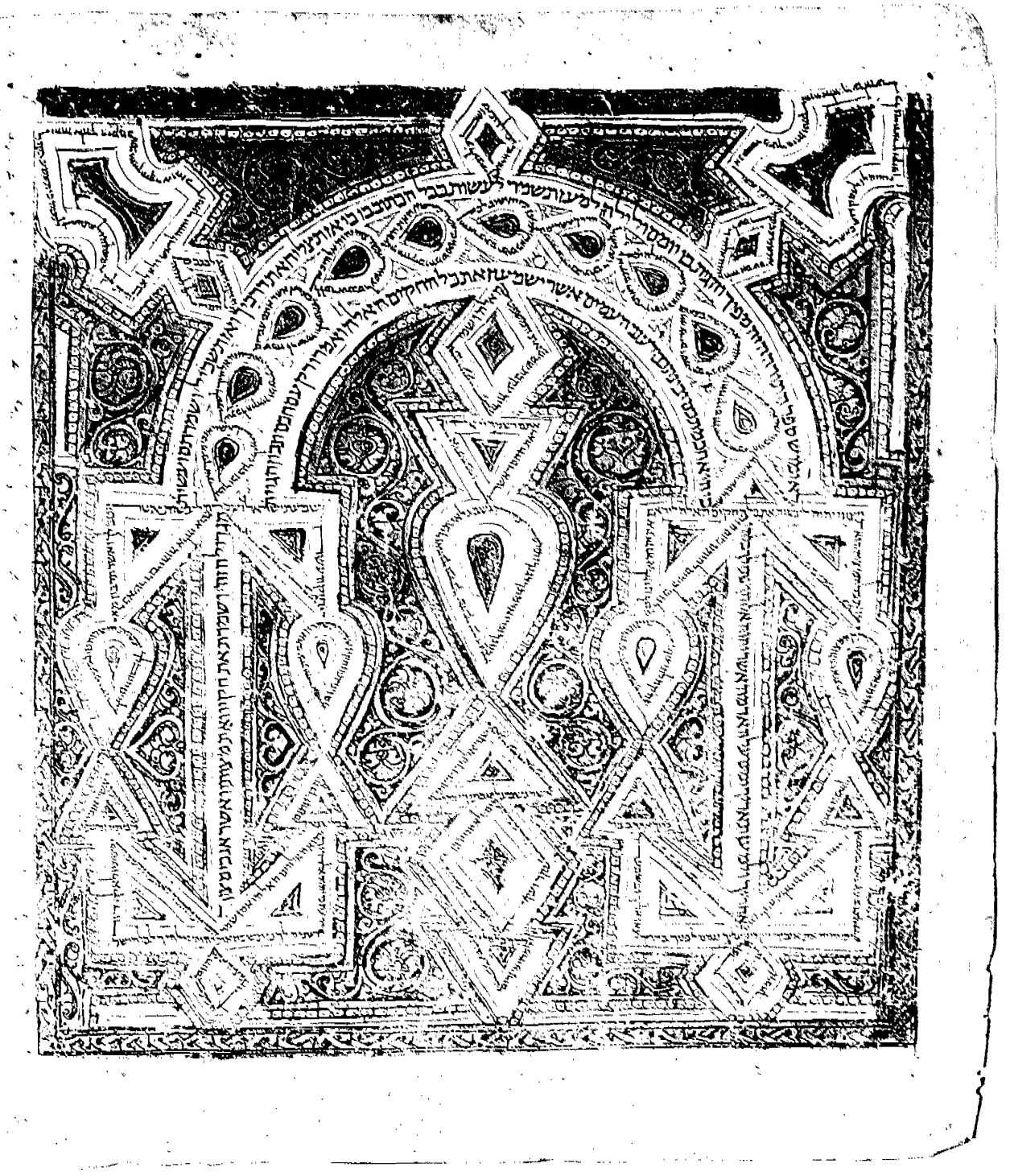

לוח 2

"תנ"ך לנינגרד השני"

תנ"ך, מסורה ועמודי־שטיח
פִּסְטָאט, 1010

מבחינה טקסטואלית זהו אחד מכתבי־היד החשובים ביותר של התנ"ך, הואיל והוא כולל טקסט מלא של התנ"ך, מדויק ומוגה על־פי המסורה, הקדום ביותר המצוי בידינו, שלפי עדות הסופר הוא מבוסס על "אשר עשה המלמד אהרן בן משה בן אשר נוחו בגן עדן והוא מוגה באר היטב" (דף 479). משום שלמותו הוא מהווה גם דוגמה מובהקת לעיטור בכתבי־היד העבריים המצוירים של התנ"ך שמקורם במזרח. כתב־היד "כתר משה בן־אשר" משנת 895, הנמצא היום בבית הכנסת הקראי בקהיר, מכיל את ספרי נביאים ראשונים בלבד.

העיטורים העיקריים בכתב־יד זה הם עמודי־שטיח בעלי דגמים גיאומטריים שונים, שקווי־המתאר שלהם נוצרים ממיקרוגרפיה. ביניהם מופיעות צורות גיאומטריות העשויות בזהב, שבתוכם תשלובות צמחיות על רקע ירוק, כחול וחום. כתב־היד כולל לפחות 16 עמודי־שטיח שלמים (דפים 473–479, 488–490). המוטיבים העיקריים של העיטור כוללים זיג־זג, עיגולים, קשתות וכוכבים. העמוד המובא כאן (דף 476ב) הוא דוגמה מובהקת לעיטור הקשתות, המזכיר את עיטור הַמִּחְרָאב המוסלמי המוקדם, עם קו חוצה מרכזי. בעמודי־שטיח אחדים מופיע שם הסופר ושם מזמין כתב־היד (בדפים 469, 474, 489ב, 491). מכתובת־ההקדשה שבדף 1 מסתבר, ש"המחזור מקרא" (לא במובן של ספר תפילות, אלא של הקריאה המחזורית בתורה, או "זה הַמַּצְחֵף" (קודקס), כפי שקורא לו הסופר שמואל בן יעקב, נכתב בשביל מבורך בן יוסף בן נתנאל בן וַזְדָאד (או אַזְדָאד) הכהן. את הכתיבה, הניקוד וכתיבת המסורה השלים שמואל בן יעקב ב"מדינת מצרים" (היא פסטאט, קהיר העתיקה) "בחודש סיון שלשנת ד' אלפים ושבע מאות ושבעים לבריאת עולם" (1010 לספירה). אותו סופר, שמואל בן יעקב, כתב חומש מעוטר אחר, הנמצא עד היום בבית־הכנסת הקראי בקהיר. כמו "תנ"ך לנינגרד הראשון" נמנה גם כתב־יד זה עם אוסף פירקוביץ'. הואיל וכתב־היד הוקדש במאה הארבע־עשרה לבית הכנסת הקראי בדמשק, אפשר להניח, שפירקוביץ' הוציא אותו מבית הכנסת, ולא חשש מן הקללה של מקדיש התנ"ך שתחול על ראשו (ראה תולדות כתב־היד, להלן). ייתכן, שהמצחף הזה הועבר מדמשק לקהיר בתקופת רדיפות היהודים, כשקהילת הקראים נאלצה לברוח מדמשק, ופירקוביץ' מצא את כתב־היד בקהיר.

דף 476ב
עמוד־שטיח בעל קשת דמוית מחראב מוסלמי, המעוטר בתשלובות ובמיקרוגרפיה.

LENINGRAD, PUBLIC LIBRARY, MS. B. 19a

מפרט: קלף, 491 דפים, 33.8×29.8 ס"מ. נכתב בכתב מזרחי מרובע בשלושה טורים, 27 שורות בטור. המסורה הגדולה נכתבה במיקרוגרפיה בשתי שורות בראש כל עמוד ובשלוש שורות בתחתיתו ומעטרת לעתים צורות גיאומטריות וצמחים. המסורה הקטנה נכתבה בין טורי הטקסט. שישה־עשר עמודי־שטיח מעוטרים בסוף כתב־היד.

קולופון: בדפים 1, 474, 489ב, 491.
דף 1. כתובת השמואל בן יעקב ב"המחזור מקרא שלם נכתב ונגמר בנקודות ובמוסרות ומוגה יפה במדינת מצרים ונשלם על־ידי הסופר והנקדן שמואל בן יעקב, בחודש סיון שלשנת ארבעת אלפים ושבע מאות ושבעים שנה לבריאת עולם...מה שזכה מבורך בן יוסף בן נתנאל הידוע בן וזדאד הכהן..."
דף 474. "אני שמואל בן יעקב כתבתי ונקדתי ומס(רתי) זה המַצְחֵף לכבוד רבנא מבורך הכהן בן יוסף הידוע בן אזדאד יברכהו חי".

תולדות כתב־היד: חתימות וכתובות־בעלים מאוחרים יותר. דף 1 "קנה זה המצחף... אדוננו מצליח הכהן ראש ישיבת גאון יעקב... בר... אדוננו שלמה הכהן ראש ישיבת גאון יעקב... המשכיל החכם והנבון יוסף הנודע... בחודש תמוז שנת אתמ"ו לשטרות (1134 לספירה); מנשה הכהן; צפר בן אלי".
דף 491. "הקדאשתי זאת הארבעה ועשרים... אני הצעיר הנבזה המקוה רחמי ד' יצחק בן משה ש"ץ בן אליהו נ"ע הנכבד באבן עאלולה תנצב"ה על תנאי... מי לא יקרא בה, אבל אני ואחרי בָּנִי ואחר בְּנִי בְּנִי ואחר זה שְׁארינו ואחרי שארינו תהי שמורה בבית הכנסת של דמשק. ארור גונבה וארור מוברה ומחליף קדש. והשם בזכותה ישקיף עליי ברחמוי אמן סלע".

ביבליוגרפיה: Stassof and Ginzburg, p. 8, Pls. VII, VII*; Harkavy, *Katalog*, pp. 263–276; *Second Leningrad Bible — Facsimile;* Avrin, Micrography, p. 47, Pls. 10–13

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 125

לוח 3

"פרשת שלח לך"

פרשת שלח לך (במדבר פרקים יג–טו)
מצרים, 1106–1107

כתב־יד קטן זה הוא שלם ומכיל פרשה בודדת מן התורה. בכך הוא שונה מכתבי־יד רבים של ספר התנ"ך שמקורם במזרח, אף כי ידועים לנו עוד כתבי־יד דומים, המכילים פרשה בודדת והם שלמים לעצמם. אם כי ברור שנכתב במצרים בראשית המאה השתים־עשרה, הוא לא הגיע לגניזה והיה בשימוש מתמיד. אחד מבעליו הרבים, אהוד בן נתנאל בן אברהם, כתב את שמו (דף 2) בכתב מזרחי בן המאה השש־עשרה.

לא ברור לאיזו מטרה שימש כתב־היד. אפשר שהיה זה שי לזכר מאורע חגיגי, שנחוגה בו עלייה לתורה בבית הכנסת, כגון חתונה או בר־מצווה, שנחוג בשבוע שבו נקראה הפרשה בבית הכנסת. כתבי־יד מסוג שונה, הכוללים חלק מפרשה בודדת, שרדו בגניזת קהיר. אלה הם ספרי לימוד לילדים (ציור 15) שבראשיתו מופיע אלפבית מנוקד ומעוטר ולאחריו בא חלקו הראשון של ספר ויקרא, ששימש לפי המסורת ספר־לימוד לתינוקות דבית רבן. אף נמצא לכך מדרש על כך שהאות אלף שבסוף המלה ויקרא נכתבת לפי המסורה כאות קטנה. "אלף זעירא" יכולה להתפרש גם כ"למד את הקטנים" ("אַלַף זעירא"). כמו כתבי־יד מזרחיים אחרים של ספר התנ"ך כולל כתב־יד זה שני עמודי־שטיח, שניהם בעלי תוספת של מוטיב עיטורי בצדם, דף אחד בראש הספר (דף 3) והשני בסופו (דף 33ב). עמודי־השטיח כוללים תימורות ותשלובות צמחיות בזהב על רקע זהב, כחול ואדום, ממוסגרות בפסים גיאומטריים. המוטיבים הצדדיים באים בזהב על רקע כחול. בפתיחת הפרשה מצויים פסי־רוחב מוזהבים מעל לטקסט, ומתחת לו פרחי זהב פתוחים, תימורות וניצת־לוטוס בשוליים. המסורה הגדולה והקטנה כתובות בשוליים. מלת־הפתיחה של הפרשה, שכנראה נכתבה בזהב, נחתכה בשלב מסוים. בצד המלה מופיעה האות סמך, בסימן לפרשה "סתומה", שאין רווח בינה לבין קודמתה במגילת ספר התורה. החלוקה לפרשיות מסומנת בטקסט בקיצור המלה "פרש". סגנון העיטורים דומה לזה של ספרי קוראן מצריים מן המאה האחת־עשרה.

למעלה: דפים 3ב ו־4
עמודי הפתיחה המעוטרים של הפרשה.

למטה: דפים 33ב ו־34
עמוד־השטיח הסוגר את כתב־היד עם עיטור בצדו וקולופון ממוסגר.

ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כת"י Heb. 8°2238

מפרט: קלף, 34 דפים, 10×12.5 ס"מ. נכתב בכתב מזרחי מרובע 7 שורות בעמוד. המסורה הגדולה, באות קטנה יותר, נכתבה בשורה אחת מעל לטקסט ובשתי שורות מתחת לו. שני עמודי־שטיח שלמים (דף 3, דף 33ב), פסי־רוחב דקים, פרחים מסוגננים, ניצת־לוטוס ומסגרות כסימני פרשות. הכריכה היא מן המאה השש־עשרה, בסגנון מזרחי, עור חום (פגום) על לוחות עץ, מוטבעת בתשלובת גיאומטרית "עיוורת".

קולופון: בדף 34: "אני יצחק בן אברהם הלוי כתבתי ונקדתי ומסרתי בעזרת שדי שנת אלף תי"ח לשטרות" (1106–1107 לספירה).

תולדות כתב־היד: אהוד בן נתנאל בן אברהם (המאה השש־עשרה); מר אברהם טולין מניו־יורק תרם את כתב־היד לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי.

ביבליוגרפיה: ילון, שלח־לך; Narkiss, Children's Books

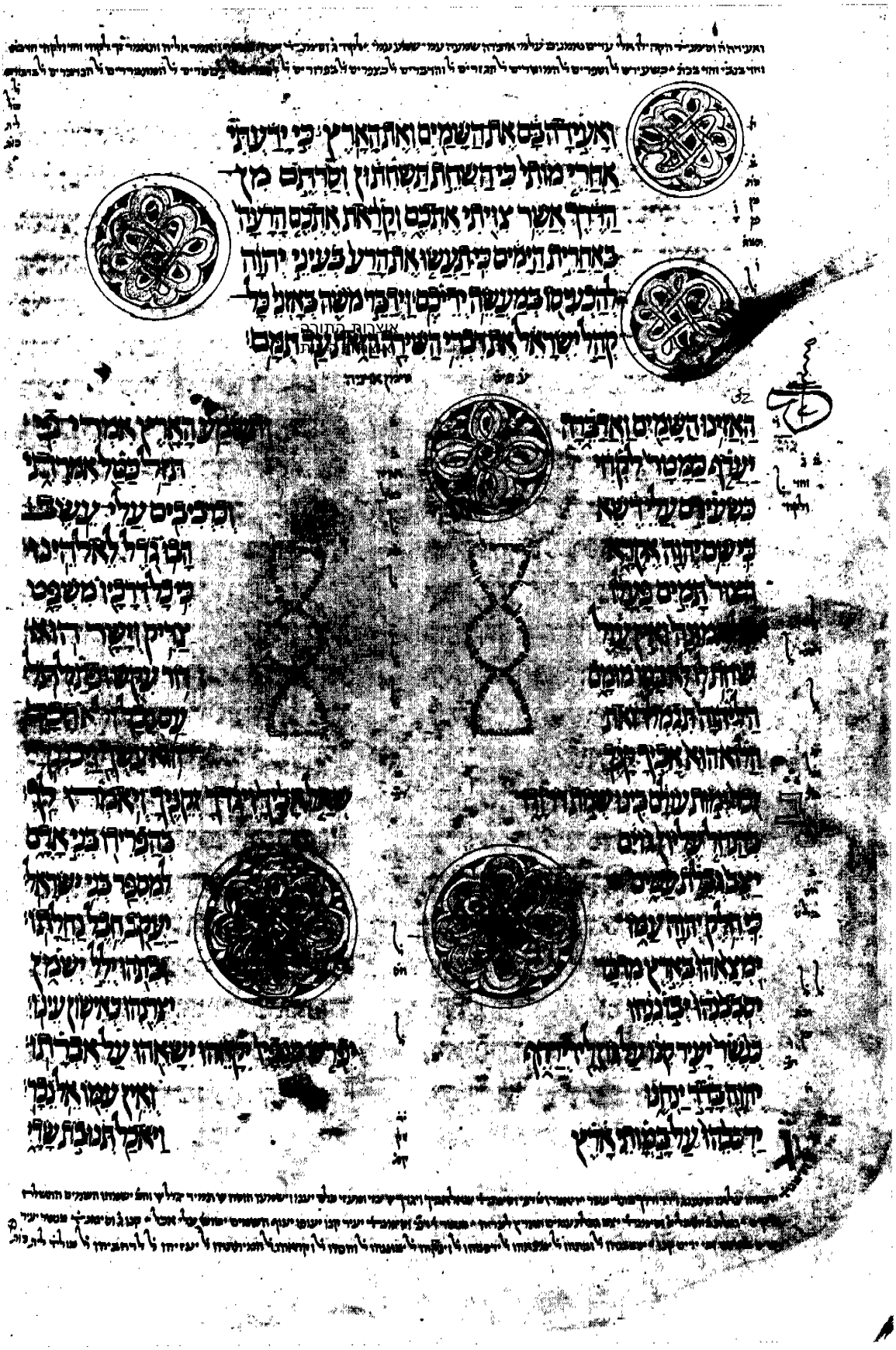

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 128

לוח 4

"חומש תימני"

חומש ומחברת התיגָן
צנעא, 1469

כתב־יד זה הוא מן היפים שבחומשים שמוצאם מתימן. הוא מעוטר, ככתבי־היד המזרחיים האחרים של ספר התנ"ך, בעמודי־שטיח ובעיטורים בראש הספרים והפרשות, אך ההשראה למוטיבים של העיטורים היא תימנית. ארבעה עמודי־שטיח שלמים, שניים בראש הספר (דפים 38ב, 39 ציור 13) ושניים בסופו (דפים 154ב, 155); מעוצבים במיקרוגרפיה בתשלובת צמחיות מצוירות. בשניים מן הדפים יוצרת המיקרוגרפיה מוטיב רץ של דגים מתפתלים, בתוך ברכה שבמרכזה רוזטה. צורות של הרים משולשים, המלאים במיקרוגרפיה דמוית קשקשי־דג, תומכות בברכה בראש העמוד ובתחתיתו. המיקרוגרפיה מכילה את כל פרק קיט בתהילים. מערך זה מתאר אולי את הקוסמוס, כפי שראו אותו המוסלמים: במרכז נמצאת השמש, מסביבה האוקיינוס, והארץ הנושבת נתמכת על־ידי שני הרים. ויש לו אולי גם בסיס בכתוב בתהילים קד: ה–ו. מוטיבים מצוירים של תשלובות צמחיות ותימורות הצבועות באבקת זהב מעורב בצהוב על רקע כחול, אדום וירוק ממלאים את שארית העמוד. המוטיב הרץ של הדגים והכתובות בערבית באותיות כּוּפִיּוֹת מזכירים חריטות במתכת באמנות הממלוכית של המאה החמש־עשרה, אך התשלובות הצמחיות הן כאן מוטיב ששרד מן המאות הקודמות. בתוך עמודי הטקסט שתי "שירות משה" מעוטרות. הראשונה, "שירת הים" (שמות טו), ממוסגרת בתשלובות של מסורה, ואילו השנייה, "שירת האזינו" (דברים לב), כוללת שורת מדליונים, ובהם דגמים גיאומטריים וצמחיים מצוירים באותו מערך־צבעים, שאנו מוצאים בעמודי־השטיח.

לפי הקולופון בשני עמודי־השטיח האחרונים, הכתוב ערבית בכתב כּוּפִי מעוטר, הושלם כתב־היד ב־1469 בשביל אברהים אבן יוסוף אבן סעיד אבן אברהם אַל־אִישְׁרָאִילִי ונכתב על־ידי סופר מפורסם מצנעא במאה החמש־עשרה, בניה בן סעדיה בן זכריה בן "מרגז" (מת ב־1490), שכתב כמה כתבי־יד מצוירים. יצירותיו החתומות והמתוארכות, בעיקר ספר נביאים אחרונים שבספרייה הבריטית (Or. 2211), שנכתב ב־1475, דומות ביותר לחומש המובא כאן.

דף 151ב
החלק הלא־שירי המקדים את "שירת האזינו" נכתב בטור אחד בראש העמוד, ומתחתיו שני הסורים המעוטרים של השירה (דברים לב: א–מג). המסורה נכתבה בשוליים ובין הטורים במיקרוגרפיה המעוצבת בצורות גיאומטריות.

LONDON, BRITISH LIBRARY, OR. 2348

מפרט: נייר, 158 דפים, 28×41.5 ס"מ. נכתב בכתב תימני מרובע, 25 שורות בשני טורים, מלבד "שירת הים" (שמות טו, עמ' 15ב) ו"שירת האזינו" (דברים לב; 151ב–152ב), הכתובות בצורת שיר. ארבעה עמודי־שטיח, מעוטרים בעיטורים צבעוניים (דפים 38ב, 39, 154ב, 155), שלושה עמודים עם עיטורי־שוליים צבעוניים (דפים 151ב–152ב), המסורה הגדולה בדגמים גיאומטריים.

קולופון: דפים 154ב, 155 בערבית: "נכתב על ידי בניה בן סעדיה בן זכריה בן מרגז לאברהים אבן יוסוף אבן סעיד אבן אברהים אַל־אישראילי, הושלם בשישי לחודש צָפָר, שנת 874 לְהִגְיָרָה" (1469 לספירה).

תולדות כתב־היד: דף 38. נכתב במאה החמש־עשרה או השש־עשרה בערבית באותיות עבריות. "אַלָּדִי היא החמשה חומשי תורה ונביאים ראשונים לכניסת (לבית הכנסת) על שם אברהים בן יוסוף בן סעיד ז"ל, מן סאלם בן יוסף בן אברהם... בתרין בשבא, דהוא שִׁתָּה יומא לִיַּרַח אֲדָר ראשון" (ביום השני, ו' באדר א') ללא שנת הכתיבה.

ביבליוגרפיה: Margoliouth, No. 89, I, pp. 63–65; Ettinghausen, Yemenite Bible; Gutmann, *Manuscript*, p. 16, Pls. 1, 2; Avrin, Micrography, pp. 47–48, Pls. 16–22; Goshen-Gottstein, Bible Manuscripts, pp. 46–50; Narkiss, British Isles, III

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 129

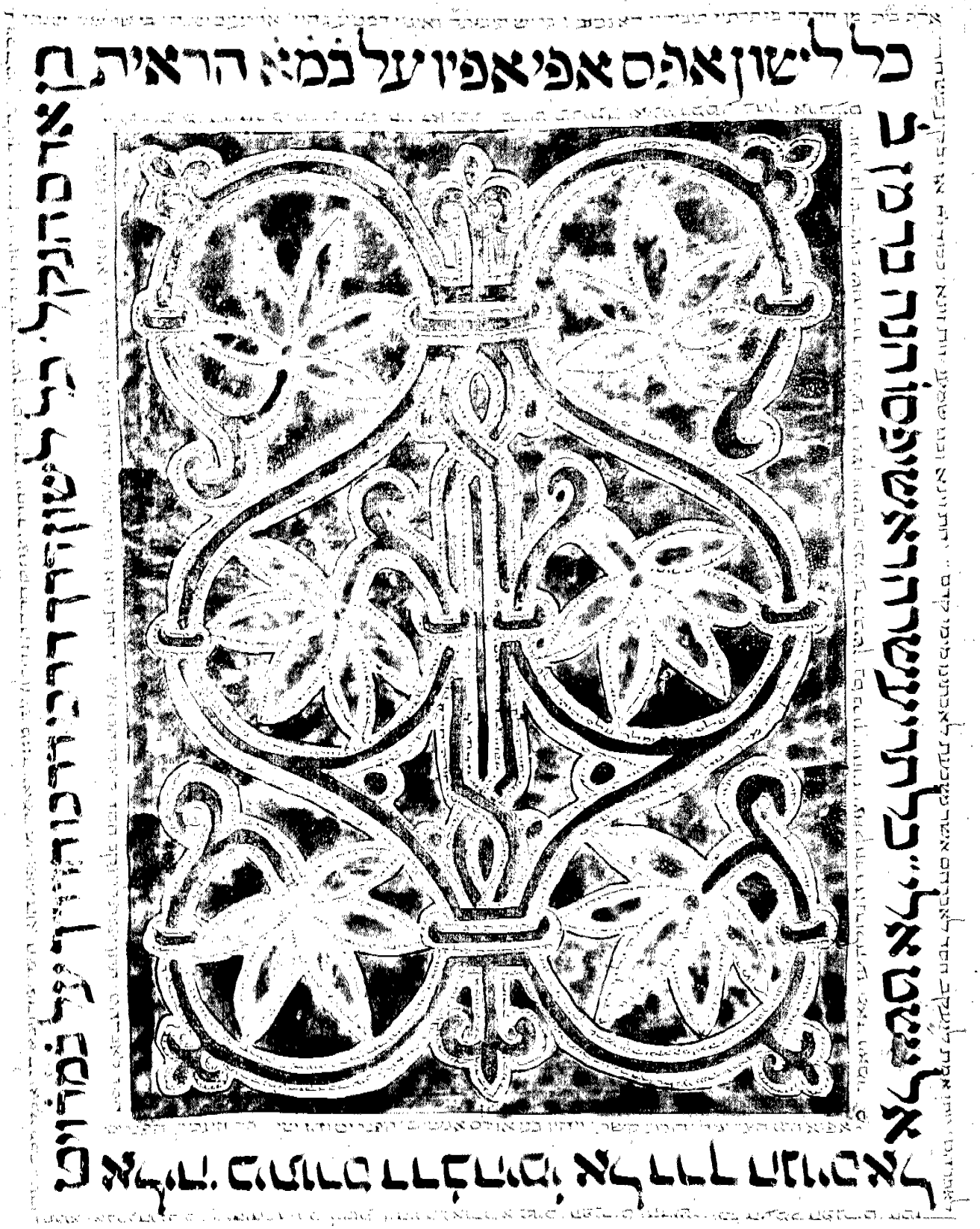

לוח 5

"כתר דמשק"

תנ"ך עם מסורה
בורגוס, 1260

כמו בכתבי־יד רבים של התנ"ך שמוצאם בספרד, העיטור העיקרי כאן הוא עמודי־שטיח בראש חלקיו העיקריים של התנ"ך: בראש התורה (דפים 24ב–25ב), נביאים (דפים 2113ב–2115ב) וכתובים (דפים 2309ב–311ב), עמודי־שטיח נוספים באים לפני ספר תהילים (דף 2348ב) ובסוף כתב־היד (דף 428). מערך עמודי־השטיח מושפע מעיטור כתבי־יד מזרחיים של התנ"ך, וכנראה נשאר במסורת ציור כתבי־יד עבריים של התנ"ך מספרד המוסלמית, שמזה לא שרד לנו גם כתב־יד אחד. עמודי־השטיח, העשויים בזהב, בחום, במַגְנֶטָה, בארגמן ובירוק, מורכבים מתשלובות צמחיות וממוטיבים גיאומטריים, המוקפים במסורה כתובה במיקרוגרפיה. כל עמוד־שטיח ממוסגר במסורה באות רבתי בין שורות של כתב קטן יותר. מסגרות־זהב מעוטרות ומוטיבים גיאומטריים ופרחוניים מעטרים את הלוחיות שבהן מניין הפסוקים שבסוף רוב ספרי התנ"ך. לוחיות מעוטרות, קטנות יותר, הדומות להן בסגנונן, הן סימני פרשות וסדרות. כמה מאלו הן אולי אילוסטרציה לטקסט, כגון בדפים 137, 153 — פני דוד (ציור 26), בדפים 181, 248 — חזית של מקדש, בדף 248 — בבל כעיר מוקפת חומה. למרות שכמה מעמודי־השטיח הם בעלי סגנון מזרחי, הרי רוב עיטורי כתב־היד מורים על נטייה לאמנות המערב והשפעת כתבי־היד המצוירים הלטיניים בספרד הנוצרית.

על־פי הקולופון (דף 426ב) נכתב כתב־היד בבורגוס על־ידי מנחם בן אברהם ן' מאלך בשביל יצחק בן אברהם חדאד בשנת ה' אלפים ועשרים לבריאת העולם (1260 לספירה). תנ"ך זה נשמר שנים רבות בבית הכנסת של חֶשְבַּאשָא אֶלְעָנְבִי בדמשק, ומכאן שמו "כתר דמשק".

דף 310
עמוד־שטיח מעוטר בתשלובות צמחיות צבועות בזהב; העלים והרקע נצבעו בשכבת מגנטה. השריגים והעלים מוקפים במסורה הכתובה במיקרוגרפיה. כל השטיח ממוסגר במסורה הכתובה באותיות גדולות, מוקפות בכתב קטן יותר.

ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כ"י HEB. 4°790

אוצרות היתובה
אוצרות השות

מפרט: קלף, 428 דפים, 30.2×27 ס"מ. נכתב בכתב ספרדי מרובע, 30 שורות בעמוד, בשלושה טורים (תהילים, משלי ואיוב בשני טורים); המסורה הגדולה בכתב קטן יותר, בשלוש שורות מעל לטקסט ובארבע שורות מתחת לו. כריכה מזרחית, פגומה, בת המאה השש־עשרה, עור חום על גבי לוחות עץ, מעוטר בהטבעה עיוורת. החורים בפינות הם שריד למקום עיטורי המתכת שעדיין היו בנמצא, כאשר נבדק כתב־היד בדמשק ב־1919.

קולופון: דף 426ב, נכתב בכתב קטן יותר, בדיו דהוי, ונקרא באמצעות קרניים אולטרה סגוליות: "אני מנחם ב"ר אברהם ן' מאלך נ"ע כתבתי אלו עשרים וארבעה אל היקר השם הטוב והנחמד יצחק בן כבוד החכם... ר' אברהם ש"צ [שמרו צורו] חדאד וסיימתים ביום שני שבעה־עשר יום לירח אדר שנת חמשת אלפים ועשרים לבריאת העולם (3.1.1260) בבֶרגֶס".

תולדות כתב־היד: בדף 427 כתובת־מכירה, בכתב מזרחי מן המאה החמש־עשרה: "קנה ר' אברהם הכהן בר כבוד ר' מעזיה הכהן זלה"ה אלו הארבעה ועשרים מן ר' צדקה בר כבוד הרב אברהם". דמשק, בית הכנסת של חֶשְבַּאשָא אֶלְעָנְבִי. נרכש על־ידי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בשנת 1962.

ביבליוגרפיה: א. הרכבי, **חדשים גם ישנים**, א', מס' 6 (1886), עמ' 5; א. ילין, **מזרח ומערב**, א' (1919), עמ' 24–26; י. יואל, כתר דמשק; *Sotheby Sale*, 11 December 1961, Lot 114, Pl. 2; Narkiss, *Cat. Jerusalem*, No. 2; Sirat and Beit-Arié, *Manuscript*, I, 8; Sed-Rajna, Toledo; Avrin, Micrography, p. 49, Pls. 26, 27; Gutmann, *Manuscript*, Pl. 3

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 131

לוח 6

"תנ"ך סֶרוֵוירָה"

תנ"ך עם מסורה ו"ספר מכלול" לר' דוד קמחי
סֶרוֵוירָה, 1300

תנ"ך סרוויזה כולל, נוסף על הטקסט המקראי בשלמותו, גם חיבור לשוני, הוא "ספר מכלול" לר' דוד קמחי (הרד"ק). צורת העיטור בתנ"ך סרוויזה דומה לזו של כתבי־יד עבריים מצוירים מן המזרח, שהם בעלי עמודי־שטיח, אלא שבמקום מרקם־שטיח מלא, ממסגר כאן העיטור את "ספר מכלול" ואת שינויי הנוסח של המסורה שנכתבו בשורות ובטורים במתכונת רגילה (דפים 435–448ב). המסגרות המעוטרות בתשלובות גיאומטריות, סוגרות על הטקסט בצורות גיאומטריות שונות: במשושים ובמתומנים או בקשתות מחודדות או מעוגלות. במסגרות, בעיקר בפינות, מתוארים בעלי חיים, עופות, דמויות גרוטסקיות וסצינות מחיי החיות, על רקע הקלף, או על צבע (ציור 24). הקולופון של הסופר שמואל בן אברהם (דף 434) ממוסגר בשוליים עבים, מלאים בשריגים ובעלים מתפתלים. הקולופון של הצייר יוסף הצרפתי (דף 449, ציור 2) פשוט יותר, והוא מורכב מחמש שורות של אותיות זואומורפיות. כל שורה ממוסגרת ברצועה דקה ואדומה בעלת תשלובת גיאומטרית. נראה, שהצייר יוסף הצרפתי היה שותף מלא לתכנון עיטור הספר. מכל מקום, הטקסט של "ספר המכלול" לרד"ק נכתב בצורות שנקבעו על־ידי הצייר.

עיטורים אחרים כוללים לוחיות מצוירות בסוף הספרים השונים שבתנ"ך, המשמשות מילוי לטור האחרון של הספר במקרים שבהם הטקסט אינו ממלא את כולו. כמה מלוחיות אלו מקיפות את ציון מספר הפסוקים בספר; אחרות, כגון מנורת שבעת הקנים בסוף ספר שמות (דף 60), או ציור המשתרע על־פני עמוד שלם של חזון המנורה של זכריה הנביא (דף 316ב), מהוות אילוסטרציה לטקסט. גם בכמה מן הפתיחות לספרים יש ציורי־טקסט, כגון יונה הנביא המוטל אל הים ונבלע בפי הדג (דף 304, ציור 28). סימני הפרשות בחומש (ציור 27) ומספרו של כל אחד ממזמורי תהילים מעוטרים גם הם, ובמה מעיטורים אלה הם אילוסטרציה לטקסט. מן העיטורים הנמצאים בתוך הטקסט מתברר, שגם כאן הייתה ידו של יוסף הצרפתי בתכנון.

יסודות סגנוניים צרפתיים וספרדיים בעיטורי "תנ"ך סרווירה" עשויים, אולי, להורות על כך שהוא עוטר לפי מסורת האסכולה של טולדו. ואכן סרווירה (Cervera) הייתה כפר קטן לא רחוק מטולדו, שבו התגורר שמואל בן אברהם אבן נתן במשך כעשרה חודשים וכתב את התנ"ך, בהמתינו עד שתתאחה שוקו השבורה (19.5.1300–30.7.1299). בקולופון שלו מציין הסופר, שכתב את התנ"ך בשלושים ושישה קונטרסים. ואמנם כתב־היד מורכב מ־36 קונטרסים, ובכל קונטרס תריסר דפים. החיבור הלשוני של רד"ק נכתב אמנם בעמודים שלאחר הקולופון של הסופר, אך בכתב ידו של אותו סופר. הקולופון של הצייר חותם את הספר: "אני יוסף הצרפתי זה הספר ציירתי והשלמתי" (דף 449, ציור 2).

"תנ"ך סרווירה", הנמצא כיום בספרייה הלאומית בליסבון, הוא דוגמה חשובה לכתבי־היד העבריים הקסטיליאניים המוקדמים של התנ"ך, והוא השפיע על עיטור כתבי־יד אחרים של התנ"ך. אחד מאלה הוא "תנ"ך קניקוט הראשון" מ־1476 (לוח 17), שנכתב בלָה קוֹרוֹנְיָה, שבצפון מערב ספרד, מקום מגוריו של אחד מן הבעלים של "תנ"ך סרווירה", דון דוד מרדכי. אותו דון דוד מרדכי ציין ב"תנ"ך סרווירה", בדף 450ב, את הולדת בנו שמואל ביום שישי, כ"ח טבת, ה' אלפים קל"ו (21.12.1375). נראה, ש"תנ"ך סרווירה" היה עדיין בלה קוֹרוֹנְיָה לאחר 64 שנים, עת צוינה באותו מקום הולדתו של מרדכי בן דוד אבן מרדכי (אולי נכדו של דון דוד מרדכי) בחמישי של פסח שנת ה' קט"ט (4.4.1439).

דף 316ב

ציור המשתרע על־פני עמוד שלם ומתאר את המנורה שבחזון זכריה (פרק ד). משני צדי המנורה נראים שני עצי זית, כפי שנאמר בזכריה (ד: ג): "וּשְׁנַיִם זֵיתִים עָלֶיהָ". באמצעות שני צַנְתְּרוֹת זהב בעלי זרבובית נשפך השמן לצנתר שלישי, שממנו הוא מתחלק לשבעת גרות המנורה בשבעה צינורות (זכריה ד: ב). המנורה מסמלת את גאולת ישראל לעתיד לבוא, ואילו עצי הזית מסמלים את "שני בני היצהר", מנהיגי העם בתקופת שיבת ציון, זרובבל מזרע דוד המלך ויהושע הכוהן הגדול.

LISBON, BIBLIOTECA NACIONAL, MS. Ill. 72

מפרט: קלף, 450 דפים, 28.2×21.7 ס"מ. נכתב בכתב ספרדי מרובע בשני טורים, 31 שורות בטור. 26 עמודים דמויי עמודי־שטיח בעלי מסגרות עיטוריות (דפים 435–448ב); קולופון הסופר ממוסגר (דף 434); קולופון הצייר על עמוד שלם (דף 449); לוחיות מצוירות בסופי הספרים ופתיחות מעוטרות בראשם; סימני פרשות מעוטרים בחומש, לוחיות המציינות את מספר המזמור בספר תהילים.

קולופון הסופר: דף 434. "ואני שמואל בר ר' אברהם ן' נתן יצ"ו כתבתי אלה הארבעה ועשרים של תורתנו... והתחלתיהו יום חמישי ראש חדש אלול שבשנת ה' אלפים וט"ז (30.7.1299) והשלמתיהו... יום חמישי שהוא יום אחרון של חדש אייר שבשנת ה' אלפים ושש‍ים ליצירה (19.5.1300). וכתבתיהו בסירבירה בתוך זה הזמן..."

קולופון הצייר: דף 449. "אני יוסף הצרפתי זה הספר ציירתי והשלמתי".

תולדות כתב־היד: דף 450ב. הולדת שמואל בן דון דוד מרדכי, 21.12.1375; הולדת מרדכי בן דוד אבן מרדכי, 4.4.1439.

ביבליוגרפיה: ח. שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובנס, ב', תל־אביב 1956, תמונה מול עמ' 417; Santos, *Portugal*, p. ll, Pl. XI; Schwarz, *Lisboa*, Fig. 2; Roth, *Kennicott, Bodleian*, 1957; Roth, Additional Note, 1961; Narkiss and Cohen-Mushlin, *Kennicott Bible*

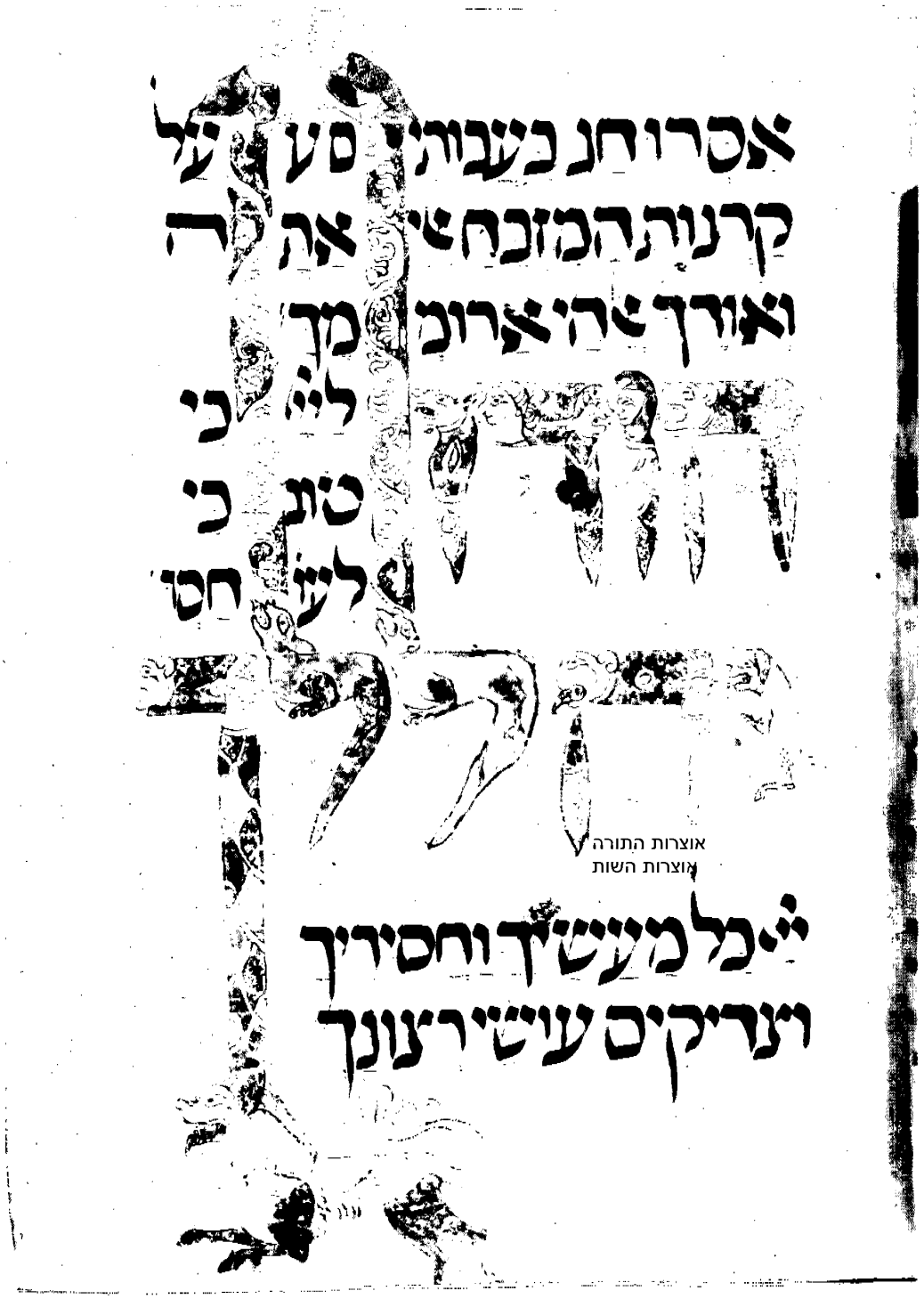

אוצרות התורה
אוצרות השות

לוח 7

"סידור הַמִילְטוֹן"

הגדה וסידור לחג הפסח ולחג הסוכות
ספרד, 1300 לערך

הואיל ולא שרדו לנו סידורים מצוירים רבים מספרד, לא נוכל לדעת בוודאות מה הייתה שיטת העיטור בהם. העיטורים המובאים כאן הם בעיקר דגמים צמחיים שבשולי העמודים ומלות פתיחה מעוטרות. החלק המעוטר ביותר בסידורים הספרדיים הוא ההגדה של פסח, שהייתה אז חלק אינטגרלי מסידור־התפילה (דפים 2ב–240ב); עיטור זה כולל, נוסף על מלות־פתיחה מעוטרות, איורי־טקסט כגון תיאורי מצה ומרור, המצויים ברוב ההגדות הספרדיות. אך יש גם סידורים המכילים הגדות עם איורי תנ"ך בדפים שלמים, כגון ב"הגדת־בולוניה" (ספריית האוניברסיטה, כת"י 2559). מלות־הפתיחה מורכבות מאותיות זואומורפיות ואנתרומורפיות מצוירות בצבעים בהירים — צהוב, אדום, סגול וירוק. האמן הצליח ליצור את העיטורים בצורה מיוחדת־במינה, בנצלו את ה"דגלים" וה"רגליים" של האותיות למד וכף סופית. העיטור המעניין ביותר הוא בפיוט "דיינו", שבו נראה החיבור של האלף והלמד במלת־הפתיחה החוזרת "אילו" כטור של פרשים רוכבים על גב סוסיהם. דמויות גרוטסקיות של בעלי־חיים ואנשים היו נפוצות באמנות שנוצרה ברוב ארצות אירופה במאות האחת־עשרה והשתים־עשרה. מקורן של האותיות הזואומורפיות והאנתרופומורפיות אינו ידוע. הן מופיעות בכתבי־היד המְרוֹבִינְגִיים המצוירים במאות השביעית והשמינית, וגם במלות הפתיחה באמנות הארמנית של ימי הביניים. באמנות המוסלמית הן מופיעות בעיקר בכתובות שיוצרים שיבוצי כסף על כלי נחושת. רישומי העט הקלים והצבעים הבהירים רווחו בעיקר בספרד במאה השלוש־עשרה, בנוסח אמנות צרפת של אותה תקופה, לפני שפשטה בספרד אפנת הצבעים הכהים יותר. אפשר אפוא שכתב־היד נכתב וצויר לפני סוף המאה השלוש־עשרה. הוא היה לפנים חלק מאוסף הדוכס מהמילטון ונרכש על־ידי הספרייה הממלכותית הפרוסית בברלין. במלחמת העולם השנייה נשמר כתב־היד בספריית האוניברסיטה של טיבינגן, לפני זמן לא רב הוחזר לברלין.

דף 34
קטע מן ההלל הגדול (תהילים קיח: כז–כט), שנאמר עם תום קריאת ההגדה של פסח. מלות־הפתיחה "הודו" ו"יהללך" בנויות מאותיות זואומורפיות ואנתרופומורפיות צבעוניות.

BERLIN, ORIENTABTEILUNG DER STAATSBIBLIOTEK, PREUSSISCHER KULTURBESITZ, HAM .288

מִפרט: קלף, 106 דפים, 16.4×21 ס"מ. נכתב בכתב ספרדי מרובע בטור יחיד בן 11 שורות לעמוד. אותיות־פתיחה מעוטרות, זואומורפיות ואנתרופומורפיות. כמה ציורי־טקסט להגדה.

תולדות כתב־היד: אוספו של ויליאם, הדוכס מהמילטון, ער 1803.

ביבליוגרפיה: Italiener, *Darmstadt*, pp. 25, 272–274; *Synagoga*, Recklinghausen, No. B. 21, Frankfort, No. 91; Metzger, M., Bologna Haggada; Tamani, Parms. 697

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 135

לוח 8

"הגדת־הזהב"

ציורי־תנ"ך על עמודים שלמים, הגדה ופיוטים
ברצלונה, 1320 לערך

"הגדת־הזהב" היא מן המוקדמות והמפוארות שבהגדות הספרדיות בנות המאה הארבע־עשרה ששרדו והגיעו לידינו. היא מורכבת משלושה חלקים: 14 דפים של ציורי תנ"ך המשתרעים על־פני עמוד שלם (דפים 2–15ב), טקסט ההגדה המעוטר (דפים 24ב–55ב) ואוסף של מאה פיוטים לפסח (דפים 16ב–23ב; 50ב–101ב). הציורים מתארים אירועים ואישים מספר בראשית ומספר שמות, החל באדם הראשון הקורא שמות לחיות וכלה בשירת מרים. אחריהם באים איורי־טקסט שעניינם ההכנות לפסח. כל ציורי התנ"ך וההכנות לפסח צוירו רק על צד־הבשר של הקלף, והעמוד מחולק לארבעה ריבועים ממוסגרים, הסדורים מימין לשמאל ומלמעלה למטה. רקעו של כל ריבוע הוא זהב ממורט, המקושט בהטבעה של דגמים גיאומטריים.

הסגנון הגותי של הציורים קשור לאסכולה הקָטָלָנית של ראשית המאה הארבע־עשרה, שנוצרה בחסותו של המלך חַיְמֶה השני מלך ארגון (1291–1337). הסגנון הגותי־קָטָלָני הוא צרפתי מעיקרו, ומעורבים בו יסודות איטלקיים. האיורים צוירו בידי שני ציירים, שכל אחד מהם צייר קונטרס בן שמונה דפים, על צדו האחורי של הדף בלבד. אף ששניהם השתייכו אולי לאותו בית־מלאכה, אפשר למצוא הבדלים בסגנונם. הצייר הראשון (דפים 2ב–9) צייר באורח גס כלשהו, אך ברוב הבעה ורגש. הצייר השני (דפים 10ב–15), שאחת המיניאטורות שלו נראית כאן, סגנונו מהודר ועדין, וצבעיו מאוזנים יותר, אך פני הדמויות ביצירתו הן סטיריאוטיפיות קמעה. אפשר להשוות את הקומפוזיציה, סגנון הדמויות הצרפתי־גותי והתנועות המוגזמות של דמויות הצייר השני לכתב־היד המפורסם של וַיְדַאל מַיור (1280 לערך), שהושפע מכתבי־היד המצוירים של אסכולת פריס באותה עת. ואילו את קפלי־האריג הרכים, הסגנון האדריכלי הדמוי־איטלקי והתקרות בעלות הוותאים יש לראות כאותותיה של השפעה איטלקית, שהגיעה לברצלונה דרך מיורקה בראשית המאה הארבע־עשרה.

באיקונוגרפיה של ציוריהם הלכו שני הציירים בעיקר בעקבות כתבי־היד המצוירים הלטיניים מפריס מאמצע המאה השלוש־עשרה, אך היו להם ודאי גם מקורות יהודיים מוקדמים יותר מאיטליה, ואולי אף מן המזרח. בריבוע הראשון שבלוח המובא באן נראה המלאך, הנגלה למשה בלהבת אש מתוך הסנה, כשראשו עטור הילה — פרט שמקורו במסורת הנוצרית. בריבוע השני נראית שיבתם של משה ומשפחתו למצרים, הדומה לתמונה הנוצרית המתארת את בריחת המשפחה הקדושה למצרים. אך יש גם מיניאטורות המתארות מהויות יהודיות ספציפיות; אחדות מהן כוללות תיאורים מן המדרש, כגון ציור המלאך המציל את אברהם מכבשן האש, שלתוכו הושלך בפקודת נמרוד מלך אור כשדים (ציור 5). אפשר, שמקורם של התיאורים מעין אלה הוא באילוסטרציות שבכתבי־יד עבריים קדומים יותר של התנ"ך. הטקסט מעוטר בלוחיות למלות־פתיחה שחלקן זואומורפיות ואנתרופומורפיות, ובשלושה איורי־טקסט שבהם נראה דרקון השותה יין (דף 27), מצה (דף 24ב) ומרור (דף 24ב). לפיוטים יש רק לוחיות למלות־פתיחה מעוטרות.

דף 10

מימין למעלה: המלאך קורא למשה מתוך הסנה הבוער, משה מסתיר את פניו ומשיל את נעליו (שמות ג: א–ו).

משמאל למעלה: משה, צפורה ובניהם פוגשים באהרן בשובם למצרים (שמות ד: כ, כז).

מימין למטה: מטה אהרן הופך לנחש בעוד משה מגיד לעם את דבר ה' (שמות ד: ל).

משמאל למטה: משה ואהרן לפני פרעה וחרטומיו (שמות ה: א–ה).

LONDON, BRITISH LIBRARY, ADD. 27210

מִפְרָט: קלף, 101 דפים, 24.7×19.5 ס"מ. נכתב בכתב ספרדי מרובע, 10 שורות לעמוד בהגדה (דף 24ב–55ב) ו־26 שורות לעמוד בחלק הפיוטים (דפים 16ב–23ב; דפים 56ב–101ב). 14 עמודי איור שלמים (דף 27, 24ב, 45), לוחיות למלות־פתיחה בהגדה ובפיוטים, שלושה איורי־טקסט בהגדה (דפים 27, 24ב, 45). הכריכה היא איטלקית בת המאה השבע־עשרה, עשויה עור־כבש בצבע חום כהה, מעוטרת בהטבעות של דגמי־מניפות בחלק הקדמי והאחורי.

תולדות כתב־היד: כתב־היד הגיע כנראה לאיטליה עם גירוש היהודים מספרד בשנת 1492. הוא ניתן במתנה על־ידי כלה בשם רוזה, בת יואב גאליקו מהעיר אַסְטִי, לחתנה אליה רבא בקרפי בשנת 1603. עמוד־שער מיוחד (דף 2) ועמוד עם דגם משפחת גאליקו (דף 16) נוספו לכבוד הנישואין. אולם כבר ב־1608 חוּעבר כתב־היד בירושה, פירוט מנהגי חג הפסח בצורת שיר המקל על שינונם וזכירתם, נוסף במאה ה־17 בעמודים הריקים שבין ציורי התנ"ך. בדף 1: ציון הולדת בן באיטליה, 1689. בדף 101ב: חתימות צנזורים מ־1599, 1613 ו־1629. נרכש על־ידי הספרייה הבריטית ב־1865 כחלק מאוסף יוסף אַלְמַנְצִי המשורר העירוני מפָּדוּבָה. נמכר בעצת ידידו של המנוח שמואל דוד לוצאטו.

ביבליוגרפיה: Margoliouth, No. 607, II, pp. 200–202; Leveen, p. 190; Luzzato, *Almanzi*, p. 39, No. 328; Müller and Schlosser, *Sarajevo*, pp. 103–104, Pl. 4; Frauberger, Buchschmuck, p. 47, Fig. 46; Wischnitzer, Haggadahs, pp. 199, 201, 206, 207, 215, 216; Leveen, *Bible*, pp. 99–104, Pls. 31–32; Dominguez-Bordona, *Ars Hispaniae*, XVIII, pp. 135–143, Figs. 170–175; Kaufmann, Vidal Major; Miller, Honoré, Pl. 1; Gutmann, Haggadah, Nos. 21, 23; Narkiss, *Golden Haggadah*, I–II; Gutmann, *Manuscript*, Pls. 11, 12; Narkiss, *British Isles*, I, pp. 58–66, Figs. 123–154

לוח 9

"הגדת־האחות להגדת־הזהב"

ציורי־תנ"ך על עמודים שלמים והגדה
ברצלונה, אמצע המאה הארבע־עשרה

אף שהגדה זו עוטרה, כמסתבר, בידי צייר מוכשר פחות מזה שצייר את "הגדת־הזהב", שייך כתב־היד לקבוצת ההגדות המצוירות המפוארות שמוצאם בספרד שבמאה הארבע־עשרה. נוסף על העמודים השלמים בעלי ציורי־תנ"ך, מעוטרות הלוחיות למלות־הפתיחה, וכן מצויים כמה איורי־טקסט להגדה. כל העמודים השלמים, המכילים את ציורי התנ"ך, נחלקים לשניים על־ידי מסגרת אופקית. רק שני הדפים האחרונים (17ב, 18) יש בהם ציור בדף שלם. איורי התנ"ך מכילים תיאורים מספר בראשית וספר שמות, החל בבריאת אדם הראשון על־ידי מלאכים וכלה במהול מרים הנביאה לאחר חציית ים סוף. האילוסטרציה המדרשית של בריאת אדם על־ידי מלאכים, כהסבר ל"נעשה אדם" (בראשית א: כו), הוא יחיד במינו בכתבי־היד העבריים המצוירים, אך ייתכן שהיו לו מקורות בימי הביניים המוקדמים (ציור 34). בשלושת דפיו האחרונים יש ציורים המתארים את ההכנות לפסח (דף 17); בני הקהילה נאספים בבית הכנסת וקוראים בו את ההגדה, כדי להוציא חובת אלה שאינם יכולים לקוראה בבתיהם. מנהג זה, הידוע לנו ממקורות ספרותיים אחרים, היה מיוחד לספרד (דף 17ב); ומשפחה מסבה לשולחן בליל הסדר (דף 18). הואיל והנושאים המקראיים ופרטיהם האיקונוגרפיים דומים מאוד לאלה של "הגדת־הזהב" (לוח 8), אפשר להניח שלנגד עיני האמנים, שציירו את שתי ההגדות, עמד אותו מודל. ברור, שאין הגדה אחת מעתיקה את השנייה, מפני שבכל אחת יש נושאים ופרטים שאינם מופיעים בשנייה. מבחינת הסגנון בולטים ב"הגדת־האחות" היסודות האיטלקיים, כגון פרטים המעידים על ידיעת כללי הפרספקטיבה של הרנסנס האיטלקי המוקדם, או ציור פני־הקרקע בסצינות של נוף באופן המשווה להן עומק רב יותר. גם מבחינת השימוש בצבע קרובה "הגדת־האחות" לסגנון האיטלקי יותר מאשר לסגנון הצרפתי של "הגדת־הזהב".

"הגדת־האחות" כוללת כמה אילוסטרציות, נוסף על ציורי המצה, המרור ולוחיות למלות־הפתיחה הרווחות ברוב ההגדות. אלה הם ציורי־טקסט, הקשורים לטקסט באורח מיידי ובלתי־אמצעי. למשל, ליד המדרשים המתאימים מופיעים ר' אלעזר ור' יוסי היושבים על כסאותיהם, וכן דמויותיהם של ארבעת הבנים שבהם דיברה תורה. בראש הטקסט מצויר דגם־משפחה של ממלכת ארגון וברצלונה (דף 18ב). מכאן אפשר אולי להסיק שכתב־יד זה, כמוהו כ"הגדת־הזהב", נכתב וצויר בברצלונה כנראה באמצע המאה הארבע־עשרה.

דף 17ב
ציור על עמוד שלם המתאר חזן בבית כנסת ספרדי, הקורא מעל בימה מוגבהת את ההגדה לבני הקהילה שאינם יכולים לקיים את מצוות קריאת ההגדה בבתיהם. מנהג זה היה כנראה מקובל בכמה קהילות ספרדיות והוא ידוע לנו גם ממקורות ספרותיים.

LONDON, BRITISH LIBRARY, OR. 2884

מפרט: קלף, 64 דפים, 19×23.3 ס"מ. נכתב בכתב ספרדי מרובע בטור אחד בן 10 שורות לעמוד; 34 עמודי־ציור שלמים (דפים 2ב–18); לוחיות למלות־פתיחה מעוטרות בכל הטקסט וציורי טקסט להגדה.

ביבליוגרפיה: Margoliouth, No. 608, II, pp. 202–203; Müller and Schlosser, *Sarajevo*, pp. 109–110; Gutmann, Haggadah, Nos. 26, 33; Freehof, Home Rituals; Schubert, U., Erschaffung; Schubert, U., Adam; Narkiss, *British Isles*, I, pp. 67–78

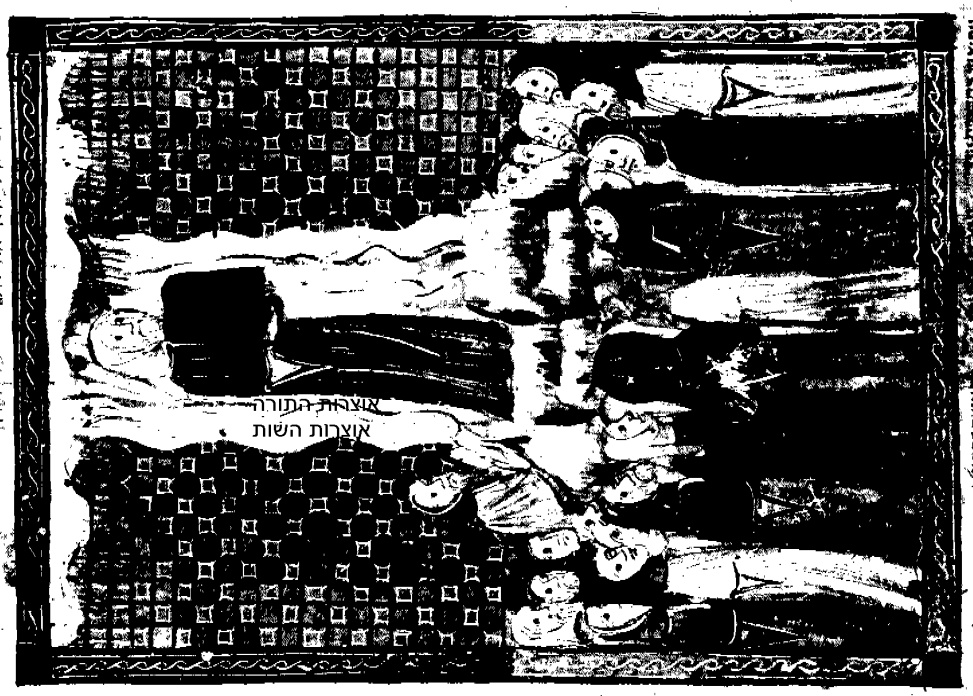
אוצרות התורה
אוצרות השות

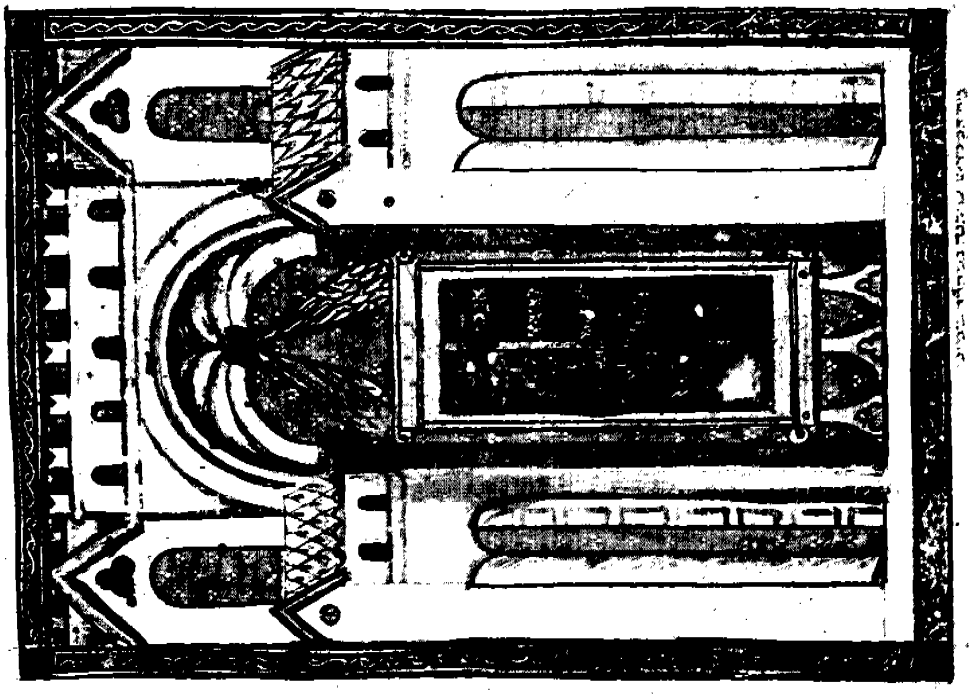

לוח 11

"הגדת־ששון הספרדית"

דינים ומנהגים של פסח, פיוטים לשבת שלפני הפסח, הגדה, פרשות לפסח ושבועות, פיוטים לשבועות
קטלוניה, המחצית הראשונה של המאה הארבע־עשרה

כתב־יד מעין זה, שבו מקובצים יחדיו ההגדה של פסח, פרשות, מנהגים ופיוטים לפסח ולשבועות, היה כנראה סוג נפוץ ביותר של הגדה מצוירת. בניגוד להגדות המפוארות אין בו עמודי־איור שלמים המתארים אישים ואירועים תנ"כיים, אלא אילוסטרציות מקראיות לנושאים הנרמזים בהגדה, המופיעים בתוך דפי הטקסט. ברוב הלוחיות למלות־הפתיחה, או בשוליים אנו מוצאים דמויות אדם, בעלי־חיים או מבנים, רובם כציורי טקסט. כמה לוחיות למלות־פתיחה מורכבות ומשתרעות על־פני עמוד שלם, בהשאירן מקום רק לשורות ספורות של הטקסט; בעמודים אחרים, כגון בדיני הפסח (עמודים 2–41), ממוסגר הטקסט, הכתוב בשני טורים, בקשתות.

דמויות עומדות או יושבות מעטרות את הטקסט במקומות רבים בהגדה. ציורי־טקסט אלה הם מסוגים שונים: חלקם לקוחים מן המקרא, חלקם מתארים טקסים ומנהגים ואחרים מהווים אילוסטרציה מילולית טהורה, כגון ציור אדם היורד בסולם כאילוסטרציה לטקסט "וירד מצרימה" (עמ' 70). בין האילוסטרציות התנ"כיות אנו מוצאים גם כמה תיאורים המבוססים על פירושים אגדיים־מדרשיים. סגנון הציור והכתב הם ספרדיים, בלתי־מהוקצעים ועם זאת מלאי הבעה. כמה דמויות ארכניות (כגון בעמ' 119) וגרוטסקיות (כגון בעמ' 2) מעידות על השפעה צרפתית ישירה ובלתי אמצעית. פיתולי העלים הדקים ברוב הדפים מעידים על ההשפעה האיטלקית־בולונזית, שרווחה בספרד במחצית הראשונה של המאה הארבע־עשרה. אפשר לעמוד עליה על־פי השוואת כתב־יד זה ל־Decretum Gratiani שבספרייה הלאומית בווינה (cod. Series Nova 4444). האיור של "הגדת־ששון הספרדית" הוא ממוצא קטלני, ואפשר שצויר במזרח־הפירינאים, במיורקה או אפילו בדרום־צרפת, במחצית הראשונה של המאה הארבע־עשרה, כי בכל האזורים הללו נוצר אז שילוב של סגנונות ספרדיים, צרפתיים ואיטלקיים. בעמ' 26, בחלקו הראשון של כתב־היד, נראה אדם רכוב על סוס, וכיסויו של הסוס מעוטר בפסים בדגם הדומה לזה של ממלכת ארגון. סופו של כתב־היד (עמ' 253–336) נכתב בכתב שהיה מקובל באביניון שבדרום צרפת במאה החמש־עשרה.

עמ' 138–139

בעמוד הראשון נראים שני אנשים מתפללים, כל אחד בתוך לוחית למלת־פתיחה. בעמוד השני נראה אדם היוצא את בית־האסורים ומחזיק את כבליו בידו, כאילוסטרציה לכתוב "מִן הַמֵּצַר קָרָאתִי יָהּ עָנָנִי בַּמֶּרְחָב יָהּ" (תהילים קיח: ה).

ירושלים, מוזיאון ישראל, אגף בצלאל, כת"י 180/41

מפרט: קלף, 336 עמודים (אינם ממוספרים כדפים), 16.5×21 ס"מ. עמודים 1–51 כתובים בכתב ספרדי מרובע, הלכות הפסח — 18 שורות בשני טורים בעמודים המוקפים קשתות כפולות (עמודים 2–34), ושמונה שורות בעמוד בהגדה, מוקפות בהרבה שורות של פירוש. עמודים 253–336 כתובים בכתב עגול אביניוני, 19 שורות בעמוד. לוחיות מלות־פתיחה רבות וציורי־טקסט המשתרעים לעתים על־פני עמוד שלם (בגון עמודים 22, 94, 109, 112, 114). תשלובות צמחיות מקיפות את טקסט ההגדה וחלקים אחרים של כתב־היד (עמודים 42–251).

תולדות כתב־היד: חתימה של שלמה בן יוסף כרמי (כרמיה Cremieu); חתימת צנזור מ־1687 בעמ' 332. היה באוסף ד.ס. ששון בלונדון ובלצ'וורת' ונמכר במכירה פומבית אצל סותבי ב־5.11.75 כפריט 11. נקנה על־ידי מדינת ישראל, ונמצא בהשאלה מתמדת למוזיאון ישראל, ירושלים.

ביבליוגרפיה: Sassoon, *Ohel David*, I, pp. 303–304; *Sotheby Sale*, 5.11.1975, Lot 11

וַיִּקֹד הָעָם וַיִּשְׁתַּחוּוּ

לוח 12

"הגדת־ברצלונה"

פיוטים לשבת שלפני הפסח, הגדה, פיוטים ופרשות לשבוע הפסח
ברצלונה, אמצע המאה הארבע־עשרה

"הגדת־ברצלונה" נמנית עם סוג ההגדות הספרדיות הכוללות רק אילוסטרציות בתוך דפי הטקסט ללא עמודי־איור שלמים. רוב העיטורים כלולים בלוחיות למלות־פתיחה, המצויות כמעט בכל עמודי ההגדה. כמה ציורי־טקסט ודמויות גרוטסקיות רבות מצויים בשוליים, מפוזרים בתוך שריגים מפותלים. האילוסטרציות ניחנו בחיוניות רבה והן שונות מאלו של "הגדת־ששון הספרדית" (לוח 11).

את האילוסטרציות אפשר לחלק לשלושה סוגים: ציורים שנושאיהם לקוחים מן התנ"ך, ציורים המתארים טקסים ומנהגים, וציורי טקסט־ההגדה, בין האילוסטרציות התנ"כיות יש רבות שמקורן מדרשי, כגון אברהם הניצל מהכבשן שאליו הושלך בפקודת נמרוד באור כשדים (ציור 7). בין ציורי הטקסים והמנהגים יש עניין מיוחד לציור הנלווה ל"סימני הסדר". ה"סימנים" הספרדיים שבהגדה אינם אלה המקובלים עלינו, כגון "קדש ורחץ כרפס יחץ", אלא ראשי תיבות: "קנך יהנה ממך", שפירושן: קידוש, נטילה, כרפס, יבצע, הא לחמא, נטילה, המוציא, מצה, מרור, כריכה. שני לוחות על עמוד שלם מתארים קבוצה של תשעה אנשים, שכל אחד מבצע אחד מן הסימנים הללו (מלבד הא לחמא; דפים 27ב, 28). ציורי טקסט אחרים מתארים, למשל, את החכמים היושבים, אנשים מתפללים בבית־כנסת (דף 65ב), וציור סמלי גדול של מצה המשתרע על־פני עמוד שלם (דף 61).

הסגנון הספרדי בהגדת ברצלונה מושפע מן האמנות הצרפתית, והוא מתבטא בקפלי האריג הרכים של בגדי האנשים המצוירים ובפניהם מלאות־ההבעה. התשלובות הצמחיות המורכבות ובהן דמויות גרוטסקיות, בעלי־חיים, עופות, פרפרים ושבלולים מצוירים בצורה נטורליסטית, ואף בהם ניכרת השפעה צרפתית. עם זאת מעידים הסגנון והקומפוזיציה על כך שכתב־היד נוצר בקטלוניה באמצע המאה הארבע־עשרה. אך הואיל וכמו בכל ההגדות הספרדיות אין גם בו קולופון, אין בידינו הוכחה חותכת למוצאו. ציור של דגמי־משפחה ובו פסי זהב וכחול לסירוגין, המופיע במקומות רבים בהגדה זו — כגון בארבעת המגינים המעטרים את המצה הנראית כאן — היה בשעתו דגם ברצלונה (לפני שדגם זה היה לפסי זהב ואדום), ואולי הוא מעיד על כך שמוצאו של כתב־היד הוא מעיר זו. נראה שכתב־היד הגיע לאיטליה עוד לפני גירוש יהודי ספרד ב־1492, מכיוון שבדף 161ב מצוינת מכירתו של כתב־היד בבולוניה בשנת 1459.

דף 61

המצה העגולה במרכז הריבוע היא אילוסטרציה ל"מצה זו". היא מעוטרת בארבעה מגינים זהים, המסמלים אולי את ברצלונה, וביניהם ארבעה מגינים ריקים. נראה, שהמצה בציור זה באה לסמל את גלגל העולם ובפינותיו ארבע הרוחות העירומות תוקעות בחצוצרות. חמשת המנגנים בתוך חמש הקשתות שמתחת לריבוע מרמזים כנראה על ההרמוניה השמיימית של היקום. מעל לריבוע, בין שתי מלות־הפתיחה, נראה אדם יושב ומחזיק בידיו שתי מצות עגולות ומעוטרות.

LONDON, BRITISH LIBRARY, ADD. 14761

מפרט: קלף, 161 דפים, 18.2×27.5 ס"מ. נכתב בכתב ספרדי מרובע, שמונה שורות בעמודי ההגדה (דפים 17ב–99) ו־26 שורות בפיוטים ובפרשות (דפים 1–16). שלוש לוחיות למלות־פתיחה המשתרעות על־פני עמוד שלם (דפים 22, 61, 88). לוחיות למלות־פתיחה רבות, גדולות וקטנות, חלקן עם ציורי־טקסט ותשלובות צמחיות המקיפות את הטקסט. כריכת עור־עגל על לוחות־עץ.

תולדות כתב־היד: בדף 161ב מצוינת מכירת כתב־היד בבולוניה בשנת 1459. בדף 160 חתימת צנזור משנת 1599. חתימות בעלים בני המאה השבע־עשרה: בדף 1 — יחיאל נחמן פואה ובדף 151ב — מרדכי אוטולנגי ורפאל חיים אוטולנגי.

ביבליוגרפיה: Margoliouth, No. 605, II, pp. 197–198; Leveen, p. 190; Müller and Schlesinger, *Sarajevo*, pp. 108–109; Wischnitzer, Haggadahs; Roth, *Sarajevo*, p. 13; Ameisenowa, Harmony of the Spheres; Narkiss, *Golden Haggadah*, I, pp. 43–73, Fig. 36; Narkiss, *British Isles*, I, pp. 78–83, Figs. 209–245

לוח 13

"הגדת־ריילנדס הספרדית"

פיוטים לשבת שלפני הפסח, ציורי תנ"ך על עמודים שלמים, הגדה עם פירוש ופיוטים לשבוע הפסח
קטלוניה, אמצע המאה הארבע־עשרה

"הגדת־ריילנדס הספרדית" נמנית עם ההגדות הספרדיות הכוללות ציורי־תנ"ך על עמודים שלמים נוסף על ציורי־טקסט. ציורי־תנ"ך אלה מתארים אירועים מספר שמות בלבד, החל בקריאת ה' למשה וכלה בחציית ים סוף (דפים 213ב–19). אחריהם באים ציורים המתארים את ההבנות לפסח (דף 19ב). רוב דפי הציור השלמים מחולקים לשניים על־ידי מסגרת אופקית. לעתים מכילה כל לוחית יותר מאשר נושא אחד. האיקונוגרפיה של איורי התנ"ך בהגדה זו היא הקרובה ביותר מכל ההגדות הספרדיות הידועות לנו לסיפור התנ"כי ואינה מתארת כמעט תוספות אגדיות מן המדרשים.

הטקסט של ההגדה (דפים 20–236ב) מעוטר רק בדמויות המתארות את טקס הפסח ומנהגיו, או בציורי־טקסט בשוליים ובצדן של לוחיות מלות־הפתיחה הרבות. ללוחיות אלה יש לעתים שריגים דקים המשתרגים מפינותיהן, ומשולבות בהם דמויות בעלי־חיים ודמויות גרוטסקיות. בין ציורי־הטקסט אנו מוצאים תיאורים של חכמים, תיאור ארבעת הבנים (דף 23), תיאור המצה (דף 31) והמרור (דף 31ב), ושלושה עמודים מעוטרים של הפיוט "דיינו" (דפים 29–30). עיטורי הפיוטים (דפים 2–212ב, 237–253ב) כוללים לוחיות למלות־פתיחה בעבודת פיליגרן עדינה, לעתים עם לוחיות מאונכות נוספות של תשלובות המוקפות במיקרוגרפיה בשוליים החיצוניים. העמוד האחרון של כתב־היד (דף 54) הוא תוספת מן המאה החמש־עשרה וכולל את ברכת המזון המעוטרת בלוחיות למלות־פתיחה, בשוליים נראה אדם יושב המרים כוס יין.

סגנון הציורים בדפים השלמים דומה לזה של ציורי־הטקסט ובו הבעות־פנים ותנועות, קלסתרי־פנים וטכניקות בנוסח איטלו־ביזנטי, ואילו הקומפוזיציה והרקע הם בסגנון ספרדי־צרפתי. עיטור מלות־הפתיחה והשריגים בטקסט ההגדה נעשה בסגנון שונה, רך יותר, צרפתי במקורו, ארכאי מעט לעומת ציור הדפים השלמים, ויש בו מוטיבים איטלקיים מועטים בלבד. שוני זה בסגנונות מורה על כך שכל חלק של כתב־היד בוצע על־ידי צייר אחר, אולי באותו בית־מלאכה, או אולי בזמנים שונים, ורק מאוחר יותר נכרכו יחדיו. הכתב של שני חלקי הפיוטים שונה מזה של ההגדה. שני העמודים המכילים את הפיוט "דיינו", המובאים כאן, צוירו בסגנון הצרפתי המעודן יותר. כתב־יד זה, כמוהו ככתבי־יד מצוירים עבריים רבים אחרים שבספריית ג'ין ריילנדס במנצ'סטר, מקורו באוסף הקדום יותר של הרוזן מקרופורד.

דפים 29ב–30

לוחיות אופקיות למלות־הפתיחה של כל חרוז בפיוט "דיינו" כתובות זו מתחת לזו, במערך ארכיטקטוני, משני צדי הטקסט. בין כל התיאורים הגרוטסקיים המקיפים את העמוד, נראה גם ציד ארנבות, שאין לו כל קשר לטקסט.

MANCHESTER, JOHN RYLANDS LIBRARY, HEB. 6

מפרט: קלף, I+57+II דפים. 23×28 ס"מ. נכתב בכתב ספרדי מרובע, 14 שורות לעמוד בהגדה ו־30 שורות לעמוד בפיוטים. פירוש להגדה בשתי שורות בראש העמוד ושלוש בתחתיתו. 13 עמודי ציור שלמים המתארים את סיפור יציאת מצרים (דפים 213ב–19ב). לוחיות למלות־פתיחה ואיורי־טקסט בהגדה (דפים 25ב–210ב, 237ב–253ב). עיטורים ואילוסטרציה לברכת המזון מן המאה החמש־עשרה (דף 54).

תולדות כתב־היד: Biblioteca Lindesiana של הרוזן ה־25 לבית קרופורד (Crawford); נרכש בעבור ספריית ריילנדס ב־1901, על־ידי מרת ריילנדס.

ביבליוגרפיה: Müller and Schlosser, *Sarajevo*, pp. 95–102, Pls. I–III; Dominguez-Bordona, *Ars Hispaniae*, XVIII, pp. 147–148, Fig. 186; Rosenau, Rylands, 1954; *Rylands Exhibition, 1958*, case 2, No. 2, Pl. 4; Roth, Rylands, 1960; Gutmann, Haggadah, Nos. 38–40; Narkiss, *Golden Haggadah*, pp. 43–73, Figs. 18, 19; Bohigas, *Cataluna*, I, pp. 118–121, Figs. 51, 52; Gutmann, *Manuscript*, Pls. 13, 14; Narkiss, *British Isles*, I, pp. 86–92, Figs. 250–282

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 146

לוח 15

"הגדת־קאופמן"

ציורי־תנ"ך על עמודים שלמים והגדה
קטלוניה, סוף המאה הארבע־עשרה

ב"הגדת־קאופמן" אנו מוצאים סדרה בלתי שלמה של עמודי איור המתארים אירועים מספר שמות. כתב־היד נברך ביד לא־אמונה, שכן קבוצת עמודי־האיור השלמים מפוזרים בין ראשית כתב־היד (דפים 1ב–10) לבין אחריתו (דפים 57–60). מהדורת הפקסימילה של כתב־היד, שהוצאה לאור על־ידי האקדמיה למדעים ב־1954, עם הקדמה מאת הרב פרופסור אלכסנדר א. שייבר, הגבירה את הבלבול בהדפיסה את המיניאטורות על שני צדי הדפים ובהשמיטה את העמודים הריקים שביניהן, ובכך מנעה את האפשרות להבין את סדרת הציורים. האירועים בעמודים ששרדו פותחים בבת פרעה ונערותיה המוצאות את משה בתיבה, ומסתיימים במרים המכה בתוף לאחר חציית ים סוף; יש גם דף נוסף המתאר את ההכנות לסדר (דף 2).

בציורים התנ"כיים נמצא תיאורים רבים שמקורם מדרשי, כגון משה הנוטל את כתרו של פרעה ושם אותו על ראשו, או המבחן שבחנו את משה התינוק בעצת יתרו, שבו היה עליו לבחור בין גחלים לוחשות לבין זהב (דף 9ב). בדפי הטקסט של ההגדה נמצאות כמה אילוסטרציות של טקסים ומנהגים, ציורים תנ"כיים, וכן כמה ציורי־טקסט. רוב האילוסטרציות נמצאות בתוך לוחיות מלות־הפתיחה, שהן גדולות וצבעוניות, אך לעתים הן מופיעות גם בשוליים, בין השלוחות של התשלובות הצמחיות. בהגדה יש גם כמה לוחיות מעוטרות בתשלובות עט, המזכירות מלאכת פיליגרן, באדום, ירוק וארגמן. הציורים בדפי הטקסט מפוארים במיוחד וכוללים — נוסף על האילוסטרציות השכיחות בהגדות אחרות, של החכמים, של ארבעת הבנים ושל המצה והמרור — גם כמה ציורי תנ"ך, ביניהם באלה החוזרים על אלה שבעמודי האיור השלמים, כגון בני ישראל עוברים בפרך (דף 15ב), השלכת הבנים הזכרים ליאור (דף 27ב) ויציאת בני ישראל ממצרים (דף 43).

סגנונם של הציורים מושפע מן הסגנון האיטלקי, והדבר ניכר גם בעמודי האיור השלמים וגם בעמודי הטקסט. יוליוס פון שְלוֹסֶר, בתארו הגדה זו בכרך המבוא ל"הגדת־סרייבו", קבע שהסגנון הוא צפון־איטלקי מובהק, אך למעשה הסגנון הוא קסטיליאני מסוף המאה הארבע־עשרה, שניכרת בו השפעה איטלקית עזה. את הדוגמאות הברורות ביותר להשפעת הסגנון הבּוֹלוֹנֶזי על ציורי "הגדת־קאופמן" אפשר לראות בסגנון הדמויות ובעלים הבשרניים, המחליפים צבעים. מוצאה הקסטיליאני של ההגדה ניכר גם בתיאור המבצר בעל שלושת המגדלים — סמלה של מלכות קסטיליה — המופיע במרכז המצה העגולה, המעוטרת, המוקפת בארבע דמויות עירומות המסמלות את ארבע רוחות השמים התוקעות בחצוצרות, כמו בהגדת־ברצלונה (לוח 12).

דף 43

לוחית למלת־הפתיחה למזמור קיד בתהילים, המתארת את יציאת מצרים. משה הולך בראש בני ישראל ומגיע אל מגדל בעל צפון. מימין נראה פרעה רוכב על טוס הרודף אחריהם. כלב חסר־לשון נראה בתחתית הציור, לקיים מה שנאמר: "וּלְכֹל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֹא יֶחֱרַץ כֶּלֶב לְשֹׁנוֹ" (שמות יא: ז).

BUDAPEST, LIBRARY OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES, KAUEMANN COLLECTION, A422

מפרט: קלף עבה, 60 דפים, 19×22 ס"מ, נכתב בכתב ספרדי מרובע, בדרך כלל 9 שורות לעמוד שלם (טקסים ומנהגים בכתב קטן יותר, 17 שורות לעמוד שלם). ארבעה־עשר עמודי־איור שלמים (דפים 1ב–10; 57ב–60), המתארים אירועים ואישים ביציאת מצרים. לוחיות למלות־פתיחה וציורי־טקסט בהגדה (דפים 11ב–56). שתיים מן הלוחיות משתרעות על־פני עמוד שלם (דפים 11ב, 39).

תולדות כתב־היד: ציוני בעלים שקשה לקראם בדפים 1, 2, 3, 60ב.

ביבליוגרפיה: Müller and Schlosser, *Sarajevo*, pp. 187–199, Pls. XXXI–XXXV; Scheiber, *Kaufmann Haggadah*, I–II; Narkiss, Kaufmann Haggadah

לוח 16

"תנ"ך פרחי"

עמודי־שטיח שלמים. תנ"ך עם מסורה. חיבורים בענייני מסורה, לשון והיסטוריה. מילון פרובנסאלי — עברי
ספרד־פרובנס, 1366–1382

"תנ"ך פרחי" הוא אחד המפוארים שבכתבי־היד העבריים המצוירים של התנ"ך מן האסכולה הספרדית. הכתב והעיטורים הם מעשה־ידי אלישע בן אברהם בן בנבנישתי הנקרא קְרֶשְׁקֶש. כפי שהוא מעיד על עצמו בקולופון (עמ' 2), הוא כתב וצייר אותו לעצמו במשך שבע־עשרה שנים, מ־1366 עד 1382.

לפני כתיבת עצם הטקסט של התנ"ך עיטר ומסגר אלישע קרשקש 192 עמודים שלמים. 29 עמודים צוירו בעמודי־שטיח מעוטרים בתשלובות גיאומטריות, שאף אחת אינה חוזרת על עצמה (עמ' 42–71). עמודי־השטיח והעמודים המקדימים האחרים ממוסגרים ברצועות עיטוריות רחבות או צרות, בעלות מוטיבים צמחיים, היוצאות מארבע הפינות. בתוך המסגרות כתובים בדרך כלל פסוקים מן התנ"ך בכתב מונומנטלי באותיות מוזהבות — שורה אחת מעל לטקסט ול"שטיח" ושורה אחת מתחת להם. הכחיבורים הלשוניים והההיסטוריים וכן המילון כתובים בכתב קטן יותר מסביב למסגרת.

אוצרות התורה

בעמודים שלמים אלה, המקדימים את עצם הטקסט של התנ"ך, נמצאות במה אלטרנטיבות, ביניהן כאלו המשתרעות על־פני עמוד שלם. בין הנושאים המתוארים נמצא מבוך המתאר את שבע חומות יריחו (עמ' 22); אהלי יעקב, נשותיו ופילגשיו (עמ' 23); אשכול העובים שנשאו המרגלים במוט בשניים מארץ כנען (עמ' 150); תכנית המשכן ותבנית תיבת נוח (עמ' 154); מנורת המקדש (עמ' 182) וכלי המקדש האחרים (עמ' 183); החושן של הכוהן הגדול, האורים והתומים (עמ' 184); ארון הברית (עמ' 185); כלי הנגינה שבהם היו מנגנים בבית המקדש (עמ' 186) ולוחות הברית (עמ' 197). בדפי הטקסט של התנ"ך מופיעים שמו ותיאורו של כל הספר בתוך לוחית שרקעה מלאכת פיליגרן עדינה. לעתים יחידה הלוחית בעמוד (למשל 193 לספר בראשית). בשוליים העליונים והתחתונים כתובה המסורה הגדולה במיקרוגרפיה בצורות גיאומטריות, ובצדדיים בצורת עצים מסוגננים.

אלישע קרשקש היה סופר חרוץ, דייקן ומפליא לעטר בסגנון הגותי שרווח במחצית השנייה של המאה הארבע־עשרה בצפון מזרח ספרד. העיטור העיקרי של עמודי־השטיח מקורו, עם זאת, במוטיבים של ערבסקות מוסלמיות, שבהם נעשה שימוש בספרד בכתבי־יד של הקוראן ובכתבי־יד מצוירים עבריים של התנ"ך בתקופות קדומות יותר. עמודי־השטיח המתארים את כלי המקדש — מקורם אף הוא במסורת מזרחית מוקדמת, שהייתה רווחת בספרד המוסלמית. סימוכין להנחה, שמקור כתב־חיד הוא בפרובנס (איזור שהיה בהשפעה ובחלקו בשלטון קטלני), אנו מוצאים בשימוש בניב הקטלני במילון הפרובנסלי־עברי. המוטיבים הצמחיים המופיעים בפינות העמודים הם עדות להשפעה האיטלקית, שהגיעה לפרובנס באמצע המאה הארבע־עשרה.

עמ' 182–183

שני עמודי־איור שלמים המתארים את כלי־המקדש. בעמוד שמימין נראית המנורה, על מלקחיה ומחתותיה. בעמוד משמאל נראים שולחן לחם־הפנים והכיור; מעל להם נראה מזבח העולה, ובצדם סירות, מזלגות, מטאטאים, יעים ומחתות, ומימין צנצנת המן; בשוליים נכתב "מדרש אלפא ביתא", חיבור דקדוקי העוסק בהשוואה בין התרגומים הארמיים של התנ"ך: תרגום ירושלמי לתרגום אונקלוס, עם פירושים בערבית.

ירושלים, אוסף ששון, כת"י 368

מפרט: קלף, 1056 עמודים (אין מספור של דפים), 21×26 ס"מ, נכתב בכתב ספרדי מרובע, 31 שורות בשני טורים בתנ"ך (עמ' 194–1056) ו־31–33 שורות לעמוד בשאר הטקסט בעמודים, 192–195. מבין 192 העמודים המעוטרים, 29 הם עמודי־שטיח (עמ' 42–71) ו־9 עמודי איור שלמים (עמ' 22, 23, 150, 154, 182–187). עיטורי שוליים של כריכה בת המאה השמונה־עשרה מעור אדום עם הטבעות מותחבות.

קולופון: עמ' 1–2: "אני אלישע ברבי אברהם בר' בנבנישתי ברבי אלישע המכונה קרשקש השלמתי זה הספר של ארבעה ועשרים, המכונה בפי ההמון מקדשייה וסיימתיה יום רביעי שלשה עשר יום לחדש כסליו של שנת חמשת אלפים ומאה וארבעים ושלוש לבריאת עולם (19.11.1382)... ואני אלישע הנזכר נולדתי יום ד' כ"ח בתמוז משנת ה' אלפים ושמונים וחמש (10.7.1325) וחייתי בן אחד וארבעים שנה כשהתחלתי זה הספר" (1366).

תולדות כתב־היד: במאה התשע־עשרה היה כתב־היד שייך למשפחת פרחי מדמשק וחלב ונשמר בידי הקונסול הבריטי בְּחלב החל ב־15 לאפריל 1908 עד אשר יימצאו בעליו. כיום הוא נמצא ברשות הרב סלימאן דוד ששון, היושב בירושלים.

ביבליוגרפיה: Sassoon, *Ohel David*, No. 368, I, pp. 6–14; Leveen, *Bible*, pp. 109–113, Pls. XXXIV–XXXVI; Weider, Sanctuary; Gutmann, *Manuscript*, p. 18, Fig. VIII

מהמימתי

לוח 17

"תנ"ך קְנִיקְוֹט הראשון"

תנ"ך עם מסורה ו"ספר מכלול" לר' דוד קמחי
לָה קורוּנְיָה, 1476

"תנ"ך קניקוט הראשון" הוא יצירת־מופת של האמנות הספרדית־יהודית בימי הביניים. הוא נכתב, נוקד ונמסר על־ידי משה בן יעקב אבן זַבָּרָה והושלם, לפי הקולופון (דף 438), ב־1476 בלה קורוניה, בשביל הבחור יצחק בן דון שלמה דִי בָּרָאגה. כתב־היד תוכנן ועוצב בממדיו ובתבנית עיטורו לפי "תנ"ך סרווירה" משנת 1300 (לוח 6). הציורים, לפי הקולופון של הצייר (דף 447, ציור 3), צוירו בידי יוסף אבן חיים, שעיצב את הקולופון באותיות זואומורפיות ואנתרופומורפיות הדומות לאלה של יוסף הצרפתי, הצייר של "תנ"ך סרווירה" (ציור 2).

ציורי "תנ"ך קניקוט הראשון" כוללים ארבעה־עשר עמודי־איור שלמים, שעשרה מהם עמודי־שטיח מעוטרים (שניים מהם משובצים בחלק הפנימי של הכריכה המקורית של כתב־היד). 27 עמודים בעלי מסגרת קשתות מעוטרות המקיפה את "ספר מכלול" של ר' דוד קמחי. בחלק העליון של הקשתות מצוירים בעלי־חיים רבים, עופות, דמויות גרוטסקיות ותיאורים דמיוניים מחיי החיות על רקע של קלף צבוע או טבעי. כמה מן התיאורים דומים לאלה של "תנ"ך סרווירה", כגון להקת התרנגולות שבחצר והנשר החוטף אפרוח (דף 7, ציורים 24, 25), ואילו אחרים מקוריים יותר, כגון צבא ארנבות צר על הזאב במבצרו (דף 443 הנראה כאן). שני עמודים ובהם תיאורים מסוגננים ביותר של כל כלי המקדש (דפים 120ב, 121) נמצאים בסוף החומש.

ב"תנ"ך קניקוט הראשון" אנו מוצאים כמה ציורי־טקסט שהם בבחינת חזרה על ציורי־טקסט שב"תנ"ך סרווירה". למשל, יונה מושלך הימה מן הספינה ונבלע בפי הדג (דף 304, ציורים 28, 29). דצייר של "תנ"ך קניקוט הראשון" כלל בו גם ציורים מקוריים, כגון תיאור דוד המלך בזקנותו, יושב על כס מלכותו, בראש ספר מלבים א (דף 185). סימני הפרשות מעוטרים אף הם, יותר מאשר ב"תנ"ך סרווירה", בדמויות של בעלי־חיים, ברמויות גרוטסקיות ובציורי־טקסט, כגון שני שבויים קשורים זה מול זה כעיטור לפרשת משפטים, העוסקת בדיני עבד עברי (שמות כא: א; דף 47); פרה אדומה כעיטור לפרשת חקת (במדבר יט, דף 388). ובלעם המחזיק בידו אצטרולב כעיטור לפרשת בלק (במדבר כב, דף 90). המסורה הגדולה כתובה במיקרוגרפיה מעל לטקסט ומתחתיו לעתים בצורות עיטוריות. חלק מן הציורים, שאינם מופיעים ב"תנ"ך סרווירה", שאב יוסף אבן חיים ממקורות ספרדיים בני תקופתו. שילה אֶדְמוֹנְדְס הראתה במחקרה שחלק מן הציפורים שבעיטורי הפרשיות נלקח מקלפי־משחק בני התקופה, שנעשו על־ידי אמן הידוע בשם "אמן כוחן של הנשים". אפשר שגם דוד המלך בזקנותו הוא דמות הלקוחה מקלפי־המשחק.

סגנונו של יוסף אבן חיים הוא ארכאי במקצת. דמויות האדם ובעלי־החיים שהוא מצייר הן עיטוריות ומסוגננות ביותר, כמעט ללא הבעות־פנים. הצבעים מודגשים בדיו שחורה או אדומה. יסודות ארכאיים אחרים הם עמודי־השטיח בעלי תשלובות ערבסקיות וכן אותיות זואומורפיות ואנתרופומורפיות, דמויות דרקונים ודמויות גרוטסקיות. היסודות הסגנוניים בני התקופה של סוף המאה החמש־עשרה, האופייניים לסגנון הגותי המאוחר, הם התשלובות הצמחיות הססגוניות ומלאכת הפיליגרן המורכבת והעשירה, המשמשת רקע בעמודי־האיור השלמים ומופיעה בעיטורי נוצה במסגרות.

דף 443
בעמוד מסגרת קשתית כפולה לטקסט של "ספר מכלול" לר' דוד קמחי ובראשה ציור המתאר צבא ארנבות צר על זאב במבצרו.

OXFORD, BODLEIAN LIBRARY, KENN. 1

מפרט: קלף, 447 דפים ממוספרים + 9 דפים ריקים ולא ממוספרים, 23×29.5 ס"מ. נכתב בכתב ספרדי מרובע, 30 שורות בשני טורים. ב"ספר מכלול" — 22 שורות בשני טורים. ארבעים עמודי־איור שלמים, הכוללים 27 עמודים בעלי מסגרת מעוטרת ומצוירת (דפים 2ב, 28ב, 433ב, 444), שני עמודים ובהם תיאור כלי המקדש (דפים 120ב, 121), עשרה עמודי־שטיח מעוטרים (דפים 120, 122, 123, 317ב, 318, 352, 438), מהם שניים מגולפים צמודים לכריכה הפנימית וקולופון הצייר (דף 447). ציורי־טקסט רבים, בעיקר כסימני פרשות בחומש. כריכת עור חומה, מעוטרת בהטבעה עיוורת של עיטורים גיאומטריים על לוחות־עץ, בת המאה החמש־עשרה, עשויה כתיבה הנפתחת מלמעלה.

קולופון הסופר: דף 438: "אני משה ב"ר יעקב ן' זברה הסופר... כתבתי ונקדתי ומסרתי והגהתי אלה ארבעה ועשרים ספרים בקובץ אחד וסימתי אותו ביום רביעי א"ב ימים לחדש אב שנת והביאותים אל הר קדשי לפרט האלף הששי (24.7.1476) בכאן במתא לה קרוניא... לבחור הנחמד יצחק בן כבוד היקר דון שלמה די בדאגה".

קולופון הצייר: דף 447 (ציור 3): "אני יוסף אבן חיים זה הספר ציירתי והשלמתי".

תולדות כתב־היד: כתב־היד נקנה בשנת 1771 על־ידי חבר הנאמנים של ספריית רדקליף (Radcliffe) באוניברסיטת אוקספורד על־פי הצעת הספרן של ספריית רדקליף, ד"ר ב' קניקוט. הוא הועבר לספריית הבודליאנה יחד עם כל שאר האוסף הלא־מדעי של ספריית רדקליף בשנת 1872.

ביבליוגרפיה: Neubauer, No. 2322; Wischnitzer, Joseph Ibn Hayyim; Leveen, *Bible*, pp. 114–117, Pls. XXXIX–XLI and frontispiece; Roth, *Kennicott, Sefarad*, 1952; Roth, *Kennicott, Bodleian*, 1957; Roth, Additional Note, 1961; Metzger, T., La poule; Edmonds, Ibn Hayyim; Narkiss, *British Isles*, I, pp. 153–160, Figs. 441–486; Narkiss and Cohen-Mushlin, *Kennicott Bible*

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 151

לוח 18

"מורה נבוכים של קופנהגן"

"מורה נבוכים" לר' משה בן מיימון (הרמב"ם) בתרגומו של שמואל בן יהודה אבן תיבון עם הקדמה וביאור המלים הקשות שחיבר המתרגם. ברצלונה, 1348

הרמב"ם כתב את חיבורו הפילוסופי־דתי "מורה נבוכים" בערבית. תרגומו הנפוץ ביותר לעברית נעשה בידי ר' שמואל בן יהודה אבן תיבון, שהוסיף הקדמה המפרטת את קשיי תרגום הספר לעברית ומילון של מלים זרות ונדירות שבטקסט. מאז היו תוספות אלו לחלק בלתי־נפרד מהטקסט של "מורה נבוכים" לרמב"ם, והם הובאו גם בכתב־היד שלפנינו (דפים 317–351). רק עותקים מצוירים ספורים של מורה נבוכים שרדו לנו. העיטור העיקרי מופיע ברובו בפתיחת כל אחד משלושת חלקי הספר; עיטורים קטנים יותר מצויים בראשית כל פרק. כתב־היד של קופנהגן המובא כאן הוא מיוחד־במינו, בהיותו בעל אילוסטרציות של ממש ולא רק עיטורים. בראשית החלק הראשון (דף 23ב) נמצאים שני ציורים שצבעיהם דהו. באחד נראה הסופר המגיש את כתב־היד הגמור למזמין העבודה, ובשני נראה מלמד העומד לפני תלמידיו. הדף המאויר הפותח את חלקו השני של כתב־היד המופיע כאן, מתאר את חכמי־המדע ובתוכם אסטרולוג, הדנים בחוקי הטבע (דף 114). בראשית החלק השלישי אנו מוצאים את תיאור ארבע החיות שנראו ליחזקאל הנביא בחזונו (פרק א) באילוסטרציה לדיון בנסתרות ובתורת הסוד. ארבע החיות דומות כאן לארבעת סמלי האבנגליסטים באמנות הנוצרית: אדם מכונף, אריה, שור ונשר. בעמודי הטקסט מופיעים בשוליים ציורים זעירים רובם של חיות, עופות וחלקי גוף, שבחלקם הם אילוסטרציה לטקסט.

הציור בכתב־יד זה קרוב באיקונוגרפיה שלו ובסגנונו לציורים שבקבוצת כתבי־יד עבריים ולטיניים מקטלוניה מאמצע המאה הארבע־עשרה. מבין אלה כתב־היד של קופנהגן הוא היחיד שיש בו אזכור מקום ותאריך כתיבתו. דמיונו לכתבי־היד האחרים שבקבוצה קטלנית זו הוא שהניע את החוקר מילֶדְר מיס לשייך את הקבוצה כולה לאסכולה שיש לה מיקום ותיארוך, ולייחס אותה לאמן שאותו כינה בשם "האמן של מרקוס הקדוש", בעקבות טריפטיכון המתאר את מרקוס הקדוש, הנמצא כיום בספריית פִּיֶרְפוֹנְט מוֹרְגָן שבניו־יורק. החוקר רפאל אדלמן סבור, שהסופר שכתב את כתב־היד מקופנהגן, לוי בן יצחק פִּיגו קארו (אולי Hijo Caro ממשפחת קָארוֹ מסַלַמַנְקָה), הוא שצייר את כל קבוצת כתבי־היד, כולל הלטיניים שבהם.

דף 114

אסטרולוג מחזיק אצטרולב ודן בחוקי־הטבע ובתכונות־האל עם עמיתיו הפילוסופים. אילוסטרציה לחלק השני של "מורה נבוכים" לרמב"ם.

COPENHAGEN, DET KONGELIGE BIBLIOTEK, COD. HEB. 37

מפרט: קלף, 352 דפים, 19.5×13.5 ס"מ. נכתב בכתב ספרדי רהוט, 32 שורות לעמוד. ציור־טקסט בכל אחד מחלקי הספר (דפים 23ב, 114) מוקפים בתשלובות צמחיות, לוחיות מלוות־פתיחה רבות ועמודים מעוטרים בפרקים רבים של הספר.

קולופון: בדף 316: "אני לוי בן יצחק פיגו קארו מארץ שלמנקה כתבתי ספר זה הנקרא מורה הנבוכים אשר עשה משה לעיני כל ישראל למשכיל הנכבד הרופא ר' מנחם בצלאל וכתבתיו פה בברצלונה, וסיימתיו בשנת מאה ושמונה לפרט האלף השישי" (1347–1348).

תולדות כתב־היד: כתב־היד הובא מספרד לאיטליה, כנראה בעת גירוש יהודי ספרד ב־1492. הוא צונזר לראשונה במנטובה בשנת 1597, ושנית בשנת 1619. בסוף המאה השבע־עשרה נקנה כתב־היד על־ידי התיאולוג הדני יוהנס בַּרתולין (Johannes Bartholin; 1665–1731), שנתן אותו במתנה לפרדריק רוסטגַרד (Frederik Rostgaard; 1671–1745). אחרי־כן עבר כתב־היד לבעלותו של אספן־הספרים הדני הגדול, הרוזן Christian Danneskiold Samsoe ואחרי מותו של זה האחרון נרכש כתב־היד על־ידי הספרייה המלכותית הדנית ב־1732.

ביבליוגרפיה: Meiss, Catalonia; Wormald, Copenhagen; Edelmann, Copenhagen Maimonides; *Synagoga*, Recklinghausen, No. B. 51; Frankfort, No. 149; Edelmann, *Denmark* No. 1

אלאם שר מבטיאלם

מצותיך

נלהביאה שנתנו לו למשה בסיני בפירוש נתנו שמע
ואתנילך את לוחות האבן והתורה והמצוה אשר כתבתי
הורה שכתב ומצוה זו פירושה ועונו לעשות התורה
על פי המצוה ומצוה זו היא הנקראת תורה שבעל פה
כלומר התורה שכתב משה רבנו קודם שמיתת בכתב ידו
ונתן ספר לבני שבט ושבט וספר אחד נתנו בארון
ליד שנאלקוח את ספר התורה וגו׳ והמצוה שהוא
פירוש התורה לא כתבה אלא בעזרה לזקנים
וליהושע ולשאר בני ישראל שנאמר את כל הדבר
אשר אנכי מצוה אתכם אותו שמרו לעשות וגו׳
ומפני מה נקראת תורה שבעל פה ואין שלא נכתבה
תורה שבעל פה לכתחלה משה רבנו כשלמד בבתי דינו
לשבעים זקנים ואלעזר ופינחס ויהושע שלשתם
קבלו ממשה וליהושע שמואל תלמידו של משה
ירבו מסרו לתורה שבעל פה ומצוה עליהם ובן יהושע
למד כל מי שהיה זקנים ירבו קבלו מיהושע
וקבלו עליהן זקנים ופינחס שמואל קבל כל מי שהיה
בית דינו ודוד קבל משמואל ובית דינו ואחיה
השילוני מיוצא מן מדרש ההוליה ישמע במשה
רבנו והיה קטן בימי משה והוא קבל מיחזור ובית דינו
אליהו קבל מאחיה השילוני ובית דינו ואלישע קבל
מאליהו ובית דינו ויהוידע הכהן קבל מאלישע ובית
דינו וזכריה קבל מיהוידע ובית דינו ויהושע קבל
מזכריה ובית דינו ועמוס קבל מיהושע ובית דינו
וישעיה קבל מעמוס ובית דינו ומיכה קבל מישעיה
ובית דינו ויואל קבל ממיכה ובית דינו ונחום קבל
מיואל ובית דינו וחבקוק קבל מנחום ובית דינו
וצפניה קבל מחבקוק ובית דינו ויחזקיה קבל מצפניה
ובית דינו וברוך בן נריה קבל מיחזקיה ובית דינו ועזריא
ובית דינו קבלו מברוך ובית דינו בית דינו של עזריא
הם הנקראים אנשי כנסת הגדולה והם חגי
זכריה מלאכי ודניאל וחנניה ומישאל ועזריה ונחמיה בן
חכליה ומרדכי בלשן וזרובבל ורבה הכהנים עמהם
עשרים וכ״ח מאה ועשרים זקנים האחרונים הם הוא

לוח 19

"משנה תורה מליסבון"

"משנה תורה" לרמב"ם
ליסבון, 1472

בספרו "משנה תורה" סידר הרמב"ם את כל ההלכות, הדינים והמנהגים שביהדות בסדר שיטתי וחילקם לארבעה־עשר ספרים, כמניין "י"ד החזקה" (על־פי הפסוק "וּלְכֹל הַיָּד הַחֲזָקָה וּלְכֹל הַמּוֹרָא הַגָּדוֹל אֲשֶׁר עָשָׂה מֹשֶׁה לְעֵינֵי כָּל יִשְׂרָאֵל", דברים לד: יב). בדרך כלל מעוטר ספר זה רק במבואות, בעמודי־הפתיחה של י"ד הספרים ובקולופון. העיטור ב"משנה תורה מליסבון" אופייני בסגנונו לכתבי־היד המצוירים מפורטוגל בסוף המאה החמש־עשרה. השוליים המעוטרים הרחבים, המקיפים את כל הטקסט, כוללים סוגים שונים של תשלובות צמחיות ובתוכן בעלי־היים, עופות, דרקונים ודמויות גרוטסקיות. מלות־הפתיחה ופסוקי־הפתיחה בכל ספר כתובים מעל לשני טורי־הטקסט בזהב על רקע עבודת־פיליגרן עדינה בארגמן ובאדום ובצורות שונות. כתבי־היד הפורטוגליים האחרים המצוירים באותו סגנון — רובם כתבי־יד של ספר התנ"ך. את סגנון העיטורים יש להשוות עם אלה של "תנ"ך ליסבון" מ־1482 (לוח 20).

עיטורי השוליים המרשימים ביותר הם בעלי עלים בשרניים, ססגוניים, וביניהם טווסים פרושי־זנב, אריות מרימים את בפותיהם כלפי מעלה, דרקונים ארוכי־צוואר שתשלובות־עלים יוצאות מלועם, עציצי־פרחים וכדים. בשוליים התחתונים של דף הפתיחה לספר העשירי (כרך ב, דף 189ב) נראים שני כלבים רובצים בעלי ראשי אדם — אחד מזוקן והשני מגולח למשעי. הקולופון (כרך ב, דף 424ב) ממוסגר בצורה דומה, ואילו דף השער (כרך א, דף 2) ממוסגר בתשלובות גיאומטריות המוקפות במיקרוגרפיה. לפי הקולופון נכתב כתב־היד ב־1472, אך אין בו ציון המקום. על־פי סגנון העיטור בלבד אפשר להניח שכתב־היד נכתב וצויר בפורטוגל, כנראה בליסבון.

דף 12
דף־פתיחה מעוטר כהקדמה ל"משנה תורה".

LONDON, BRITISH LIBRARY, HARLEY 5698–5699

מפרט: קלף, שני כרכים, 301 ו־435 דפים. 33.5×24.7 ס"מ. נכתב בכתב ספרדי מרובע, 36 שורות בשני טורים. תשעה־עשר דפי־עיטור ממוסגרים במלואם בפתיחות לספרים (כרך א, דפים 31ב, 63ב, 106ב, 197ב, 252; כרך ב, דפים 2ב, 34ב, 94ב, 161ב, 189ב, 277ב, 313ב, 355ב, 397ב) ובהקדמות (כרך א, דפים 11ב, 12ב, 13ב), בעמוד השער (דף 2) ובקולופון (כרך ב, דף 434ב).

קולופון: כרך ב, דף 434ב: "אנא זעירא דמן חבריא שלמה אלזוק הסופר כתבתי זה הספר הנותן אמרי שפר... ואני כתבתיו לאיש חמודות... יוסף בן דוד בן שלמה בן הרב הנכבד ונעלה דוד בן גדליה הזקן ן' יחיא... ונגמר באלף הששי ליצירה שנת זֹכֹרֹה אלהי לטובה".

תולדות כתב־היד: כתב־היד היה באיטליה בסוף המאה השש־עשרה ובתחילת המאה השבע־עשרה, וצנזורים רבים מארץ זו חתמו עליו. הוא היה בבעלות ברנרד מוּלֵד (Mould) בסְמִירְנָה (Smyrna) ב־1724. ממנו עבר לאוסף סר רוברט הַרְלִי (Harley), ונרכש על־ידי הספרייה הבריטית ב־1753 מרוזנת אוקספורד ומורטימר ומדוכסית פורטלנד, אלמנתו ובתו של סר רוברט. ספר "משנה תורה" זה, בעל שני הכרכים, היה ללא ספק היפה שבכל 130 כתבי־היד העבריים שהיו באוסף הלורד הרלי.

ביבליוגרפיה: Margoliouth, Nos. 486–487, II, pp. 102–104; Dominguez-Bordona, *Ars Hispaniae*, XVIII, Fig. 139; Sed-Rajna, *Lisbonne*, Nos. 1, 12, pp. 20–23, 52–53, Pls. I–VI; Metzger, T., *Lisbonne*, No. I, pp. 25–32, Pl. I; Narkiss, *British Isles*, I, pp. 139–141, Figs. 394–403; נרקיס, "משנה תורה", עמ' 298.

אוצרות התורה
אוצרות השות

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 155

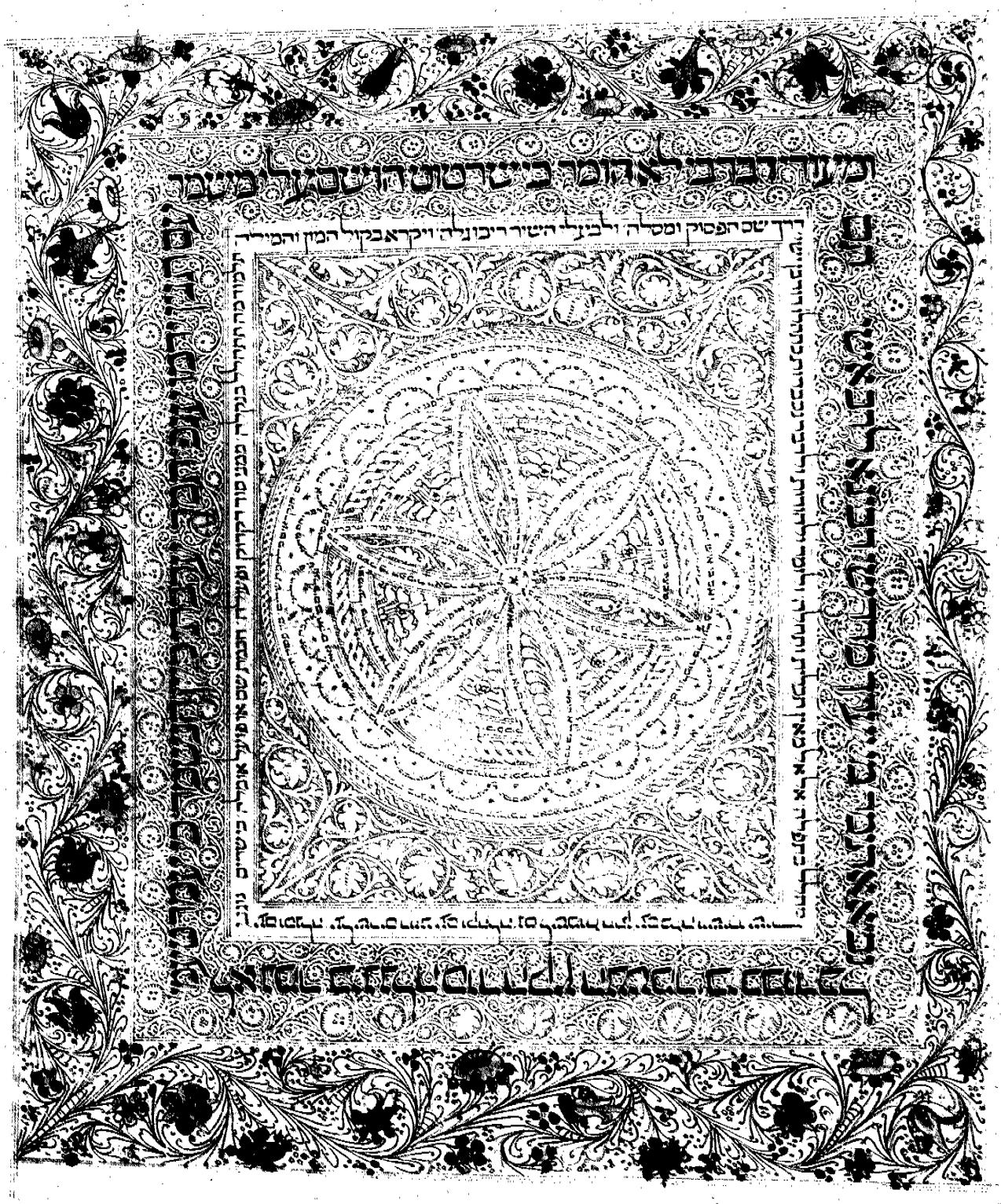

לוח 20

"תנ"ך ליסבון"

תנ"ך עם מסורה גדולה וקטנה וחיבורו הלשוני של בן אשר "דקדוקי הטעמים"; לוחות שינוי־נוסח של המסורה; רשימת תרי"ג המצוות כפי שהן מופיעות בפרשות שבחומש; שיר אלגורי על הניגודים שבין התנ"ך והתלמוד.
ליסבון, 1482

ספר תנ"ך זה נכתב בשלושה כרכים, בידי שמואל הסופר אבן מוסא, במשך שלוש שנים לפחות, והסתיים בליסבון ב־1482. ספר תנ"ך זה הוא אחד מכתבי־היד המעוטרים ביותר באסכולה הליסבונית, אך אין בו כלל ציורי־טקסט. בראש כל כרך ובסופו יש שלושה עמודים שלמים מעוטרים, ולעתים נמצאים עמודים מעוטרים נוספים בתוך הכרך. העיטורים הם עמודי־שטיח או טקסטים נוספים, ממוסגרים במסגרות מרובעות רחבות, המקיפות זו את זו. בדרך כלל יש מסגרת פנימית של כתב מונומנטלי, כתוב על רקע תשלובות מלאכת פיליגרן עדינה באדום ובארגמן, מסגרת אמצעית של כתב דק יותר על רקע הקלף, ומסגרת חיצונית עבה של תשלובות צמחיות שונות. התשלובות במסגרת החיצונית — יש שהן צבעוניות ובשרניות, משתרגות סביב צירים מרכזיים ובתוכן בעלי־חיים, עופות, טווסים, ינשופים, דרקונים וקנקנים; ויש שהן דקיקות ומתפצלות, לעתים בצבע זהב על רקע הקלף או על רקע צבעוני, משולבות בפרחים צבעוניים קטנים ונקודות זהב. סוג זה של עיטור־מסגרות אופייני לאסכולה הפורטוגלית בסוף המאה החמש־עשרה, ואפשר למצאו בכתבי־יד פורטוגליים רבים אחרים. העמוד המובא כאן הוא עמוד־שטיח טיפוסי, מעוטר ברוזטה בתוך עיגול עשויים במיקרוגרפיה, על רקע של תשלובות של רישום ופיליגרן עשויים בעט. שלוש המסגרות האופייניות שבעמוד זה ערוכות בסדר הפוך.

הלוחיות למלות־הפתיחה בחלק הטקסט בכל ספר כתובות בזהב על רקע פיליגרן במסגרת זהב עם תשלובות צבעוניות, משתרגות מכל צד. כל אחת מחמישים וארבע הפרשות שבתורה מסומנות במלה "פרש"(ה), הכתובה והממוסגרת בזהב ממורט והמוקפת בשריגים רשומים בעט, מוארכים ודקיקים, בצורות שונות, ובהם פרחים קטנים, ססגוניים וזהובים.

כרך ב, דף 185
עמוד שטיח מערב במיקרוגרפיה, שתוכנו חלק משיר אלגורי על הניגודים בין התנ"ך לתלמוד, וממוסגר במסגרת רחבה ומעוטרת.

LONDON, BRITISH LIBRARY, OR. 2626, 2627, 2628

מפרט: קלף, שלושה כרכים בני 184, 273 ו־286 דפים, 24×30.5 ס"מ. נכתב בכתב ספרדי מרובע, 26 שורות בשני טורים. שמונים ושניים עמודים מעוטרים במסגרות מצוירות רחבות, המקיפות את החיבורים הנוספים (כרך א, דפים 21ב–22ב, 179–184ב, כרך ב, דפים 134–135ב, 178–185). פתיחת כל ספר והקולופון (כרך ג, דף 186) ממוסגרים אף הם בדרך דומה. הכריכות המזרחיות, שבהם היו כרוכים שלושת הכרכים, כאשר הגיעו לספרייה הבריטית, הוחלפו בכריכות עור מודרניות, ירוקות עם הטבעות זהב.

קולופון: כרך ב, דף 185ב: "אני שמואל הסופר בר' שמואל ן' מוסא נ"ע [נוחו עדן] כתבתי אלו ארבעה ועשרים בעזרת יושב הכרובים במאמר הגביר הנחמד... ר' יוסף בן כבוד ר' יהודה המכונה אל חכים... וסימתיו בחדש בסלו יום ששי ערב שבת בין השמשות שנת חמשת אלפים ומאתיים וארבעים ושלשה לבריאת עולם (10.12.1482–12.11) במדינת לִישְׁבּוֹאָה ישע יקרב".

תולדות כתב־היד: נרכש בידי הספרייה הבריטית מבנימין כהן מבוכרה, 17.11.1882.

ביבליוגרפיה: Ginsburg, A Manuscript, p. 404; Ginsburg, *Massoretico-Critical*, No. 48, pp. 707–714; Margoliouth, No. 62, I, pp. 33–35; Leveen, p. 184; Leveen, *Bible*, pp. 113f., Pls. XXXVI–XXXVIII, Sed-Rajna, *Lisbonne*, No. 2, pp. 24–29, Pls. VII–XVI; Metzger, I, *Lisbonne*, No. 2, pp. 33–48, Pls. II, III, XXXVII; Narkiss, *British Isles*, I, pp. 141–144, Figs. 404–419

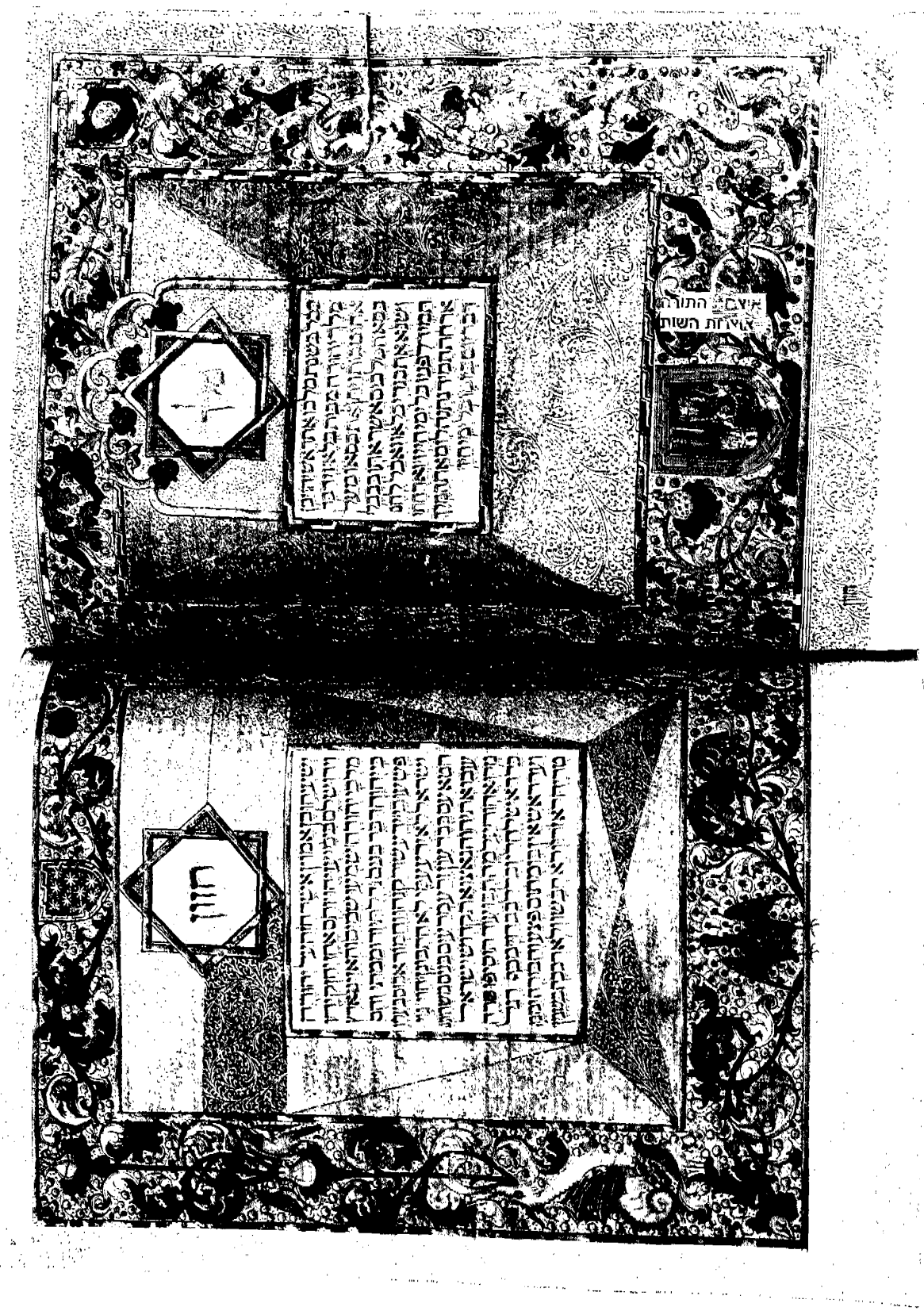

לוח 21

"תנ"ך החברה הספרדית"

תנ"ך עם מסורה גדולה וקטנה, לוחות שינויי־נוסח של המסורה וחיבורים לשוניים אחרים
ליסבון (?), סוף המאה החמש־עשרה

כתב־יד זה של ספר התנ"ך הוא מן המפוארים שנוצרו באסכולה הפורטוגלית. העיטורים כוללים מסגרות רחבות, המקיפות את הטקסטים הנוספים ואת דפי הפתיחה והסיום של כל ספרי התנ"ך. רוב עיטורי המסגרת אופייניים לאסכולת כתבי־היד הפורטוגליים המצוירים מסוף המאה החמש־עשרה. עיטורי המסגרת מגוונים, החל בתשלובות צמחיות צבעוניות ובתוכן ציפורים, בעלי־חיים ודמויות גרוטסקיות וכלה בשריגים דקיקים ועדינים על רקע אחיד או צבעוני. הטווס פרוש־הזנב האופייני, הינשופים האפורים, ציפורים ססגוניות ארוכות־זנב ודרקונים מכונפים, היורקים תשלובות צמחיות מלועיהם — כל אלה מצויים בשני העמודים המובאים כאן.

בבואנו לקבוע את זהותו של כתב־היד נוכל להסתמך רק על סגנון העיטור שבו, הואיל והוא חסר קולופון או עדויות אחרות ביחס למוצאו. נוסף על מגיני האבירים הרבים המצויים בכתב־היד נמצאים בו גם דגמי מלכויות ספרד השונים: האריה המזנק של ממלכת ליאון, המבצר בעל שלושת המגדלים של ממלכת קסטיליה והרצועות הירוקות והאדומות הבאות לסירוגין של ממלכת ארגון (עמ' 288). דגם משולב כזה נוצר רק לאחר נישואי פרדיננד מלך ארגון לאיזבלה מלכת קסטיליה ב־1469. אפשר, שעיטור כתב־היד החל בספרד לפני גירוש היהודים ב־1492 והושלם בפורטוגל. מָגִיני־האבירים האחרים שבכתב היד אינם כנראה דְּגָמֶיהן של מלכויות או משפחות מסוימות; ברובם נראים השמש, הירח, הכוכבים, נשר דו־ראשי ואריות מזנקים.

עמ' 288—289

שני עמודים מעוטרים ובהם סוף ספר מלכים ב וראשית ספר ישעיהו. המגן שבעמוד הימני מלמטה הוא דְּגָמָם המשולב של ממלכות ליאון, קסטיליה וארגון. בפינה הימנית העליונה של אותו עמוד נראה מגן ובו הירח (פני אדם חובש כובע־ליצן) ובעמוד ממול — כוכבים על רקע כחול.

NEW YORK, THE HISPANIC SOCIETY OF AMERICA, MS. B. 241

מפרט: קלף, V + 585 + IV עמודים, 22×28 ס"מ. נכתב בכתב ספרדי מרובע, 26 שורות בשני טורים. עמודים מעוטרים וממוסגרים של הטקסטים הנוספים (שבעה בסך הכול) ובפתיחת ספרי התנ"ך ובסיומם. אילוסטרציה אחת המשתרעת על־פני עמוד שלם, של המנורה (עמ' 7); לוחיות מלות־פתיחה בכל הספרים וסימני פרשות.

תולדות כתב־היד: כתב־היד היה בבעלות יעקב קוּרִיאל (Curiel), לשעבר דוּאַרְטֶה נוּנֶיז דָּה קוֹסְטָה (Duarte Nunez da Costa) בפיזה ב־1718. הוא היה חלק מספריית דוד הֶנְרִיקֶז דה קֶסְטְרוֹ (Henriques da Castro) ונרכש ב־1899 לאחר מותו על־ידי המרקיז דה חֶרֶס דה לוֹס קַבַּלֶרוֹס (Jerez de los Caballeros). "החברה ההיספנית של אמריקה" רכשה אותו ב־1910.

ביבליוגרפיה: *Henriques de Castro Sale*, lot 475, pp. 44–48; Sed-Rajna, *Lisbonne*, No. 16, pp. 66–69, Pls. LI–LIII; Metzger, T., *Lisbonne*, No. 16, pp. 102–109, Pl. XVIII.

לוח 22

"הגדת־הדרקונים"

חלקי סידור תפילה לפסח ולסוכות והגדה
צרפת, המאה השלוש־עשרה

במקורו היה כתב־יד קטן זה כנראה חלק מסידור־תפילה שלם יותר. הואיל וכמה קטעי תפילות לפסח ולסוכות נשמרו כחלק ממנו והם כתובים באותו כתב. כתבי־יד בודדים של הגדות מצוירות מן המאה השלוש־עשרה הם נדירים ביותר, ולמעשה אין גם חרבה כאלו שהם חלק מסידור־תפילה. תכנית האיור שב"הגדת־הדרקונים", המעוטרת בדרקונים רבים ובגרוטסקות אחרות, כוללת ציורי תנ"ך, מנהגים וטקס, שהפכו להיות לתכנית המקובלת ביותר בכתבי־יד אשכנזיים במאות הארבע־עשרה והחמש־עשרה. הואיל וסגנון הציור כאן גס במקצת, אפשר להניח, שהצייר הבלתי מיומן לא המציא את תכנית האיור, אלא התבסס על מודל שהיה מקובל כבר במאה השלוש־עשרה. בין האילוסטרציות שב"הגדת־הדרקונים" נמצאים דמויותיהם של החכמים הנזכרים בהגדה, כמו רבי יוסי (דף 231) ורבי עקיבא (דף 234ב); ידיים אוחזות במצה (דף 39) ומרור (דף 40); ושה הפסח, הנראה כאיל הנאחז בסבך (דף 39ב). ציורי הטקס והמנהגים מתארים אנשים הקוראים בהגדה בליל הסדר (בדפים 4, 24ב, 6, 26ב, 8, 29ב, 10, 44). בין האילוסטרציות התנ"כיות נראים תיאורי עבודת הפרך של בני ישראל במצרים (דפים 25ב, 26); כמה מעשר מכות מצרים (דפים 27ב, 28); ותיאור פרייתם ורבייתם המופלאה של בני ישראל במצרים, שמסמלת אותה אישה היולדת שישה מכרס אחת (דף 23ב), לקיים מה שנאמר במדרש (שמות רבה) א: ו) על שמות א: ז: "וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל פָּרוּ וַיִּשְׁרְצוּ וַיִּרְבּוּ וַיַּעַצְמוּ בִּמְאֹד מְאֹד וַתִּמָּלֵא הָאָרֶץ אֹתָם": ששת הפעלים ותוארי הפועל שבפסוק זה (פרו, וישרצו, וירבו, ויעצמו, במאד, מאד) מורים על כך שבל אישה ילדה שישה בבת אחת.

הדמויות והעצמים מצוירים בסגנון גס ומסוגנן, צבועים בצבעי־מים ללא הארות או הצללות ומוגדרים בקווי־מתאר שחורים. הבעות־הפנים הפשוטות, עם העיניים מלוכסנות־המבט, אינן מסייעות לקביעת סגנונו האמנותי של כתב־היד. רק סגנון הכתב ונוסח הכתוב מעידים על כך שכתב־היד הוא ממוצא צרפתי ומן המאה השלוש־עשרה.

דפים 23ב–24

אילוסטרציות תנ"כיות להגדה בשולי העמודים. בעמוד הימני נראית אישה יולדת שישה מכרס אחת, לפי המדרש ופירוש רש"י לשמות א: ז. בעמוד השמאלי נראה איש מצרי מכה איש עברי השוכב על הארץ. המלה "ארור" כתובה ליד המצרי, והמלה "ברוך" — ליד העברי.

HAMBURG, STAATS-UND UNIVERSITAETSBIBLIOTHEK, COD. HEB. 155

מפרט: קלף, I+116 עמודים, 13.8×18.7 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 7 שורות לעמוד. עיטורים צבעוניים בשולי רבים מן העמודים, חלקם ציורי־טקסט ואחרים עיטוריים ובהם דמויות גרוטסקיות ודרקונים רבים.

ביבליוגרפיה: Steinschneider, *Hamburg*, No. 91, p. 39

אוצרות התורה
אוצרות השות

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 161

זה שלמה המלך העשה משפט משתי נשים

זה המעדה ואהדן הנתן שמן בנירות"

לוח 23

"ספר המכלול של לונדון"

מכלול שבתיכו ספר התנ"ך, סידור תפילות, ספרי דינים ומנהגים וחיבורים הדנים בלשון, באסטרונומיה, בהיסטוריה, בחכמת הסוד, בדיני הלוח העברי ועיבור השנים, וחיבורים אחרים.
צפון־מזרח צרפת, 1280 לערך

ספר קטן־מידות ורב־עמודים זה כולל בתוכו נושאים במגוון רחב בטקסטים, באילוסטרציות ובעיטור. "ספר המכלול של לונדון" הוא אחד מכתבי־היד העבריים האשכנזיים העשירים והמפוארים ביותר בציורים שנוצרו במאה השלוש־עשרה. החלק החשוב ביותר של הציורים הוא ארבע סדרות של איורים המשתרעים על־פני עמוד שלם, רובם מתארים חיי אישים ואירועים הלקוחים מן המקרא, ומיעוטם — את אחרית הימים וגאולת עם ישראל לעתיד לבוא. רוב עמודי האיור נחלקים לשניים לרוחבם, ואחד נחלק לאורכו (דף 119). שניים מן הדפים שבסדרה השנייה (259, 260) מוקפים בטקסטים בשוליים ומעידים על כך שהציורים שבהם תוכננו מלכתחילה באופן שיהוו חלק מכתב־היד. רבים מן האיורים שבסדרות השלישית והרביעית מופיעים במדליונים וממוסגרים בפס זהב מלא. לרוב האיורים יש כותרות בעברית, שחלקן נוספו אולי בתקופה מאוחרת יותר.

בהעדר קולופון מלא אפשר לקבוע את תאריך כתב־היד לפי לוחות־השנה המופיעים בטקסט (בדף 444 נמצא מולד הירח בשנים 1280–1296; בדף 536ב יש לוח שנה כללי לשנים 1267–1370; ובדפים 543–545ב מופיע לוח שנה מפורט לשנים 1278–1311) שנכתבו בידי הסופר המקורי של כתב־היד. בדפים 534ב–535 נמצאת קינה שחיבר הסופר המקורי של כתב־היד — בנימין — על ר' שמעון ממֶץ, שנהרג על קידוש השם במֶץ ב־1276. הכללת "ספר מצוות קטן" (סמ"ק) שחובר בידי ר' יצחק מקוּרְבֵּייל (Courbeil) ב־1278 (בדפים 546ב–640) מעידה על כך שתאריכו של כתב־היד קרוב יותר ל־1280. בדף 252 מזכיר הסופר את שמו של רבי יחיאל מפריס (חותנו של רבי יצחק מקוּרְבֵּייל), שמת בעכו ב־1286, כאדם שעודנו בחיים ("ואני הכותב שמעתי מפי הרב יחיאל מפָּריטש"). כתב־היד נכתב אפוא לפני 1286. בדף 242 נזכר רבי חזקיה מטָרוֹאָה בן מנוח — מחבר "ספר חִזקוני", שהוא פירוש לתורה ברוח הקבלה — כמיודעו של הסופר, ודבר זה מרמז אולי על מוצאו הבורגונדי של בנימין, הסופר של כתב־היד, אולי מן העיר טְרוֹאָה (טְרוֹיש, Troyes). הזכרת אחת התקנות מן המאה השתים־עשרה שתיקנו רבני הערים טרויש, אוֹכֶּסֶר (Auxerre) וסֶנס (Sens) — שלושתן ערים על גבול שמפניה ובורגונדיה — היא עדות אפשרית נוספת למוצאו של כתב־היד.

סגנון עמודי האיור השלמים מעיד על כך שהם צוירו בידי ציירים אחדים, והסדרה הרביעית ודאי נוספה בתאריך מאוחר יותר, עד לרבע הראשון של המאה הארבע־עשרה. הציורים בשלוש הסדרות הראשונות של עמודי האיור השלמים דומים בסגנונם ובצבעיהם לעיטורים שנעשו בטקסט. כולם מצוירים בצבעי כחול עמוק, מגנטה, ורוד וכתום בתוספת ירוק וזהב, על רקע של מעוינים ומשבצות במגנטה, בכחול ובזהב ממורט. ד"ר גבריאל סֶד־רַיינָה קבעה לאחרונה, שלמרות ההבדל שבין הציירים השונים, אפשר לראות בעיר אַמְיֶן (Amiens) שבפִּיקַרְדִי (Piccardi) בצפון צרפת את המקור לסגנונם של רוב הציורים.

דף 114 ודף 518

שני עמודי איור שלמים. למעלה: "זה שלמה המלך העושה משפט משתי נשים" (דף 518). למטה: "זה המנורה ואהרן הנותן שמן בנירות" (דף 114).

LONDON, BRITISH LIBRARY, ADD. 11639

מפרט: קלף, 747 עמודים (דפים ללא מספור העוקבים את הדפים 515, 739, דף אחד העוקב את דף 175, 2 דפים העוקבים את דף 515, ו־3 העוקבים את דף 716 נחתכו מכתב־היד), 12×15.7 ס"מ. הטקסט העיקרי נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 27–32 שורות בטור אחד או בשני טורים; חיבורים אחרים נכתבו בכתב קטן יותר בשוליים החיצוניים, הפנימיים והתחתונים. ארבעים ואחד דפי־איור שלמים בארבע סדרות, המתארים נושאים תנ"כיים, אסכטולוגיים וסמליים (דפים 112–114, 259ב–260, 516ב–527ב, 740ב–743ב). שבעה ציורי־טקסט בשוליים (דפים 205–208, 309ב–354), חמשת הראשונים — להגדה של פסח. מאות לוחיות למלות־פתיחה ועיטורי־שוליים בצבעים ובזהב (דפים 1–452 בלבד). כריכה בת המאה השש־עשרה מצפון איטליה, עשויה מעור חום על לוחות־עץ, הטבעות בזהב של רשתות ופרחים בפינות הכריכה. עיטור מוטבע בזהב במרכז החלק הקדמי והאחורי של הכריכה, המראה את חלום יעקב. קצוות מוזהבים, מתובלטים בקו מסולסל.

קולופון: בנימין הסופר חתם את שמו בדפים 142ב, 306ב, 514. בדף 535: שיר קינה של הסופר על מות שמשון מות קדושים במֶץ בשנת ה' אלפים ל"ו (1276 לספירה). בדף 242: "ואני הסופר שמעתי מפי הח' ר' חזקיה מטרויש..." ובדף 252: "ואני הכותב שמעתי מפי הרב רבינו יחיאל מפריטש..."

תולדות כתב־היד: דף 745 בכתב אשכנזי: כתב היד הושאל בא' ניסן ה' קפ"ו (9.3.1426). "נמכר על־ידי רבי שמואל בן חיים לרבי אברהם בן משה מקובורג בכ"ה טבת ה' קצ"א (10.1.1431). דף 744ב: תאריכי פטירה בוונציה — 1479; בפדובה — 1480; ובדף 746ב: אוסף מ. ריינה, מילנו. נמכר בפריס בשנת 1838. נרכש על־ידי הספרייה הבריטית ב־13 ביולי 1839.

ביבליוגרפיה: Margoliouth, No. 1056, III, pp. 402–427; Leveen, *Bible*, pp. 72–85; Ameisenowa, Tree of Life; Gutmann, Kingdom; Sirat, *REJ*, 2 (1961), p. 19; Ameisenowa, Sammelhandschrift; Metzger, M., Illustrations bibliques; Gutmann, *Manuscript*, Pls. 20, 21; Sed-Rajna, Les Manuscrits; Sed-Rajna, London Miscellany; Narkiss, *British Isles* III, No. 7

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 163

לוח 24

"חומש פוליני"

חומש עם תרגום, חמש מגילות, הפטרות וספר איוב
פוליני (Poligny), 1300

נוסף על חמשת חומשי התורה כללו החומשים האשכנזיים בדרך כלל גם את חמש המגילות (שיר השירים, רות, איכה, קהלת ואסתר) לקריאה בחגים השונים ואת ההפטרות לשבת. ספר איוב ונבואות החורבן של ירמיהו נוספו אף הם לעתים, הואיל והיו קוראים בהם בתשעה באב. תבנית איור החומש הייתה כה דומה בכתבי־היד שנכתבו משני עברי הריינוס (בגרמניה, בשווייץ ובצרפת), עד שלעתים קשה לקבוע את מקום מוצאו של כתב־יד מסוים. בפוליני (Poligny) שבחבל יורה (כיום בגבול שווייץ), שבה נכתב כתב־היד שלפנינו, הייתה קהילה יהודית, וב־1300 היה המקום נתון לשלטון הקיסר הגרמני. הכתב האשכנזי האופייני נראה צרפתי, משום שהסופר יוסף היה מפוֹנְטַרְלְיֶה (Pontarlier) שבצרפת. הלוחיות למלות־הפתיחה, קטנות או גדולות, מעטרות בדרך כלל את ראשיתו של כל אחד מן הספרים של החומש האשכנזי, ואילוסטרציה אחת של מנורה נוספת לעתים לסופו של החומש או לאחד מן הספרים האחרים הנכללים בכתב־היד. המנורה מופיעה ב"חומש פוליני" בסוף החומש (דף 283ב).

הלוחיות למלות־הפתיחה כתובות ב"חומש פוליני" בדיו, בכתב גדול, מעל לטור אחד או מעל לשניים או לשלושה טורים, על רקע של עיטור פיליגרן אדום וארגמני לסירוגין. ברוב המקרים ממוסגרות הלוחיות בשניים או בשלושה צדדים ברצועות כחולות, המלאות תשלובות צהובות ובתוכן דרקונים, כלבים, ארנבות, ציד צבאים ואילים בצבעים שונים. המגילות מעוטרות בלוחיות קטנות יותר, ובהפטרות אין כלל לוחיות.

סגנון עמוד־האיור השלם והלוחיות הוא זה של האסכולה של צפון־מזרח צרפת, ומשולבים בו גם תכונות מסוימות מדרום גרמניה, שאופייניים לה צבעים בהירים בודדים ורק מעט עיצוב תלת־ממדי עם הארה והצללה. פני הדמויות הלבנים, שלרוב הם שטוחים, דומים לאלה שבכתב־היד של "פירוש רש"י מוויירצבורג" משנת 1233, שבמינכן (ציור 36). ב"חומש פוליני" ברור, שהאיורים צוירו בעת הכתיבה ב־1300, הואיל והסופר נאלץ לכתוב שנית את חלקו האחרון של החומש, לאחר שנעשה בלתי־קריא בדף 283, עת צוירה המנורה בעמוד 283ב שמאחוריו. כתב־היד הגיע לספרייה הלאומית בפריז מספריית הסורבון; הקרדינל רִישֶלְיֶה העניק את כתב־היד לספריית הסורבון והטביע את הדגם שלו על כריכת העור האדומה.

דף 283ב

על פני העמוד כולו מצוירת מנורה גדולה, בעלת שבעה קנים זוויתיים מעוטרים. דמותו הקטנה של אהרן עומדת לכן בצדה בהדליקו את נרותיה. בין קני המנורה נראות דמויות גרוטסקיות וביניהן מראות ציד על רקע כחול מעוטר. מתחת לקני המנורה, על אותו רקע כחול, מצוירות שתי אילוסטרציות במאונך. מימין מתואר משפט שלמה (מלכים א, ג: טז–כח), ושתי הנשים נראות משני צדדיהם של שלמה והחייל המחזיק בתינוק העירום. משמאל מתוארת עקדת יצחק: יצחק מונח עקוד על המזבח, ומלאך שכנפיו פרושות עוצר בעד אברהם בידו האחת, בעוד ידו השנייה מורה על האייל הנאחז בקרניו בסבך. מאחורי אברהם נראים שני הנערים שנשארו מאחור עם החמור (בראשית כב). בין רגלי המנורה מצוירים אריה ודרקון.

PARIS, BIBLIOTHEQUE NATIONALE, COD. HEBR. 36

מפרט: קלף, I+364+I דפים, 51.4×35.5 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 35 שורות בשלושה טורים. עמוד איור שלם אחד המתאר את המנורה נמצא בסוף החומש (דף 283ב). לוחיות רבות למלות־פתיחה בראשי הספרים. כריכת עור אדום עם הטבעת זהב של סמלו של הקרדינל רישליה מן המאה השבע־עשרה.

קולופון: "ותכל כל מלאכת תורת משה המסולאה... בחמישי בשבת, בשנים־עשר יום לירח תמוז שנת חמשת אלפים ושישים שנה לבריאת עולם (30.6.1300 לספירה) למנין שאנו מונים כאן בפולני מתא, על ידי יוסף הספר להחבר ר' אהרן בן הנדיב רבי יעקב זלה"ה... יוסף הסופר דפונטליאה". דף 283: "חזק יוסף ב"ר בנימין דב".

תולדות כתב־היד: דף 365: רשימת ספרים בכתב אשכנזי שנכתבה בשנת 1449. כתב־היד היה בבעלות חזקיה העובדיה, בני יעקב בן דוד, ב־1528. במאה השבע־עשרה היה כתב־היד בבעלות הקרדינל רישליה, שברך אותו ונתנו לספריית הסורבון. משם הועבר לספרייה הלאומית בפריס.

ביבליוגרפיה: Zotenberg, *Paris*, No. 36; Israël a Travers, No. 544

לוח 25

"תנ"ך האַמְבְּרוֹזְיָאנָה"

תנ"ך עם מסורה גדולה וקטנה בשוליים
אולַם (?), 38–1236

כתב־יד ענק זה, בעל שלושה כרכים, הוא אחד המוקדמים שבספרי התנ"ך מדרום גרמניה. כמו כן הוא מהווה דוגמה לתנ"בים מאוחרים יותר מבחינת תוכני האילוסטרציות שבו ומבחינת האיקונוגרפיה שלו. מפעל גדול כזה, של כתיבת ספר תנ"ך ענקי, נמשך ודאי זמן רב. יעקב בר' שמואל הסופר אינו מציין כמה זמן כתב אותו, אלא רק את התאריך שבו סיים את כתיבתו — 1236. אפשר אולי לשער, שהכתיבה נמשכה כמה שנים, אם נזכור שכתיבת המסורת והניקוד של התנ"ך נסתיימה שנתיים אחרי כתיבתו, ב־1238. מעניין לציין שהמסרן והנקדן, יוסף בר' קלונימוס, סיים בדיוק באותה שנה את ניקודו של תנ"ך בעל ממדים דומים, מאויר אף הוא, הנמצא בספריית האוניברסיטה בברסלאו שבפולין (בת"י M. 1106). איור התנ"ך כולל בעיקר לוחיות למלות־פתיחה מעוטרות ומצוירות וכמה לוחיות בסופי הספרים, וכן שני לוחות המשתרעים על־פני עמוד שלם בסוף כתב־היד כולו. רוב מלות־הפתיחה כתובות בזהב בתוך לוחיות המעוטרות בדמויות גרוטסקיות ובדמות של בעלי־חיים ועופות. בכמה מהלוחיות יש ציורי־טקסט שלא תמיד תואמים את הטקסט שלידו הם באים.

הלוח הבא בסוף הספר כולו (כרך ג, דף 136) מתאר את סעודת הצדיקים לעתיד לבוא בגן העדן. הם יושבים, עטורים בכתרי זהב, אל שולחן עמוס מאכל ומשקה. שני מנגנים, האחד בוויולה והשני בחליל, עומדים משני צדי השולחן. בחלקו העליון של הלוח נראים הלווייתן ושור הבר, שעל־פי האגדה יהיו מאכלם של הצדיקים בגן־עדן; עמהם נראה הזיז, הוא העוף האגדי דמוי־הדרקון, הנקרא גם בַּר־יוכני. זוהי תמונה אסכטולוגית (של אחרית הימים) מיוחדת־במינה המשלבת את תיאור סעודת הצדיקים לעתיד לבוא עם תיאור מזונם לעתיד לבוא. בתיאורים האסכטולוגיים השכיחים יותר נראים בדרך כלל רק הלווייתן ושור הבר, המסמלים את המלחמה האחרונה בין גוג ומגוג. כך ב"ספר המכלול של לונדון" (דפים 518–519ב; ראה תיאור בלוח 23); וכך גם ב"מחזור ליפסיא" (כרך ב, דף 181ב) ובכתבי־יד אחרים.

לכל הצדיקים בציור שלפנינו יש ראשי חיות: שור, אריה, נשר, דב וחמור, ולמנגנים ראשים של גורי־אריות. למעשה כל ראשי האנשים ב"תנ"ך האמברוזיאנה" מעוותים בצורה זו או אחרת: ליצר ראשי חיות וציפורים מתוארים האנשים גם בפנים חסרי עיניים, אף ופה, או נראים מגבם, או כשפניהם מכוסות. עיוות זה, שהיה מקובל בדרום גרמניה מאז ראשית המאה השלוש־עשרה, בא כנראה לעקוף את האיסור על ציור דמות הגוף בשלמותו. את ראשי החיות שאלו הציירים מן האמנות המוסלמית והאמנות הנוצרית, שבהן סימלו דמויות בעלות ראשי חיות צדיקים וקדושים, כגון האבנגליסטים והקדושים שבשמים. אך כאשר הוחדרו מוטיב זה לכתבי־היד העבריים המצוירים, הוא נעשה אופייני לאמנות היהודית בדרום גרמניה במשך כל המאה השלוש־עשרה ועד לאמצע המאה הארבע־עשרה. למשל, בארבעה כתבי־יד אחרים המובאים בספר (לוחות 26–28, 33, 34) אנו מוצאים אותו אלמנט אופייני.

את סגנון "תנ"ך האמברוזיאנה" אפשר להשוות לסגנונם של כתבי־היד הלטיניים המצויירים מדרום גרמניה באותה תקופה, ונראה שהושפעו מהם השפעה ישירה, בעיקר בצבעים האחידים, ללא הגוונות, המוקפים בקווי־מתאר כהים.

כרך ג, דף 136
סעודת הצדיקים לעתיד לבוא בגן־עדן.

MILANO, BIBLIOTECA AMBROSIANA, MSS. B. 30, 31, 32 INF.

מפרט: קלף, שלושה כרכים בעלי 222, 208 ו־136 דפים, 45.3×34.3 ס"מ כל אחד. נכתב בכתב אשכנזי מרובע בשלושה טורים (ממדי הטקסט 30.5×23 ס"מ). המסורה הגדולה כתובה בכתב קטן יותר, שורה אחת מעל לטקסט ושלוש שורות מתחת לו. עשרים וחמש לוחיות למלות־פתיחה מצוירות בראש כל ספר מספרי התנ"ך, ושבע לוחיות בסופי כמה ספרים, שחלקן ציורי־טקסט. שני לוחות המשתרעים על־פני עמוד שלם בסוף הכרך השלישי (דפים 135ב, 136).

קולופון: כרך א, דף 222ב: "אני יעקב בר' שמואל הסופר כתבתי זה הספר לר' יוסף בר' משה מאולמנא [?Ulm] וסיימתי אותו באחד בשבט בשנת קקצ"ז [הסופר טעה וצריך היה לכתוב, כמו למטה, תתקצ"ן] לפרט" (10.1.1236). מתחת לפסוק זה נכתב בכתב קטן יותר: "ואני יוסף בר' קלונימוס כתבתי המסורת ונקדתיו וסיימתיו בשנת תתקצ"ח לפרט בשבט" (1238).

תולדות כתב־היד: דף 1: חתימת יוסף בן אבון בן יהודה, בכתב אשכנזי בן המאה החמש־עשרה. כתב היד מושכן באיטליה תמורת עשרה דינרים ונפדה ביום שני 28.1.1499 בידי יהודה בן שלמה ממוֹנְרִיאָלֶה. חתימת צנזור מ־1601, באיטליה.

ביבליוגרפיה: Gengaro, Leoni and Villa, *Ambrosiana*, Nos. 1–3, pp. 19–34, Pls. I–XXIII; Ameisenowa, Messianische Gastmahl; Ameisenowa, Animal-heads; D'Ancona, Hebrew miniature; Narkiss, *Lipsiae*, p. 99; Narkiss, in Spitzer, *Birds' Head Haggadah*, pp. 90–104, Pls. 5, 6, 25–29; Gutmann, Kingdom; Gutmann, Leviathan; Mortara Ottolenghi, *Ambrosiana*, pp. 119–125, Pls. 11–28, colour Pls. I, II; Narkiss, Zoocephalic

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 167

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 168

לוח 26

"מחזור וורמס"

מחזור כמנהג אשכנז, כרך ראשון: לשבתות מיוחדות, לפסח, לשבועות ולתשעה באב; כרך שני: לראש השנה, ליום הכיפורים ולסוכות
וירצבורג, 1272
הכרך השני — 1280 לערך

"מחזור וורמס" מורכב משני כרכים, שאינם קשורים זה לזה, שנשמרו בבית הכנסת של וורמס לפחות מאז 1565 ואולי כבר בסוף המאה השלוש־עשרה, לאחר חורבנה של קהילת וירצבורג בגזירות רינדפליי בשנת 1298. שניהם לא נועדו במקורם לשימושה של קהילת וורמס. הם כוללים פיוטים וחלקי־תפילות שאינם כלולים ב"מנהג ורמייזא" (היא וורמס), ואחד הפיוטים שבהם אופייני ל"מנהג מגנצא" (מיינץ). בשני הכרכים נמצאים, נוסף על התפילות הרגילות, גם חמש המגילות וחלקים אחרים מן התנ"ך הנקראים בחגים ובמועדים. העובדות, שספר קוהלת נכלל גם בכרך הראשון וגם בכרך השני, שגודל העמודים והשטח המוקצה לטקסט וכן סגנון־הכתיבה שונים בכל כרך, הן עדויות נוספות לכך שכל אחד מן הכרכים נכתב בנפרד, אם כי לא בפרקי־זמן רחוקים זה מזה. הכרך הראשון כולל קולופון (דף 217ב) בסוף פרקי התנ"ך לתשעה באב (כל ספר איוב; ספר ירמיהו עד פרק לג פסוק ו, ספר ישעיהו פרקים לד–לה); ונראה שבמקורו היה זה סופו של כרך זה. בקולופון נאמר שהסופר, שמחה בן יהודה, כתב את המחזור לדודו ר' ברוך בן יצחק והשלים אותו בשנת 1272, ואפשר להסיק ממנו, שהמחזור נכתב במיוחד לשימושו של חזן. פרופסור מלאכי בית־אריה גילה בתוך כתב־היד הערת שוליים של הסופר המקורי האומרת (דף 80) "כך מנהגו של וירצבורק".

בכרך הראשון נמצאים הרבה ציורי טקסט בלוחיות למלות־הפתיחה, המתייחסים לשבתות המיוחדות, לפסח ולשבועות. הכרך לא היה כרוך בסדר הנכון בזמן היותו בוורמס. בשנת 1980 פורקה כריכתו של המחזור על מנת לשמרו בצורה נאותה ואז שחזר אותו פרופסור בית־אריה וסידר את דפיו בסדרם הנכון. הציורים העיקריים שבכרך הם בדפים הבאים: פרשת שקלים בדף 21ב (לפנים 239ב); פורים תליית המן בדף 19 (57); פרשת פרה בדף 21 (59); פרשת החודש בדף 226 (264ב); שבת הגדול בדף 234 (272ב); שחרית של פסח בדף 248 (286ב); תפילת טל בדפים 257ב–259ב (295ב–297ב); שביעי של פסח בדף 93 (131); סופר מחזיק בספר בדף 95 (133); שחרית של שבועות בדף 111 (151); אפיית מצות בדף 129 (169); יום שני של שבועות בדף 130ב (170ב); אקדמות מילין בדף 146 (188). רישום עט ובו סיפור מגילת רות נוסף במאה החמש־עשרה בלוחית למלת־פתיחה ליום השני של שבועות בכרך הראשון (דף 221, לפנים 35).

למרות סגנון הציור הגס יחסית והקושי לקבוע את מוצאו המדויק, אפשר להניח שהציורים ב"מחזור וורמס" נעשו באיזור פרנקוניה במחצית השנייה של המאה השלוש־עשרה. גם עיוות ראשי האנשים — המוטיב השכיח בכתבי־יד עבריים מצויירים אחרים מאותו איזור — מעיד על מקור זה. בכרך השני, שאין בו קולופון כלל, יש ציור של שער המקיף עמוד שלם בתפילה ליום הכיפורים (דף 73) וד'רקון אחד (דף 131).

כרך א, דף 1ב (לפנים דף 239ב)

אילוסטרציה לפרשת שקלים (שמות ל: יא–טז), היא השבת הראשונה מבין ארבע השבתות המיוחדות הבאות לפני חג הפסח. כאן נראה אדם המחזיק בידיו מאזניים ושוקל את מחציות השקלים, התרומה לבית המקדש. משני צדדיו נראות שתי חיות טרף. המאזניים מסמלים גם את שקילת הנשמות ביום הדין, וחיות הטרף מסמלות את השטן המנסה להטות את המאזניים לצדו. "אל" — מלת הפתיחה כאן — היא תשלובת של האות אלף בצירוף הדגל של האות למד, שהיא קיצור שם אלוהים. בתוך האות אלף חתם בעליו של כתב־היד את שמו: "שלי ברוך בר' יצחק ז"ל".

ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כת"י HEB. 4°781/1 (כרך שני: HEB. 4°781/2)

מפרט: קלף, כרך א: I+226+I דפים, 31×39 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, בדרך כלל 26–27 שורות לעמוד. ההוראות לחזן נכתבו בכתב קטן יותר, בדיו אדומה. קטעי התנ"ך (דפים 185–217) נכתבו ב־32 שורות בשלושה טורים. כמה עמודים נכתבו בכתב שונה, מאוחר יותר, 27–28 שורות לעמוד. מידת השטח המכתוב בכרך א: 21×30 ס"מ. כרך ב: מידותיו 31×45 ס"מ ומידת השטח המכתוב בו — 19×27 ס"מ ויש בו רק שני ציורים (דפים 73, 131). שני החלקים כרוכים בכריכת עור חומה על לוחות עץ מן המאה השמונה־עשרה, מוטבעת בעיטורים צמחיים וגיאומטריים. בשתי הכריכות יש פינות־מתכת מעוטרות עם רצועות־עור וסוגרי־מתכת.

קולופון: כרך א, דף 217ב (לפנים 234ב): "אני שמחה בר' יהודה הסופר כתבתי זה המחזור לדודי ר' ברוך בר' יצחק בתוך מ"ד שבועות וערכתי וסדרתי הכל מראש ועד סוף כל התפילה כשאומר החזן. וסיימתי אותו בעזרת שדי לחדש טבת ב"ח בו בשנת שלשים ושתים לפרט" (1.1.1272). במה כתובות נוספות (דפים 108, 155, 203) מכירות את שם הסופר. בדף 95 בתוך ספר פתוח המונף על־ידי אדם ליד המלה "יוסופיי" "יהודה הסופר [אביו של הסופר] מנורנברג [נירנברג] שמחה הסופר [שכתב את המחזור], שמעיה הצרפ(תי)" (אולי הצייר שעיטר את כתב־היד).

לכרך ב אין קולופון.

תולדות כתב־היד: המחזור נמצא ברשות הקהילה היהודית של וורמס לפחות משנת 1565, היות שבכמה עמודים (בעיקר בדפים 1, 224ב, 184ב, לפנים 238, 39, 226ב) נמצאות כתובות וחתימות של חזנים שהתפללו מתוך המחזור בוורמס. לפני "ליל הבדולה" (9.11.1938), בזמן שריפת בית־הכנסת בידי הנאצים, הועבר כתב־היד עם ארכיון הקהילה ל"ארמון הנסיכים" בדַרְמְשְׁטַדְט. ב־1943 הובא שוב לוורמס בידי ד"ר פ"מ אִילְרְט, מנהל המכון לתרבות של העיר, ונשמר במגדל הקתדרלה שם.

בנובמבר 1956, בעקבות כמה תביעות משפטיות, נקבעה בעלותה של מדינת ישראל על שני כרכיו של "מחזור וורמס". הם הגיעו לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים במארס 1957. בשנת 1980 הוחל בשחזורו של המחזור ובשימורו בעזרתו של פרופסור אוטו וכטר מן המכון לשיקום, בספרייה הלאומית בווינה. בשנת 1982 הוחל בהכנה להוצאה פקסימילית שלמה של כתב־היד.

ביבליוגרפיה: Rothschild, Wormser Machsor; Wischnitzer, *Symbole*; Wischnitzer, Moneychanger; Roth, E., *Worms*, pp. 217–228; Narkiss, in Spitzer, *Birds' Head Haggadah*, pp. 91, 93, 105; Narkiss, *Cat. Jerusalem*, No. 5; Narkiss, Zoocephlic; Sed-Rajna, *Mahzor*; Narkiss and Cohen-Mushlin, Worms Mahzor; Beit-Arié, *Worms*; גולדשמידט, וורמס; בית־אריה, וורמס

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 170

לוח 27

"מחזור הארכיבישוף לוד"

מחזור כמנהג אשכנז לכל השנה
פרנקוניה, אמצע המאה השלוש־עשרה

מחזור זה הוא אחד המחזורים גדולי־הממדים מדרום גרמניה, שאופייניים להם ראשי עופות וחיות, או ראשים חסרי תווי פנים, שצוירו מעל לגוף־האדם. רוב המחזורים גדולי הממדים נכרכו בשני כרכים, אך מחזור זה הוא בן כרך אחד, ובו השתבש סדרם של כמה מדפיו. תכנית העיטור בו היא שגרתית, עם לוחיות למלות־פתיחה המשתרעות לעתים על עמוד שלם, ואחדות בעלות אילוסטרציה לטקסט. ב"מחזור הארכיבישוף לוד" מצויות 19 אילוסטרציות לטקסט, ריבון מתארות את הדמויות והאירועים השכיחים גם במחזורים אחרים ליד התחלות התפילות לחגים העיקריים. בין אלה נמצאים העץ, שעליו תלויים עשרת בני המן באילוסטרציה לפיוט לפורים (דף 51), הפרה האדומה לפרשת פרה: במדבר יט (דף 53), לתפילת הטל נלווים אחד־עשר מדליונים ובהם סימני המזלות (דפים 89–91), עקדת יצחק מאיירת את המוסף ליום שני של ראש השנה (דף 184), ובריית המילה של יצחק מופיעה כאילוסטרציה לתפילת נעילה ביום הכיפורים (דף 303). עם ציורי הטקסט שאינם כה שכיחים נמנים תיאור המלך אחשוורוש המושיט את שרביטו לאסתר המלכה (דף 348ב); סדרה שנייה של ציור סימני המזלות לתפילת הגשם (דפים 324–326ב) ולוח־פתיחה על־פני עמוד שלם לחג השבועות, המהווה אילוסטרציה לברית בין העם ואלוהיו (דף 127ב) המובאת כאן. בעמוד זה מתואר מתן תורה לבני ישראל על־ידי מלאך, ומשה אינו נראה בו. בני ישראל, בעלי ראשי ציפורים וחיות הכורעים מימין, מקבלים מגילת תורה, ואילו המלאך מחוק־הפנים מוסר להם את שני לוחות הברית המסורתיים. בתוך הקשת שמתחת לתיאור זה, ליד מזבח־אבן ועליו איל לעולה, נראה משה, בעל מקור של ציפור, מחזיק שני אגנות, שמאחד מהם הוא זורק את דם הברית על בני ישראל (שמות כד: ה). בשולי העמוד מלמטה נראית אפיית המצה לצורכי מנחה (ויקרא ב: ה; ו: ז–ח; ז: ט).

עיוות פניהם של בני האדם המתוארים ב"מחזור הארכיבישוף לוד" נעשה בעיקר על־ידי ציור ראש כלב או דרקון במקומם של תווי הפנים. ראשים אלה דומים לראשי הדרקונים הנראים משני צדי הטקסט המובא באן. צורות־עיוות אחרות מצויות אף הן בכתב היד, כגון המלאך מחוק־הפנים שמשמאל, ראשי הציפורים והשועלים על כתפי בני־האדם, או אפיהם המאונקלים דמויי־המקור של משה רבנו ושל אופה־המצה. תווי פניהם של בני ישראל, שעליהם נזרק הדם, נוספו כנראה מאוחר יותר על־ידי צייר אחר ובדיו כהה יותר, שבה הודגשו גם תווי פניהם של משה ושל אופה המצה. כל סוגי העיוותים הללו מצויים גם באילוסטרציות אחרות בכתב־היד הזה.

קפלי האריגים הרכים שבמלבושי האנשים וגופם הארכני, המתאפיין בתנועה גותית סיבובית, טיפוסיים לציור כתבי־היד הלטיניים של מרכז גרמניה באמצע המאה השלוש־עשרה.

דף 127ב
לוח למלת־הפתיחה, המשתרע על־פני עמוד שלם, לתפילת חג השבועות, המתאר בחלקה העליון של הקשת את מתן תורה לבני ישראל בצורת מגילה. בתוך הקשת נראה משה הזורק את דם הברית על בני ישראל (שמות כד: ח), ולמטה נראית אפיית המצה למנחה.

OXFORD, BODLEIAN LIBRARY, LAUD OR. 321

מפרט: קלף עבה, 362 דפים (7 דפים חסרים, לפי ספרור חדש מ־4.8.1962, השונה מזה של נויבאואר), 31×44.5 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע; קטעי התנ"ך ב־30 שורות בשלושה טורים, והמחזור ב־29 שורות לעמוד (להוציא דפים 62–71ב, 80, 80ב, 164–165, 360–362, שכולם נוספו בכתב אשכנזי מאוחר יותר, ב־30–40 שורות לעמוד). ארבעה עמודים בעלי קשתות המאוירים בשלמותם (דפים 38ב, 127ב, 248ב, 308). עשרים ושתיים לוחיות למלות־פתיחה צבעוניות; ל־15 מהן אילוסטרציות־טקסט בצדן. כמה ציורי טקסט בשוליים, ביניהם תיאור תליית המן (דף 51), כבש (דף 128), שתי סדרות של סימני המזלות (דפים 89–91, 324–326ב), וכמה תווים לתקיעה בשופר (דפים 194ב, 196ב, 199ב).

תולדות כתב־היד: הערות חזנים רבות בעמודי הטקסט הנוספים, שנכתבו בכתבים אשכנזיים שונים מן המאות הארבע־עשרה והחמש־עשרה. דף 2ב: חתימת הארכיבישוף לוד (Laud) משנת 1636, שהעניק את כתב־היד לספריית הבודליאנה בנובמבר 1641.

ביבליוגרפיה: Neubauer, No. 2373; Wischnitzer, *Symbole*, pp. 29f., Fig. 20; Ameisenowa, Harmony of the Universe, p. 40, Pl. 18a; Narkiss, in Spitzer, *Birds' Head Haggadah*, pp. 104–105; Narkiss, Zoocephalic; Sed-Rajna, *Mahzor;* Narkiss, *British Isles.*, III

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 172

לוח 28

"הגדת־ראשי הציפורים"

הגדה כמנהג אשכנז
פרנקוניה, הרבע האחרון של המאה השלוש־עשרה

זוהי ההגדה הגרמנית המצוירת הקדומה ביותר שהגיעה לידינו כספר עצמאי מחוץ לסידור התפילה, ואנו מוצאים בה כבר את כל התכונות האופייניות לתכנית האילוסטרציות של ההגדות האשכנזיות המאוחרות יותר. יש בה ציורים שנושאיהם תנ"כיים, ציורים המתארים טקסים ומנהגים, ציורים המאיירים את הטקסט וציורים המתארים את הגאולה לעתיד לבוא. רוב האילוסטרציות הללו מצוירות בשוליים, ויש רק שני לוחות המשתרעים על־פני עמוד שלם — האחד בתחילת כתב־היד והשני בסופו (דפים 2ב, 47). האילוסטרציות אינן סדורות בסדר כרונולוגי, אלא הובאו על פי הקשרן עם הטקסט של ההגדה. האילוסטרציה התנ"כית הראשונה מתארת שבע דמויות הנכנסות למצרים, ואלה מסמלות את שבעים הנפש שירדו מצרימה עם יעקב (שמות א : ה, דף 12); אחריה בא תיאור עבודת הפרך של בני ישראל במצרים (דף 15); שוועתם לה' (דף 15ב); שחיטת שה הפסח המובא לקרבן (דף 21); נשיאת הבצק למצה, כריוך מסביב למטות על הכתפיים (דף 25); חציית ים סוף (דף 22ב); המצרים רודפים אחר בני ישראל (דף 24ב); משה מקבל את לוחות הברית ומוסרם לבני ישראל (דף 23); המן והשליו היורדים מהשמים (דף 22ב).

הראשון בציורי הטקס והמנהגים הוא הלוח על־פני עמוד שלם שניזוק (דף 2ב) ובו תיאור בני משפחה המסובים לשולחן בליל הסדר, שמהם שרדו בציור רק הבעל ואשתו. ציורי מנהגים אחרים נלווים לברכות שמברכים על היין בליל הסדר (דפים 2ב, 26ב, 28, 30, 34, 39ב, 46ב), לברכת בורא המאורות (דף 25ב), לברכת נטילת ידיים (דפים 6, 28, 29ב), ולברכות שמברכים עם אכילת מיני הירקות בליל הסדר (דפים 26ב, 29); אדם מסב לסעודה (דף 8); אדם אוכל מצה (דף 28ב); הטמנת האפיקומן (דף 26ב) ומציאתו על־ידי ילד המחזיר את האפיקומן לאביו, ודאי תמורת הבטחה שיקבל בעבורו מתנה (דף 29ב); וכן החזן המתפלל ליד דוכן (דפים 32ב, 38ב, 40). כמה מציורי המנהגים מתארים את ההכנות לסדר, כמו כתישת החרוסת ולישת המצה, ניקובה ואפייתה (דפים 25ב, 26).

הציורים המתארים את הגאולה לעתיד לבוא כוללים את תיאור עקדת יצחק, שנועדה להזכיר לה' את הברית שכרת עם האבות (דף 21ב), ואת תיאור הצדיקים הנכנסים בשערי גן העדן (דף 33), המציין את האמונה בחיי הנצח בעולם הבא. החשוב שבציורי הגאולה נמצא בעמוד השלם החותם את הספר, שבו נראית ירושלים של מעלה ובתוכה אדם וארבעה יהודים המעריצים אותה בהרמת ידיהם (דף 47). הציור מתייחס לפסוק האחרון בהגדה: "לשנה הבאה בירושלים".

לרוב בני האדם המצוירים בהגדה זו יש ראשי ציפורים, כולם בעלי מקור מודגש. אך יש בה גם שיטות אחרות של עיוות הפנים, כגון קלסתר ללא תווי פנים, או כבמקרה פרעה וחייליו — ראשים המכוסים בקסדות; וכן משרת בעל חוטם בולבוסי. הסופר של "הגדת־ראשי הציפורים" היה כנראה מנחם, שהדגיש את אותיות שמו במלה "מונחים" (דף 11), על־ידי ניקוד העיצורים של שמו. אותו סופר כתב והדגיש את שמו בצורה דומה ובאותה מלה ב"מחזור ליפסיא" (לייפציג, הספרייה האוניברסיטאית, כת"י V. 1102, כרך א, דפים 113, 137, ראה ציורים 6, 47, 50, 52).

דפים 22ב–23

בשני העמודים שלפנינו נראות אילוסטרציות לפיוט "דיינו". מימין נראים המן והשליו היורדים מידי אלוהים שבשמים. משמאל נראה משה המקבל את שני לוחות הברית מיד אלוהים ומוסר לבני ישראל חמישה לוחות, המסמלים את חמשת חומשי התורה.

ירושלים, מוזיאון ישראל, אגף בצלאל, כת"י 180/57

מפרט: קלף, 47 דפים (שני עמודים חסרים לאחר דף 27ב ודף 31ב). 18.5×27 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, בדרך כלל 12 שורות לעמוד. שני עמודי־ציור שלמים (דפים 2ב, 47). לוחיות למלות־פתיחה לחלקי כתב־היד העיקריים, ציורי טקסט רבים בשוליים.

קולופון: דף 11: השם מנחם נרמז על־ידי סימון אותיותיו במלה "מונחים" המופיעה בטקסט.

תולדות כתב־היד: ציוני בעלים נמצאו בדף 1 לפני שהודבק על כריכת־הקלף החדשה: "זה הספר גאל שלי זה שמעון ביצ"ץ" וכן "von Wb Hern Maiern das abgekauft Bendct Benedikt 1864/13/6". כתב היד היה שייך אפוא למשפחת בנדיקט מאז אמצע המאה התשע־עשרה עד שקיבלו לידיו עורך הדין ד"ר לודביג מָרום (Marum) מקַרלְסרוּהֶה בשאתו לאישה את יוהנה בֶנדיקט. לאחר מותו במחנה־הריכוז בקיסלאוּ ב־1934 עברה ההגדה לבעלות מר הרמן כָּאהָן, שמכר אותו לבית הנכות הלאומי בצלאל ב־1946.

ביבליוגרפיה: מ. נרקיס, הגדת בצלאל; Narkiss and Sed-Rajna, *Index of Jewish Art*, I, 1976

אוצרות התורה
אוצרות השות

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 173

לוח 29

"חומש רגנסבורג"

חומש, חמש מגילות הפטרות, כולל גם את ספר איוב ונבואות החורבן בירמיהו (ב: כט–ח: יב; ט: כד–י: טו)
בווריה (רֶגֶנְסְבּוּרג?), 1300 לערך

אף שהטקסט של כתב־היד שלפנינו זהה לזה של כל חומש אשכנזי הכולל מגילות והפטרות, הרי האילוסטרציות שבו אינן שכיחות. ששת העמודים בעלי הלוחות השלמים שבכתב־היד מאוירים בנושאים תנ"כיים ומדרשיים, שעמהם נמנים ברית המילה שנערכה ליצחק ועקדת יצחק, ולידם התיאור המדרשי של השטן המעלה את שרה על הר גבוה, כדי שתראה את העקדה ותמנע בעד אברהם מלעשותה (דף 18ב); משה מקבל את לוחות הברית ומוסרם לבני ישראל, שהר־סיני העשן כפוי עליהם כגיגית (דף 154ב). בשניים מן הדפים השלמים מתוארים כלי המשכן והמקדש, המצוירים בצורה דומה לזו של תיאורם בספרי תנ"ך שמוצאם מטפרד, אולם ב"חומש רגנסבורג" יש תוספת — דמותו של אהרן הכוהן המדליק את המנורה (דפים 155ב, 156). כמו כן מופיעים — אסתר לפני אחשוורוש; תליית המן ועשרת בניו ומרדכי רוכב על סוס (דף 157); איוב היושב באפר ולפניו שלושת רעיו (דף 225ב). עיטורים אחרים בכתב־היד כוללים לוחיות למלות־פתיחה קטנות, מוזהבות ומצוירות בצבעים שונים, בראש כל הפרשות שבתורה, המגילות וההפטרות. לוחית גדולה אחת נמצאת בפתיחה למגילת אסתר (דף 158). המסורה הגדולה כתובה לעתים במיקרוגרפיה בצורות גיאומטריות ופרחוניות. "שומרי הקונטרסים" (המלים הכתובות בשולי העמוד ומציינות את המלה הראשונה שבקונטרס הבא) מעוטרים בבעלי־חיים ובדרקונים.

נראה שסגנון הציורים מושפע מכתבי־היד שנכתבו בדרום גרמניה בשלהי המאה השלוש־עשרה: הקומפוזיציה, הבעות־הפנים והדמויות הגוצות, וכמו־כן הצבעים החיים — כל אלה מעידים על מוצאו מדרום גרמניה. תיאורי אנשים בעלי ראשי בעלי־חיים, שהיו נפוצים בכתבי־היד העבריים המצוירים בדרום גרמניה באותה תקופה, אינם מצויים ב"חומש רגנסבורג". חוטמיהן הארוכים של כמה מהדמויות נובעים מכך שהן מצוירות בצדודית. רק המלאך בעקדת יצחק הוא בעל ראש ציפור, כנראה בהתאם לתפיסה שראתה את היצורים השמיימיים כבעלי ראשי חיות ועופות.

אין קולופון בכתב־היד, אך נראה שהשם דוד בן שבתי, המופיע באקרוסטיכון של השיר הבא אחרי ספר דברים (דף 152), מציין את שם הסופר. לפי כתובת שבסוף כתב־היד (דף 245) היה המסרן והנקדן אדם בשם יעקב בן מאיר, והוא עשה את מלאכתו בעבור מורהו, ר' גד בן פֵּטָר הלוי הפרנס מרגנסבורג. בדף 158, לפני מגילת אסתר, נמצא חיבור לשוני קצר העוטק בשינויי הנוסח של המסורה, שבו נזכר רבי אליהו הזקן, שהיה אבי סָבָּה של אם הסופר. החוקר ארנסט רות סבור, שאם אותו רבי אליהו שאליו התכוון הסופר הוא רבי אליהו בן יהודה מפריס, שחי במאה השתים־עשרה, אפשר להניח שכתב־היד נכתב בסביבות שנת 1300. גם סגנון הציור תואם את התאריך המוצע. במסמך לטיני מתקופה זו נזכר "גֶּדֶל מרגנסבורג", שם הדומה לגד הפרנס, שיחד עם עוד שני יהודים הלוו כסף לבישוף של רגנסבורג.

דף 154ב

עמוד־איור שלם, המתאר את משה מקבל את לוחות הברית ועליהם מלות־הפתיחה של עשרת הדברות. הוא מוסר את הלוחות לבני ישראל הכלואים בתוך ההר העשן ואפוף הלהבות. התיאור מבוסס כנראה על הנאמר במדרש, שבעת מתן תורה כפה הקדוש ברוך הוא על בני ישראל הר כגיגית עד שהסכימו לקבל את התורה.

ירושלים, מוזיאון ישראל, אגף בצלאל, כתב־יד 180/52

מפרט: קלף. 246 דפים. 18.5×24.5 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע ועגול. 30 שורות לעמוד (מגילת אסתר ב־20 שורות לעמוד). המסורה הגדולה כתובה בכתב קטן יותר, שתי שורות בראש העמוד ושלוש בתחתיתו. שישה לוחות מצוירים על עמוד שלם (דפים 18ב, 154ב, 155ב, 156, 157, 225ב). לוחיות למלות־פתיחה קטנות לכל הספרים וראשי הפרשות. כריכת עור חום על גבי לוחות עץ מן המאה השמונה־עשרה, מוטבעת בתשלובות גיאומטריות עם שתי רצועות עור וסוגרי־מתכת. הכריכה חודשה ב־1925.

תולדות כתב־היד: עמ' 245: חתימה מן המאה החמש־עשרה של "אורי שרגא פייבוש בר ישראל". בדף 156ב: ציון הלוואה מן המאה השש־עשרה שניתנה לדוד, חותנה של האלמנה זִיכְלֵן מניקולְשְׁבּוּרג; הלוואה שבה היה הספר עירבון. דף 167: רשימת ציוני לידות מן השנים 1546 עד 1562. דף 2ב: ציוני שני בעלים שונים — אהרן בן ישראל מדרזניץ (המאה השש־עשרה) ובן קהילת קראקוב (1601). הועבר למוזיאון ישראל, אגף בצלאל, בשנת 1963.

ביבליוגרפיה: Ameisenowa, *Biblja Hebrajska*; Roth, E., *in Monumenta Judaica*, No. D. 5; Narkiss, *Cat. Jerusalem*, No. 4; א. אורבאך, **בעלי התוספות**, עמ' 106–107, 275.

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 176

לוח 30

"משנה תורה של קאופמן"

"משנה תורה" לרמב"ם
צפון צרפת, 1296

כתב־יד ענקי זה, בן ארבעת הכרכים, הוא מן היפים שבסוגו; גם בכתבו וגם בציוריו הוא מהווה את אחד משיאיה האמנותיים של אסכולת כתבי־היד העבריים המצוירים בצרפת בסוף המאה השלוש־עשרה. עמוד־הפתיחה של כל אחד מי"ד חלקיו של ספר "משנה תורה" (המכונה משום כך בשם "הי"ד החזקה"), ועמוד־הפתיחה של ההקדמה, מוקפים בתשלובות צמחיות עדינות ובראשם לוחית מאוירת למלת־פתיחה גדולה. בשוליהם התחתונים של כמה מן העמודים נמצאים ציורי־טקסט; שמשון משסע את האריות (ספר ו, כרך ב, דף 90); דוד וגלית (ספר ז, כרך ב, דף 118); דוד מנגן בנבל (ספר ח, כרך ג, דף 1); עקדת יצחק (ספר י, כרך ג, דף 81); משה מציג את לוחות הברית לפני בני ישראל הכלואים בתוך הר סיני (ספר יב, כרך ד, דף 32); אדם וחוה משני צדי עץ הדעת (ספר יג, כרך ד, דף 70). רוב האיורים שנושאיהם אינם לקוחים מן התנ"ך מתארים מחזות התגוששות וציד (כגון בכרך א, דפים 2, 216ב, 246ב, 83; כרך ב, דף 1).

לפי סגנון עיטוריו שייך כתב־יד זה לאחת האסכולות הגותיות של צפון צרפת מסוף המאה השלוש־עשרה. התשלובות הדקות, ובהן דמויות גרוטסקיות, דרקונים, בעלי־חיים ועופות; קפלי הארִיג בלבושיהן של הדמויות ותווי פניהן המעודנים — הן רק כמה מן התכונות האופייניות לסגנון זה. הד"ר גבריאל סד־ריינה רואה בסגנון של ה"מורה נבוכים של קאופמן" השפעה ישירה של שתי אסכולות באיזור פיקרדי (Piccardi) שבצפון צרפת בסוף המאה השלוש־עשרה: זו של קַמברֶי (Cambrai) וזו של תֶרוּאַן (Thérouanne). לדעתה צוירו הציורים על־ידי אמן שהכיר את הטקסט העברי וידע למצוא רמזים בטקסט שיהיו קשורים לאילוסטרציות.

לפי הקולופון (כרך ד, דף 143), נכתב כתב־היד על־ידי נתן בן שמעון הלוי למען גיסו ר' אברהם בן ברכיה. הסופר החל לכתבו ב־1295 וסיים את כתיבתו כשישה־עשר חודשים מאוחר יותר, ב־1296. בדף 169ב של כרך ד' יש כתובת משנת 1413 שנכתבה בקלן על־ידי נחום אפרים בר אורי הלוי גוּמפֶרכֶט הלוי, כשהשלים את מלאכת ההגהות והתשובות, הקשורות בפסיקתו של הרמב"ם.

כרך ב, דף 118
דף הפתיחה לספר ז של "משנה תורה". לוחית מלת־פתיחה עם תשלובות צמחיות המקיפות את תוכן־העניינים של ספר זה. בשוליים התחתונים — ציור מלחמת דוד בגלית.

BUDAPEST, LIBRARY OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES, KAUFMANN COLLECTION, MS. A. 77/I–IV

מפרט: קלף, 4 כרכים, 320, 338, 308, 388 דפים, 35×50 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע ועגול. 21–30 שורות לעמוד. 15 דפי־פתיחה, מעוטרים בשלמותם, לי"ד הספרים ולהקדמה: כרך א, דפים 2, 216ב, 246ב, 83; כרך ב, דפים 1, 48, 90, 118; כרך ג, דפים 1, 57, 81; כרך ד, דפים 1, 32, 70, 108.

קולופון: כרך ד, דף 143: "הנני נתן בר שמעון הלוי כתבתי זה הספר להנדיב ר' אברהם בן החבר ר' ברכיה גיסי והתחלתי בשנת חמשת אלפים וחמישים וחמש לאלף השישי ביום חמישי בתשעה באייר (26.4.1295) וגמרתי במזל טוב בשמונה לירח אלול שנת חמשת אלפים וחמישים ושש" (8.8.1296).

תולדות כתב־היד: כרך ד, דף ב: "נחום אפרים בר אורי הלוי זצ"ל גומפרכט הלוי יום א' ב' ניסן קע"ג לפרט קטן לאלף החמישי (5.3.1413)... ברוך רחמנא דסייען פה קלניא ההגהות והתשובות להגות בן וזרע זרעי אחרי אם ירצה השם נחום אפרים"...

כרך א, דף 1: חותם־מכירה שנערכו באיטליה בין השנים 1482–1520. כתב־היד נרכש על־ידי פרופ' דוד קאופמן, ראש הסמינר התיאולוגי היהודי בבודפשט, מאוסף טְרֶיאֶסְטֶה בפדובה, ולאחר מותו של פרופ' קאופמן הועבר ביחד עם כל ספרייתו לאקדמיה ההונגרית בבודפשט.

ביבליוגרפיה: Kaufmann, in Müller and Schlosser, *Sarajevo*, pp. 282–284; Moses, Mischneh Tora; Moses, Reinland, pp. 192–196; Gutmann, Haggadic Motif, p. 45; Roth, E., in *Monumenta Judaica*, No. D. 73; Wischnitzer, Maimonide, p. 50; Gutmann, *Manuscript*, Pl. 23; Sed-Rajna, Kaufmann Mishneh Torah; Sed-Rajna, *Maimoni Codex*

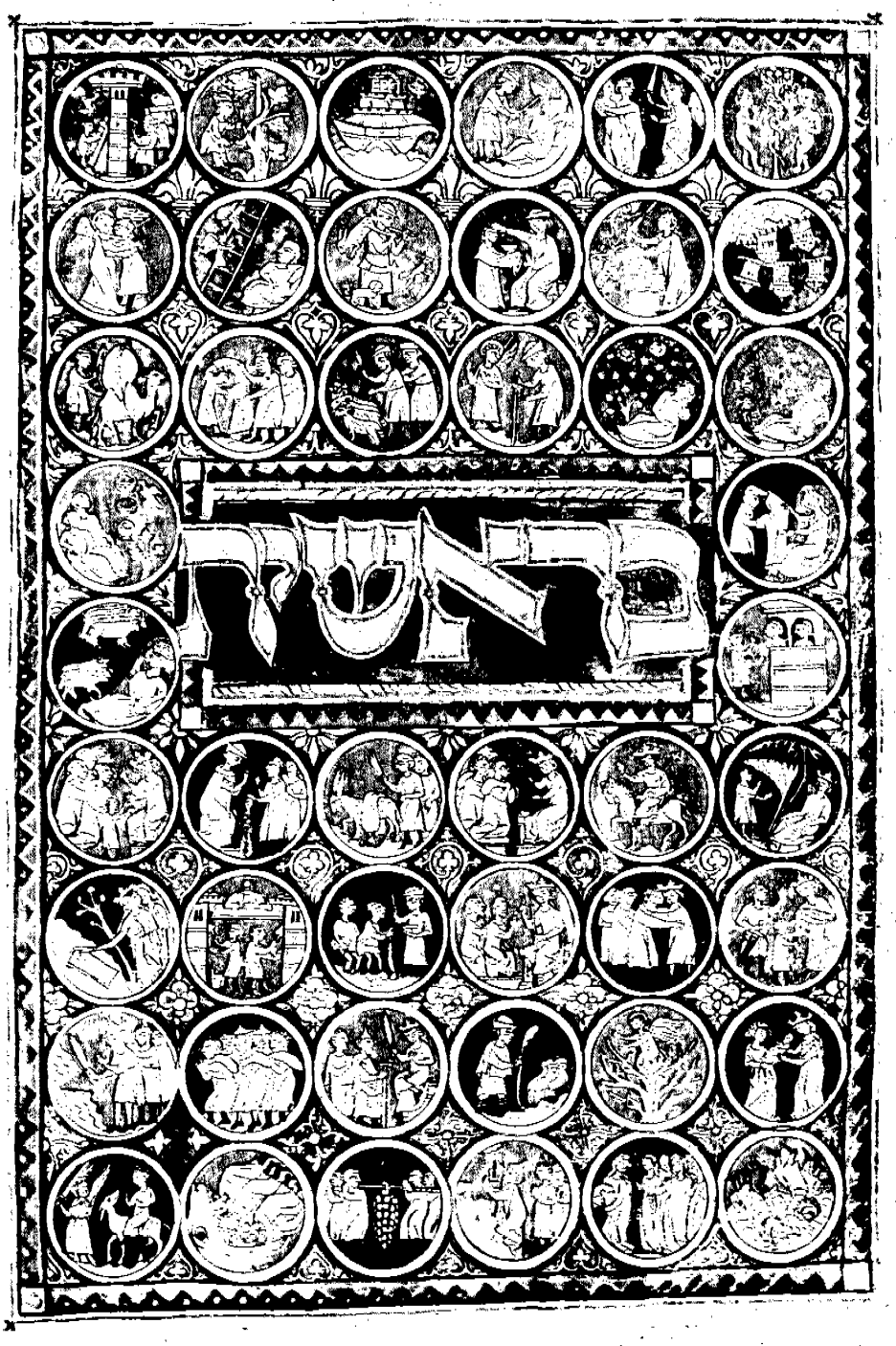
בראשית

לוח 31

"תנ"ך שוקן"

תנ"ך שלם עם מסורת גדולה וקטנה
דרום גרמניה, 1300 לערך

כתב־יד זה של ספר התנ"ך הוא קטן־ממדים בהשוואה לכתבי־היד המצוירים הגדולים של התנ"ך שנכתבו בגרמניה בראשית המאה השלוש־עשרה, כגון "תנ"ך האמברוזיאנה" בן שלושת הכרכים (לוח 25). הוא נכתב על קלף עדין ורך במיוחד על־ידי סופר בשם חיים, שעיטר את המלה "חיים" בכל מקום שבו היא מופיעה בטקסט. לעתים הוסיף את המלים "חיים חזק" בסוף ספרים שונים של התנ"ך. גם "חומש הדוכס מקַסֶקס" ו"המחזור המשולש" (לוחות 32, 33 ו־34) חתומים על־ידי סופר בשם חיים. מסגנון הכתב ומטכניקת הכתיבה אפשר להסיק שהם נכתבו באותו איזור ואולי אף באותו בית־מלאכה.

האיורים ב"תנ"ך שוקן" כוללים 35 לוחיות למלות־פתיחה, אחת לפתיחת כל ספר מספרי התנ"ך; לפתיחת ספר בראשית הציור הוא על עמוד שלם (דף 1ב הנראה כאן).

עמוד זה משמש כדף־פתיחה לכתב־היד כולו ומורכב מ־46 מדליונים, הסדורים באורח סימטרי סביב לוחית מלת־הפתיחה. בתוך העיגולים צוירו אילוסטרציות שנושאיהן לקוחים מן התנ"ך, והן סדורות בסדר כרונולוגי מימין לשמאל ומלמעלה למטה. הנושאים כוללים אישים ואירועים מכל חמשת חומשי התורה, החל באדם וחוה בגן העדן וכלה בבלעם רכוב על האתון ומולו ניצב מלאך ה' וחרבו שלופה בידו. הסידור הקומפוזיציוני של מדליונים אלה דומה לאלה של חלונות גותיים בטכניקה של זגוגיות־צבעונין (ויטראז'ים) בכנסיות מן המאה השלוש־עשרה. יש עדות ספרותית לכך שזגוגיות־צבעונין כאלו נקבעו גם בחלונותיהם של בתי־כנסת בגרמניה, כבר במאה השתים־עשרה. האיקונוגרפיה של התמונות השונות אינה בהכרח יהודית או נוצרית. סגנון הדמויות המצוירות כאן הוא זה של דרום־מערב גרמניה וניכרת בו השפעה צרפתית עזה. עיטור־הרקע של לוחיות־הפתיחה מכיל דמויות גרוטסקיות ודרקונים רבים, המשולבים בצמחים משתרגים, בעלי פרחים מורכבים פתוחים הנראים מלמעלה. המוטיבים אופייניים לסגנון בתבי־היד הגרמניים המצוירים, שנוצרו על גדות אגם קוֹנְסְטַנְץ ב־1300 לערך. צבעי־היסוד הבהירים — כחול, אדום, ירוק ולבן — אופייניים אף הם לאותה אסכולה.

אוצרות התורה
אוצרות השלוח

דף 1ב

עמוד פתיחה לספר בראשית. אחר ארבעים ושישה המדליונים יש לעקוב מימין לשמאל ומלמעלה למטה. בשורה הראשונה נראים: אדם וחוה והנחש; הגירוש מגן עדן; קין חורג את הבל במעדר; תיבת נוח נחה על הרי אררט; נוח גוזם את כרמו; מגדל בבל. בשורה השנייה נראים: חורבן סדום ועמורה; עקדת יצחק; יצחק מברך את יעקב; עשו שב מהציד; חלום יעקב; יעקב נאבק במלאך. בשורה השלישית נראים: חלומו הראשון של יוסף; חלומו השני של יוסף; יוסף פוגש במלאך (כפי שמתואר במדרש); אחי יוסף רועים את צאנם; האחים פושטים את כתונת יוסף מעליו; שיירת הישמעאלים שלהם נמכר יוסף. בשורה הרביעית נראים: יוסף ואשת פוטיפר; חלומותיהם של שר האופים ושר המשקים. בשורה החמישית נראים: יוסף פותר את חלומותיהם של שר האופים ושל שר המשקים; חלום פרעה על שבע הפרות. בשורה השישית נראים: יוסף פותר את חלום פרעה על שבע השיבולים; יוסף כמשנה לפרעה; יוסף ואחיו; אחי יוסף שבים לארץ כנען; יעקב נפרד מבנימין; בנימין ואחיו לפני יוסף. בשורה השביעית נראים: מאסרו של בנימין לפני יוסף; יוסף מתוודע אל אחיו; יעקב ויוסף לפני פרעה; ארץ גושן ניתנת לבני ישראל; בני ישראל עובדים בפרך; בת פרעה שולחת את ידה הארוכה ("אמתה", לפי המדרש) לקחת את משה בתיבה. בשורה השמינית נראים: בת פרעה נותנת את משה ליוכבד אמו; מלאך ה' מופיע בסנה הבוער; משה עם ערדו קרב אל חסנה הבוער; משה ואהרן לפני פרעה; יציאת בני ישראל ממצרים וצרורותיהם על שכמם; משה בוקע את ים סוף. בשורה התשיעית נראים: המצרים טובעים בים סוף; מרים והנשים יוצאות בתופים ובמחולות; משה מקבל את התורה; המרגלים נושאים את אשכול הענבים במוט בשניים; קורח ועדתו נבלעים באדמה ויורדים חיים שאולה; בלעם רכוב על אתונו ומלאך ה' לפניו.

ירושלים, ספריית שוקן, כת"י 14840

מפרט: קלף־פקועה עדין, 4+274+4 דפים, 22×15 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 50 שורות בשני טורים. עמוד־ציור שלם אחד (דף 1ב) ו־34 לוחיות למלות־פתיחה.

קולופון: שם הסופר חיים, מעוטר במקומות שבהם מופיעה המלה, ובטופס של ספרים שונים כתב: "חיים חזק".

תולדות כתב־היד: נרכש במכירה פומבית באמצעות סותבי, בלונדון.

ביבליוגרפיה: *Sotheby Sale*, Gutmann, *Manuscript*, Pl. 18

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 179

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 180

לוח 32

"חומש הדוכס מסַסֶקְס"

חומש עם תרגום, מגילות, הפטרות, מסורה גדולה וקטנה
דרום גרמניה, 1300 לערך

חומש זה הוא אחד מכתבי־היד המצוירים של חמשת חומשי התורה, שנכתבו על קלף משובח ומוצאם מבית מלאכתו של הסופר חיים מדרום גרמניה. בתחילת כל אחד מחמשת חומשי התורה מצויה לוחזית למלות־פתיחה, מוקפת בעיטורים המשתרעים על־פני עמוד שלם. רוב הלוחזיות מעוטרות בדמויות גרוטסקיות ובדרקונים, ורק בשתיים מהן יש ציורי־טקסט. בפתיחת ספר במדבר מצוי ציור המסמל את ארבעת שבטי ישראל החשובים — יהודה, ראובן, אפרים ודן — החונים סביב אוהל מועד (דף 179ב), ובראש ספר קוהלת נראה דוד המנגן בנבל (דף 302). המסורה הגדולה כתובה במיקרוגרפיה בצורות שונות, המהוות לעתים עיטורים לטקסט, כגון איל הנאחז בסבך בקרניו ליד פרשת עקדת יצחק (דף 28).

הסגנון הדרום גרמני המובהק מזכיר את סגנון העיטורים בכתבי־היד הלטיניים שנוצרו על גדות אגם קונסטנץ בשנת 1300 לערך. סגנון הדמויות והגרוטסקות קרוב לסגנונו של אחד הציירים שצייר את הגַּרְדוֹאַל (ספר מזמורים) של סַנט קַתַרִינֶנטַל בשנת 1312 לערך. למרות שתווי הפנים של האנשים המצוירים בחומש זה הם מוזרים במידת־מה, אין הם מעוותים כמו תווי הפנים בכתבי־היד האחרים מאותה אסכולה. כתב־היד היה שייך לדוכס מססקס (1773–1843), שהיה המומחה לעברית מקראית בחצרו של ג'ורג' השלישי מלך אנגליה (1760–1820), ושספרייתו הייתה בסיס לספרייה הבריטית. עם מותו של הדוכס מססקס נרכש בתב־היד על־ידי הספרייה הבריטית.

דף 179ב
לוח למלת־פתיחה, המשתרע על־פני עמוד שלם, לספר דברים. נראים בו ארבעה אבירים המחזיקים את דגליהם של ארבעת שבטי ישראל החונים סביב אוהל מועד, כפי שנאמר בבמדבר ב: ב: "אִישׁ עַל דִּגְלוֹ בְּאֹתֹת לְבֵית אֲבֹתָם יַחֲנוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל [...] סָבִיב לְאֹהֶל מוֹעֵד". הסמלים שעל־פני הדגלים הם: אריה כסמל לשבט יהודה (לפי בראשית מט: ט); נשר כסמל לשבט ראובן (מדרש לבראשית מט: ג); שור כסמל לשבט אפרים (דברים לג: יז); ונחש כסמל לשבט דן (בראשית מט: יז). זהו פירוש ציורי בן הזמן לפסוק בספר במדבר המחליף את נשיאי השבטים באבירים נושאי דגלים. הדמויות הגרוטסקיות והדרקונים המקיפים את ארבעת האבירים הם עיטוריים בלבד.

LONDON, BRITISH LIBRARY, MS. ADD. 15282

מפרט: קלף משובח, 360 דפים, 16.2×22.8 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 30 שורות בשלושה טורים. לוחזיות למלות־פתיחה מצוירות לספרים השונים ולחלק מן ההפטרות. חמש פתיחות המשתרעות על־פני עמוד שלם לחמשת חומשי התורה (דפים 1ב, 75ב, 137ב, 238). כמה איורי טקסט המעוצבים במיקרוגרפיה של המסורה. כריכת־עור ונציאנית עם הטבעות זהב מן המאה השש־עשרה.

קולופון: שם הסופר חיים, נכתב בסוף מגילת אסתר (דף 313ב) ובסוף ההפטרות (דף 358).

תולדות כתב־היד: בדף 358ב ציון מכירה: "...ולעדות ולראייה לר' יחיאל בר' אורי מודה אני איך שמסרתי זה החומש לו ודמיה קיבלתי במעות... היום יום ד' כ"ח אייר רכט לפ"ק (10.5.1469) נאום יעקב בר' מרדכי". אוסף הדוכס מסַסֶקְס (1773–1843). נרכש מעזבונו על־ידי הספרייה הבריטית ב־1844.

ביבליוגרפיה: Pettigrew, *Sussexiana*, I, No 3, pp. 14–16, Pls. 1–5; Margoliouth, No. 74, I, pp. 48–49; Leveen, p. 184; Levcen, *Bible*, pp. 107–100, Pl. XXXIII; Schmid, Katharinental; Gutmann, *Manuscript*, Pl. 19; Duft, *St. Katharinental*; Narkiss, *British Isles*, III

אוצרות התורה
אוצרות השות

לוח 33

"המחזור המשולש" (כרך א)

מחזור כמנהג אשכנז לשבתות המיוחדות לפורים ולפסח, עם שיר השירים ופירוש
דרום גרמניה, 1320 לערך

עיטורי מחזור זה כוללים 14 לוחיות למלות־פתיחה לתפילות, וחמישה עמודים עם מדליונים ובהם סימני המזלות ומלאכות החודש כאיורי טקסט לתפילת הטל בחג הסוכות. כמה מן הלוחיות למלות־הפתיחה כוללות ציורי־טקסט, אך רובן עיטוריות בלבד ומעוטרות בדמויות גרוטסקיות, בדרקונים ובתשלובות. בלוחיות האילוסטרציה מופיעים, למשל, בפתיחת התפילות לחנוכה תיאור של עֵיד צבי, המסמל אולי את האומה היהודית הנרדפת (דף 18); שני אבירים בקרב פנים־אל־פנים ודגמי המשפחות של אוֹסטריה ובווריה מצוירים על מכסי־סוסיהם (דף 103ב); ומשפט שלמה באילוסטרציה לשיר השירים (דף 183). האבירים הנלחמים זה בזה מרמזים כנראה על הקרב, שנערך בין לודוויג מבווריה ופרידריך "היפה" מאוסטריה במוּלְדוֹרְף (Mühldorf) שבדרום גרמניה ב־28 בספטמבר 1322. סגנון עיטוריו של כתב־היד מורה אף הוא על מוצאו מדרום גרמניה ברבע הראשון של המאה הארבע־עשרה; הצבעים העזים והברורים, העצים הגדולים והדרקונים רבי־הבעה — כל אלה מזכירים את סגנון האיורים בכתב־היד הלטיני המצויר של הגרדואל (ספר המזמורים) של סנט קטרינגנטל (Gradual of St. Katherinental), שצויר על גדות אגם קוֹנסטנץ ב־1312 (כיום במוזיאון הלאומי בציריך).

התפילות לשבועות, לסוכות, לראש השנה וליום הכיפורים חסרות במחזור זה, אך נמצאות בשני כתבי־יד אחרים, שעיטורם נעשה לפי אותה תכנית ובאותו סגנון. כרך ב נמצא בספרייה הבריטית (MS. Add. 22413), ומכיל את התפילות לשבועות ולסוכות, ואילו כרך ג, שבו התפילות לראש השנה וליום הכיפורים, נמצא בספריית הבודליאנה באוקספורד (MS. Mich. 619). כל שלושת כתבי־היד הללו היו לפנים שלושת כרכיו של מחזור אחד שלם. למרות ששלושת כרכיו של המחזור אינם זהים בגודלם (הכרך של בודפשט שלפנינו ממדיו 21.5×31 ס"מ; הכרך של הספרייה הבריטית ממדיו 22×31.5 ס"מ; והכרך של הבודליאנה ממדיו 24.5×34 ס"מ) הרי השטח הכתוב, הכולל את התפילות ואת הפירוש, ממדיו זהים (15.5×20 ס"מ) בכל השלושה.

שמו של הסופר — חיים — מופיע בסוף מגילת רות, לאחר התפילות לחג השבועות (כרך ב, דף 280ב). הסופר כלל בכל כרכי המחזור פיוטים שנתחברו בידי רבו, המהר"ם מרוטנבורג, שאותו הוא מזכיר בתוספת "זכרונו לברכה", כאדם שנפטר. מאחר שידוע לנו, שהמהר"ם מרוטנבורג נפטר ב־1293, אפשר לקבוע שנה זו כתאריך המוקדם ביותר, שבו נכתבו שלושת הכרכים של כתב־היד.

תכנית העיטור בכל שלושת הכרכים דומה: לוחיות למלות־פתיחה גדולות, הממוסגרות ברצועות צרות ומעוטרות בדמויות גרוטסקיות דומות, או בעצים פורחים גדולים במרכז הלוחיות. יסוד נוסף המשותף לכל שלושת הכרכים הוא צורת עיוות פני האנשים בהם: לכל הנשים יש פני ציפורים או חיות, ואילו ראשי הגברים צוירו בדרך כלל ללא עיוותים. כך, למשל, שלמה המלך הנראה כאן הוא בעל ראש אדם, אף כי תווי פניו מחוקים, בעוד שלשתי הנשים שליד מלת־הפתיחה יש ראשי כלבים. בעמוד שבלוח הבא (לוח 34) מן הכרך השני שבספרייה הבריטית יש למשה, לאהרן ולמלוויהם ראשי אדם, ואילו לנשים שמאחוריהם פני חיות.

דף 183
לוחית למלת־פתיחה לשיר השירים, המתארת את משפט שלמה: מימין נראה שלמה המלך על כס מלכותו האגדי, כשמצדי שש מעלות הכיסא מצוירים החיות והעופות המתוארים במקרא (מלכים א, י: יח–כ) ומבוארים במדרש. משמאל עומדות שתי הנשים שבאו להישפט בפניו. למעלה ומן הצד מופיעות דמויות גרוטסקיות, שלרובן פני חיות וציפורים.

BUDAPEST, LIBRARY OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES, KAUFMANN COLLECTION, MS. A 384

מפרט: קלף, 251 דפים, 21.5×31 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 26 שורות לעמוד בטקסט העיקרי, הפירוש בכתב עגול, קטן יותר, בשורות רבות יותר בשלושת השוליים החיצוניים. לוחיות מלות־פתיחה גדולות בראש החלקים העיקריים של המחזור (דפים 18, 34, 49, 61ב, 63, 68, 73, 75ב, 103ב, 115ב, 120, 154, 174, 183, 197, 228), ומדליונים ובהם ציורי סימני המזלות ומלאכות החודש כאילוסטרציה לתפילת הטל (דפים 142ב–145ב). הפירוש, שנכתב לרוחב העמוד, מעוצב לעתים בצורות גיאומטריות, פרחוניות או בצורות בעלי־חיים.

תולדות כתב־היד: ציוני בעלים בדף 1, שבמעט אי־אפשר לקראם, להוציא את חתימת דוד קאופמן, שקנה את כתב־היד מאת נ' רבינוביץ ב־14.11.1883.

ביבליוגרפיה: ראה בלוח 34.

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 183

ספר כתבי יד מצויירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 184

לוח 34

"המחזור המשולש" (כרך ב)

מחזור כמנהג אשכנז לשבועות ולסוכות, עם פירוש
דרום גרמניה, 1320 לערך

זהו הכרך השני של "המחזור המשולש", שחלקו הראשון תואר בלוח 33. בכרך זה מופיע שם הסופר — חיים — אחרי מגילת רות (דף 380), ודבר זה משייך את בתב־היד לכתבי־היד האחרים החתומים בידי אותו סופר, כגון "תנ"ך שוקן" (לוח 31),"חומש הדוכס מססקס" (לוח 32) ועוד. בחלק זה של המחזור יש שבע אילוסטרציות, בעוד שבכרך ג שבספריית הבודליאנה (Mich. 619) אין כל אילוסטרציות, ובכרך א שבבודפשט (MS. A 384) יש ארבע אילוסטרציות. האילוסטרציות שבכרך זה מתארות את מתן תורה, המובא כאן (דף 3); ציד צבי, לפיוט "איילת אהבים", המרמזת על עם ישראל הנרדף על־ידי הגויים (דף 49); סיפורה של רות המואביה, בפתיחה למגילת רות (דף 71); אדם נושא את ארבעת המינים, כפתיחה לתפילה לסוכות; ואדם נושא דלי מים, כאיור לפיוט לתפילות שמחת בית השואבה בליל סוכות (דף 148). בתפילת הגשם לחג הסוכות מדליקים רבים מיני המזלות, משובצים בתוך הפירוש הכתוב בשוליים (דפים 138–142ב). כתב־היד אינו גדול כמו המחזורים שהיו נפוצים במאה השלוש־עשרה. העובדה, שבאותה לוחית עצמה נמצאים גם ראשי אדם (לגברים) וגם ראשי חיות (לנשים) מרמזת אולי על כך שהסיבה המקורית לעיוות פני האדם שוב לא היתה ידועה או מובנת או לציירי "המחזור המשולש", והם מצאו סיבות אחרות לעיוות הפנים. הצבעים הברורים ועיצוב קפלי־הבגדים ותווי־הפנים קרובים לאסכולת כתבי־היד הלטיניים המצוירים באיזור אגם קונסטנץ, והוא הדין בעץ הגדול ובפרחים הפתוחים המעטרים אותו. הרבה מן האלמנטים הסגנוניים הללו נמצאים בגרדואל (ספר המזמורים) של סנט קטריננטל משנת 1312 לערך, וגם בקובץ השירים המפורסם של מָנֶסֶה (Manesse) שבהיידלברג (ספריית האוניברסיטה, Cod. Pal. germ. 848).

אוצרות המיוחה
אוצרות השות

דף 3

לוחית למלת־הפתיחה לפיוט לשבועות, שעניינו מתן תורה, ובה תיאור משה המקבל את לוחות הברית. משה (שהוא חסר זקן) כורע ברך על הר סיני ומקבל את הלוחות, שעליהם כתובות מלות־הפתיחה של עשרת הדברות. מאחורי משה עומדים אהרן ועל ראשו מצנפת הכוהן הגדול, בני ישראל בבובעים מחודדים לראשיהם ובנות ישראל, בעלות ראשי בעלי־חיים.

LONDON, BRITISH LIBRARY, MS. ADD. 22413

מפרט: קלף, 167 דפים, 22×32.5 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 26 שורות לעמוד בטקסט העיקרי, ובפירוש בכתב עגול, קטן יותר, בשורות רבות יותר, בשלושת השוליים החיצוניים. לוחיות למלות־פתיחה בראש החלקים העיקריים של המחזור, לעתים כאילוסטרציות לטקסט (דפים 3, 49, 71, 85, 106, 131, 148), ומדליונים ובהם ציורי גלגל המזלות כאילוסטרציה לתפילת הגשם (דפים 138–142ב). הפירוש שנכתב לרוחב העמוד, מעוצב לעתים בצורות גיאומטריות, פרחוניות או בצורות בעלי־חיים.

קולופון: דף 380ב: "חיים חזק". דף 103ב: המלה "חיים" מעוטרת.

תולדות כתב־היד: דף 1: ציון בעלים בכתב איטלקי: יעקב דניאל ב"ר אברהם אולמו. בדף 167ב: ציון פטירה משנת 1572.

ביבליוגרפיה: Müller and Schlosser, *Sarajevo*, pp. 114–120, Pls. VII–X; Margoliouth, No. 662 II, pp. 285–288; *Neubauer*, I, No. 2374; *Leveen, Bible*, pp. 94–97; Boeckler, *Gotik*, Pls. 20, 21; Narkiss, Tripartite; Gutmann, *Manuscript, Pls. 27, 28; Beer, Oberrhein*, Pls. 64–68; Schmid, Katharinental; Duft, *St. Katharinental;* Narkiss, *British Isles*, III; Narkiss, Zoocephalic; Sed-Rajna, *Mahzor*

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 185

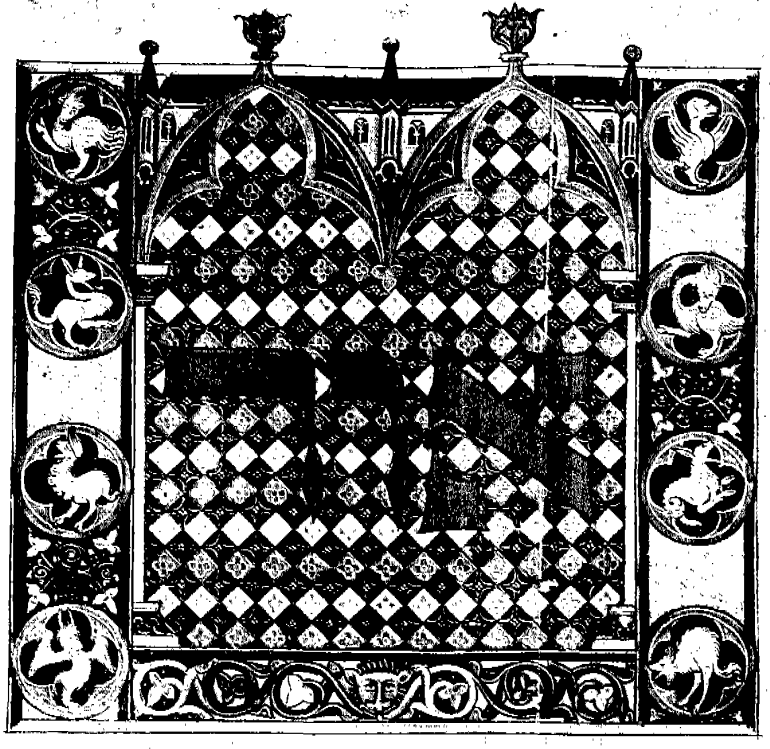

א שִׁיר הַשִּׁירִים אֲשֶׁר לִשְׁלֹמֹה׃
ב יִשָּׁקֵנִי מִנְּשִׁיקוֹת פִּיהוּ כִּי טוֹבִים דֹּדֶיךָ מִיָּיִן׃
ג לְרֵיחַ שְׁמָנֶיךָ טוֹבִים שֶׁמֶן תּוּרַק שְׁמֶךָ עַל כֵּן עֲלָמוֹת אֲהֵבוּךָ׃
ד מְשְׁכֵנִי אַחֲרֶיךָ נָרוּצָה הֱבִיאַנִי הַמֶּלֶךְ חֲדָרָיו נָגִילָה וְנִשְׂמְחָה בָּךְ נַזְכִּירָה דֹדֶיךָ מִיַּיִן מֵישָׁרִים אֲהֵבוּךָ׃
ה שְׁחוֹרָה אֲנִי וְנָאוָה בְּנוֹת יְרוּשָׁלִָם כְּאָהֳלֵי קֵדָר כִּירִיעוֹת שְׁלֹמֹה׃
ו אַל תִּרְאוּנִי שֶׁאֲנִי שְׁחַרְחֹרֶת שֶׁשְּׁזָפַתְנִי הַשָּׁמֶשׁ בְּנֵי אִמִּי נִחֲרוּ בִי שָׂמֻנִי נֹטֵרָה אֶת הַכְּרָמִים כַּרְמִי שֶׁלִּי לֹא נָטָרְתִּי׃
ז הַגִּידָה לִּי שֶׁאָהֲבָה נַפְשִׁי אֵיכָה תִרְעֶה אֵיכָה תַרְבִּיץ בַּצָּהֳרָיִם שֶׁאֶהְיֶה כְּעֹטִיָּה עַל עֶדְרֵי חֲבֵרֶיךָ׃
ח אִם לֹא תֵדְעִי לָךְ הַיָּפָה בַּנָּשִׁים צְאִי לָךְ בְּעִקְבֵי הַצֹּאן וּרְעִי אֶת גְּדִיֹתַיִךְ עַל מִשְׁכְּנוֹת הָרֹעִים׃
ט לְסֻסָתִי בְּרִכְבֵי פַרְעֹה דִּמִּיתִיךְ רַעְיָתִי׃
י נָאווּ לְחָיַיִךְ בַּתֹּרִים צַוָּארֵךְ בַּחֲרוּזִים׃
יא תּוֹרֵי זָהָב נַעֲשֶׂה לָךְ עִם נְקֻדּוֹת הַכָּסֶף׃
יב עַד שֶׁהַמֶּלֶךְ בִּמְסִבּוֹ נִרְדִּי נָתַן רֵיחוֹ׃
יג צְרוֹר הַמֹּר דּוֹדִי לִי בֵּין שָׁדַי יָלִין׃
יד אֶשְׁכֹּל הַכֹּפֶר דּוֹדִי לִי בְּכַרְמֵי עֵין גֶּדִי׃
טו הִנֵּךְ יָפָה רַעְיָתִי הִנֵּךְ יָפָה עֵינַיִךְ יוֹנִים׃
טז הִנְּךָ יָפֶה דּוֹדִי אַף נָעִים אַף עַרְשֵׂנוּ רַעֲנָנָה׃
יז קֹרוֹת בָּתֵּינוּ אֲרָזִים רַהִיטֵנוּ בְּרוֹתִים׃
א אֲנִי חֲבַצֶּלֶת הַשָּׁרוֹן שׁוֹשַׁנַּת הָעֲמָקִים׃
ב כְּשׁוֹשַׁנָּה בֵּין הַחוֹחִים כֵּן רַעְיָתִי בֵּין הַבָּנוֹת׃
ג כְּתַפּוּחַ בְּעֲצֵי הַיָּעַר כֵּן דּוֹדִי בֵּין הַבָּנִים בְּצִלּוֹ חִמַּדְתִּי וְיָשַׁבְתִּי וּפִרְיוֹ מָתוֹק לְחִכִּי׃
ד הֲבִיאַנִי אֶל בֵּית הַיָּיִן וְדִגְלוֹ עָלַי אַהֲבָה׃
ה סַמְּכוּנִי בָּאֲשִׁישׁוֹת רפדוני בַּתַּפּוּחִים כִּי חוֹלַת אַהֲבָה אָנִי׃
ו שְׂמֹאלוֹ תַּחַת לְרֹאשִׁי וִימִינוֹ תְּחַבְּקֵנִי׃
ז הִשְׁבַּעְתִּי אֶתְכֶם בְּנוֹת יְרוּשָׁלִָם בִּצְבָאוֹת אוֹ בְּאַיְלוֹת הַשָּׂדֶה אִם תָּעִירוּ וְאִם תְּעוֹרְרוּ אֶת הָאַהֲבָה עַד שֶׁתֶּחְפָּץ׃
ח קוֹל דּוֹדִי הִנֵּה זֶה בָּא מְדַלֵּג עַל הֶהָרִים מְקַפֵּץ עַל הַגְּבָעוֹת׃
ט דּוֹמֶה דוֹדִי לִצְבִי אוֹ לְעֹפֶר הָאַיָּלִים הִנֵּה זֶה עוֹמֵד אַחַר כָּתְלֵנוּ מַשְׁגִּיחַ מִן הַחַלֹּנוֹת מֵצִיץ מִן הַחֲרַכִּים׃
י עָנָה דוֹדִי וְאָמַר לִי קוּמִי לָךְ רַעְיָתִי יָפָתִי וּלְכִי לָךְ׃
יא כִּי הִנֵּה הַסְּתָו עָבָר הַגֶּשֶׁם חָלַף הָלַךְ לוֹ׃
יב הַנִּצָּנִים נִרְאוּ בָאָרֶץ עֵת הַזָּמִיר הִגִּיעַ וְקוֹל הַתּוֹר נִשְׁמַע בְּאַרְצֵנוּ׃
יג הַתְּאֵנָה חָנְטָה פַגֶּיהָ וְהַגְּפָנִים סְמָדַר נָתְנוּ רֵיחַ קוּמִי לָךְ רַעְיָתִי יָפָתִי וּלְכִי לָךְ׃
יד יוֹנָתִי בְּחַגְוֵי הַסֶּלַע בְּסֵתֶר הַמַּדְרֵגָה הַרְאִינִי אֶת מַרְאַיִךְ הַשְׁמִיעִנִי אֶת קוֹלֵךְ כִּי קוֹלֵךְ עָרֵב וּמַרְאַיִךְ נָאוֶה׃
טו אֶחֱזוּ לָנוּ שֻׁעָלִים שֻׁעָלִים קְטַנִּים מְחַבְּלִים כְּרָמִים וְכַרְמֵינוּ סְמָדַר׃
טז דּוֹדִי לִי וַאֲנִי לוֹ הָרוֹעֶה בַּשּׁוֹשַׁנִּים׃
יז עַד שֶׁיָּפִיחַ הַיּוֹם וְנָסוּ הַצְּלָלִים סֹב דְּמֵה לְךָ דוֹדִי לִצְבִי אוֹ לְעֹפֶר הָאַיָּלִים עַל הָרֵי בָתֶר׃
א עַל מִשְׁכָּבִי בַּלֵּילוֹת בִּקַּשְׁתִּי אֵת שֶׁאָהֲבָה נַפְשִׁי בִּקַּשְׁתִּיו וְלֹא מְצָאתִיו׃
ב אָקוּמָה נָּא וַאֲסוֹבְבָה בָעִיר בַּשְּׁוָקִים וּבָרְחֹבוֹת אֲבַקְשָׁה אֵת שֶׁאָהֲבָה נַפְשִׁי בִּקַּשְׁתִּיו וְלֹא מְצָאתִיו׃
ג מְצָאוּנִי הַשֹּׁמְרִים הַסֹּבְבִים בָּעִיר אֵת שֶׁאָהֲבָה נַפְשִׁי רְאִיתֶם׃
ד כִּמְעַט שֶׁעָבַרְתִּי מֵהֶם עַד שֶׁמָּצָאתִי אֵת שֶׁאָהֲבָה נַפְשִׁי אֲחַזְתִּיו וְלֹא אַרְפֶּנּוּ עַד שֶׁהֲבֵאתִיו אֶל בֵּית אִמִּי וְאֶל חֶדֶר הוֹרָתִי׃
ה הִשְׁבַּעְתִּי אֶתְכֶם בְּנוֹת יְרוּשָׁלִָם בִּצְבָאוֹת אוֹ בְּאַיְלוֹת הַשָּׂדֶה אִם תָּעִירוּ וְאִם תְּעוֹרְרוּ אֶת הָאַהֲבָה עַד שֶׁתֶּחְפָּץ׃
ו מִי זֹאת עֹלָה מִן הַמִּדְבָּר כְּתִימֲרוֹת עָשָׁן מְקֻטֶּרֶת מֹר וּלְבוֹנָה מִכֹּל אַבְקַת רוֹכֵל׃
ז הִנֵּה מִטָּתוֹ שֶׁלִּשְׁלֹמֹה שִׁשִּׁים גִּבֹּרִים סָבִיב לָהּ מִגִּבֹּרֵי יִשְׂרָאֵל׃
ח כֻּלָּם אֲחֻזֵי חֶרֶב מְלֻמְּדֵי מִלְחָמָה אִישׁ חַרְבּוֹ עַל יְרֵכוֹ מִפַּחַד בַּלֵּילוֹת׃
ט אַפִּרְיוֹן עָשָׂה לוֹ הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה מֵעֲצֵי הַלְּבָנוֹן׃
י עַמּוּדָיו עָשָׂה כֶסֶף רְפִידָתוֹ זָהָב מֶרְכָּבוֹ אַרְגָּמָן תּוֹכוֹ רָצוּף אַהֲבָה מִבְּנוֹת יְרוּשָׁלִָם׃
יא צְאֶינָה וְרֶאֶינָה בְּנוֹת צִיּוֹן בַּמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה בָּעֲטָרָה שֶׁעִטְּרָה לוֹ אִמּוֹ בְּיוֹם חֲתֻנָּתוֹ וּבְיוֹם שִׂמְחַת לִבּוֹ׃
א הִנָּךְ יָפָה רַעְיָתִי הִנָּךְ יָפָה עֵינַיִךְ יוֹנִים מִבַּעַד לְצַמָּתֵךְ שַׂעְרֵךְ כְּעֵדֶר הָעִזִּים שֶׁגָּלְשׁוּ מֵהַר גִּלְעָד׃
ב שִׁנַּיִךְ כְּעֵדֶר הַקְּצוּבוֹת שֶׁעָלוּ מִן הָרַחְצָה שֶׁכֻּלָּם מַתְאִימוֹת וְשַׁכּוּל אֵין בָּהֶן׃
ג כְּחוּט הַשָּׁנִי שִׂפְתוֹתַיִךְ וּמִדְבָּרֵךְ נָאוֶה כְּפֶלַח הָרִמּוֹן רַקָּתֵךְ מִבַּעַד לְצַמָּתֵךְ׃
ד כְּמִגְדַּל דָּוִד צַוָּארֵךְ בָּנוּי לְתַלְפִּיּוֹת אֶלֶף הַמָּגֵן תָּלוּי עָלָיו כָּל שִׁלְטֵי הַגִּבֹּרִים׃
ה שְׁנֵי שָׁדַיִךְ כִּשְׁנֵי עֳפָרִים תְּאוֹמֵי צְבִיָּה הָרוֹעִים בַּשּׁוֹשַׁנִּים׃
ו עַד שֶׁיָּפִיחַ הַיּוֹם וְנָסוּ הַצְּלָלִים אֵלֵךְ לִי אֶל הַר הַמֹּר וְאֶל גִּבְעַת הַלְּבוֹנָה׃
ז כֻּלָּךְ יָפָה רַעְיָתִי וּמוּם אֵין בָּךְ׃
ח אִתִּי מִלְּבָנוֹן כַּלָּה אִתִּי מִלְּבָנוֹן תָּבוֹאִי תָּשׁוּרִי מֵרֹאשׁ אֲמָנָה מֵרֹאשׁ שְׂנִיר וְחֶרְמוֹן מִמְּעֹנוֹת אֲרָיוֹת מֵהָרְרֵי נְמֵרִים׃
ט לִבַּבְתִּנִי אֲחֹתִי כַּלָּה לִבַּבְתִּנִי בְּאַחַת מֵעֵינַיִךְ בְּאַחַד עֲנָק מִצַּוְּארוֹנַיִךְ׃
י מַה יָּפוּ דֹדַיִךְ אֲחֹתִי כַּלָּה מַה טֹּבוּ דֹדַיִךְ מִיַּיִן וְרֵיחַ שְׁמָנַיִךְ מִכָּל בְּשָׂמִים׃
יא נֹפֶת תִּטֹּפְנָה שִׂפְתוֹתַיִךְ כַּלָּה דְּבַשׁ וְחָלָב תַּחַת לְשׁוֹנֵךְ וְרֵיחַ שִׂמְלוֹתַיִךְ כְּרֵיחַ לְבָנוֹן׃
יב גַּן נָעוּל אֲחֹתִי כַּלָּה גַּל נָעוּל מַעְיָן חָתוּם׃
יג שְׁלָחַיִךְ פַּרְדֵּס רִמּוֹנִים עִם פְּרִי מְגָדִים כְּפָרִים עִם נְרָדִים׃
יד נֵרְדְּ וְכַרְכֹּם קָנֶה וְקִנָּמוֹן עִם כָּל עֲצֵי לְבוֹנָה מֹר וַאֲהָלוֹת עִם כָּל רָאשֵׁי בְשָׂמִים׃
טו מַעְיַן גַּנִּים בְּאֵר מַיִם חַיִּים וְנֹזְלִים מִן לְבָנוֹן׃
טז עוּרִי צָפוֹן וּבוֹאִי תֵימָן הָפִיחִי גַנִּי יִזְּלוּ בְשָׂמָיו יָבֹא דוֹדִי לְגַנּוֹ וְיֹאכַל פְּרִי מְגָדָיו׃
א בָּאתִי לְגַנִּי אֲחֹתִי כַּלָּה אָרִיתִי מוֹרִי עִם בְּשָׂמִי אָכַלְתִּי יַעְרִי עִם דִּבְשִׁי שָׁתִיתִי יֵינִי עִם חֲלָבִי אִכְלוּ רֵעִים שְׁתוּ וְשִׁכְרוּ דּוֹדִים׃
ב אֲנִי יְשֵׁנָה וְלִבִּי עֵר קוֹל דּוֹדִי דוֹפֵק פִּתְחִי לִי אֲחֹתִי רַעְיָתִי יוֹנָתִי תַּמָּתִי שֶׁרֹּאשִׁי נִמְלָא טָל קְוֻצּוֹתַי רְסִיסֵי לָיְלָה׃
ג פָּשַׁטְתִּי אֶת כֻּתָּנְתִּי אֵיכָכָה אלבישנה רָחַצְתִּי אֶת רַגְלַי אֵיכָכָה אטנפם׃
ד דּוֹדִי שָׁלַח יָדוֹ מִן הַחֹר וּמֵעַי הָמוּ עָלָיו׃
ה קַמְתִּי אֲנִי לִפְתֹּחַ לְדוֹדִי וְיָדַי נָטְפוּ מוֹר וְאֶצְבְּעוֹתַי מוֹר עֹבֵר עַל כַּפּוֹת הַמַּנְעוּל׃
ו פָּתַחְתִּי אֲנִי לְדוֹדִי וְדוֹדִי חָמַק עָבָר נַפְשִׁי יָצְאָה בְדַבְּרוֹ בִּקַּשְׁתִּיהוּ וְלֹא מְצָאתִיהוּ קְרָאתִיו וְלֹא עָנָנִי׃
ז מְצָאוּנִי הַשֹּׁמְרִים הַסֹּבְבִים בָּעִיר הִכּוּנִי פְצָעוּנִי נָשְׂאוּ אֶת רְדִידִי מֵעָלַי שֹׁמְרֵי הַחוֹמוֹת׃
ח הִשְׁבַּעְתִּי אֶתְכֶם בְּנוֹת יְרוּשָׁלִָם אִם תִּמְצְאוּ אֶת דּוֹדִי מַה תַּגִּידוּ לוֹ שֶׁחוֹלַת אַהֲבָה אָנִי׃
ט מַה דּוֹדֵךְ מִדּוֹד הַיָּפָה בַּנָּשִׁים מַה דּוֹדֵךְ מִדּוֹד שֶׁכָּכָה הִשְׁבַּעְתָּנוּ׃
י דּוֹדִי צַח וְאָדוֹם דָּגוּל מֵרְבָבָה׃
יא רֹאשׁוֹ כֶּתֶם פָּז קְוֻצּוֹתָיו תַּלְתַּלִּים שְׁחֹרוֹת כָּעוֹרֵב׃
יב עֵינָיו כְּיוֹנִים עַל אֲפִיקֵי מָיִם רֹחֲצוֹת בֶּחָלָב יֹשְׁבוֹת עַל מִלֵּאת׃
יג לְחָיָיו כַּעֲרוּגַת הַבֹּשֶׂם מִגְדְּלוֹת מֶרְקָחִים שִׂפְתוֹתָיו שׁוֹשַׁנִּים נֹטְפוֹת מוֹר עֹבֵר׃
יד יָדָיו גְּלִילֵי זָהָב מְמֻלָּאִים בַּתַּרְשִׁישׁ מֵעָיו עֶשֶׁת שֵׁן מְעֻלֶּפֶת סַפִּירִים׃
טו שׁוֹקָיו עַמּוּדֵי שֵׁשׁ מְיֻסָּדִים עַל אַדְנֵי פָז מַרְאֵהוּ כַּלְּבָנוֹן בָּחוּר כָּאֲרָזִים׃
טז חִכּוֹ מַמְתַקִּים וְכֻלּוֹ מַחֲמַדִּים זֶה דוֹדִי וְזֶה רֵעִי בְּנוֹת יְרוּשָׁלִָם׃
א אָנָה הָלַךְ דּוֹדֵךְ הַיָּפָה בַּנָּשִׁים אָנָה פָנָה דוֹדֵךְ וּנְבַקְשֶׁנּוּ עִמָּךְ׃
ב דּוֹדִי יָרַד לְגַנּוֹ לַעֲרוּגוֹת הַבֹּשֶׂם לִרְעוֹת בַּגַּנִּים וְלִלְקֹט שׁוֹשַׁנִּים׃
ג אֲנִי לְדוֹדִי וְדוֹדִי לִי הָרוֹעֶה בַּשּׁוֹשַׁנִּים׃
ד נָאוָה אַתְּ רַעְיָתִי כִּתְרְצָה נָאוָה כִּירוּשָׁלִָם אֲיֻמָּה כַּנִּדְגָּלוֹת׃
ה הָסֵבִּי עֵינַיִךְ מִנֶּגְדִּי שֶׁהֵם הִרְהִבוּנִי שַׂעְרֵךְ כְּעֵדֶר הָעִזִּים שֶׁגָּלְשׁוּ מִן הַגִּלְעָד׃
ו שִׁנַּיִךְ כְּעֵדֶר הָרְחֵלִים שֶׁעָלוּ מִן הָרַחְצָה שֶׁכֻּלָּם מַתְאִימוֹת וְשַׁכּוּל אֵין בָּהֶן׃
ז כְּפֶלַח הָרִמּוֹן רַקָּתֵךְ מִבַּעַד לְצַמָּתֵךְ׃
ח שִׁשִּׁים הֵמָּה מְלָכוֹת וּשְׁמֹנִים פִּילַגְשִׁים וַעֲלָמוֹת אֵין מִסְפָּר׃
ט אַחַת הִיא יוֹנָתִי תַּמָּתִי אַחַת הִיא לְאִמָּהּ בָּרָה הִיא לְיוֹלַדְתָּהּ רָאוּ אֹתָהּ בָּנוֹת וַיְאַשְּׁרוּהָ מְלָכוֹת וּפִילַגְשִׁים וַיְהַלְלוּהָ׃
י מִי זֹאת הַנִּשְׁקָפָה כְּמוֹ שָׁחַר יָפָה כַלְּבָנָה בָּרָה כַּחַמָּה אֲיֻמָּה כַּנִּדְגָּלוֹת׃
יא אֶל גִּנַּת אֱגוֹז יָרַדְתִּי לִרְאוֹת בְּאִבֵּי הַנָּחַל לִרְאוֹת הֲפָרְחָה הַגֶּפֶן הֵנֵצוּ הָרִמֹּנִים׃
יב לֹא יָדַעְתִּי נַפְשִׁי שָׂמַתְנִי מַרְכְּבוֹת עַמִּי נָדִיב׃
יג שׁוּבִי שׁוּבִי הַשּׁוּלַמִּית שׁוּבִי שׁוּבִי וְנֶחֱזֶה בָּךְ מַה תֶּחֱזוּ בַּשּׁוּלַמִּית כִּמְחֹלַת הַמַּחֲנָיִם׃
א מַה יָּפוּ פְעָמַיִךְ בַּנְּעָלִים בַּת נָדִיב חַמּוּקֵי יְרֵכַיִךְ כְּמוֹ חֲלָאִים מַעֲשֵׂה יְדֵי אָמָּן׃
ב שָׁרְרֵךְ אַגַּן הַסַּהַר אַל יֶחְסַר הַמָּזֶג בִּטְנֵךְ עֲרֵמַת חִטִּים סוּגָה בַּשּׁוֹשַׁנִּים׃
ג שְׁנֵי שָׁדַיִךְ כִּשְׁנֵי עֳפָרִים תְּאוֹמֵי צְבִיָּה׃
ד צַוָּארֵךְ כְּמִגְדַּל הַשֵּׁן עֵינַיִךְ בְּרֵכוֹת בְּחֶשְׁבּוֹן עַל שַׁעַר בַּת רַבִּים אַפֵּךְ כְּמִגְדַּל הַלְּבָנוֹן צוֹפֶה פְּנֵי דַמָּשֶׂק׃
ה רֹאשֵׁךְ עָלַיִךְ כַּכַּרְמֶל וְדַלַּת רֹאשֵׁךְ כָּאַרְגָּמָן מֶלֶךְ אָסוּר בָּרְהָטִים׃
ו מַה יָּפִית וּמַה נָּעַמְתְּ אַהֲבָה בַּתַּעֲנוּגִים׃
ז זֹאת קוֹמָתֵךְ דָּמְתָה לְתָמָר וְשָׁדַיִךְ לְאַשְׁכֹּלוֹת׃
ח אָמַרְתִּי אֶעֱלֶה בְתָמָר אֹחֲזָה בְּסַנְסִנֶּיהָ וְיִהְיוּ נָא שָׁדַיִךְ כְּאַשְׁכְּלוֹת הַגֶּפֶן וְרֵיחַ אַפֵּךְ כַּתַּפּוּחִים׃
ט וְחִכֵּךְ כְּיֵין הַטּוֹב הַהֹלֵךְ לְדוֹדִי לְמֵישָׁרִים דוֹבֵב שִׂפְתֵי יְשֵׁנִים׃
י אֲנִי לְדוֹדִי וְעָלַי תְּשׁוּקָתוֹ׃
יא לְכָה דוֹדִי נֵצֵא הַשָּׂדֶה נָלִינָה בַּכְּפָרִים׃
יב נַשְׁכִּימָה לַכְּרָמִים נִרְאֶה אִם פָּרְחָה הַגֶּפֶן פִּתַּח הַסְּמָדַר הֵנֵצוּ הָרִמּוֹנִים שָׁם אֶתֵּן אֶת דֹּדַי לָךְ׃
יג הַדּוּדָאִים נָתְנוּ רֵיחַ וְעַל פְּתָחֵינוּ כָּל מְגָדִים חֲדָשִׁים גַּם יְשָׁנִים דּוֹדִי צָפַנְתִּי לָךְ׃
א מִי יִתֶּנְךָ כְאָח לִי יוֹנֵק שְׁדֵי אִמִּי אֶמְצָאֲךָ בַחוּץ אֶשָּׁקְךָ גַּם לֹא יָבוּזוּ לִי׃
ב אֶנְהָגְךָ אֲבִיאֲךָ אֶל בֵּית אִמִּי תְּלַמְּדֵנִי אַשְׁקְךָ מִיַּיִן הָרֶקַח מֵעֲסִיס רִמֹּנִי׃
ג שְׂמֹאלוֹ תַּחַת לְרֹאשִׁי וִימִינוֹ תְּחַבְּקֵנִי׃
ד הִשְׁבַּעְתִּי אֶתְכֶם בְּנוֹת יְרוּשָׁלִָם מַה תָּעִירוּ וּמַה תְּעוֹרְרוּ אֶת הָאַהֲבָה עַד שֶׁתֶּחְפָּץ׃
ה מִי זֹאת עֹלָה מִן הַמִּדְבָּר מִתְרַפֶּקֶת עַל דּוֹדָהּ תַּחַת הַתַּפּוּחַ עוֹרַרְתִּיךָ שָׁמָּה חִבְּלַתְךָ אִמֶּךָ שָׁמָּה חִבְּלָה יְלָדַתְךָ׃
ו שִׂימֵנִי כַחוֹתָם עַל לִבֶּךָ כַּחוֹתָם עַל זְרוֹעֶךָ כִּי עַזָּה כַמָּוֶת אַהֲבָה קָשָׁה כִשְׁאוֹל קִנְאָה רְשָׁפֶיהָ רִשְׁפֵי אֵשׁ שַׁלְהֶבֶתְיָה׃
ז מַיִם רַבִּים לֹא יוּכְלוּ לְכַבּוֹת אֶת הָאַהֲבָה וּנְהָרוֹת לֹא יִשְׁטְפוּהָ אִם יִתֵּן אִישׁ אֶת כָּל הוֹן בֵּיתוֹ בָּאַהֲבָה בּוֹז יָבוּזוּ לוֹ׃
ח אָחוֹת לָנוּ קְטַנָּה וְשָׁדַיִם אֵין לָהּ מַה נַּעֲשֶׂה לַאֲחוֹתֵנוּ בַּיּוֹם שֶׁיְּדֻבַּר בָּהּ׃
ט אִם חוֹמָה הִיא נִבְנֶה עָלֶיהָ טִירַת כָּסֶף וְאִם דֶּלֶת הִיא נָצוּר עָלֶיהָ לוּחַ אָרֶז׃
י אֲנִי חוֹמָה וְשָׁדַי כַּמִּגְדָּלוֹת אָז הָיִיתִי בְעֵינָיו כְּמוֹצְאֵת שָׁלוֹם׃
יא כֶּרֶם הָיָה לִשְׁלֹמֹה בְּבַעַל הָמוֹן נָתַן אֶת הַכֶּרֶם לַנֹּטְרִים אִישׁ יָבִא בְּפִרְיוֹ אֶלֶף כָּסֶף׃
יב כַּרְמִי שֶׁלִּי לְפָנָי אֶלֶף לְךָ שְׁלֹמֹה וּמָאתַיִם לְנֹטְרִים אֶת פִּרְיוֹ׃
יג הַיּוֹשֶׁבֶת בַּגַּנִּים חֲבֵרִים מַקְשִׁיבִים לְקוֹלֵךְ הַשְׁמִיעִנִי׃
יד בְּרַח דּוֹדִי וּדְמֵה לְךָ לִצְבִי אוֹ לְעֹפֶר הָאַיָּלִים עַל הָרֵי בְשָׂמִים׃

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 186

לוח 35

"מחזור נירנברג"

מחזור תפילה כמנהג אשכנז לכל השנה, כולל חמש מגילות, חמישה חומשי תורה, פרשות והפטרות
אסכולת בזל, 1331

כתב־יד זה נכתב במתכונת המחזורים המצוירים גדולי־הממדים, שהיו נפוצים בקהילות היהודיות במאות השלוש־עשרה והארבע־עשרה. כל הפתיחות לתפילות מעוטרות בלוחיות למלות־פתיחה גדולות, חלקן משתרעות על פני עמוד שלם המוקף במסגרת ארכיטקטונית, שעיטורן העיקרי הוא מדליונים קטנים ובהם דמויות גרוטסקיות. איוריו של "מחזור נירנברג" אינם כוללים אילוסטרציות לטקסט. לכל התפילות יש מלות־פתיחה בזהב, באדום, בירוק ובכחול, ממוסגרות בקווי־מִתאר. סגנון העיטור מעורן ביותר ומצביע על השפעת אסכולת בזל השווייצית, שהיא חלק מסגנון הריינוס העליון. בתשלובות הצמחיות ובפרטים הארכיטקטוניים ניכרת השפעתם של כתבי־היד המצוירים מצפון צרפת בסוף המאה השלוש־עשרה.

לפי הקולופון (דף 528ב) נכתב כתב־היד ב־1331, אך לא נמסר שם המקום. ידוע לנו, שכתב־היד היה בבעלותה של הקהילה היהודית של נירנברג עד לגירוש היהודים מהעיר ב־1449. אז נלקח בתב־היד מבית הכנסת והועבר לספרייה העירונית של נירנברג (MS. Cent. IV 100). ב־1804, כשנכבשה נירנברג על־ידי צבא נפוליאון, נחתכו מתוך המחזור 11 דפים, אך חסרונם התגלה רק ב־1882. בתחילת המאה העשרים הגיעו חמישה דפים בודדים לידי מאיר זליג גולדשמידט מפרנקפורט, שספרייתו נמצאת כיום בהיכל שלמה בירושלים. חמשת דפים אלה הועברו לידי סוחר הספרים מר היינריך אייזמן מפרנקפורט (שהתגורר מאוחר יותר בלונדון), בשאתו לאישה את אליס גולדשמידט ב־1918. ב־1937 ניתן דף אחד לש"ז שוקן במתנה במלאת לו שישים שנה, וב־1938 רכש ש"ז שוקן שלושה דפים נוספים. הדף החמישי נמצא עתה באוסף התנו של מר אייזמן, מר ארנסט בודנהיימר מניו־יורק. ב־1951 הועבר המחזור כולו (מלבד שבעת הדפים החסרים) מנירנברג לספריית שוקן בירושלים.

דף 78
לוחית למלת־פתיחה לפיוט ליום הראשון של פסח.

ירושלים, ספריית שוקן, כת"י 24100

מפרט: קלף, 521 דפים. 11 הדפים שנחתכו והוצאו מתוך כתב־היד היו כולם מאוירים והם: 37, 78, 80, 120, 154, 155, 364, 371, 442, 439, 447. מהם נמצאו חמישה דפים, שארבעה מהם מצויים כיום בספריית שוקן: 78, 120, 154, 364. 37×50 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 30 שורות לעמוד; הפירוש נכתב בכתב עגול, קטן יותר, עד 105 שורות בכל שלושת השוליים החיצוניים. כריכת עור חום על גבי לוחות־עץ, מעוטר בהטבעות עיוורות של תשלובות גיאומטריות, מן המאה החמש־עשרה.

קולופון: דף 528ב: "כתבתי זה המחזור לר' יהושע בר' יצחק וטיימתיו ביום ה' בד' באלול בצ"א לפרט..." (8.8.1331). דף 298: השם "מתניה", שאפשר שהוא שם הסופר, מעוטר באקרוסטיכון שבפיוט. בדפים 139ב, 143ב מעוטר השם "מתן".

תולדות כתב־היד: נמצא ברשות הקהילה היהודית בנירנברג עד לגירוש היהודים ב־1449. דף 1ב: סימול הספרייה העירונית, נירנברג, כתב־יד MS. Cent. IV. Nr. 100. ב־1804 נחתכו 11 דפים על־ידי חיילים מצבא נפוליאון. חמישה דפים בודדים מאלה היו באוסף מאיר זליג גולדשמידט בפרנקפורט והועברו עם נישואי ברתו אליס ב־1918, להיינריך אייזמן מלונדון. ב־1937 ניתן דף אחד במתנה לש"ז שוקן, וב־1938 רכש ש"ז שוקן שלושה דפים נוספים. ארנסט בודנהיימר מניו יורק מחזיק בדף הבודד האחרון מן החמישה. ב־1951 הועבר המחזור כולו לספריית שוקן, ירושלים (מלבד שבעת הדפים החסרים).

ביבליוגרפיה: Wurfel, *Nürenberg*, pp. 97–105; Ziemlich, *Nürenberg;* Anonymous, Nürenberg; Katz, Nürenberg; *Schocken MSS.*: *Exhibition*, No. 1; Schilling and Swarzenski, *Frankfurt*, pp. 74–75, Pl. 36; Beer, *Oberrhein*, pp. 27–29, Abb. 49–58

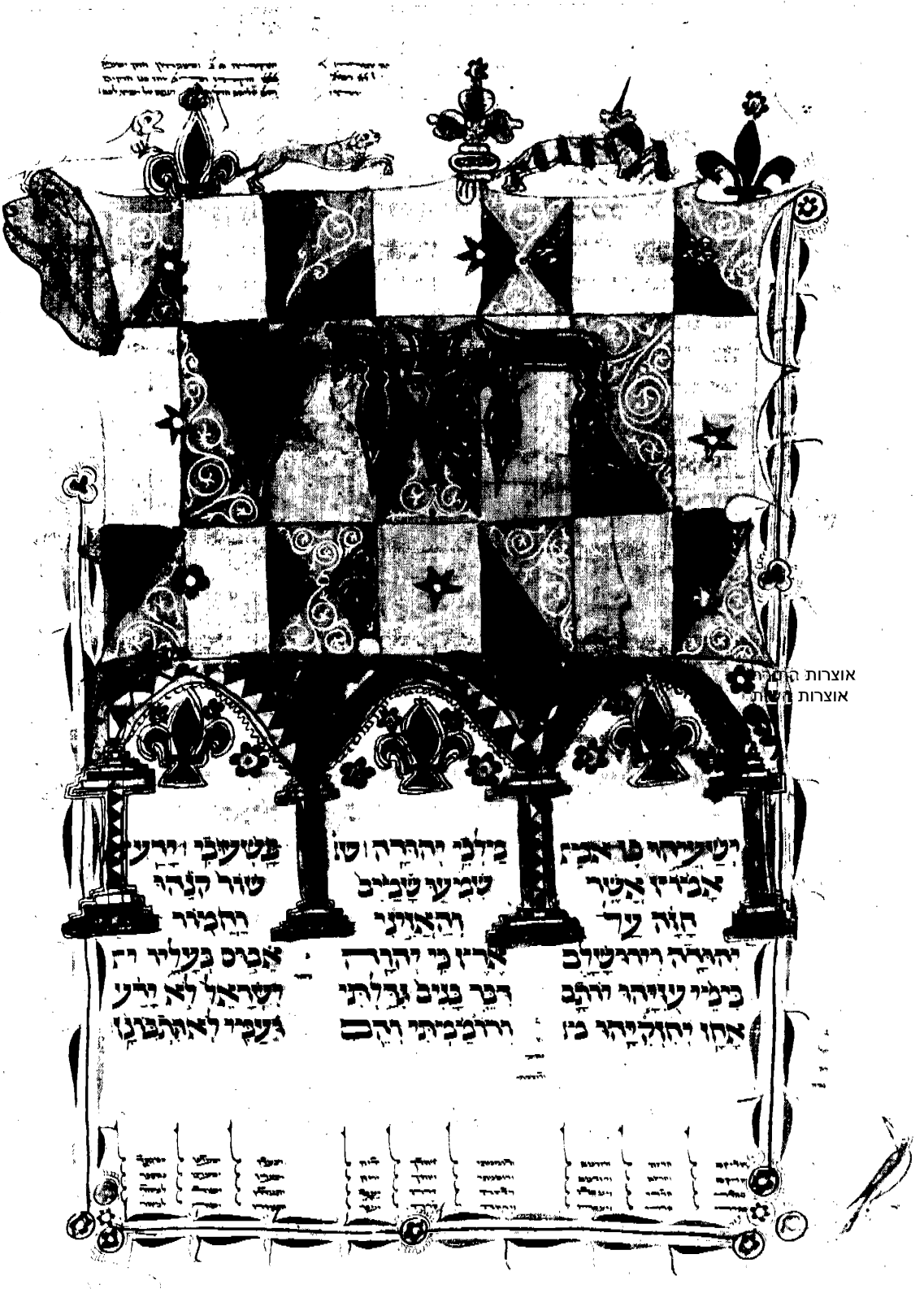

אוצרות התורה
אוצרות התורה

לוח 36

"תנ"ך פַּרְמָה האשכנזי"

תנ"ך בלתי שלם, עם המסורה הגדולה והקטנה
מערב שווייץ, תחילת המאה הארבע־עשרה

כתב־יד זה, בעל שני כרכים, הוא דוגמה מובהקת לכתבי־היד העבריים הגדולים של ספר התנ"ך, שנכתבו בקהילות אשכנז במאות השלוש־עשרה והארבע־עשרה. "תנ"ך פרמה" אינו שלם; הוא מתחיל בספר שמות וחסרים בו דפים לכל אורכו. עיטורו מורכב מלוחיות למלות־פתיחה גדולות בראש רוב ספר התנ"ך, שלעתים הן משתרעות על־פני עמוד שלם. אין אילוסטרציות לטקסט, והעיטור הנפוץ הוא תשלובות צמחיות על רקע מגוון בצבעים שונים, ולידן סצינות של ציד ודמויות גרוטסקיות. מלות־הפתיחה של הפרשות וההפטרות כתובות בדיו כחולה, שחורה וירוקה. עיטור מלאכת־פיליגרן כחולה ואדומה מקיף את הלוחיות למלות־הפתיחה, ולעתים את כל העמוד. המסורה הגדולה כתובה לעתים במיקרוגרפיה המעוצבת בדמויות גרוטסקיות שונות.

הצייר עשה את מלאכתו ביד בוטחת וברוב הבעה ברישומים המעטים, העשויים בקו דקיק וצבועים בצבעי־מים בהירים. סגנון עיטור כזה היה נפוץ בחבל הריינוס העליון ובסביבות מערב שווייץ ברבע הראשון של המאה הארבע־עשרה.

כתב־היד נכתב בידי יוסף הסופר (דף 161ב) ונוקד על־ידי מאיר הנקדן (דפים 158–161). לואיזה מוֹרְטָרָה אוֹטוֹלֶנְגִי משערת, ששני סופרים אלה כתבו וניקדו גם כתב־יד אחר, "החומש האשכנזי של פרמה" (כתב־יד 3289) עם מגילות והפטרות, שמוצאו מאותו מקום ומאותה תקופה, אך הדבר אינו ברור כל צורכו, למרות שגם בכתב־יד זה כתב פלוני בשם "מאיר הנקדן" את שמו במיקרוגרפיה, אות אחת בכל עמוד (דפים 358–369).

כרך ב, דף 92ב

לוחית למלת־הפתיחה של ספר ישעיהו, עם רקע גיאומטרי של מעוינים למלת־הפתיחה. שלוש הקשתות ממסגרות את שלושת טורי הטקסט. העמוד כולו ממוסגר בעיטור מלאכת פיליגרן באדום ובכחול עם המסורה הגדולה במיקרוגרפיה. בראש העמוד נראה ציד של החיה הדמיונית חד־קרן (צבי בעל קרן אחת).

PARMA, BIBLIOTECA PALATINA, MS. 3286 AND MS. 3287

מפרט: קלף, I+202+I דפים, 36.5×49.6 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 26 שורות בשלושה טורים. ארבע לוחיות מלות־פתיחה בראשי כמה מן הספרים (דפים 1, 346ב, 292ב, 131). מלות־פתיחה ססגוניות בהפטרות. מסורה גדולה במיקרוגרפיה, המעוצבת בדמות בני אדם, בעלי חיים ומוטיבים פרחוניים שונים וכן בצורותיהן של אותיות שונות.

קולופון: דף 161ב: "חזק ונתחזק יוסף הסופר" נכתב מתחת לטקסט, ללא ציון תאריך ומקום. דפים 158–164: השם "מאיר" (הנקדן) כתוב במיקרוגרפיה, אות אחת בכל עמוד.

תולדות כתב־היד: כתב־היד היה חלק מאוסף זֵין בַּטִיסְט דה־רוסי והועבר לספרייה הפַּלַטינית יחד עם שאר כתבי־היד שבאוסף.

ביבליוגרפיה: De Rossi, *Cod. Heb.*, No. 440, 1 and 2; Mortara-Ottolenghi, in *Manoscritti biblici ebraici*, Nos. ,20 ,21, pp. 66–68, Pl. IV; Mortara-Ottolenghi, Berio Bible; Tamani, Parma, No. 4, pp. 47–48

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 189

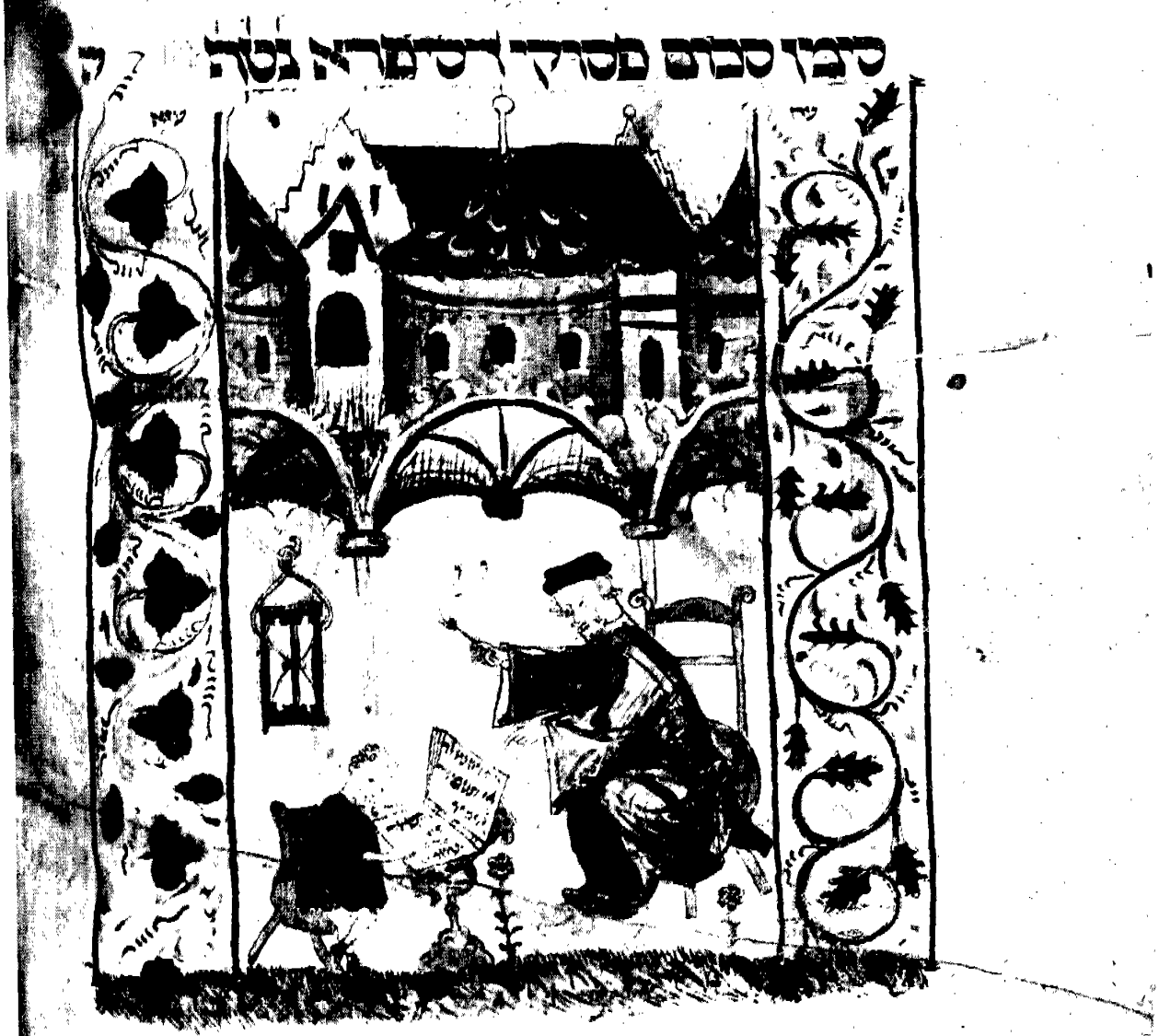

לוח 37

"חומש קוֹבּוּרְג"

חומש, מגילות, הפטרות וחיבורים לשוניים מאת יקותיאל בן יצחק כהן הנקדן, כולל החיבור "עין הקורא"
קובורג, 1395

החיבורים הלשוניים והדקדוקיים שנוספו לכתב־יד זה הם יוצאי דופן, ובכך הוא נבדל משאר החומשים האשכנזיים, שבדרך כלל נוספו להם רק המגילות וההפטרות. מתוך הכתב והקולופון ברור, שכל כתב־היד נכתב על־ידי אותו סופר, שמחה בן שמואל הלוי, בקוֹבורג בין השנים 1390 ו־1396. שני נקדנים ניקדו את כתב־היד. שמואל בן אברהם ממולרשטאדט ניקד את החומש בבַמְבֵרג, ואילו גרשם בן יהודה ניקד את המגילות, את ההפטרות ואת החיבורים הדקדוקיים בכפר בשם רוטלזי. מן הכתובת שבסוף כתב־היד (דף 252) נראה, שהוא נכתב בעבור מאיר בן עוֹבַדְיָה הנקרא לִיבֶרְטְרוֹט, שחיבר שיר שבו מופיעים שמו ושמות הסופר ושני הנקדנים באקרוסטיכון.

בפתיחות חמשת חומשי התורה ובו שיותיהם מצויות לוחיות למלות־פתיחה מעוטרות. רוב העיטורים הם פרחוניים, אך יש בהם גם כמה עיטורי בעלי־חיים המכוסים בנוצות מתנפנפות, וכמוהן דרקונים ודמויות גרוטסקיות. שתיים מלוחיות מלות־הפתיחה מצוירות בעט בדיו חומה. לוחית אחת שלמה (דף 170) היא בעלת רקע של דיו חומה, שבו השאיר הצייר את הדגם של תשלובות עדינות בלתי צבוע, וכך נוצר רושם של תחרה בצבע חום מסביב למלת־הפתיחה הכתובה בזהב. לוחית זו מוקפת במסגרת רחבה, שצוירה באותה טכניקה של דמויות בלתי־צבועות שכאילו נחקקו בתוך רקע צבוע ובה כמה סצינות של ציד. בגדיהן של כמה מן הדמויות בסצינות אלו צבועות בצבעי־מים מדוללים, בעיקר בירוק ובאדום. מלת־הפתיחה "בראשית" לחיבור על שינויי־הנוסח של המסורה מאת יקותיאל (דף 190) עשויה באותה טכניקה, אך עיטוריה מתארים דרקונים, מלאכים ודמויות גרוטסקיות. בסוף שלושה מחמשת חומשי התורה נמצאות לוחיות מצוירות המתארות מלמדים וחזן. לוחיות אלה הן הרחבה של העיטורים שהתלוו לציון סכום פסוקיו של כל ספר. בסוף ספר שמות (דף 254ב) נראה אדם היושב על ספסל ולידו כלב קטן, כבול בשלשלת, המחזיק בפיו מגילה, וכן דרקון ואריה לרגליו. בסוף ספר ויקרא (דף 272ב) נראים מלמד ותלמידו (ראה כאן). בסוף ספר במדבר (דף 96) נראה חזן העומד על במה וקורא ממגילה פתוחה; על המגילה כתוב שם הנקדן.

העיצוב והצבעים העדינים אופייניים לאיזור גרמניה התיכונה, ואפשר שכתב־היד אכן צויר בקובורג או בסביבתה, בזמן שבו נכתב (1395 לערך). אם אכן המבנה שבתמונה ממול הוא המבצר של קובורג, הרי זו תמונה אותנטית יחידה במינה בתקופה זו. הטכניקה של העיטור, המורכב מרישומי מכחול ללא קווי־מתאר נראים לעין, כפי שהיא מתגלה באחת הלוחיות (דף 170), היא יוצאת דופן.

דף 272ב

לוח מאויר בסוף ספר ויקרא ובו מלמד המניף את שוטו מעל לתלמיד כדי לזרזו בלימודיו. בספרו של הילד כתובה ממרתו של הלל הזקן: "מה דְּסָנוּי לך לא תעביד לחברך והשאר זיל גְּמוֹר, כלומר: "מה ששנוא עליך לא תעשה לחברך [זאת כל התורה] והשאר [אינו אלא פירוש] לך ולמד". מאחורי התלמיד תלוי שעון חול. המלמד ותלמידו נתונים בתוך מסגרת ארכיטקטונית משולשת שמעליה מתנשא, לדעת ירגן אֶרְדְמָן, המבצר של קובורג. סכום פסוקי ספר ויקרא בנוטריקון "נָטָף" מהווה מסגרת עליונה.

LONDON, BRITISH, LIBRARY, ADD. 19776

מפרט: קלף, 252 דפים, 21.5×29 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 32 שורות בשני טורים. שלוש לוחיות צבעוניות ובהן אילוסטרציות בסוף שלושה מחמשת חומשי התורה. שמונה לוחיות למלות־פתיחה מצוירות, עם עיטורים פרחוניים ודמויי בעלי־חיים. ארבע ממלות־הפתיחה לחמש מגילות כתובות בדיו ומוקפות במתווי עט; סביב המלה השאיר הצייר רווח לעיטורים.

קולופון: דף 252: "זה ספר חומש עברי וחמש מגילות והפטרות... כתב ר' שמחה בר' שמואל הלוי וגמר בעיר קובורק ור' שמואל בר' אברהם ניקד ה' חומשים בעיר בבנבערק ור' גרשם בר' יהודה נקד חמש מגילות והפטרות... בכפר רוטלזי והכל נשלם ונגמר בעזרת מגן ישראל ביום א' בראש חדש כסליו שנת חמשת אלפים ומאה וחמישים ושש שנים לפרט... (14.11.1395) שלי זה הספר מאיר בר' עובדיה המכונה ליברטרוט..." דפים 96ב, 122ב: "עד כאן ניקדתי שמואל בר' אברהם ממולרשטט בשש שבעות..."

תולדות כתב־היד: דף 117: שיר בעל אקרוסטיכון "מאיר" (הבעלים הראשונים), שסופו: "שנת צִיּוֹן (1396) בְּמִשְׁפָּט תִּפָּדֶה וְשָׁבֶיהָ בִּצְדָקָה". דף 252: ציוני פטירת הורי הבעלים, 1535 ו־1538. דף 1: ציון בעלים: אלכסנדר בן שלמה זלמן כהן, 1750 (מץ?); נרכש באפריל 1854 למען הספרייה הבריטית על־ידי דניאל נָאט (Nutt) מאת מ. אשכנזי.

ביבליוגרפיה: Margoliouth, No. 80, I, pp. 53–56; Leveen, p. 184; Erdmann, Coburg; Narkiss; *British Isles*, III

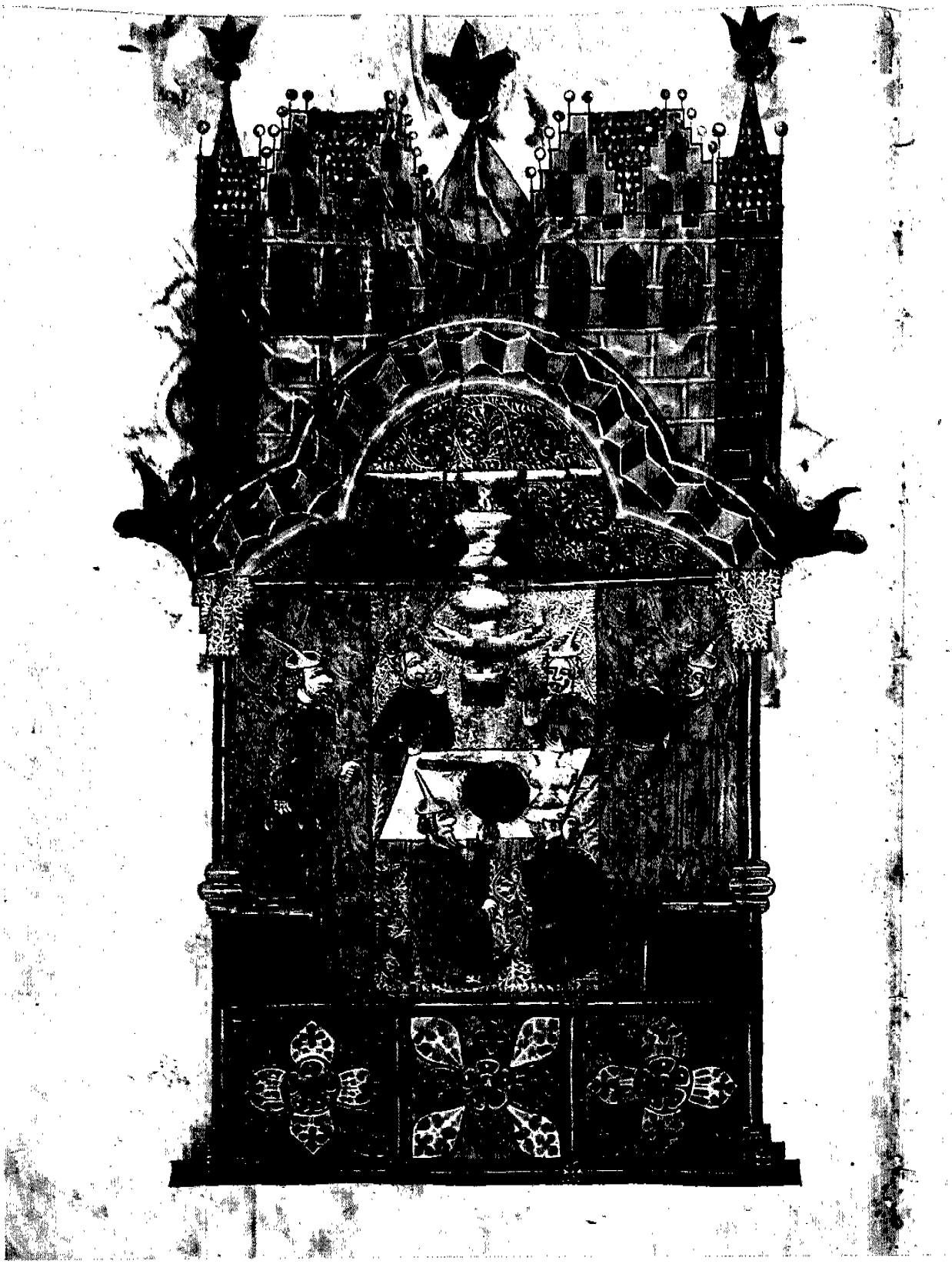

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 192

לוח 38

"הגדת־אֶרְנָה מיכאל"

הגדה כמנהג אשכנז, דינים ומנהגים לפסח עם פירוש להגדה ולדינים
גרמניה, איזור הריינוס התיכון, 1400 לערך

"הגדת־ארנה מיכאל" מיוחדת במיעוט האילוסטרציות שבה ובכך היא אולי יוצאת־דופן ושונה מן ההגדות שמדרום גרמניה שנכתבו במאה הארבע־עשרה. בסגנון האיור שלה יש שילוב המסורת הקדומה של דרום גרמניה עם סגנון שהושפע מאיטליה. הדבר ניכר בשימוש שעושה הצייר בפרספקטיבה ובמוטיבים העיטוריים. הכתב וסגנון הציור מורים על מוצא מערב גרמני; הפרחים הגדולים והמסוגננים, הנראים מלמעלה, התשלובות הפרחוניות והדרקונים, וגם המבנים הארכיטקטוניים הנראים בעמודי־האיור השלמים טיפוסיים לכתבי־היד המצוירים שמוצאם מחבל הריינוס התיכון. דמויות האנשים מצוירות בסגנון פשוט. מציאותן של אותיות הכתובות בכתב עברי, המסורטטות כיאות, בתוך האילוסטרציות (דף 9ב), מורה על כך שהצייר היה יהודי. לאחרונה טענו מנדל וטובה מצגר, שציורי הגדה זו נצבעו מחדש במאה התשע־עשרה בסגנון של ימי הביניים.

בכתב־היד יש שני עמודי־איור שלמים (דפים 40, 45) ולוח אחד המשתרע על פני מחצית העמוד (דף 10), המתארים שלבים שונים בטקס ליל הסדר. יש הרבה לוחיות למלות־פתיחה ושתי לוחיות לאותיות־פתיחה (דפים 40ב, 65ב). בשוליים החיצוניים של כמה עמודים (דפים 26ב, 27ב, 28ב, 11, 32ב, 33, 34ב) ובעיטור שוליים רחב אחד (דף 9ב) יש אילוסטרציות של אנשים המסיבים בליל הסדר. אדם אחד נראה מחזיק בידו מצה (דף 32ב), אחר מחזיק מרור (דף 33). בשולי אחד העמודים (דף 14) נראה רישום דיו של החכם, הראשון מארבעת הבנים שבהגדה. השימוש בטכניקה שונה אינו אומר בהכרח שרישום זה צויר בזמן מאוחר יותר מזה שבו צוירו שאר הציורים. יתר על כן, מאחר שהפירוש להגדה נכתב כאן סביב רישום דמותו של הבן החכם, יש להניח שהסופר תכנן את הכתיבה בהתאם לרישום מוקדם שהיה לנגד עיניו. מלות־פתיחה רבות, וחלק מן הטקסט, נכתבו לסירוגין בדיו אדום, חום וירוק. הלוחיות למלות־הפתיחה מעוטרות בעושר רב במוטיבים צמחיים, גיאומטריים ופרחוניים; לעתים משובצים בתוך התשלובות בעלי־חיים ודמויות גרוטסקיות. לארבע מלוחיות מלות־הפתיחה יש תשלובות המשתרגות מהן ומקיפות את הטקסט כולו (דפים 10ב, 11, 40ב).

לפי ציוני הבעלים המאוחרים יותר היה כתב־היד בידי יהודים מקהילות אשכנז במשך המאות השש־עשרה והשבע־עשרה, בגרמניה או באיטליה. מרדכי נרקיס, שהיה מנהל בית הנכות הלאומי בצלאל, ראה אותו בביתה של מרת גרסן (Garsin) במרסיי ב־1950.

דף 40

עמוד איור שלם, הממוסגר במבנה ארכיטקטוני, ובו שולחן ליל הסדר וסביבו ארבעה מסובים המספרים ביציאת מצרים. מימין מביא אדם נוסף מצה, ומשמאל מביא אדם נוסף כד יין, שניהם צבועים בכסף. מנורת שבת מוזהבת תלויה במרכז החדר.

ירושלים, מוזיאון ישראל, אגף בצלאל 180/58

מפרט: קלף, I+75+I, 25.5×35 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, הטקסט המרכזי 10 שורות לעמוד. הדינים והמנהגים נכתבו בכתב עגול קטן יותר (דפים 1ב–3), 35 שורות בשני טורים; הפירוש נכתב בשוליים החיצוניים וב־38 שורות בדף 39, שני עמודי איור שלמים ולוחיות למלות־פתיחה מוזהבות לחלקיה העיקריים של ההגדה. ציורי־טקסט של דינים ומנהגים לפסח בשולי תשעה עמודים (דפים 26ב, 27ב, 28ב, 29ב, 11, 14, 32ב, 33, 34). כריכת עור חום, פגומה, מן המאה השמונה־עשרה.

תולדות כתב־היד: בדף 1: ציון לידת בת ב־1570 ושני ציוני בעלים — משה ב"ר אפרים (1691) ויעקב ב"ר אברהם משולם. השם ניסים מוטבע בצריבה בכריכה הקדמית. נמצא בידי מרת גרסן ממרסיי לפחות עד 1950. הועבר למוזיאון ישראל, אגף בצלאל ב־1966 על־ידי מר יעקב מיכאל, ניו יורק, לזכר אשתו אֶרְנָה.

ביבליוגרפיה: Narkiss, *Cat. Jerusalem*, No. 9; Narkiss and Sed-Rajna, *Index of Jewish Art*, I, 1976; Metzger, *Daily Life*, p. 299

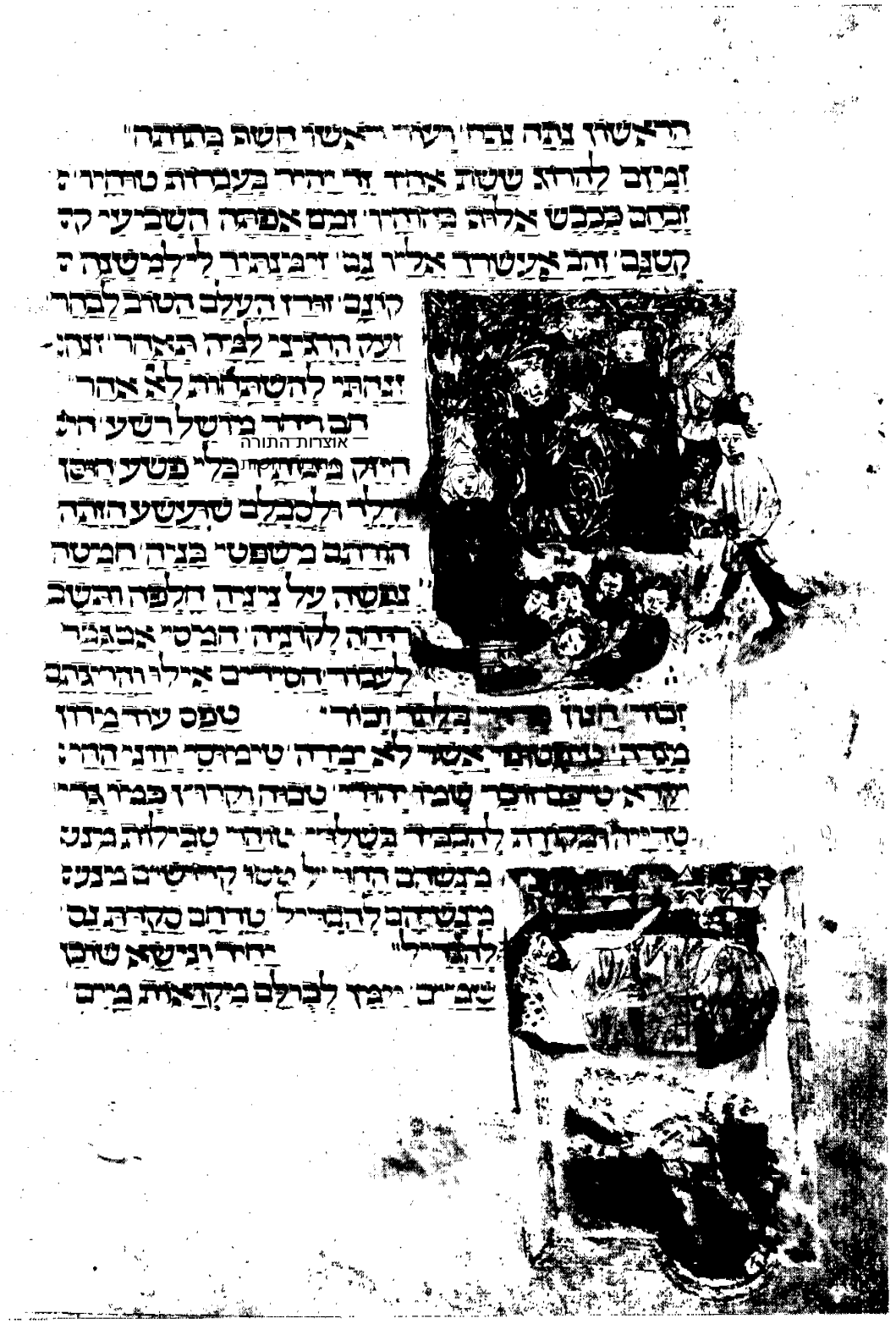

לוח 39

"ספר המכלול של המבורג"

סידור תפילות לתפילה בציבור ותפילות יחיד לכל השנה, הפטרות, הגדה, קינות, ברכות לברית מילה ולנישואין, ולוח למולד הירח.
איזור הריינוס התיכון (מיינץ?), 1434

"ספר המכלול של המבורג" הוא יותר מאשר סידור תפילה רגיל. הוא מכיל לקט מיוחד של תפילות, מנהגים וקינות. הלקט הוא אישי ביותר ומעיד על כך שהוכן כנראה בעבור יהודי משכיל ואנין־טעם, שהיה אף אמיד עד כדי להזמין לעצמו כתב־יד עשיר תוכן מעין זה. בתפילות מודגש מנהג מגנצא (מיינץ), אך באוסף הקינות נזכרות ערים אחרות במרכז גרמניה ובדרומה — ביניהן קלן, וירצבורג, רוטנבורג ונירנברג — כמקומות שבהם נהרגו יהודים על קידוש השם. למרות זאת יש להניח, שמקורו של כתב היד הוא במיינץ. האילוסטרציות שבכתב־היד תוכננו, ללא ספק, בידי הסופר שכתב אותו, יצחק בר שמחה גנשמן, שחתם את שמו בראש הלוח למולד הירח, המתחיל בשנת 1428 (דף 122). הסופר השאיר חללים לצייר האילוסטרציות בתוך טורי הטקסט במקומות המתאימים לדעתו. האילוסטרציות שבכתב־היד מצויות גם כלוחיות למלות־הפתיחה וגם כלוחות בלתי ממוסגרים הפזורים בטקסט באקראי. אפילו הלוחיות למלות־הפתיחה שאין בהן אילוסטרציות מכילות ציורי נוף, ומלות־הפתיחה מתגמדות בתוך הציור.

הספר פותח באילוסטרציה של יום הדין האחרון (דף 1): בפינה השמאלית עומד יהודי ומתפלל מאחורי המלאך השומר על שערי גן עדן. מנגד נראה מלאך היורד משמים ומחזיק בידו את מאזני המשפט; השטן, שעיר ושחור, מנסה להטות את כף המאזניים לצדו. במרכז, בחלק העיקרי של הלוח, נראית עקדת יצחק, זכר לברית שכרת ה' עם אברהם והברכה שבירך אותו ואת זרעו בעת העקדה.

שאר האילוסטרציות סדורות בקבוצות, אך משום שכתב־היד נכרך בסדר לא נכון, מתקבל הרושם שהן פזורות באקראי. בהגדה (דפים 222–240) יש אילוסטרציות רבות המכילות ציורי־טקסט, ציורים תנ"כיים, ציורי טקסים ומנהגים וציורים המתארים את הגאולה לעתיד לבוא. כמה מהם מבוססים על אגדות מדרשיות, ובין ציורי הטקסט יש כמה איורים מילוליים. קבוצה אחרת של אילוסטרציות קשורה לפיוטים לחנוכה (דפים 78ב–81), ומתארת גאולה בדרך נס; האילוסטרציה המובאת כאן היא חלק מקבוצה זו (דף 79ב). קבוצה נוספת היא של אילוסטרציות לקינות על חורבן והרס של קהילות שונות.

לא כל האיורים שב"מכלול" צוירו בידי אותו צייר, אם כי ודאי שנעשו באותו בית מלאכה. הקבוצה הראשונה והאחרונה דומות ביותר זו לזו, אף שגם אלו לא בהכרח צוירו בידי אותו אמן. קבוצת האיורים הקשורה לחג החנוכה היא הפחות מעודנת מכולם, אף שהיא רבת הבעה. דרך ציורו של הנוף הנראה כאן, סגנון הדמויות, וקפלי האריג של בגדיהן וכן הקומפוזיציה החופשית — כל אלה אופייניים לציור של איזור הריינוס התיכון שהתפתח בהשפעה איטלקית, בראשית המאה החמש־עשרה, ומכולן הגיע לכתבי־היד המצוירים העבריים.

דף 79ב

שני איורי טקסט המעטרים פיוט לחנוכה. בעליונה נראית חנה מקוננת על שבעת בניה שנהרגו, משום שמיאנו לציית למלך ולהשתחוות לפסל. צעיר בניה עומד כבול ליד המלך, המחזיק בידו טבעת. לפי המסופר (בספר מקבים ד) זרק המלך אנטיוכוס אפיפנס את הטבעת לפני הפסל וביקש מן הילד להרימה. אילו היה הילד מרים את הטבעת, היה חייב להתכופף לפני הפסל, והיה הדבר נראה כאילו הוא משתחווה לו, אך הילד מיאן. בציור התחתון נראית אישה יהודייה טובלת במקווה ובעלה ממתין לה במיטה. לפי המסופר בפיוט אסר המלך על קיום כל המצוות, כולל מצוות הטבילה במקוואות, וה' המציא לנשות ישראל בדרך נס מקוואות בביתן.

HAMBURG, STAATS-UND UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK, COD. HEB. 37

מפרט: קלף, 205 דפים, 22×30 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 22 שורות לעמוד, ציורי טקסט רבים ולוחיות למלות־פתיחה. כמה מלות־פתיחה ואותיות־פתיחה מעוטרות ברישומי־עט וצבעים.

קולופון: דף 122, בראש לוח מולד הירח, הפותח בשנת 1428: "יצחק בן שמחה גנשמן". דף 131ב, סוף חלוח: "זאת הלוח לדעת איזה מולד שתרצה ועומדת לעולמי עד... והמשרת למחזור ער"ד אשר אנו עומדין עכשיו בתוכו שבע שנים קצ"ד לפרט..." (1434).

ביבליוגרפיה: Steinschneider, *Katalog Hamburg*, No. 86; Italiener, *Darmstadt*, pp. 10, 34, 180ff.; Fooner, Joel ben Simeon, p. 221; Gutmann, Haggadic Motif, p. 21; *Synagoga*, Recklinghausen, No. B. 30, Frankfort, No. 90; *Monumenta Judaica*, No. D. 30; Gutmann, *Manuscript*, Pls. 30, 31

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 195

לוח 40

"הגדת־נירנברג השנייה"

הגדה כמנהג אשכנז

איזור הריינוס התיכון (?), אמצע המאה החמש־עשרה

"הגדת־נירנברג השנייה" היא הגדה אשכנזית טיפוסית מן המאה החמש־עשרה. כתב־היד מתחיל בשלושה עמודי איור שלמים, המתארים את ההכנות לחג הפסח, בעיקר את אפיית המצה וביעור חמץ (דפים 1ב–2ב). בשוליהם החיצוניים והתחתונים של כל העמודים נמצאות אילוסטרציות הכוללות ציורי־טקסט, ציורים תנ"כיים, ציורי טקסים ומנהגים וציורים המתארים את הגאולה לעתיד לבוא. ליד כל הציורים יש כותרות מחורזות בתוך סרטים מעופפים, המסבירות את משמעותם; חרוזים אלה כתובים בקלילות, בעברית המעורבת לעתים ביידיש. למשל, בדף 12 נראה משה המציל את בנות מדיין מן הרועים ומעל הכול הכתובת: "וכאשר נתן משה לֵיל רְעָנות מִמִדְיָן בָּאוּ שבע בנות".

ובדף 18ב נראים בני ישראל יוצאים ממצרים, אחרי שלקחו מן המצרים את הכלים השאולים מהם, והכתובת אומרת: "בנות ישראל האהובים נושאים תוך כיס זהובים".

ציורי־הטקסט התנ"כיים והמדרשיים כלולים בשלושה מחזורים עוקבים. הראשון מביא את סיפור יציאת מצרים, החל בלידת משה וכלה במרים ובנות ישראל היוצאות בתופים ובמחולות (דפים 17–22). השני, המביא את סיפורי ספר בראשית (דפים 30ב–37), פותח באדם וחוה ומסיים ביוסף בהיותו משנה לפרעה. המחזור השלישי מביא אירועים משאר חלקי התנ"ך (דפים 37ב–41), החל במשה המקבל את לוחות הברית וכלה במאורעות מחיי יהושע, שמואל, שמשון, דוד, שלמה ואיוב.

בין ציורי־הטקסט התנ"כיים יש אגדות רבות שמקורן במדרש, בעיקר במדרש האגדה "ספר הישר", שנתחבר בימי הביניים. כמה מן הכותרות נכתבו ברוחו של מדרש אגדה זה. בצד הציורים התנ"כיים נמצאים כמעט בכל עמוד ציורי־טקסים ומנהגים הקשורים בליל הסדר.

בציורי הגאולה לעתיד לבוא מופיע פעמים רבות אליהו הנביא, מבשרה המסורתי של הגאולה. באחד מהם (דף 29ב) נראה ילד הפותח את הדלת לאליהו הנביא בעת קריאת "שפוך חמתך". בסוף כתב־היד (דף 41ב) נראה אליהו הרוכב על חמור בראש תהלוכה של בני ישראל.

הסגנון המושפע מהציור האיטלקי, העיטורים וצבעי האילוסטרציות יכולים להצביע על מוצא כתב־היד מאיזור הריינוס התיכון, מאמצע המאה החמש־עשרה, אך הדבר טעון עדיין מחקר. צורת הכתיבה וסידור הטקסט, וכן בחירת האילוסטרציות וסגנונן, קרובים מאוד ל"הגדת־יהודה" (ראה לוח 41). אך אין אנו יודעים איזה משני כתבי־היד הוא המוקדם, והאם צוירו שניהם באותו בית מלאכה, האם העתיק האחד מן השני, או שניהם הועתקו מכתב־יד שלישי.

דפים 19ב — 20

שני עמודים בעלי ציורי־שוליים המתארים את יציאת מצרים. מימין לשמאל מתוארים בני ישראל כפרשים חמושים, או כחיל רגלים. הנשים יושבות במרכבה, רוכבות מאחרי בעליהן על סוסים, או הולכות ונושאות תינוקות וסלים על ראשיהן. בפינה השמאלית העליונה נראה מאחורי עץ דוב הבא להפחיד את בני ישראל ולמנעם מלעבור דרך ארץ פלשתים בדרכם לארץ כנען.

ירושלים, ספריית שוקן, כת"י 24087

מפרט: קלף, 42 דפים, 18×25.5 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 13 שורות בעמוד; ההוראות — בכתב קטן יותר. שלושה ציורי־טקסט המשתרעים על־פני עמודים שלמים של ההכנות לליל הסדר. אילוסטרציות בשוליים בכל דפי הטקסט. מלות־פתיחה, חלקן בלוחיות, בזהב ובדיו אדום, ירוק וכחול. אינו כרוך.

תולדות כתב־היד: המוזיאון הגרמני בנירנברג, כתב־יד 2121. מאז 1958 בספריית שוקן, ירושלים.

ביבליוגרפיה: Müller and Schlosser, *Sarajevo*, pp. 125–170, Pls. XVI–XXVI; Gutmann, Haggadic Motif; Gutmann, Haggadah, No. 34; Schocken, MSS. Exhibition; Narkiss, *Cat. Jerusalem*, No. 11; Narkiss and Sed-Rajna, *Index of Jewish Art*, II, 1980

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 197

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 198

לוח 41

"הגדת־יהודה"

הגדה בנוסח אשכנז
איזור הריינוס התיכון (?), אמצע המאה החמש־עשרה

האילוסטרציות ב"הגדת־יהודה" זהות כמעט לגמרי לאלו של "הגדת־נירנברג השנייה" (לוח 40). יש בה שני עמודי־איור שלמים, המתארים את ההכנות לפסח (דפים 1ב, 2), וכן אילוסטרציות תנ"כיות, ציורי טקסים ומנהגים וציורי גאולה המעטרים את השוליים החיצוניים של כל העמודים. בחירת האירועים, סגנון הציורים, צבעיהם והכתובות המזהות את תוכנן זהים אף הם לאלה שב"הגדת־נירנברג השנייה". לא ברור איזו משתי ההגדות היא המוקדמת, האם צוירו שתיהן כאותו בית מלאכה והאם הועתקו זו מזו, או מכתב־יד שלישי מוקדם יותר. נראה, שהצייר של "הגדת־יהודה" לא היטיב לצייר כצייר של "הגדת־נירנברג השנייה". סגנונם של שני הציירים, המושפע מן הציור האיטלקי, מקורו אולי באיזור הריינוס התיכון מאמצע המאה החמש־עשרה, אך קביעה חד־משמעית בעניין זה מצריכה מחקר נוסף. מציאותם של כמה מוטיבים ארכאיים במבנים הארכיטקטוניים, בבגדים וכן בעיטור, ואופיים הפשוט של הציורים — כל אלה מעידים בבירור על כך שהצייר לא היה מומחה במלאכתו.

דף 22

בני המשפחה מסיבים לשולחן הסדר ומגביהים כוס יין לקריאת ההלל. ציור־טקסט לפסוק "לפיכך אנחנו חייבים להודות, להלל" וכדומה.

ירושלים, מוזיאון ישראל, כת"י 180/50

מפרט: קלף, 40 דפים, 17×23 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 13 שורות בעמוד. ההוראות כתובות בכתב קטן יותר. כריכת־עץ מודרנית עם גב־עור חום מן המאה התשע־עשרה, עם שתי רצועות עור וסוגרי־מתכת.

תולדות כתב־היד: 1899, בית ממכר עתיקות של רחנבאום, פרנקפורט. נקנה על־ידי פרופ' ד"ר ויקטור גולדשמידט מהיידלברג. נרכש על־ידי מר היינריך אייזמן, לונדון, מאלמנתו של גולדשמידט. פרופ' א.ש. יהודה. הוענק לבית הנכות הלאומי, בצלאל, ב־1955 על־ידי אלמנתו, רחל אתל יהודה.

ביבליוגרפיה: נרקיס, הגדת־יהודה; Kaufmann, Cycles d'images; Gutmann, Haggadic Motif; Gutmann, Haggadah, No. 35; Narkiss, *Cat. Jerusalem*, No. 12; Narkiss and Sed-Rajna, *Index of Jewish Art*, II, 1980

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 199

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 200

לוח 42

"הגדת־לונדון של יואל בן שמעון"

הגדה כמנהג אשכנז, עם פירוש מאת רבי אלעזר מוורמס
בווריה ומרכז איטליה, אמצע המאה החמש־עשרה

הגדה זו היא אחד מכתבי־היד המוקדמים ביותר שבידינו מבית־מלאכתו של הסופר והצייר יואל בן שמעון. בצדיהם ובשוליהם התחתונים של רוב העמודים אנו מוצאים אילוסטרציות הכוללות ציורי־טקסט, ציור טקסים וציורים תנ"כיים. אלו הן אילוסטרציות צבעוניות בלתי ממוסגרות, המתארות סצינות או דמויות בודדות. איורים אלה נעשו בשני סגנונות שונים, האחד גרמני, כמו זה שבדף שלפנינו, והשני איטלקי (ציורים 58, 61). הציורים בסגנון הגרמני מצויים בקונטרס הראשון ובחלק מן הקונטרס השני, וכן בשני הקונטרסים האחרונים מתוך ששת הקונטרסים שבהגדה זו. בציור הגרמני הדמויות גדולות וכבדות־בשר, ויש חיוניות והבעה רבה יותר בפניהן מאשר בתנועותיהן. הדמויות צבועות בצבעים שמעבריהם רכים ובלתי מודגשים, האופייניים לכתבי־היד המצוירים שנוצרו בבווריה באמצע המאה החמש־עשרה. הלוחיות שצייר הצייר הגרמני צבועות בצבע כחול עז או בזהב ממורט, ומלות־הפתיחה או אותיות־הפתיחה מוזהבות או צבועות בצבעים עזים.

האיורים מן הסוג השני הם איטלקיים בסגנונם, אם כי נעשו בידי יואל בן שמעון, שנולד ורכש את הכשרתו האמנותית בגרמניה. הן נמצאות בעמודי הקונטרס השני ובקונטרסים השלישי והרביעי. הדמויות עשויות ברישומי עט ובצבעי מים. הן תמירות ודקות, ולעתים הן נראות בצדודית. הלוחיות למלות־הפתיחה צבועות בירוק או בסגול, והעיטורים עשויים בגוונים בהירים על רקע כהה של אותו צבע. רוב העיטורים הם בתשלובות צמחיות המכסות את הלוחית כולה ומעוצבות או מעלי אַקַנְתוס עבים או מעלים דקים סגלגלים. חלק מהתשלובות האיטלקיות מלאות וכבדות יותר ונראות כסרטים מקופלים, שמתוך העלים שלהם מציצים ראשים גרוטסקיים של בני־אדם או בעלי־חיים. נראה, ששני הציירים איירו את כתב־היד בתקופות שונות. שילה אֶדְמוֹנְדֵס הגיעה לכלל מסקנה, שהצייר הגרמני צייר אחרי שיואל בן שמעון גמר את מלאכתו, ואף כיסה במקומות מספר את ציוריו, אף שההגדה חתומה על־ידי יואל בן שמעון, המציין שהוא צייר אותה (ראה קולופון).

פרופ' אדמונדס גילתה עוד, שהצייר הגרמני של ההגדה הוא יוהנס בֶּמְלֶר (Bämler) מאוגסבורג, שקיבל על עצמו לשפץ את ציוריו של יואל בן שמעון, כנראה לפי בקשתו של המזמין ר' יעקב מתתיה, שבשבילו צייר בֶּמְלֶר מחזור תפילה אחר. הציור המופיע כאן הוא דוגמה מובהקת לסגנון הדמויות וגם לעיטור האופייני ליוהנס במלר.

"הגדת־לונדון" היא היצירה השנויה ביותר במחלוקת מתוך קבוצה גדולה של כתבי־יד המיוחסים ליואל בן שמעון, המכונה פַּייבוש אשכנזי מבון או מקלן. אחד־עשר מכתבי־יד אלה יש בהם קולופון המציין, שיואל בן שמעון כתב אותם, ושישה מבין אלה מתוארכים לשנים שבין 1449 ו־1485. כל שאר ציוריו של יואל בן שמעון עשויים בסגנון איטלקי, המושפע מאסכולת פירנצה, וניכרת התפתחות בסגנונו עם אלה הקרובים בסגנונם לציורו של יואל בהגדה זו (ציור 61) נמנית מצד אחד "ההגדה השנייה של ניו יורק", שבסמינר התיאולוגי היהודי בניו יורק (כת"י Mic. 8279) משנת 1454, ומצד שני "הסידור של מָרָווילְיָה" שבספרייה הבריטית (כת"י Add. 26957) משנת 1469. אפשר אם כן להניח, שהגדה זו צוירה על־ידי יואל בן שמעון בסביבות 1460.

ניתן לשער, שיואל בן שמעון הגיע לצפון איטליה מגרמניה כבר ב־1452, הואיל והמחזור שכתב בקֶרֶמוֹנָה בשנת 1452, ושהיה לשעבר בספריית טורינו, עוטר בהשפעת הסגנון האיטלקי. אפשר שבגרמניה צייר יואל את "הגדת־נירנברג הראשונה", הנמצאת בספריית שוקן בירושלים והועתקה כנראה בשנת 1449 (ציור 59). מכל מקום ברור, כפי שהוכיח פרופ' מלאכי בית־אריה, שיואל נדד עם אבזרי הכתיבה והציור שלו לא רק באיטליה, אלא גם חזר כמה פעמים לגרמניה מולדתו. למרות ההשפעה האיטלקית החזקה שהייתה עליו נותר יואל בן שמעון צייר גרמני ביסודו; הרכות המתבטאת בבגדים ובפנים והקומפוזיציות הדחוסות שלו מעידות על כך.

דף 6
לוחיות למלת־הפתיחה "בהא לחמא" עם אילוסטרציות לסעודת פסח, שצוירו על־ידי הצייר האוגסבורגי יוהנס במלר (Bämler).

LONDON, BRITISH LIBRARY, MS. ADD. 14762

מפרט: קלף, 49 דפים, 28×37.5 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, בדרך כלל 12 שורות לעמוד. הפירוש נכתב בכתב אשכנזי עגול בשוליים. האילוסטרציות המצוירות בשוליים מעטרות לוחיות למלות־פתיחה ובהן דמויות משני סגנונות, איטלקי וגרמני. חלק מן הפירוש עוצב בצורת דמויות המוקפות ברישומי־עט צבעוניים. כריכת עור חום כהה מן המאה החמש־עשרה. בכריכה הקדמית עיצוב מסוגנן בחריטה בעור, המתאר את מיכאל הקדוש ובידיו רומח וחרב מונפת כלפי מעלה, ניצב ברגליים מפושקות על פני דרקון מובס. משמאל נראים אדם וחוה, עומדים עירומים על־פני גלגל הגורל.

קולופון: דף 48ב, בצורת שיר מחורז הכתוב בשוליים החיצוניים. האות הראשונה של כל שורה מהווה אקרוסטיכון של השם "יואל": "יְעָצָנִי לִבִּי לְהָשִׁיב לַשּׁוֹאֵל / וְיֹאמַר מִי צִיֵּיר אֶת אֵל / אַעֲנֵהוּ אֲנִי הוּא / וַיֵּיבֶשׁ הַנִּרְשָׁם יוֹאֵל / לְרִ' יַעֲקֹב מַתַּתְיָה שִׁי עוֹלָם בֵּן מהר"ז אִישׁ לָאֵל".

תולדות בתב־היד: נרכש על־ידי הספרייה הבריטית מן ה"ה פֵּיין ופוֹס ב־1844.

ביבליוגרפיה: Müller and Schlosser, *Sarajevo*, pp. 120–125, Pls. XI–XV; Italiener, Darmstadt, pp. 194–211, Pls. 4–6; Fooner, Joel ben Simeon; Landsberger, New Studies; Gutmann, Joel ben Simeon; Beit-Arié, Joel ben Simeon; Edmonds, Joel ben Simeon; Gutmann, *Manuscript*, Pl. 32; Kurz, Master E.S.; Narkiss, HIM, p. 171; Narkiss, *British Isles*, II, No. 47

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 202

לוח 43

"הגדת־דַרְמְשְׁטַדְט"

הגדה כמנהג אשכנז
איזור הריינוס התיכון (?), הרבע השני של המאה החמש־עשרה

ב"הגדת־דַרְמְשְׁטַדְט" אנו מוצאים אילוסטרציות המשתרעות על־פני עמוד שלם ולוחיות רבות, המתארות דמויות בודדות או קבוצות אנשים, שאינם קשורים בדרך כלל לטקסט או לטקסט ההגדה. נוסף על האילוסטרציה של שולחן הסדר, הנראית כאן, מתארים רוב הציורים זקנים המלמדים עלמות צעירות מתוך ספרים פתוחים. הסופר ישראל בן מאיר מהיידלברג (משם גורשו היהודים עוד ב־1391) כנראה לא צייר את "הגדת דרמשטדט". אפשר שהיא צוירה על־ידי צייר נוכרי, שלא ידע איך לייחס את האילוסטרציות לטקסט העברי. אפשר גם שההגדה צוירה כשי לאישה צעירה מאת אביה או בעלה הזקן ממנה. אולי לכן הורה לצייר לאייר דמויות של אישה צעירה הזמודרכת על־ידי זקן. יתר על כן, בדף האחרון של ההגדה (דף 58) יש תמונה של מעיין הנעורים; זקנים וזקנות בעלי־מום מטפסים ועולים במדרגות המובילות אל המבנה הגותי המפואר, שבו הם רוחצים ויוצאים ממנו צעירים ובריאים. בדף שלפניו (57ב) יש תיאור של צֵיד צבי, המסמל כנראה את עם ישראל הנרדף, ובשני הדפים שלפניו כתוב באותיות מונומנטליות שמו של הסופר, ישראל בן מאיר. בנו של הסופר, מאיר בן ישראל יפה מהיידלברג (הסופר שכתב את "הגדת־סינסינטי הראשונה" — לוח 45), היה, כאביו, כורך ספרים. הוא הטביע עיטורים בכריכת־העור של חומש שנעשה לכבוד מועצת העיר הנוצרית של נירנברג בשנת 1468 (Munich, Bayerische Staats bibliothek, Cod. Heb. 212). אין עדות לכך שהאב או הבן היו מאיירי ספרים. נראה, שאת "הגדת־דרמשטדט" עיטרו כמה ציירים בני אותה אסכולה, אשר אפשר שמקורה הוא באיזור הריינוס התיכון ברבע השני של המאה החמש־עשרה. מסקנה סופית על מוצאו של כתב־היד תובעת מחקר מקיף ומעמיק יותר.

דף 37ב
איור על־פני עמוד שלם ולוחית לאות־פתיחה של "שפוך חמתך". באילוסטרציה נראים זקנים המלמדים נערות צעירות ושולחן ערוך לסדר פסח בתחתית העמוד.

DARMSTADT, HESSISCHE LANDES-UND HOCHSCHULBIBLIOTHEK, COD. OR. 8

מפרט: קלף, 59 דפים, 35.5×24.5 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 15 שורות לעמוד. לוחיות למלות־פתיחה ולאותיות־פתיחה רבות בזהב ובצבעים, חלקן בעמודים שלמים ממוסגרים (דפים 2ב, 4ב, 5, 6, 10ב, 11ב, 25ב, 27, 27ב, 28ב, 31ב, 48ב, 51ב). שני ציורים המשתרעים על עמוד שלם בסוף הספר אינם קשורים לטקסט. כריכת עור חום עם הטבעות עיוורות מגרמניה מן המאה החמש־עשרה.

קולופון: דף 56ב בכתב מונומנטלי: "אני הסופר ישראל בר' מאיר זצ"ל מהיידלבערקא".

תולדות כתב־היד: ציוני בעלים בכתב איטלקי מן המאות השבע־עשרה והשמונה־עשרה. ב־1788 הייתה ההגדה באוסף הברון היפש (Hüpsch). במותו ב־1805 הועברה לספריית החצר בדרמשטדט.

ביבליוגרפיה: Schmidt, Bucheinbände; Schmidt, Darmstadt; Italiener, *Darmstadt;* Marx, Darmstadt; Landsberger, Cincinnati; Boeckler, *Gotik*, Pl. 44, *Synagoga*, Recklinghausen, No. B. 34, Frankfort, No. 105; *Monumenta Judaica*, No. D. 61; Roth, E., Darmstadt; Gutmann, *Darmstadt;* Gutmann, *Manuscript*, Pl. 29

אוצרות התורה
אוצרות השות

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 203

לוח 44

"סידור הרבי מרוז'ין"

סידור כמנהג אשכנז לכל ימות השנה, שבתות וחגים, כולל הגדה ופרקי אבות
דרום מזרח גרמניה, 1460 לערך

סידור קטן־ממדים, אך עב־כרס זה, נועד לתפילת יחיד יותר מאשר לתפילה בציבור, שכן אינו כולל מבחר גדול של פיוטים כמו המחזורים גדולי־הממדים מגרמניה. איורו מורכב מלוחיות למלות־פתיחה לתפילות השונות, עם עיטורי שוליים רחבים בעמודי הפתיחה של חלקיו העיקריים של הספר. ברוב עמודי ההגדה יש אילוסטרציות בשוליים (דפים 2151ב–2187ב). אחדים מהם בצורת לוחות ממוסגרים עם נוף ברקע. בעמודים אחרים מתוארים דמויות ובניינים המצוירים על הקלף ללא רקע. האילוסטרציות בהגדה הן ציורי־טקסט, ציורי טקסים ומנהגים וציורים תנ"כיים. דמויות האדם הבודדות, המבצעות טקסים מסוימים, כגון אלה המרימים כוס יין או מחזיקים מצה ומרור, פלג־גופם העליון יוצא מתוך גביעי פרחים. העיטור העיקרי הוא תשלובות של עלים בשרניים וצבעוניים, פרחים, ציפורים וחיות, כולם אופייניים לסגנון גרמניה בן המאה החמש־עשרה, אך דמויות האדם מצוירות בסגנון כבד ומזכירות את אסכולות כתבי־היד המצוירים ממזרח גרמניה, מאוסטריה ומבוהמיה באמצע המאה החמש־עשרה.

בכתב־היד אין קולופון, אך נקובים בו שמותיהם של בני־זמנם של הסופר ומזמין כתב־היד. בדף 10ב, בתפילת "זכור" (אזכרת נשמות), נמצא כתוב באדום: "אבא מורי רבי גרשון בן אבא מורי זקני יצחק", שמות שאין אנו יכולים לזהותם.

במאה התשע־עשרה, עד שנת 1850, היה הסידור בבעלות רבם של חסידי רוז'ין, ר' ישראל פרידמן.

דף 296ב
פיוט לערב פסח "ליל שימורים". לוחית למלת־פתיחה בעלת מסגרת מעוטרת על־פני עמוד שלם.

ירושלים, מוזיאון ישראל, כתב־יד 180/53

מפרט: קלף, 339 דפים (ביניהם 3 דפים שנחתכו בחלקם ולא סופרו אחרי דפים 51, 124, 274), 14.5×18.5 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 14 שורות לעמוד, המשאירות שוליים רחבים מאוד. בשולי הדפים 2ב–61 נמצאות תוספות בכתב קטן יותר, עד 48 שורות לעמוד. לוחיות למלות־פתיחה לתפילות השונות, עם עיטורי שוליים רחבים בעמודי־הפתיחה של חלקי הספר העיקריים. אילוסטרציות לטקסט שבשולי ההגדה (דפים 2151ב–2187ב).

תולדות כתב־היד: בדף 151 רשימת ציוני לידות מ־1661 עד 1688. בדפים 2 ו־33 ר' משה אפרין ירש את הסידור מדחדו ר' אברהם דוב מאוּוְרוּש, שנפטר בצפת בשנת 1841, וקיבל אותו במתנה מר' יוסף. בדף 1, חותמת־מכס מסאטאנוב ובה הנשר המלכותי הפולני עם הכתובת "Satanow Kómora" ולַיֶדה חתימה "Pietrawski GDDRmmy 3 dbr 1790". במאה התשע־עשרה (עד 1850) היה הסידור בבעלות רבם של חסידי רוז'ין, ר' ישראל פרידמן. נרכש על־ידי בית הנכות הלאומי בצלאל ב־1951 ממשפחת פרידמן מבוֹרוש (Borósh).

ביבליוגרפיה: Narkiss, *Cat. Jerusalem*, No. 10

לאורבעה

עשר בדרקין את החמיד לאור הגר ולא
לאור החמה ולא לאור האבוקה אלא בגר
של שעוה ומדיינין ינין

פרוד אתה

אהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו
וצונו על ביעור חמץ

אוצרות התורה
אוצרות השות

כל
חמירא והמיעא דאיבא ברש
ברשותיה די לא חמיתיה

לוח 45

"הגדת־סִינְסִינָטִי הראשונה"

הגדה כמנהג אשכנז
דרום גרמניה (?), 90–1480 לערך

"הגדת־סִינְסִינָטִי הראשונה" היא אחד מכתבי־היד המצוירים האופייניים ביותר של הגדות אשכנזיות, גם בטקסט שלה וגם בציוריה. נוסף על לוחיות למלות־פתיחה ואותיות־פתיחה, מעטרות את העמודים אילוסטרציות רבות. נראים בהם ההכנות לערב פסח, ליל הסדר על דיניו ומנהגיו, לרבות כמה ציורי־טקסט, ציורים תנ"כיים וכן תיאורי הגאולה לעתיד לבוא. מבחינה איקונוגרפית יש קרבה בין "הגדת־סינסינטי הראשונה" להגדות שצוירו על־ידי יואל בן שמעון באיטליה באותה תקופה (לוח 50, ציורים 57, 58, 61), אך מבחינת סגנונה היא מושפעת מן האסכולה הגרמנית של כתבי־יד מצוירים. הדמויות הגוצות בעלות הבעות־הפנים החסודות, קפלי־האריג הכבדים של בגדיהן, הרהיטים ועיצוב־הפנים המפורטים, הנסיונות לתאר נוף תלת־ממדי — כל אלה עשויים להצביע על סגנון דרום גרמני של הרבע האחרון של המאה החמש־עשרה, אך בעניין זה לא נערך עדיין מחקר שיביא למסקנות סופיות והחלטיות. תאריך כתב־היד שנוי במחלוקת מאז 1927, עת תארך אותו החוקר ר' ברונו אֵיטָלְיֶנֶר — שפרסם לראשונה את כתב־היד במחקרו על "הגדת־דרמשטדט" — לשנת 1400 לערך. אוגוסט ל. מַאייֶר קבע באותו ספר את תאריכו, לפי סגנון הציורים, לשנים שבין 1420 ו־1430. ב־1940 הוכיח פְּרֶנְץ לַנְדְסְבֶּרְגֶר, שהסופר שכתב את "הגדת־סינסינטי", מאיר בן ישראל נָפָה מהיידלברג, הוא בנו של ישראל בן מאיר מהיידלברג, הסופר שכתב את "הגדת־דרמשטדט" ברבע השני של המאה החמש־עשרה (לוח 43). בהתחשב בהנחה זו ובסגנון כתב־היד הציע פרופ' לנדסברגר תאריך שבין 1480 ל־1490 כזמן כתיבתה ויצירה של "הגדת־סינסינטי הראשונה". מכאן עדיין לא ברור אם הסופר, מאיר בן ישראל יפה, הוא גם הצייר של כתב־היד.

הסופר ידוע גם ככורך מומחה וטובע בעור, ושמו חתום על הכריכה של כתב־היד של החומש שנעשה למען מועצת העיר הנוצרית של נירנברג ב־1468 (Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Heb. 212). שמו נזכר גם בצו מיוחד שהוצא על־ידי מועצה זו, שאיפשר לו, חרף היותו יהודי, להתיישב בעיר.

בשנת 1559 הייתה ההגדה שייכת לאישה, טוֹיבְלֶן בת ר' יששכר, ששמה נכתב בתוך מגן ומעליו ציור של יונה קטנה, לציין את פירוש שמה טויבלן, שהוא יונה קטנה. אך ברור לנו, שההגדה לא נשארה בידיה זמן רב, כי שנה אחת אחרי כן, ב־1560, ניתנה ההגדה כמתנת־נישואין לאברהם בר יעקב מאת חמותו מרת לאה.

דף 1ב
"אור לארבעה עשר", לוחית למלת־פתיחה לביעור חמץ בערב שלפני ערב פסח. ארם מסיר בנרתק מתוך הארון שלפניו פירורי לחם אל קערה שהוא מחזיק בידו.

CINCINNATI, HEBREW UNION COLLEGE LIBRARY

מפרט: קלף, 69 דפים, 25×33.8 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 9 שורות לעמוד. לוחיות שונות למלות־פתיחה ולאותיות־פתיחה. אילוסטרציות לטקסט שבשוליים ובתוך הלוחיות. כל עמוד מוקף במסגרת רחבה מעוטרת.

קולופון: דפים 68ב, 69. "אני, מאיר הסופר ב"ר ישראל יפה הסופ' תמ"ך מהיידלבערקא כתבתי זה הלאות (?) להר' ענשכין הלוי ב"ר אהרן הלוי שלי"ט משפירמאול(?)".

תולדות בתב־היד: בדף 69 מגן ובתוכו הכתובת: "טויבלן בת ר' יששכר ז"ל שי"ט לפ"ק" (1559). בפינה השמאלית, כתובת אחרת מ־1560, "זאת... ניתנה לי חמותי מרת לאה בת רבי משה ביום חתונתי יום ו' ר"ח אלול ש"כ לפ"ק נאום אברהם בר יעקב ז"ל בהירְבֶּן". בדף 1 כתובת משנת 1689, עת הייתה ההגדה בבעלות ר' אליעזר בן משה במיינץ קַנְשְׁטָאדְט.

ביבליוגרפיה: Mayer, in Italiener, *Darmstadt*, pp. 166–174, Pls. 1–3; Landsberger, Cincinnati; Roth, E., Darmstadt; Gutmann, Haggadah, No. 38; Katzenstein, Mair Jaffe

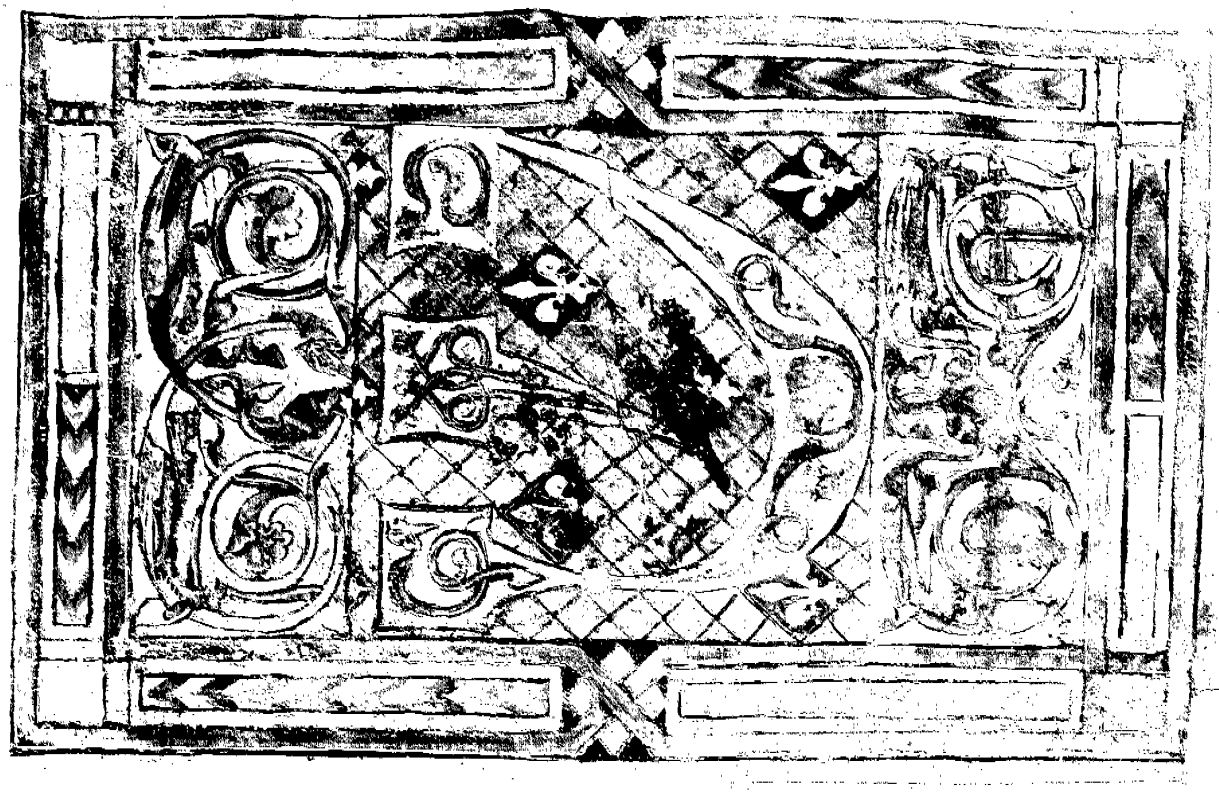

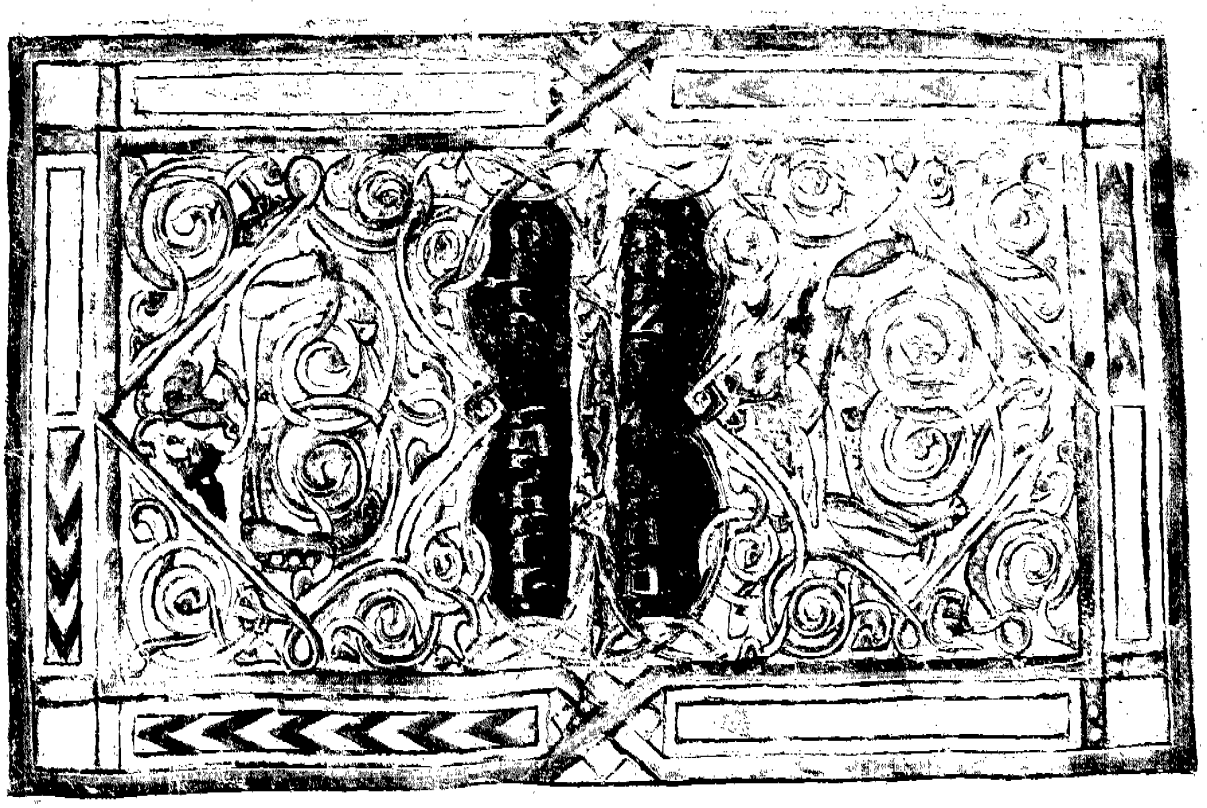

לוח 46

"התנ"ך של הבישוף בֶּדֶל"

תנ"ך עם מסורה גדולה וקטנה
רומא, 1284

ה"תנ"ך של הבישוף בֶּדֶל" הוא מן המוקדמים שבכתבי־היד העבריים המצוירים מאיטליה ששרדו. חשיבותו רבה כתנ"ך מצויר והוא מהווה דוגמה לסגנון האיורים מרומא בסוף המאה השלוש־עשרה. בכתב־יד זה, בן שלושת הכרכים, יש שני סוגי עיטורים: ציורים בצבעים ובזהב, ורישומי עט בדיו חומה ובצבע. שני דפי השער (דפים 3ב, II) מצויירים בגוונים שונים של כחול, ורוד, אדום, ירוק וזהב ממורט, שרובו התקלף. שאר העיטורים בתנ"ך הם בדיו ובצבע־מים צהוב, אדום, סגול וירוק. העיטורים לעמודי־הפתיחה של ספרי התנ"ך השונים עשויים בצורת קשתות גדולות, בחלקן מקיפות את כל הטקסט שבעמוד, או מעל לטור אחד של הטקסט. כל הקשתות מעוגלות ובעלות מסגרת מלבנית בחלקן העליון. שמות הספרים כתובים באדום בתוך המסגרת המלבנית שמעל לקשת, ומלות־הפתיחה כתובות בדיו בתוך הקשת עצמה. בשתיים מבין שלוש הקשתות הרחבות יותר (דף 2 לספר בראשית ודף 416 לספר דברי הימים) חסר שם הספר, אך מלת־הפתיחה שלהם עשויה בצורה מיוחדת־במינה: כל אות מוקפת במסגרת צהובה בעלת תשלובות, שמהן יוצאות נקודות אדומות כלפי מעלה ומטה. סימני הפרשות וההפטרות בשוליים ממוסגרים במלבן צבעוני או בתימורה בעלת גבעול ארוך, המסתיים לעתים בראש ציפור. חלקם העליון מעוטר בגמלון מחודד או בראש תימורה.

יש להניח, שהקשתות המעוטרות ועמודי־השער המצוירים צוירו בתקופה שבה נכתב כתב־היד, בסוף המאה השלוש־עשרה. הסופר, אברהם בן יום טוב הכהן, חי ויצר בשני העשורים האחרונים של המאה השלוש־עשרה, וגם כתבי־יד אחרים שכתב ידועים לנו. גם הנקדן, בנימין בן יואב, חי ויצר בסביבות רומא באותה תקופה. בין כתבי־היד שאותם ניקד נמצא "תנ"ך רומא שבפרמה" (הספרייה הפלטינית, כתב־יד 3216) בעל שני כרכים שנכתבו לאלה שב"תנ"ך הארכיבישוף בֶּדֶל". אפשר שהנקדן, ואולי הסופר, אברהם בן יום טוב הכהן, היה גם הצייר של אותה קבוצת כתבי־יד, הואיל והוא מכנה את עצמו "המחוקק". הקשר בין שני אלה נוצר אולי גם בעקבות תמיכתו של המזמין של "תנ"ך הבישוף בדל", שבתאי בן מתתיה, שבכל אחד מן הספרים שנכתבו למענו נמצאת האות "שין" כתובה בצורה מונומנטאלית ומעוטרת. זהו תַּר־ספר (אֶקס לִיבְּריס) ראשון הידוע לנו בכתבי־היד העבריים המצוירים.

כרך א, דפים 3ב–2

שני עמודים שלמים מעוטרים המהווים פתיחה לתנ"ך בן שלושת הכרכים של הבישוף בדל. בעמוד הראשון נראית האות המעוטרת "שין", האות הראשונה בשמו של מזמין כתב־היד, שבתאי בן מתתיה. הכתובת בזהב על רקע כחול כהה שבאמצע העמוד השני אומרת: "בלילות יופי תורה נביאים וכתובים".

CAMBRIDGE, EMMANUEL COLLEGE, MSS. I. 1. 5–7

מפרט: קלף, 3 כרכים, IV+584 דפים (כרך א IV+150 דפים; כרך ב 265 דפים; כרך ג I+169 דפים (24.5×33.6 ס"מ). נכתב בכתב איטלקי מרובע, 28 שורות בשני טורים. שני עמודי־שער שלמים מצוירים (דפים 3ב, II). קשתות צבעוניות בפתיחת כל הספרים. לוחיות מעוטרות לסימני פרשות. כריכת עור ירוקה, אנגלית, בת המאה השבע־עשרה, נעשתה על־ידי תומאס מירן (Mearne), הספק של צורכי כתיבה לצ'ארלס השני מלך אנגליה. עיטורי פינה והטבעות בזהב. במרכז סמל "עמנואל קולג'".

קולופון: דף 584ב (סוף כרך שלישי): "ויזכני להשלים זאת המקרא... אני אברהם בן הנדיב ר' יום טוב הכהן בעיר רומה... לשבתאי בן הר' מתתיה... בחמישי בשבת בתשעה עשר יום לחדש טבת שנת חמשת אלפים וחמישה וארבעים..." (28.12.1284). מעל לקולופון כתוב שיר בחרוזים עם אקרוסטיכון של אברהם הכהן ורמז לשבתאי ושלמה בנו. בסוף הטקסט של התנ"ך (דף 584) מופיע פסוק הכולל את שמו של "אברהם המחוקק". בדף 415ב (סוף כרך שני) רשם כותב המסורה והנקדן: "בנימין הנקדן... חזק... בר יואב ממשפחת הענוים", ומתחתיו נמצא שיר המביע את שמחת הכותב עם השלמת כתיבת המסורה.

תולדות כתב־היד: בצדה הפנימי של כריכת הכרך הראשון נמצא ציון שנכתב במאה השמונה־עשרה, האומר שספר תנ"ך זה נקנה על־ידי ויליאם בורל, בישוף קילמור ואַרְדָּה (Kilmore, Ardagh), שבצפון אירלנד, בעזרתו של רבי ליאון מוֹדֶנה (הריא"ם, ר' יהודה אריה ממוֹדֶנָה), כשבֶּדֶל היה הכומר של סר הנרי ווטון (Wotton) בוונציה בין השנים 1607 ו־1610. התנ"ך הובטח ל"קולג' עמנואל" שבקימברידג' על־ידי הבישוף בֶּדֶל עוד בחייו, אך אבד יחד עם שאר כתבי־היד והספרים שבספרייתו, בעת המרד באירלנד ב־1641. הוא נמצא על־ידי דניס שֶרִידָן (Sheridan), הדיאָקוֹן של הבישוף, לאחר שבדל נאסר, והוענק לקולג' לאחר מות הבישוף בכלא.

ביבליוגרפיה: Margoliouth, No. 906; Leveen, *Bible*, pp. 72–117; James, *Emmanuel College*, p. 5; Roth, Leon de Modena, p. 41; Vogelstein and Rieger, *Rom*, I, pp. 278, 332f., 387f., 438; De Rossi, *Cod. Heb.*, Nos. 221, 1261; Kennicott, *Biblia Hebraica*, No. 94; Burnet, *Bedell*, pp. 16–17; Shuckburgh, *Bedell*, p. xix; *Manoscritti biblici ebraici*, pp. 44–45, Ppl. 2; Narkiss, *British Isles*, II, No. 5; Mortara Ottolenghi, Manoscritti romani; Mortara Ottolenghi, Miniature Italiane, pp. 213–220; Figs. 1–15 נרקיס, פטרונים

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 209

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 210

לוח 47

"משנה תורה של ירושלים"

"משנה תורה" לרמב"ם
נכתב בספרד, במאה הארבע־עשרה; עוטר בפרוג'ה ב־1400 לערך

כתב־יד זה הוא מהמפוארים שבכתבי־היד של משנה תורה. בהעדר קולופון אפשר לשער על פי הכתב שמקורו בספרד או בדרום־צרפת במחצית הראשונה של המאה הארבע־עשרה, ומכל מקום לפני 1351, עת נמכר הספר באביניון. שם הסופר היה כנראה יצחק, משום שמלה זו מעוטרת בכמה מקומות בטקסט (למשל בדפים 258ב, 250ב). רק בארבעים הדפים הראשונים עוטר כתב־היד בזהב ממורט ובצבעים, בידי צייר לא־יהודי מפרוג'ה, מַתֵּיאוֹ דִי סֶר קַמְבִּיוֹ. האילוסטרציות שבעמודי־הפתיחה לכמה מספרי ה"משנה תורה", ובשוליים המקיפים את הלוחיות למלות־הפתיחה, הן בעלות חשיבות רבה מפני היותן השרידים הקדומים ביותר של אילוסטרציות למשנה תורה, שנלקחו כנראה ממוֹדֵל מוקדם יותר של "משנה תורה" מאויר. הן מהוות אפוא שלב חשוב בהתפתחות הציור של חיבורים הלכתיים בימי הביניים.

ציורי־הטקסט מצויים כאן ב־16 עמודים נפרדים, וחלקם יחידים־במינם; למשל, בציור להלכה "לֹא תֵלֵךְ רָכִיל בְּעַמֶּיךָ" (ויקרא יט: טז) מתוארים בלוחית (דף 18ב) שני אנשים משוחחים המצביעים על אדם שלישי, הנראה בלוחית שממול, שהוא כנראה נושא רכילותם. האילוסטרציה המעניינת ביותר מתארת מיתה בסקילה, הנעשית לפי ההלכה (משנה, סנהדרין ו) על־ידי הדיפת הנידון מראש צוק סלע (דף 22ב). עמודי־הפתיחה בחלקיו העיקריים של הספר הם בעלי עיטורי־שוליים עשירים המורכבים מתשלובות עלים בשרניים ובתוכם דמויות אדם, פוּטִים (ילדים עירומים, putti), עופות, חיות ודמויות גרוטסקיות. כמה ממסגרות אלו מקיפות את העמוד כולו.

בשאר עמודי הספר הושאר מקום ריק ללוחיות, לעיטורי שוליים ולתכניות המקדש המסורתיות (דפים 244ב, 255) ולחלק מכלי המקדש (דפים 243ב, 250ב). מַתֵּיאוֹ דִי סֶר קַמְבִּיוֹ, הצייר שעיטר את 40 הדפים הראשונים, נודע לתהילה בפרוג'ה ברבע האחרון של המאה הארבע־עשרה כמאייר וצורף בזהב ובכסף. הוא צייר את עמודי הפתיחה של ספר־החברים וספר־החוקים של גילדת חלפני־הכספים ושל גילדת הסוחרים בפרוג'ה. סגנונם של ציורים אלה דומה מאוד לזה של "משנה תורה של ירושלים", ויש בידינו גם עדות שבכתב על היחסים הרשמיים שנרקמו בין מתיאו די סר קמביו לקהילה היהודית בפרוג'ה.

דף 32
עמוד־פתיחה מאויר ל"ספר אהבה" (אהבת ה'), הספר השני ב"משנה תורה". בלוחית למלת־הפתיחה נראה אדם המחבק ספר תורה. בשוליים התחתונים נראה אדם הקורא קריאת שמע על המיטה, כאילוסטרציה להלכה הראשונה ב"ספר אהבה".

ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כת"י HEB. 4°1193

מפרט: קלף, 463 דפים, 29.5×45 ס"מ. נכתב בכתב ספרדי מרובע, 49 שורות לעמוד בשני טורים. לוחיות למלות־פתיחה ועיטורי־שוליים ב־40 הדפים הראשונים של כתב־היד. כריכת עור חום בהיר על גבי לוחות עץ מן המאה התשע־עשרה. הטבעות עיוורות עם מוטיבים גיאומטריים משני צדי הכריכה ועל גבה שתי רצועות־עור וסוגרי־מתכת.

קולופון: השם יצחק מעוטר במקומות שונים בכתב־היד (למשל דפים 58ב, 250ב).

תולדות כתב־היד: דף 426ב: ב־6.5.1351 נקנה על־ידי מנשה בן יעקב מנאַוארה מאת דון לואיס שמואל מלה גַרְדָה בתיווכו של אליהו יוסף מלה הַיָּה (La Haya), שהביא את כתב־היד לאַבִּינְיוֹן. ב־25.2.1373 נקנה כתב־היד באַרֶל על־ידי רבי יהודה בן דגיאל מאת דון אברהם וידאל מבוריָאן (Bourriane).

דף 463: כתב־היד של "משנה תורה" מופיע בראש רשימת ספרים שהוריש אברהם פינצי מרוויגו לבנו מנחם במנטובָה 1527. דף 462ב: ב־18.11.1547 נמכר על־ידי אברהם, בנו של מנחם פִּינְצִי, בפררה לדון יעקב דון יהודה, בני דון שמואל אברבנאל, מנהיגה של הקהילה היהודית. התימת צנזור: לורנציוס פרנגלוס, 15 בדצמבר 1574 (בפררה?). נקנה ב־1880 על־ידי יוליוס המבורגר מפרנקפורט במכירת ספריית המרקיז קרלו טריבוּלְצִיו (Trivulzio) במילנו. היה בבעלות הרמן קְרַמֶר (Cramer) מפרנקפורט (המאה העשרים). נרכש ב־1966 על־ידי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים ממר שלמה פלורסהיים, לשעבר מפרנקפורט.

ביבליוגרפיה: Kaufmann, Einer Handschrift; Kaufmann, Mischné Tora; Schilling and Swarzenski, *Frankfurt*, No. 109, pp. 114–117, Pls. IL–L; Bombe, Perugia, pp. 1–4, 114; Frauberger, Zweck und Ziel, Fig. 23; Frauberger, Kultusgegenstände, Figs. 6, 11; Frauberger, Buchschmuck, Figs. 34, 35; Wischnitzer, Maimonide, pp. 48–52; Narkiss, Maimonides; נרקיס, "משנה תורה".

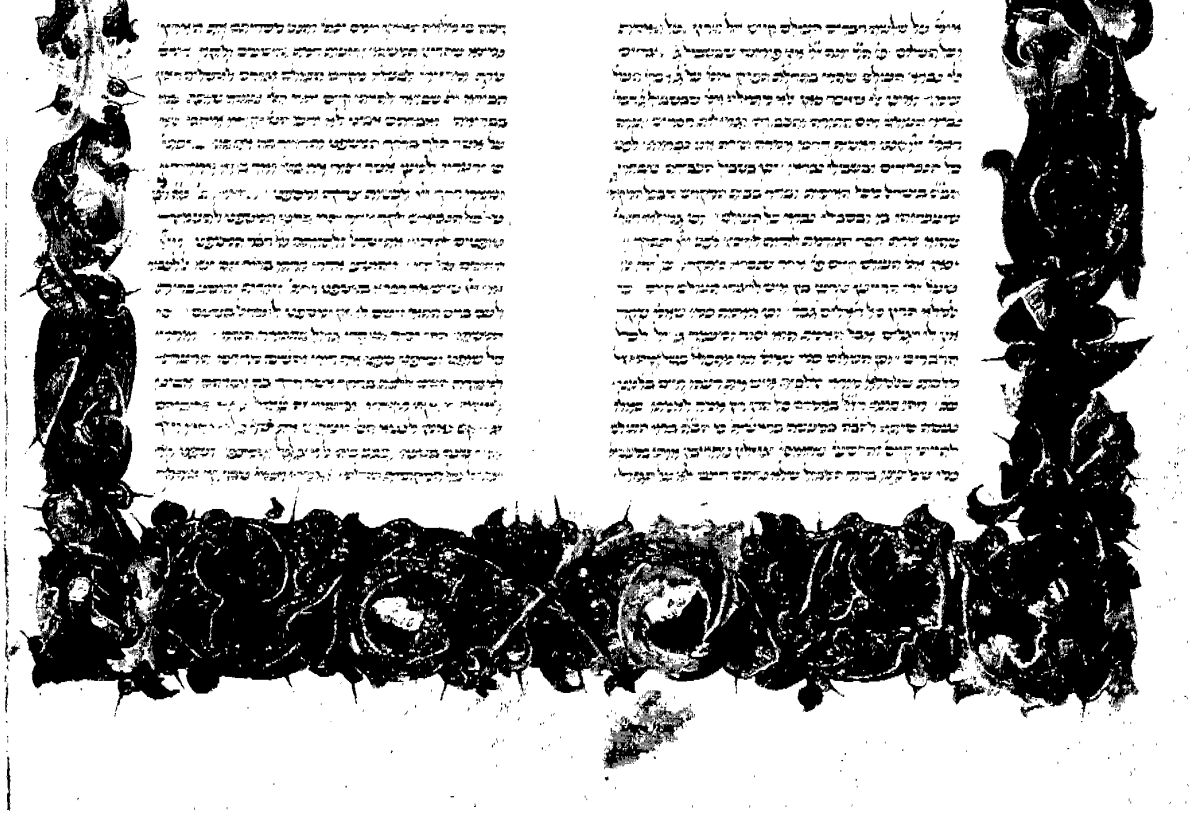

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 212

אוצרות הקודש
אוצרות השות

לוח 48

"ארבעה הטורים של הוותיקן"

ספר "ארבעה הטורים" מאת ר' יעקב בן אשר
מַנְטוֹבָה, 1435

ספר "ארבעה הטורים" לר' יעקב בן ר' אשר בן יחיאל הוא חיבור הלכתי בן המאה הארבע־עשרה (ר' יעקב בן הרא"ש נולד בגרמניה ב־1270 לערך, ב־1303 הגיע עם אביו לספרד ונפטר בטולדו ב־1340 לערך), שיש בו ארבעה חלקים, כנגד ארבעה צדדים בחיי אדם: "טור אורח חיים", "טור יורה דעה", "טור אבן העזר" ו"טור חושן משפט". בארבעת חלקיו אלה כינס ר' יעקב וארגן בצורה הגיונית את החוקים ההלכתיים שביהדות. עמודי הפתיחה של ארבעת החלקים בכתב־יד זה שבוותיקן מעוטרים בשוליים רחבים, הממסגרים את העמוד, ומעל למלת־הפתיחה לוח גדול מאוד מאויר בנושא הנוגע לתוכנו של אותו "טור".

החלק הראשון, "טור אורח חיים", כולל ברכות ותפילות, הדיינים והמנהגים החלים על אדם מישראל מבוקר עד ערב בימות החול, בשבתות ובחגים. תוכנו זה משתקף בלוח המצויר שבעמוד הפתיחה שלו (דף 12ב), שבו נראית העדה בבית הכנסת וההזן ליד ארון הקודש. בארבע פינות הדף נראות ארבע החיות הנזכרות בראש הטקסט: "ר' יהודה בן תֵּימָא אומר: הֱוֵה עַז כַּנָּמֵר וְקַל כַּנֶּשֶׁר, רָץ כַּצְּבִי וְגִבּוֹר כָּאֲרִי, לַעֲשׂוֹת רְצוֹן אָבִיךָ שֶׁבַּשָּׁמַיִם" (משנה, אבות ה: כ). בעמוד הפתיחה של החלק השני, "טור יורה דעה" (עמוד ב של דף שאינו ממוספר בין הדפים 127 ו־128), הדן בהלכות שחיטה וטריפה, איסור והיתר, נראים ארבעה אנשים שוחטים ומנקרים בהמות ועופות טהורים, ובצד עומדת אישה. בחלק השלישי, "טור אבן העזר", הדן בדיני אישות, קידושין וכתובות, גיטין וגירושין, נראה בלוח הפתיחה טקס נישואין ומוזמנים הלובשים בגדי פאר (דף 220). בחלק הרביעי, "טור חושן משפט" (הנראה כאן), המביא דינים שבין אדם לחברו, משפט הדיינים וחוקי העדות, מתואר בית דין שבמרכזו יושב השופט (עמוד ב של דף שאינו ממוספר בין הדפים 292 ו־293). השוליים הרחבים המקיפים כל אחד מארבעת העמודים הללו מורכבים מתשלובות צמחיות ובתוכן פרחים, בעלי־חיים ודמויות. כמה מדמויות האנשים שבשוליים העומדות בתפילה קשורות לטקסט שבמסגרת, ואילו אחרות, כגון ארבעת המנגנים שבשולי העמוד הנראה כאן, הן עיטוריות גרידא.

הקומפוזיציה בכל אחת מן האילוסטרציות היא דחוסה ואינה מותירה מקום רב לדמויות על אף היותן קצרות קומה וכבדות. התקרה הנמוכה בעלת הריבועים הבולטים והרצפה בעלת האריחים משמשות כאמצעי להשגת אשליה של עומק. הבגדים שלובשות הדמויות מפוארים במיוחד, והצייר מצליח מדי פעם להקנות הבעה אינדיווידואלית לפניהן, אם כי בדרך כלל הוא משתמש בסטיריאוטיפים. סגנון מצועצע ומפואר זה נעשה בטכניקה מעולה של הסגנון הלומברדי. לדעתו של יוסף גוטמן ניכרת כאן השפעתם של בתי המלאכה של האחים זָאנוֹאטָאריי (Zavattari) מוונציה ושל בוֹנִיפַּצְיוֹ בֶּמְבּוֹ (Bembo) מקרֶמוֹנָה, שהיו ציירי־המופת באותה תקופה.

לפי הקולופון (דף 440) הושלמה היצירה בידי יצחק הסופר בן עובדיה במנטובה ב־1435.

עמוד ב של דף שאינו ממוספר בין הדפים 292 ו־293
הפתיחה ל"טור חושן משפט" ובה לוח המתאר בית דין בפעולתו.

ROME, BIBLIOTECA APOSTOLICA VATICANA, COD. ROSSIANA 555

מפרט: קלף משובח, 441+2 דפים (דפים בלתי ממוספרים אחרי דף 127 ודף 292), 33.5×23.5 ס"מ. נכתב בכתב איטלקי עגול, 52 שורות בשני טורים. ארבעה עמודים מצוירים בעלי עיטורי שוליים ולוחות מצוירים בתחילת כל חלק. כותרות אחדות מעוטרות במלאכת פיליגרן בכחול ובארגמן. כריכת עור חום על קרטון מן המאה השמונה־עשרה, שבתוכו משובצים מלבנים ומעוינים של עור ירוק, אדום וחום־בהיר. הטבעות וזהב במוטיבים פרחוניים. שם הספר כתוב על הכריכה החיצונית מאחור.

קולופון: דף 440: "יתבל עבודת מלאכת הקדש. כתיבת מחברת ארבעה טורים אלה חנם מעשה יָדֵיי גְּלִילי אצבעותי, אני יצחק יז"א סופר בכמר עובדיה ישר"ו החתום שם למטה... המלאכה היתה דים ונשלמה ונגמרה בְּמָן טוֹבָה (!) העיר המעטירה בשלשה ימים לירח כסלו שנת מאה ותשעים ושש לפרט האלף הששי (26.12.1435)... נכתבה לר' מרדכי בן אביגדור יזיי"א... וקבלתי שכרי משלם..." אחרי הדברים האלה מופיעות חתימות הסופר, הבעלים והעדים.

תולדות כתב־היד: דף 440: מתוכן לקולופון — שני ציוני בעלים: האחד משולב בשיר בחרוזים, הנוקב בשמותיהם של הסופר המקורי, ר' יצחק בר' עובדיה מזמין כתב־היד "ר' מרדכי איש חיל בר אביגדור ישר"ו", ומחבר השיר, "יוסף בר' יהודה בר' יצחק זארק הניצבים ביום כלות טורים אלה ארבעתם... בשלשה ימים בכסלו שנת קצו לפרט קטן". במאה החמש־עשרה הגיע לידיו של הקרדינל הרומי דומניקוס Capranicense. חתימות צנזורים מ־1575 ו־1578.

בחלקה הפנימי של הכריכה הקדמית נראה דגם המשפחה של ג'יאן פרנצ'סקו דה רוֹסִי והותמת ספרייתו רוסְיָאנָה עם מספר כתב־היד בה: Plut. IX. 245. זמן מה נמצא כתב־היד במנור הישועים ליד וינה והוחזר לרומא אחרי חוזה השלום של St. Germain ב־1919.

ביבליוגרפיה: Cassuto, Firenze; Munkacsi, Arba'ah turim; Munkacsi, *Italia*, pp. 34–40, Pls. VI–IX; Gutmann, *Manuscript*, Pls. 33, 34

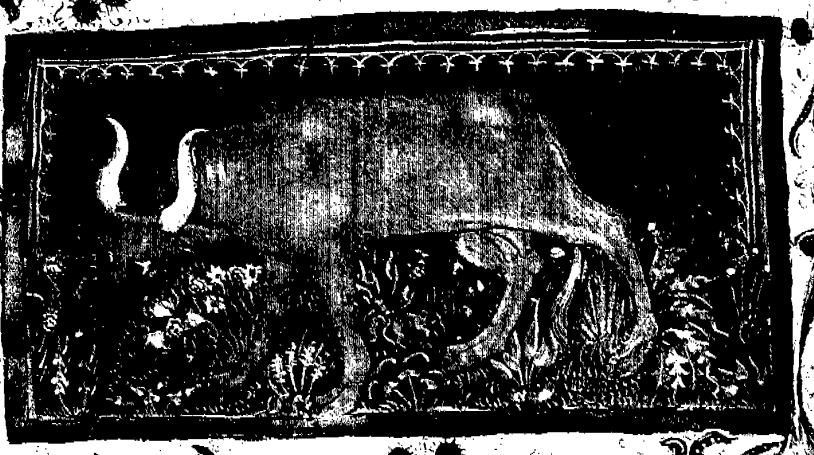

אם

אשר בך הבוקה " הפצת ורוצית לצדקה " להנחילה מה
מרבש מתוקה " ביאור ארוכה ועמוקה " להם באהב לו
להשוקה " פרכיר בצואר להחבקה " אם הוא במאר
מהוזקה " בתוקף ובתנאי נחקקה " מעמו בלי לסלקה "
אשרי מי זאת " בהתחזקם בתורה זאת " בפתחי מזוזות
קרוש "

ירש בעד נוטרה " ונם להכיא פרה " בערם עבור לבפרה "
הלא כחטאו כפרה " [illegible] " יהנם באמירת סוררה "
וזה המקבל עתירה " השך מהם עברה " וכל צוקה ויצרה "
זיכרון פרה אדומה " בפי יונה תמה " לעד בלי לעלמה "
[illegible] " ועטו בה להתרוממה " פני יוצר נשמה "
טעמיה [illegible] נעימה " [illegible] לשמה " יהארץ הנשמה "
זאת חוקת [illegible] " עריכה ושמורה " כה להקריש לצורא קרוש "
יקרה והרבה תמיעה " ומפלמוה שלימה " בנקיות ובטהרה מסוימה "
נתב הקוק רשמה " לשמה נפש עגומה " למעלה לזקוף ולרוממה "
לטהר חט אשמה " ולמחול עון זעומה " עוד בלי להאשימה "
מטהרת גוי אחד " לרצות לשם המיוחד " אשר בכל פה נתיחד "
נפעם הוחעד מפחד " והגיונם בל יתפחד " כהתנפלם בלב אחד "
שונאיהם יורשי באחד " בפחת ופחד " בשבדם לצור שכב אחד "
על יד כהן נתיצה " ולכבודו מתנתה " ובריקדוק בל פינתה "
פעולתו וקריבתה " הוא יקרב אותה " והוא יוציא אותה "

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 214

לוח 49

"המחזור האיטלקי של שוקן"

מחזור כמנהג בני רומא בתוספת דינים, מנהגים ונוסחי חוזים
(רומא ?) עם ציורים מאיזור וֶנֶטו, 1441

"המחזור האיטלקי של שוקן" הוא יוצא־דופן משום נדירותם של מחזורים איטלקיים (הכוללים תפילות לחגים ולשבתות מיוחדות, ללא תפילות ייחוד ליום־יום ומשום תערובת הסגנונות המופלאה שבו. הכתב בו הוא איטלקי; מבחר הפיוטים הוא כמנהג בני רומא, וסגנון הציורים הוא צפון איטלקי. לעומת זאת, תבנית העיטור והאיקונוגרפיה של האילוסטרציות הן אשכנזיות ביסודן. כתב־היד מעוטר מאוד, עם לוחיות למלות־פתיחה גדולות וצבעוניות. הפתיחות לרוב התפילות לחגים מעוטרות בלוחות או באילוסטרציות בשוליים הקשורות לטקסט. האיקונוגרפיה של המחזור האשכנזי נראית גם כאן בפתיחה לפרשת פרה. לא ברור לכן מה מוצאו של התיאור המשתרע על־פני עמוד שלם של כלי המשכן והמקדש, המעוצבים בזהב (דף 18ב). עמודי־הפתיחה לתפילות השונות ממוסגרים במסגרות של תשלובות צמחיות בעלות עלים דקים מסולסלים וצבעוניים, וביניהם מטפסים פוטים (ילדים עירומים, putti), בעלי־חיים, עופות ודמויות גרוטסקיות. האיור הצבעוני הזה צויר כנראה בשלב שני, אחרי עיטורי־העט העדינים באדום ובכחול, שאולי צוירו על־ידי הסופר המקורי משה בן אברהם. עיטורי־עט אלה, המכילים גם פרחים וניצנים בתוך השריגים, כוסו לעתים על־ידי האיור הצבעוני, אף שבדרך כלל נעשה איור זה מתוך התחשבות בהם. סגנון האילוסטרציות שבלוחות ושל עיטורי השוליים הצבעוניים הוא ונציאני. עם זאת אפשר שכתב־היד נכתב ברומא עצמה והועתק בידי משה הסופר בן אברהם בעבור יוסף אברהם מטיבולי בשנת 1441.

דף 76
עמוד־פתיחה מעוטר לשבת של פרשת פרה (פרה אדומה, במדבר יט), הפרשה שאותה קוראים בבית הכנסת בשבת שאחרי פורים.

ירושלים, ספריית שוקן, כת"י 13873

מפרט: קלף, 465 דפים, 28×39 ס"מ. נכתב בכתב איטלקי מרובע, 56 שורות לעמוד. ציורי־טקסט ולוחיות למלות־פתיחה בראש התפילות לכל החגים והמועדים.

קולופון: דף 465 שיר מחורז עם אקרוסטיכון של שמות המזמין והסופר של כתב־היד. בטור ראשון מופיע המזמין "יוסף בן אברהם מטיבולי". בטור שני — שם הסופר: "משה בן אברהם הסופר חזק"... השיר כולל גם תאריך: ב' בסיון, ה"א אלפים ומאתיים ואחת לבריאת העולם (22.6.1441).

ביבליוגרפיה: לא פורסם לפני כן.

אוצרות התורה
אוצרות השות

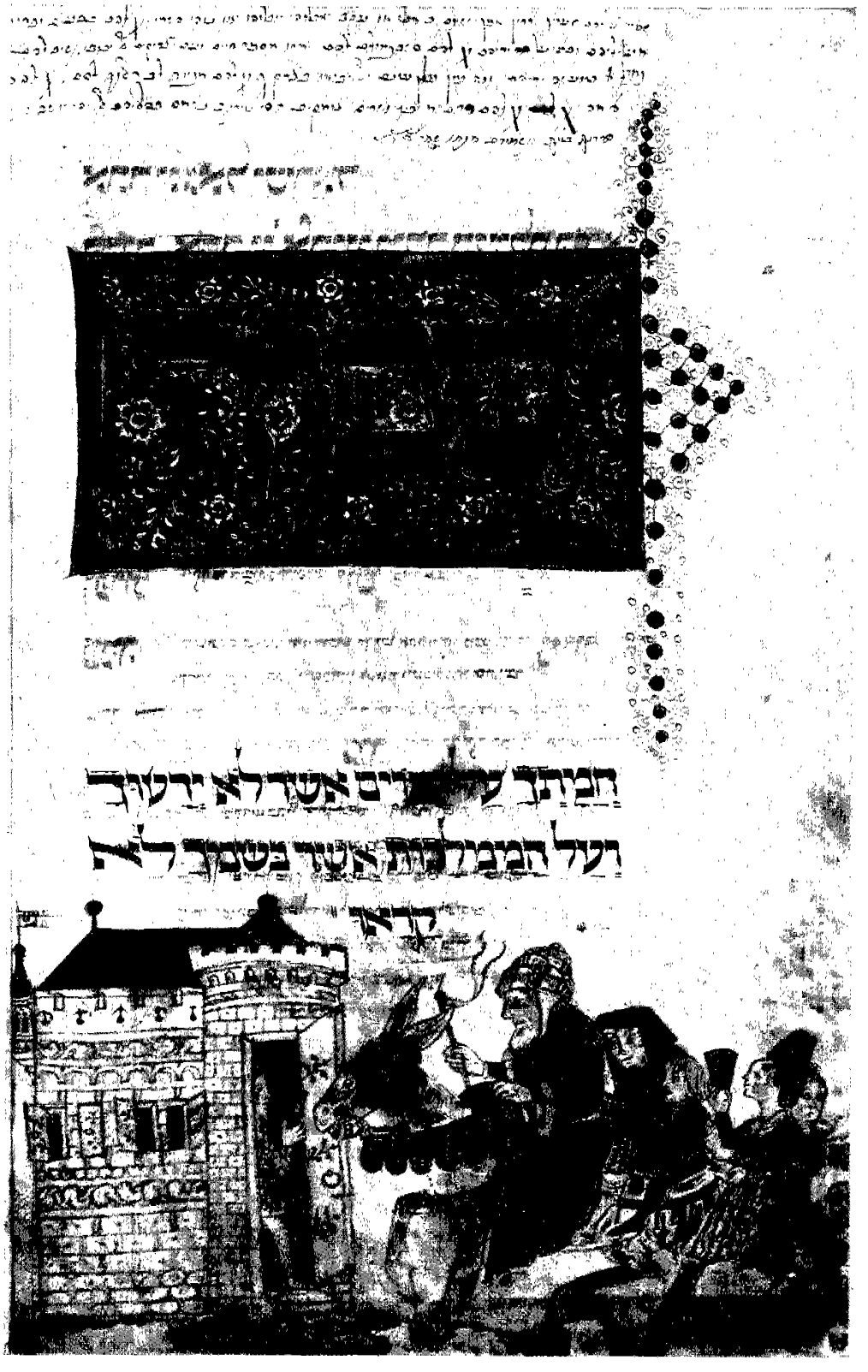

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 216

לוח 50

"הגדת־וושינגטון"

הגדה כמנהג אשכנז
פירנצה, 1478

"הגדת־וושינגטון" היא אחד מכתבי־היד החתומים והמתוארכים של הסופר והמצייר הפורה יואל בן שמעון, והיא מעוטרת בסגנונו האיטלקי־אשכנזי המיוחד. מקורה האשכנזי של ההגדה ניכר גם באיקונוגרפיה של האילוסטרציות שבשולי דפיה. אלו מתארות טקסים ומנהגים, וכן את הטקסט כפשוטו. אין ב"הגדת־וושינגטון" אילוסטרציות לתנ"ך ורק אחת מהאילוסטרציות (דף 19ב, המובא כאן) מתארת את הגאולה לעתיד לבוא. מלבד ארבעה הבנים (דפים 25, 26ב), יש כאן גם אילוסטרציות אחרות האופייניות לאיקונוגרפיה האשכנזית של ההגדה של פסח: בישול וצליית השה (דף 15ב), אדם המורה על אשתו באמרו "מרור זה" (דף 117). אילוסטרציה מעניינת לטקסט כפשוטו מתארת אדם בלבוש של עובר־אורח, הנושא תרמיל וחנית, היא עיטור לקטע המתחיל ב"צא ולמד" (דף 27ב, ציור 61).

סגנון הציור הוא פלורנטיני וניכרת בו השפעה מערב גרמנית, כדרכו של יואל בן שמעון. הלוחיות למלות־הפתיחה מעוטרות במוטיב עלי כרוב, שהיה רווח באותה תקופה בעיטורם של כלי מַיוֹלִיקָה במרכז איטליה. מלאכת הפיליגרן בצדי מלות־הפתיחה אופיינית לרישומי העט הפלורנטיניים של אותה עת, ובה משולבים פרופילים ומסכות רבי־הבעה.

יואל בן שמעון, המכונה פַייבוש אשכנזי מבון או מקלן, הגיע לאיטליה באמצע המאה החמש־עשרה כבעל בית־מלאכה לכתיבת כתבי־יד ועיטורם. ב"הגדת־וושינגטון" מכנה יואל בן שמעון את עצמו (דף 34ב) "הקטן שבסופרים" ומצהיר שעם השלמת המלאכה היה לו דַי (וְדַיוֹ). הוא בונה את האמירה הזאת על הפסוק בשמות לו: ז: "וְהַמְלָאכָה הָיְתָה דַיָּם".

דף 19ב

בואו של אליהו הנביא בליל הסדר, כשנפתחה הדלת לבבודו בעת קריאת "שפוך חמתך". האילוסטרציה מסמלת לא רק את גאולת העם כולו, אלא גם את גאולתו של כל אחד מן המסובים בליל הסדר. מאחורי אליהו הנביא יושבים על החמור אבי המשפחה ובנו; האם ובתה יושבות על זנב החמור, והזמשרת הקטן נאחז בקצה הזנב.

WASHINGTON, LIBRARY OF CONGRESS

מפרט: קלף, II+38+II דפים, 15×23 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 13 שורות לעמוד. לוחיות רבות למלות־פתיחה וכמה אילוסטרציות וטקסט בשוליים.

קולופון: דף 34ב: "וַתִּשְׁלַם הַמְּלָאכָה וְדַיוֹ, ויהי היום כ"ה ימים לחודש שבט שנת רל"ח לפרט (29.1.1478). נאם הקטן שבסופרים יואל בן שמעון ז"ל".

תולדות כתב־היד: בעמודי הנייר I ו־II יש סימני־מים בלתי מזוהים. בעמודי־הנייר II ו־III ובעמודי הקלף 3 ו־35 יש שרידי כתובות בעיפרון, חלקן בעלות תאריך. בדף 23: 12 אפריל 1872, ובדף 235: 7.4.79.

ביבליוגרפיה: ביבליוגרפיה מלאה על פעילותו של יואל בן שמעון ראה הערה 162.

ימים שמונה ... ראומות להקיו

מרימו	הוא נסן	יום א׳	בכנסתו	ויום ג׳	ביציאתו
אפרילו	הוא אייר	יום ו׳	בכנסתו	ויום י״א	ביציאתו
מיו	הוא סיון	יום ג׳	בכנסתו	ויום ז	ביציאתו
יוניו	הוא תמוז	יום ו׳	בכנסתו	ויום ט״ו	ביציאתו
לוליו	הוא אב	יום י״ג	בכנסתו	ויום י	ביציאתו
אגוסטו	הוא אלול	יום א׳	בכנסתו	ויום ב׳	ביציאתו
סיטימרו	הוא תשרי	יום ג׳	בכנסתו	ויום ו׳	ביציאתו
אוטיברו	הוא מרחשון	יום א׳	בכנסתו	ויום ו׳	ביציאתו
נובימרו	הוא כסליו	יום ה׳	בכנסתו	ויום ז׳	ביציאתו
דיצימרו	הוא טבת	יום ז׳	בכנסתו	ויום ו׳	ביציאתו
ייטרו	הוא שבט	יום א׳	בכנסתו	ויום ג׳	ביציאתו
פירברו	הוא אדר	יום ד׳	בכנסתו	ויום ג׳	ביציאתו

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 218

לוח 51

"המכלול הרפואי של קימברידג' "

חיבורים רפואיים ופילוסופיים
פַּדוּבָה (?), 1400 לערך

כתבי־יד מעוטרים של חיבורים רפואיים היו נפוצים ביותר בקרב יהודי אירופה במאות הארבע־עשרה וההמש־עשרה, אך רובם לא היו מצוירים, והאילוסטרציות שבהם היו בגדר שרטוטים טכניים או דומות לדיאגרמות יותר מאשר לציורים. רק במשך המאה החמש־עשרה נעשו מקובלים באיטליה ספרי רפואה מצוירים. ה"קאנון של אבן סינא" (לוח 54) הוא אחת הדוגמאות המפוארות לכתבי־יד מעין אלה בסוף המאה ההמש־עשרה. המכלול שלפנינו, ובו חיבורים רפואיים שונים, הוא דוגמה מוקדמת לכתבי־יד אלה, אמנם מהודרת פחות, אך מעניינת מאחר מבחינת האילוסטרציות והטקסט שבה. הציורים במכלול זה כוללים לוחות המצוירים בראש עמוד־הפתיחה של כל אחד מן החיבורים, או בראש חלקיהם. ברוב הלוחות נראים רופאים וחוליהם, ולעתים הם קשורים לתוכן החיבורים שאותם הם מעטרים. אחד מתוך שבעת הלוחות המעטרים את הטקסט של מכלול זה הוא דיאגרמה מעוטרת (דף 259ב). הלוחית המובאת כאן מתארת רופא המקיז דם מחולה. מאחורי הלוח הממוסגר נראה וילון תלוי, המקנה לתמונה אפקט תיאטרלי. שם החיבור הרפואי המעוטר כאן, "ימים שמונעין חכמי האומות להקיז", נכתב באותיות גדולות מתחת ללוחית הממוסגרת. הטקסט עצמו אינו ממוסגר. הדמויות הגוצות דומות לאלו שבכתבי־יד לטיניים, כגון בתנ"ך הפַּדוּבָנִי משנת 1400 לערך שצויר בהשפעה ונציאנית מובהקת.

דף 211
רופא מקיז דם מחולה. לוח המעטר חיבור מאת מחבר בלתי ידוע, על "ימים שמונעין חכמי האומות להקיז", כלומר הימים שבהם, לפי דעת הרופאים, אין זה רצוי להקיז דם.

CAMBRIDGE, UNIVERSITY LIBRARY, MS. D.D. 10. 68

מפרט: קלף, 621 דפים, 27×22 ס"מ. נכתב בכתב איטלקי עגול. שבעה לוחות מצוירים מעטרים את דפי הפתיחה של שבעת החיבורים. כריכת עור אדום מן המאה השבע־עשרה עם הטבעות עיוורות של תשלובות וציפורים, ושמו של יצחק פאראג'י כתוב בעברית.

תולדות כתב־היד: כנראה מתוך אוסף ספרים עבריים שאסף באיטליה יצחק פאראג'י. אוסף זה נקנה ב־1648 ב־500 לישי"ט על־ידי הפרלמנט הבריטי, בתיווכו של מוכר־הספרים ג'ורג' תומאסון, בעבור אוניברסיטת קימברידג'.

ביבליוגרפיה: Folena and Mellini, *Bibbia Padovana;* Narkiss, *British Isles*, II, No. 16

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 220

לוח 52

"המחזור האיטלקי של רוטשילד"

מחזור כמנהג בני רומא לכל השנה
פירנצה, 1492

מחזור תפילה מצויר להפליא, שהוא דוגמה לספרי־תפילה עבריים איטלקיים מצוירים, שרווחו בסוף המאה החמש־עשרה במרכז איטליה ובצפונה (ראה לוח 53). בהשוואה למחזור התפילה האשכנזי, שנועד לשימוש החזן בבית הכנסת, היה המחזור האיטלקי בעצם סידור תפילה אישי שנועד לימי החול, לשבתות ולחגים בצירוף תפילות וברכות לאירועים משפחתיים, כגון נישואין, ברית מילה וכדומה. אוסף־תפילות כזה יכול להיות כרך גדול וכבד במיוחד, אך השימוש בקלף עדין ומשובח עשה אותו קל לנשיאה לבעליו — מאמידי הקהילה, שידו הייתה משגת לרכשו. איורם של ספרים אלה קשור במסורות מוקדמות יותר, מן המאה הארבע־עשרה והחמש־עשרה והכיל עיטור המלווה באילוסטרציה לחלקי התפילה השונים ולאירועים שבהם נאמרו התפילות. בין המחזורים האיטלקיים הרבים המצויים בידינו מהווה "המחזור האיטלקי של רוטשילד" דוגמה לכתב־יד גדול־ממדים. יש עוד כתבי־יד דומים לו בגודלם (למשל "המחזור האיטלקי הכפול" הנמצא בשתי ספריות בירושלים: חלקו הראשון באוסף הספרייה הלאומית והאוניברסיטאית, כת"י Heb. 8°4450, וחלקו השני באוסף ג'ורג' וייל), אולם רוב כתבי־היד האיטלקיים הם קטנים יותר, ואף זעירים במידותיהם.

האיורים של "מחזור רוטשילד" הם משני סוגים: ציורים הצבועים בטמפרה מזה, ורישומי עט וצבעי מים מזה. אפשר שאלה צוירו בשני שלבים שונים, בוודאי בידי שלושה ציירים שונים. זמן כתיבתו של המחזור — שנת 1492. העיטורים של "מחזור רוטשילד" פותחים בתיאור סמלי של הנצח (דף 2): שני עיגולים חד־מרכזיים (קונצנטריים), שבחיצוני שבהם סדורים סמלי גלגל המזלות הסובב לנצח, ואילו בפנימי נראים שישה מצבי־חיים הנוגדים זה את זה ומוליכים זה לזה: האהבה מביאה לידי עושר, העושר מביא לידי גאווה, הגאווה מביאה לידי עוני, העוני מביא לידי ענווה והענווה מביאה לידי אהבה, וחוזר חלילה.

באילוסטרציה שנייה, המשתרעת על־פני עמוד שלם (דף 4), נראים שני פראים שעירים הנושאים ביניהם מגן ועליו דגם משפחת נוֹרְסָה ממַנְטוֹבָה ומפררה.

הטקסט של המחזור מתחיל בדף 6, בעמוד ממוסגר עם ציור "כתר מלכות" בראש העמוד ומתחת לו הסמל הנזכר לעיל. העיטורים העיקריים של "מחזור רוטשילד" מצויים בעמודי הפתיחה לחלקי הספר השונים. ברוב המקרים אלה הם לוחיות למלות־פתיחה שבצדן כמה אילוסטרציות. העמוד כולו ממוסגר בתשלובות מצוירות בטמפרה, או ברישומי עט שנצבעו בצבעי־מים בהירים. בכמה עמודים יש לוחות מצוירים נוספים, שחלקם מהווים אילוסטרציות לטקסט. לפי הקולופון נכתב כתב־היד בפירנצה ב־1492 בידי אברהם יהודה מקַמֶרִינוֹ (Camerino) בעבור אליהו בן יואב מוִוייֶנוֹ (Vigevano) ממשפחת גַליקוֹ. הציור בצבעי טמפרה, כמוהו כרישומי העט וצבעי־המים, אופייני לאמנות הפלורנטינית של המחצית השנייה של המאה החמש־עשרה. סגנון הדמויות ברישומי העט הצבועים מזכיר את הסגנון האיטלקי של יואל בן שמעון (ראה ציורים 60 ו־61). נוסף על שלטי־המשפחה הרבים של משפחת נוֹרְסָה, יש כאן גם כמה מגינים קטנים יותר (דף 93), שבהם נראה תרנגול — סמלה של משפחת גליקו (Gallo ; Gallico הוא תרנגול באיטלקית).

דף 139

משה מקבל את לוחות הברית בהר סיני בעוד בני ישראל מתייצבים בתחתית ההר, שמשה "הגביל" אותו (גדר אותו) לפי מצוות ה'. מלאכים תוקעים בשופרות והר סיני עָשֵׁן כולו ולהבות פורצות ממנו. זוהי אילוסטרציה בשולי הטקסט בפתיחה לפרקי אבות (שראשיתם "משה קיבל תורה מסיני"), שקוראים אותם בשבתות שבין פסח לראש השנה.

NEW YORK, JEWISH THEOLOGICAL SEMINARY MIC. 8892 (FORMERLY MS. 03225)

מפרט: קלף, 478 דפים, 28.5×20.3 ס"מ. נכתב בכתב איטלקי עגול, כ־30 שורות בטור אחד, בשניים או בשלושה טורים לעמוד. שני עמודים שלמים מעוטרים (דף 2 ודף 4) ועמודים רבים ממוסגרים בשלמותם על לוחיות מלות־פתיחה וכמה ציורי־טקסט לחלקים העיקריים של הסידור.

קולופון: דפים 469, 469ב: "אני הדל באַלְפִּי, קטן ממשפחתי וצעיר בבית אבי, אברהם הסופר בכאמ"ר יחיאל זלה"ה בכ"ר נתנאל זצ"ל בכמ"ר משה מב"ע, אבי הרופאים מעיר קָמֶרִינוֹ אשר בגליל לָמָרְקָא, אשר כתבתיו אל המרומָם והמהֻלל בשערים... כמה"ר [אליה] יזי"ה [מוייבֵנו] הנזכר לעיל, אשר היתה השלמתו כ"ד ימים לחדש אדר ראשון... שנת בְּרֶ"ן (22.2.1492)... פה קריית פִּיירֵינְצִי ראש ממלכת טוֹסְקָאנָא..." הסידור נכתב בעבור "אליהו בן יואב מוִיֵיבָנו (Vigevano) ממשפחת גליקו".

תולדות כתב־היד: לשעבר באוסף הברון אדמונד דה רוטשילד (1845–1934) מפריס. הוענק לסמינר התיאולוגי היהודי בניו־יורק על־ידי נכדו.

ביבליוגרפיה: Cohen, Rothschild Mahzor; Metzger, M., Un Mahzor

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 222

לוח 53

"מחזור פֶּזָרו של ששון"

מחזור כמנהג בני רומא
פזרו, 1480

"מחזור פֶּזרו" הוא סידור תפילה צפון איטלקי טיפוסי מסוף המאה החמש־עשרה. מערך הציורים בו דומה מבחינות רבות לזה של "המחזור האיטלקי של רוטשילד" (לוח 52). עיטוריו עדינים יותר ומצוירים בסגנון אחיד ובידי צייר אחד בכל כתב־היד. כמו במחזורים אחרים מעוטרים עמודי־הפתיחה לחלקים העיקריים בלוחיות למלות־הפתיחה ובשוליים רחבים הממסגרים את העמוד. ב"מחזור פֶּזרו" מספר ציורי־הטקסט קטן מזה שב"מחזור רוטשילד", והם מצויים תמיד בצדה התחתון של הזמסגרת, בדרך כלל בתוך מדליון המוקף בזר. דוגמאות לאילוסטרציות אלה הן: משה מקבל את לוחות־הברית כאילוסטרציה לפרקי אבות (עמ' 223); צבי על רקע נוף כאילוסטרציה לשיר השירים (עמ' 295); מלך יושב על כס־המלכות כאילוסטרציה למגילת אסתר (עמ' 309); משה על הר סיני כאילוסטרציה לשבת שלפני חג השבועות, לפי נוסח איטליה (עמ' 333); וסוכה ירוקה כאילוסטרציה לחג הסוכות (עמ' 759).

כמו ב"מחזור האיטלקי של רוטשילד" גם כאן אין ההגדה מעוטרת. הקולופון (עמ' 482–843) מוקף ברצועה מעוטרת ובה ארנב באחד המדליונים. סגנון הציורים מושפע מאסכולות פררה וונציה, עם פרחים גדולים המשולבים בעלים צבעוניים, המוקפים במלאכת פיליגרן בעט ובנקודות־זהב גדולות. גם בסגנון הדמויות ניכרת השפעה בולטת של אסכולת פררה. ההשפעות הוונציאניות והפָּרָזִיוֹת היו נפוצות ביותר בסוף המאה החמש־עשרה באמנות איטליה הצפונית כולה.

הסופר אברהם בן מתתיה מכנה עצמו צרפתי, מן העיר טְרֶויש (Treves), היא טרייר שבגרמניה, שנקלע לפָּזרו. אך מוצאו של כתב־היד הוא איטלקי כולו גם מבחינת התפישה הקודיקולוגית שלו.

עמודים 758–759
שני עמודים מעוטרים ובהם סוף תפילת נעילה ליום הכיפורים ותחילת התפילה לחג הסוכות. המסגרת בתחתית העמוד השני כוללת סוכה ירוקה בתוך זַר המוחזק בידי שני פוטים (ילדים עירומים, putty). במסגרת העליונה נראה צבי רובץ בשדה.

(לשעבר אוסף ד.ס. ששון, כת"י 23) LONDON, PRIVATE COLLECTION

מפרט: קלף משובח, 850 עמודים, 13×18 ס"מ. נכתב בכתב איטלקי מרובע, 30 שורות לעמוד. בפתיחות לתפילות העיקריות יש מסגרות מעוטרות, המקיפות את העמוד כולו, חלקן עם ציורי־טקסט ועיטורים צמחיים ופרחוניים רבים בשולי הטקסט ולצד הלוחיות למלות־הפתיחה. כריכת עור אדומה מן המאה השמונה־עשרה, עם הטבעות זהב במסגרות כסף, סוגרים ופינות מתכת. שוליים מוזהבים ומובלטים.

קולופון: עמ' 842, 843: "ותשלם מלאכת זה המחזור בכתיבתו ונקודתו בעיר פִּיטרו היושבת על שפת הים ועל נהרי פולייא ויינקה, ביום שלישי שמונה ימים לחדש אייר, שנת חמשת אלפים ומאתיים וארבעים (17.4.1480) לימי העולם ע"י המחזקק צעיר התלמידים אברהם בן עמוד הגולה מהר"ר מתתיה דטרוייש (Treves) ישר"ץ צרפתי מתגורר הֶנה פִּיסרו. וכתבתי אותו אל הנחמד שמו נודע בשערים מן הנדיבים ובני שרים הלא הוא כמ"ר אליה יזי"א בכמ"ר שלמה זלה"ה איש רַוויינה".

תולדות כתב־היד: היה בבעלות משפחת פרוג'ה במאה השש־עשרה. נרכש על־ידי ד.ס. ששון ב־1904. נמכר במכירה פומבית אצל סותבי ב־5.11.1975, פריט 28 ונמצא היום באוסף פרטי בלונדון.

ביבליוגרפיה: Sassoon, *Ohel David*, No. 23, I, pp. 289–293, Pl. 38; *Sotheby Sale*, 5.11.1975, Lot 28; Gutmann, *Manuscript*, Fig. XIX; Narkiss, *British Isles*, II, No. 21

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 223

לוח 54

"הקָנון של אבן סינא בבולוניה"

הקנון (ספר הכללים ברפואה) של אבן סינא
פַּרָנָדָה, סוף המאה החמש־עשרה

חיבור רפואי זה מאת הפילוסוף והרופא הערבי הנודע אבן־סינא, שחי בסוף המאה העשירית ובתחילת המאה האחת־עשרה, נחשב לספר הרפואה המהימן ביותר במשך מאות־שנים רבות בימי הביניים. הספר תורגם לעברית בידי נתן המָאתי, ותרגומו זה תורגם אחרי כן ללטינית. ההקדמה הכללית והחקדמות לכל אחד מארבעת הספרים, שלהם נחלק החיבור, פותחים בכתב־יד זה בדף שלם, מעוטר בלוח מרכזי ואילוסטרציות נוספות במסגרת, המתארות את תוכן אותו חלק. פרקי כתב־היד אינם כרוכים נכון; דבר זה מסביר את העובדה, שדף הפתיחה של ההקדמה המובא כאן מצוי בדף 78. סגנון האילוסטרציות והעיטורים הוא לומברדי בהשפעה ונציאנית ברורה, ואפשר שנכתב בפרארה בסוף המאה החמש־עשרה. מרין סלמי רואה בציור את השפעתו של לֵיאוֹנָרדוֹ דָה בֶּסוֹצוֹ (Leonardo da Besozzo), ואילו מירָלָה לוי ד'אַנקוֹנָה מדגישה את השפעתו של האמן הוונציאני כריסטוֹפוֹרוֹ קוֹרטֶזֶה (Cristoforo Cortese) הניכרת בעיטורי התשלובות הצמחיות, ובהן פרחים, חיות, ציפורים, דרקונים ודמויות גרוטסקיות. הטירה הבצורה שברקע דף 448ב עשויה בסגנון הטירות של פרארה, מתקופת הרנסנס.

בפתיחה לספר הראשון מכיל העמוד המעוטר (דף 7) לוח המתאר רופא מתבונן בצלוחית שתן וחולים נוספים המחזיקים צלוחיות שתן עומדים לפניו. (קביעת המחלה — הדיאגנוזה — לפי סמיכות השתן וצבעו הייתה נפוצה מאוד ברפואת ימי הביניים.) בשוליים התחתונים יושבים מנגנים, פילוסוף וסופר, ואילו בשוליים העליונים והחיצוניים יש שנים־עשר מדליונים ובהם שישה מסימני המזלות ושש מלאכות־החודש השייכות להם. העמוד המעוטר לספר השני (דף 210) מכיל לוח המתאר את קורותיה של מלכה, שהורעלה ברעל שיצקו לתוך אוזנה. בשוליים יש תיאורים מחצר־המלכות ודמויות של נזירים. הספר השלישי דן בחוליים שונים המלווים בקדחת ובחום, והעמוד המעוטר שבו (דף 402) כולל לוח המתאר שני חדרים, שבהם שוכבים חולים במיטות, ורופא המטפל באחד החולים, בעוד שסוסו ומשרתו מחכים לו בחוץ; חולה אחר נראה עוזב את החדר. מתחת ללוח, מימין, יש לוח קטן נוסף המתאר עורך־דין קורא את צוואת הנפטר, שגווייתו מוטלת במיטה. באחת המסגרות נראות האנשות (פרסוֹניפיקציות) של תכונות ומידות שונות וכתרים לראשיהן ירשבות בתוך התשלובות. בפתיחה לספר הרביעי מכיל העמוד המעוטר (דף 492) לוח המתאר בית־מרקחת ברחוב איטלקי רנסנסי טיפוסי. בשוליים נראים אנשים עירומים, המדגימים חוליים שונים.

דף 78

בעמוד זה נמצאת ההקדמה לכתב־היד כולו. בלוח המשתרע על מחצית העמוד מתואר מטורף כלוא, שצרים עליו יצורים ילידי־דמיונו: דרקון, נחש, צפרדע, עקרב וסרטן. נזירים חופרים שורשי מרפא ומלקטים צמחים נראים בצדו. משמאל נראית אישה הנותנת צלוחית לרופא. הלוחיות הקטנות יותר מתארות אדם המוכש על־ידי נחש, שני רועים משוחחים ותמונה של ה"מוות", היורה חיציו אל לב כל אדם, בלא להתחשב במעמדו עלי אדמות. יחסן של תמונות אלה ללוח המרכזי אינו ברור.

BOLOGNA, BIBLIOTECA UNIVERSITARIA, MS. 2197

מפרט: קלף, 631 דפים, 43×29 ס"מ. נכתב בכתב איטלקי מרובע ועגול. שוליים מעוטרים הממסגרים את עמודי־הפתיחה של כל אחד מהפרקים וההקדמה ובכל אחד לוח גדול המאייר את הטקסט.

תולדות כתב־היד: דף 1: ציוני בעלים רבים במאות השש־עשרה והשבע־עשרה. ב־1587 היה כתב־היד שייך לרופא (יחיאל) דָה פִּזרוֹ, שהתנצר בתקופה מאוחרת יותר ונקרא וִיטָלֶה מְדִיצִ'י. פרנצ'סקו מריה, הדוכס הגדול מטוֹסקָנָה, הציע לו 200 דוקאטים תמורת כתב־היד, אך ויטלה מיאן למכרו. ויטלה היה לנזיר דומיניקני, וכתב־היד נעשה לרכוש המנזר הדומיניקני בבולוניה. ב־1796 לקחוהו חיילי נפוליאון לפריס. ב־1815, לאחר נפילת נפוליאון, הצליח האפיפיור להחזיר את כתב־היד לבולוניה. כתב־היד נשאר בפקולטה לרפואה של בולוניה, עד שהאפיפיור פיוס התשיעי העניק אותו לספריית האוניברסיטה של בולוניה.

ביבליוגרפיה: Munkacsi, *Italia*, pp. 73–78, Pls. XXXIII–XXXVII; Gutmann, *Manuscript*, Pl. 35

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 225

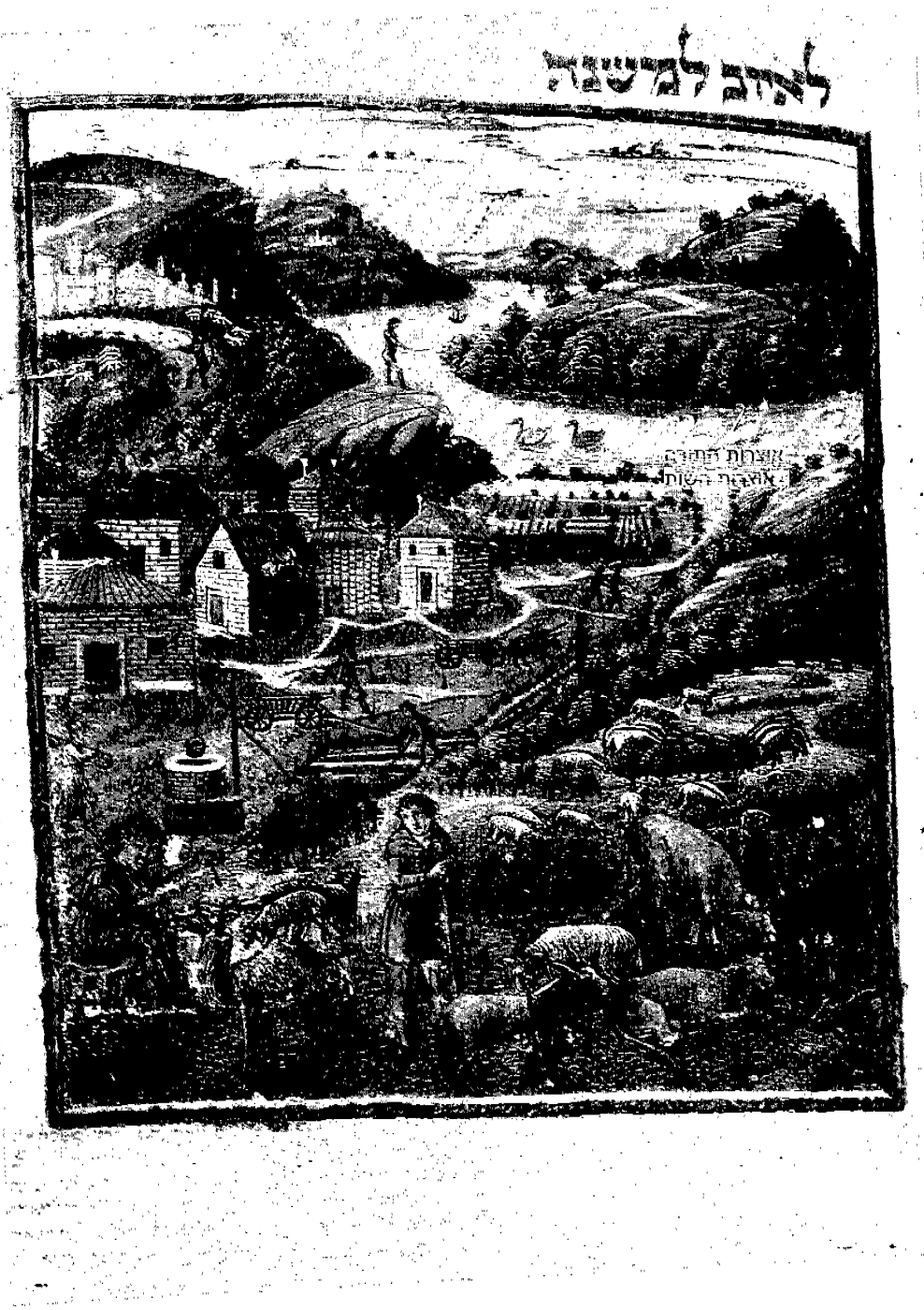
לאיוב למשנה

לוח 55

"טור אבן העזר של וֶרְצֶ'לִי"

שריד מתוך "ארבעה הטורים" לר' יעקב בן אשר
פררה (?), אמצע המאה החמש־עשרה

דף בודד זה מתוך "טור אבן העזר", העוסק בדיני אישות, קידושין, כתובות וגיטין, הוא שריד מכתב־יד שלם של "ארבעה טורים" שאבד. הוא צורף לכתב־יד אחר, שיש בו חיבורים שונים העוסקים בהלבה, שנכתבו בידי נתנאל בן לוי תרבות בפררה בשנת 1457 (קולופון בדף 392ב). למרות שהקולופון אינו מתייחס לדף של טור אבן העזר, שנברך עם כתב־היד בתקופה מאוחרת יותר, סגנון הציור הוא פררזי, מאמצע המאה החמש־עשרה.

האילוסטרציה למלות־הפתיחה "לא טוב היות האדם לבדו אעשה לו עזר כנגדו" מתארת משתה נישואין, המצויר בעידון רב. במרכז האכסדרה הפשוטה נראים כאן הכלה והחתן ורקדנים אחרים, כולם משלבים ידיהם. בצדדים נראית חבורת מנגנים בְּלַאוּטוֹת, בנבל ובתוף מרים. מלות־הפתיחה כתובות בזהב בתוך סרט מתעופף שמחזיקים בו שני פוטים (ילדים עירומים, putti) מעופפים. העמוד כולו ממוסגר במסגרת של תשלובות צמחיות עדינות.

דף 213ב
מנגנים ורקדנים במשתה נישואין המעטר את הפתיחה ל"טור אבן העזר".

VERCELLI, SEMINARIO VESCOVILE

מפרט: קלף, דף אחד, 33.7×24.9 ס"מ. נכתב בכתב איטלקי עגול.

ביבליוגרפיה: M. Brizio, *Catalogo delle cose d'Arte e di Antichità d'Italia*, Roma 1933, pp. 161–163, and 3 Figs.

לאדם למשנה

לוח 56

"ספר המכלול של רוטשילד"

ספר המכיל כשבעים חיבורים שונים, ביניהם ספרי־קודש וספרי־חול
פררה, 1470 לערך

"ספר המכלול של רוטשילד" או "כתב־יד רוטשילד 24", כפי שנקרא ספר זה לפני כן, הוא ללא ספק המפואר שבכתבי־היד העבריים המצוירים מאיטליה. הוא כתוב בכתב יפה במיוחד על קלף פקועה העשוי מעורות עדינים של עגלים בני־יומם. כל אחד מ־950 העמודים שבו מעוטר ומעוצב בטעם רב, מלאכת־מחשבת של תכנון גראפי וטיפוגראפי. החיבורים השונים הכלולים בו כתובים כטקסט עיקרי או כטקסט שבשוליים. עם ספרי הקודש שבו נמנים ספרי אמ"ת — תהילים, משלי ואיוב, וכן סידור שלם, מחזור תפילה וחיבורים הלכתיים רבים. עם הספרים החילוניים נמנים ספרי רשומות דברי־הימים וספרי מוסר ופילוסופיה, כאלה שנכתבו עברית במקורם וכאלה שתורגמו לעברית. בספר המפואר אין שום קולופון, והוא נכתב בידי כמה סופרים, בהדרכתו של סופר אחראי אחד. השם משה בר יקותיאל הכהן, הנזכר בקריאה לעלות לתורה, שבתפילות השבת (דף 106), הוא אולי שמו של הגביר שבעבורו נכתב כתב־יד מהודר זה.

בדף 471 יש לוח של מולד הירח המתחיל ב־1470, עדות לכך שכתב־היד לא נכתב קודם לתאריך זה.

בתוך 950 העמודים של כתב־היד יש למעלה משלוש מאות ציורי־טקסט בספרים השונים. האילוסטרציות צוירו כלוחות ממוסגרים, על־פני עמוד שלם או בתוך עמודי הטקסט. הרקע לאילוסטרציות שבלוחות הוא בדרך כלל מראה נוף, והלוחיות למלות־הפתיחה משולבות בתוך הלוחות הגדולים יותר. בספרי התפילה נראים תיאורים חזותיים רבים של טקסים ומנהגים, גם בציורי נוף אידילי, המתארים את העולם הנברא. האילוסטרציות אינן שגרתיות, שכיחות ומקובלות, ונראה שהרבה מחשבה ודמיון הושקעו כדי לשוות להן אופי מיוחד. האילוסטרציות לספרים החילוניים, כגון לספר "משל הקדמוני", עוקבות אחר הוראות הסופר, אך יוצרות איקונוגרפיה עצמאית, לא תמיד כמקובל באילוסטרציות מעין אלו.

ההגדה של פסח ב"מכלול של רוטשילד" (דפים 155ב–166ב) היא החלק המעוטר ביותר שבו; המראה הבלוי והמרופט של הקלף בדפים אלה מעיד על כך שהייתה בשימוש יותר משאר חלקי הספר.

כמעט כל עמוד בכתב־היד מעוטר ומצויר בזהב ובצבעים עתירי־גוונים, בטכניקה מעולה ובסגנון השייך לאסכולת פררה מן המחצית השנייה של המאה החמש־עשרה. אפשר להשוותם לציוריו של תָּדֵיאוֹ קְרִיבֶלִי (Taddeo Crivelli), אחד הציירים שציירו את ספר התנ"ך המפואר שנכתב בשנות השמונים של המאה למען הדוכס של מודנה, בוֹרְסוֹ למשפחת אֶסְטֶה (Este). "התנ"ך של בוֹרְסוֹ דְ'אֶסְטֶה" (מודנה, ספריית אסטה, MS. V. 12) צויר על־ידי בכירי המאיירים של צפון איטליה באותה תקופה. גם "המכלול של רוטשילד" לא בוצע, כאמור, בידי אחד, ואת ההבדלים הסגנוניים בין חלקיו השונים אפשר לייחס לציורו בידי שלושה ציירים לפחות, שעבדו בהשגחתו של האמן הראשי.

אוצרות התורה
אוצרות השות

דף 65

עושרו של איוב — לוח המתאר את רכושו של איוב לאחר האסונות והתלאות שירדו עליו בתחילה, כאשר נתן לו ה' אף יותר מבראשונה. הלוח, המשתרע על־פני עמוד שלם, מכיל נוף כפרי, שבו נראים עובדי־אדמה ורועי־צאן עוסקים בעבודותיהם השונות. מעל לשוליים העליונים כתוב באותיות זהב "לְאִיּוֹב לְמִשְׁנֶה" (איוב מב: י).

ירושלים, מוזיאון ישראל, אגף בצלאל, כת"י 180/51

מפרט: קלף פקועה דק, 473 דפים, 16×21 ס"מ. נכתב בכתב איטלו־אשכנזי מרובע ועגול, בשחור ובזהב: כתב מרובע בטקסט הראשי (ספרי אמ"ת — תהילים, משלי ואיוב), 28 שורות לעמוד. במחזור — 27 שורות. כתב עגול בטקסט העיקרי, 35–36 שורות לעמוד. בשוליים העליונים והתחתונים — עד 60 שורות לעמוד. כל אחד מעמודי הטקסט מעוטר בעושר רב, וכתב־היד מכיל למעלה משלוש מאות אילוסטרציות בלוחות למלות־פתיחה ובשולי העמודים. כריכת קלף מודרנית על גבי לוחות עץ.

תולדות כתב־היד: מ־1843 היה כתב־היד בספריית סולומון דה פַּרְנֶטֶה בְּטְרִיאֶסְט. ספריית רוטשילד בפריס, כתב־יד 24. כתב־היד נגנב מהספרייה בעת הכיבוש הנאצי והוצע למכירה בספריית הסמינר התיאולוגי היהודי בניו יורק. הספרן, אלכסנדר מרקס, הכיר את כתב־היד והוא הוחזר לבעליו. לאות תודה הסכימה משפחת רוטשילד, שכתב־היד יישאר בסמינר עד 1952, ואז הוחזר למשפחה. ניתן בעילוס־שם לבית הנכות הלאומי ב־1956.

ביבילויוגרפיה: Müller and Schlosser, *Sarajevo*, pp. 119–207, Pls. XXXVI–XXXVIII; Levi, Rothschild 24; Narkiss, *Cat. Jerusalem*, No. 18; Gutmann, *Manuscript*, Pls. 37, 38; Narkiss and Sed-Rajna, *Index of Jewish Art*, III, 1983; נרקיס, כתב־יד רוטשילד

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 230

לוח 57

"ספר העיקרים של רוֹוִיגוֹ"

ר' יוסף אלבו, "ספר העיקרים"
פירנצה, אמצע המאה החמש־עשרה

בכתב־יד עדין ומפואר זה של החיבור הפילוסופי החשוב "ספר העיקרים" לר' יוסף אלבו ממוסגרים כל אחד מארבעת הפרקים וכן ההקדמה (דפים 1, 9, 31, 59, 106) בתשלובות צמחיות ובלוחית למלת־פתיחה. בכל הלוחיות כתובה מלת־הפתיחה בזהב על רקע סרט מתעופף, הנישא על־ידי פוטים (ילדים עירומים, putti) בתוך נוף. תשלובות המסגרת הצמחיות עשויות בצבע לבן, ובתוכן משובצים פוטים, חיות וציפורים, כמה מדליונים ולוחות קטנים ובהם חיות ובני אדם. אין אילוסטרציות לטקסט. התשלובות הלבנות בעלות העלעלים הזעירים אופייניות לכתבי־יד מצוירים מן האסכולה הפלורנטינית החל באמצע המאה החמש־עשרה. פרופ' מִירֶלָה לוי דְ'אַנְקוֹנָה רואָה בעיטור את מלאכתם של ממשיכי־דרכו של פאולו אוֹצֶלוֹ (Paulo Uccello) באיור. לדעתה מזכירות התשלובות הלבנות והפוסים השרירייים את יצירותיהם של סֶר רִיקָארְדוֹ דִי נָאנִי (Ser Riciardo di Nanni) ושל מַתֵּיאוֹ תוֹרֶלִי (Torelli).

דף 1

בעמוד־הפתיחה הממוסגר של כתב־היד, בחלק העליון של המסגרת הרחבה המקיפה את הדף כולו, נראים שני פוטים־קנטאורים. בשוליים החיצוניים נראים פסיונים, אריה, פוטים עירומים, פרפרים וצבי. במרכז השוליים התחתונים נראים שני פוטים המחזיקים זר ירוק, שתוכנו נמחק, ומשני עבריהם כלב־ציד וארנבת, עופות ופוטים נוספים. בלוחית למלת־הפתיחה נראים ארבעה פוטים, ארבעה עצים ושתי טירות בצורות משני צדי המגילה.

ROVIGO, BIBLIOTECA SILVESTRIANA, MS. 220

מִפְרָט: קלף, I+178+I דפים, 25×36 ס"מ. נכתב בכתב איטלקי עגול, 37 שורות לעמוד. חמישה עמודים מעוטרים, ממוסגרים בשלמותם, ולוחיות למלות־פתיחה בהקדמה ובעמודי הפתיחה לחלקיו העיקריים של הספר. מלאכת פיליגרן בכחול, ארגמן, ירוק, צהוב ואדום בכל מספרי הפרקים, המגיעים לעתים עד לשוליים. כריכת עור חומה על־גבי לוחות עץ מן המאה השמונה־עשרה, הטבעות בזהב עם מוטיב מרכזי. מוטיב מניפה בפינה ומסגרת כפולה מלבנית.

קולופון: הסופר עיטר את השם "שלמה" בתוך הטקסט (למשל בדפים 104, 140, 176).

תולדות כתב־היד: חתימות של צנזורים רבים מהמאות השש־עשרה והשבע־עשרה. קטעים שונים של הטקסט גורדו, נמחקו או ניזוקו בידי הצנזורים.

ביבליוגרפיה: G. Mazzatini, *Inventario dei manoscritti della Biblioteca Rovigo*, Rovigo 1893, No. 5, p. 4; Munkacsi, *Italia*, pp. 52–56, Pls. XVII–XXI; Gutmann, *Manuscript*, Pl. 36, see p. III for the opinion of Mirella Levi D'Ancona

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 232

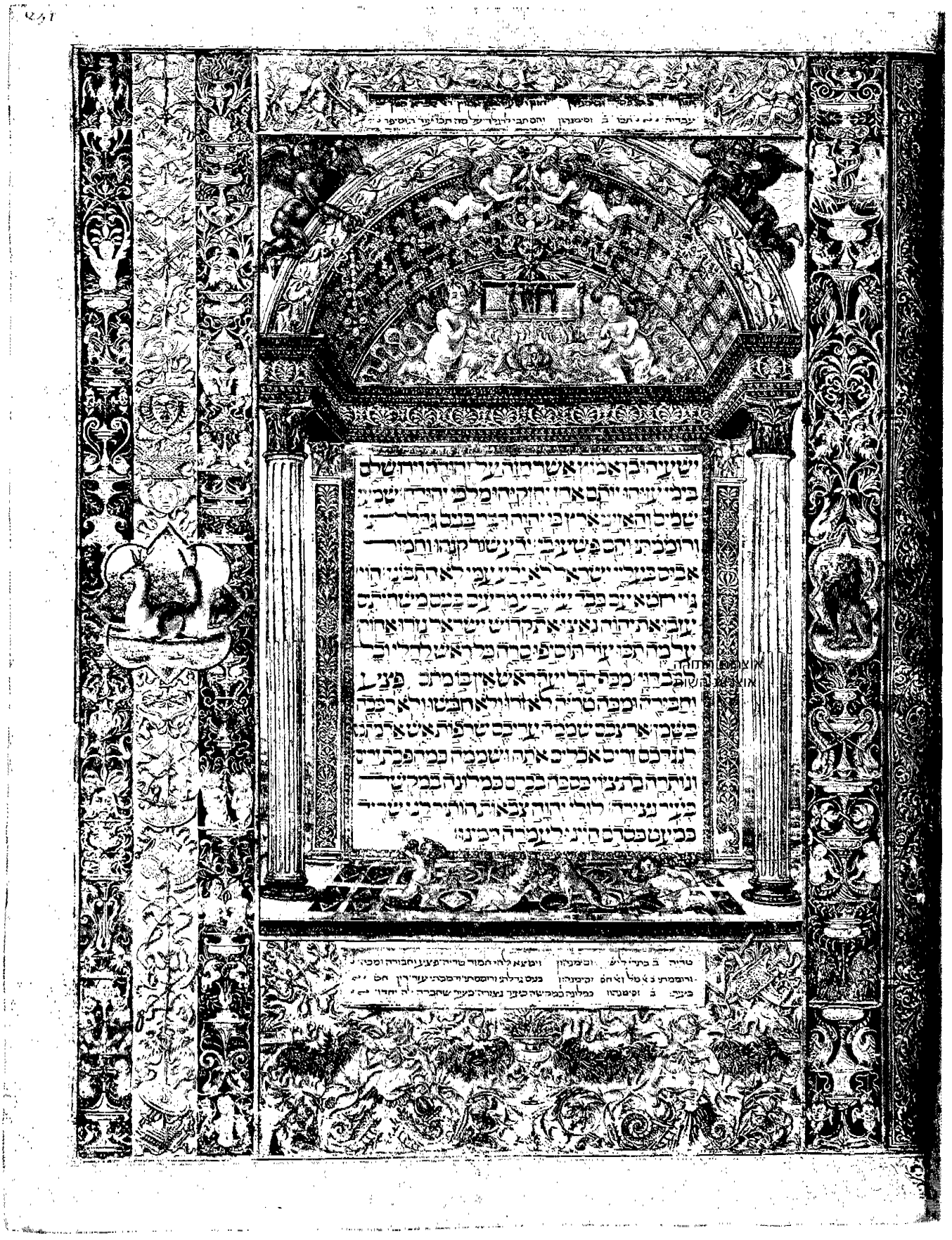

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 233

לוח 58

"התנ"ך הפורטוגלי של הספרייה הלאומית בפריס"

תנ"ך עם מסורה גדולה וקטנה, חיבורו של אהרן בן אשר, דקדוקי הטעמים וחילופי בן אשר ובן נפתלי
נכתב ועוטר בחלקו בליסבון, פורטוגל. שאר העיטורים נעשו בפירנצה בסוף המאה החמש־עשרה

זהו כתב־יד שלם ומפואר של התנ"ך, הדומה ל"תנ"ך ליסבון" בן שלושת הכרכים שספרייה הבריטית (לוח 20). ספר התנ"ך הועתק בליסבון, כנראה זמן קצר לפני גירוש היהודים מפורטוגל ב־1496. כוונת הסופר הייתה, שבכתב־היד יהיו דפים מצוירים בפתיחת כל ספרי התנ"ך, כמו ב"תנ"ך ליסבון", והוא השאיר חלקים ריקים בשבילם; אך רק שניים מתוך שמונה־עשר עמודי־הפתיחה שתוכננו, אמנם צוירו בסגנון הפורטוגלי (דף 29, בפתיחת ספר בראשית ודף 374ב, בפתיחת ספר דברי הימים). התשלובות הצמחיות והנוצתיות הממסגרות את טור הטקסט, שבתוכן משובצות ציפורים וחיות, הטווס שזנבו פרוש, הדרקון ארוך־הצוואר והאריה מופיעים במסגרת התחתונה — כל אלה אופייניים לסגנון הפורטוגלי. למרות שכתב־היד חסר קולופון נראה, שהוא מאוחר מ"תנ"ך ליסבון" (1483), משום שהחיבור הדקדוקי של אהרן בן אשר הועתק מ"תנ"ך ליסבון" על כל שגיאותיו. מאחר שעיטורו לא הסתיים יש להניח, שכתיבתו של "התנ"ך הפורטוגלי של פריס" נעשתה זמן קצר לפני גירוש היהודים ב־1496. קרוב לוודאי, שהתנ"ך הגיע לאיטליה ביחד עם בעליו מיד אחרי הגירוש, מאחר ששבעה עמודי־פתיחה אחרים אוירו בפירנצה, עוד לפני סוף המאה החמש־עשרה, בבית המלאכה של אַטַבַּנְטֶה דֶלִי אַטַבַּנְטִי (Attavante degli Attavanti; דפים 1 — עמוד־השער, 340ב — שמות, 67 — ויקרא, 283ב — במדבר, 113 — דברים, 137ב — יהושע, 251 — ישעיהו). דפי הפתיחה לספר יהושע ולספר ישעיהו, שנכתבו בטור יחיד, מעוטרים בשערים רבי־עומק ומוקפים במסגרת רחבה. מלת־הפתיחה כתובה בזהב ונמצאת בתוך (טימפנום) של קשת השער, מוקפת בפוטים (ילדים עירומים, putti). הקשת נשענת על עמודים, שביניהם מבצבץ מראה־נוף. רצפת השער מרוצפת באריחים. השוליים הממסגרים מעוטרים בתשלובת צמחית, בדמויות גרוטסקיות, בחיות ובציפורים הנובעים מתוך כדים. בתוך השוליים נראות כמה לוחיות ממוסגרות ובתוכן בעלי־חיים בנוף.

עמוד־השער (דף 1) מעוטר בתשלובות בזהב על רקע אדום, כחול או ירוק לסירוגין. באמצעו זר ירוק של פירות ובו משטח אדום כרקע לאבנים טובות, לתשלובות ולראשי שני פוטים. ארבעת עמודי־הפתיחה האחרים, שצוירו בסגנון פלורנטיני, הם בעלי לוחית מלת־פתיחה בתוך טור אחד או שני טורים של טקסט. הלוחית מעוטרת בתשלובות צמחיות וגיאומטריות ובפוטים המחזיקים בידם לוח. העמוד כולו מוקף בשוליים מעוטרים ובתוכם כתובה המסורה על גבי סרטי מגילה. השוליים מעוטרים כאן, כמו בעמודים בעלי השערים, במוטיבים צמחיים, בחיות, בציפורים, בפוטים, בדמויות גרוטסקיות ובדמויות אנשים פראיים ושעירים.

אם אמנם אפשר להסביר את קיומם של שני סגנונות־הציור, חליסבוני והפלורנטיני, שבכתב־היד בגירוש יהודי פורטוגל, קשה להבין מדוע לא סיים הצייר האיטלקי את עבודת העיטור. אפשר שלא נשאר די כסף לבעליו של ספר התנ"ך לתשלום בעבור סיום המלאכה, או שזצייר אַטַבַּנְטֶה דֶלִי אַטַבַּנְטִי, שהיה אחד מציירי־החצר של מַתְיַאס קוֹרְבִינוּס מלך הונגריה, היה עסוק מדי. ד"ר גבריאל סד־ריינה, שמצאה את הקשר שבין הציורים הפלורנטיניים של "התנ"ך הפורטוגלי של הספרייה הלאומית בפריס" לבין סגנונו של דֶלִי אַטַבַּנְטִי, ציינה את קרבתו הרבה לכתב־היד המכונה "התנ"ך של גֶרוֹנִימוֹס" (Biblia dos Geronimus), שצויר בידי אַטַבַּנְטֶה בשיתוף עם האחים גֶרַרְדוֹ ומוֹנְטֶה דֶל פּוֹרָה (Fora) בעבור עמנואל מלך פורטוגל (כיום בספרייה הלאומית בליסבון). "התנ"ך של גֶ'רוֹנִימוֹס" צויר בין השנים 1494 ו־1497 בפירנצה, מקום שבו נוספו כנראה כמה מעמודי־הפתיחה לכתב־היד שלפנינו. פרופ' יוסף גוטמן מציין בספרו, שלדעתה של מֵירֶלָה לוי דְ'אַנְקוֹנָה מוֹרוֹת דמויות הפוטים השרריים על כך שהציורים "בתנ"ך הפורטוגלי של הספרייה הלאומית בפריס' עשויים להיות חלק מיצירתו המוקדמת של הצייר גָ'קוֹפּוֹ דֶל גְ'יָאלוֹ" (Jacopo del Giallo), ולא של אַטַבַּנְטֶה.

דף 251

עמוד־פתיחה לספר ישעיהו, מעוטר כולו בשער רב־עומק, דמוי־במה. על רצפת־האריחים נראים פוטים משחקים בקוף הקשור בחבל.

PARIS, BIBLIOTHEQUE NATIONALE, COD. HEBR. 15

מפרט: קלף, 524 דפים, 24.7×32 ס"מ. נכתב בכתב ספרדי מרובע, 28 שורות בשני טורים. תשעה עמודים מעוטרים, ממוסגרים בשלמותם — עמוד־השער והפתיחות לספרים. תשעה עמודים שבהם הושאר מקום ריק סביב הטקסט בעבור הציורים (דפים 153ב — שופטים, 169 — שמואל, 207 — מלכים, 278 — ירמיהו, 312ב — יחזקאל, 346 — תהילים, 448ב — איוב, 463 — משלי).

תולדות כתב־היד: בדף 324ב מופיע ציון מכירה, האומר שמנשה בן יקותיאל מִטְיבּוֹלִי מכר את התנ"ך לרופא ר' אלחנן תמורת ארבעים ושבעה דוקאטים בכ"ח תמוז ה"א אלפים רס"ר (10.7.1504). ציונים אחרים מ־1529. מספר LIX מספרייתו של הנרי הרביעי מלך צרפת.

ביבליוגרפיה: Zotenberg, *Paris*, No. 15; Frauberger, Buchschmuck, p. 37, Fig. 27; D'Ancona, *Fiorentina*, I, pp. 100–101, Pl. XLIX; Sed-Rajna, *Lisbonne*, No. 14, pp. 58–63, Pls. XIVI–XIVIII; Gutmann, *Manuscript*, Pl. 39

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 234

לוח 59

"מכלול ההלכה של המבורג"

"שערי דורא" ו"הלכות נידה" ליצחק בן מאיר מדִיֵרן (Düren); ספר "ברכות" למהר"ם מרוטנבורג
פדובה, 1477

"מכלול ההלכה של המבורג" הוא כתב־יד קטן, הכולל חיבורים על דיני כשרות ודיני אישות. שלושה חלקי הספר (דפים 23ב, 275ב, 293ב) מעוטרים בלוחות המשתרעים על־פני עמוד שלם; שני האחרונים כוללים לוחיות למלות־פתיחה. בלוחות נראות דמויות בנוף וחן קשורות ישירות לטקסט. בלוח הראשון (דף 23ב), בפתיחה ל"שערי דורא", חיבור הדן בענייני כשרות, נראה אדם יושב מתחת לקשת ובוחן את כשרותו של העוף שלפניו. לאותו חיבור שייכת גם האילוסטרציה של זקן השוחט איילה (בשוליו של דף 6). הלוח השני (דף 275ב), בפתיחה ל"הלכות נידה", נחלק לשני חלקים. בחלק העליון מצויה הלוחית למלת־הפתיחה ("כל" הנשים), ובחלק התחתון — טקס נישואין הנערך בנוף הררי. החתן, שעל מעילו יש עיגול צהוב, המעיד על יהדותו, שם טבעת על אצבעה של כלתו. הלוח השלישי (דף 293ב) הוא עמוד־פתיחה לספר "ברכות" של המהר"ם מרוטנבורג, ובלוחית למלת־הפתיחה מופיעה רשימת הברכות שחיבר המהר"ם. הרשימה מתחילה בברכת "ברוך בורא פרי העץ" והאילוסטרציה מתארת, בחלק התחתון של הלוחית, נער העולה בסולם כדי לקטוף פרי מן העץ.

איורי כתב־היד שלפנינו נעשו בידי שני ציירים שונים, בני אסכולות שונות. האחד, שלא היטיב לצייר כחברו, התקין את הלוחות שבדפים 23 ו־293 ואת שתי הלוחיות למלות־הפתיחה בדפים 44, 50. הצייר השני, המעולה שבשניים, צייר את הלוח המובא כאן (דף 275ב), את האילוסטרציה שבשוליים שבדף 6, וכן רצועה בשוליים התחתונים והחיצוניים שבדף 4, המקיפה את רשימת עשרת הפרקים של "שערי דורא". הצייר הראשון אינו מיטיב לרשום; דמויותיו קטנות ודומות לאלו שברישומי־עט פלורנטיניים. יצירתו של הצייר השני מזכירה את הציור הפַּדוּבָני, אף על פי שהושפעה מן האסכולה הוונציאנית. יכולת־הרישום שלו רבה, עיצובו בוטח, ובנופיו יש עומק. לפי הקולופון הראשון, הנמצא בסוף "ספר הברכות" (דף 118ב), נשלם כתב־היד בפַּדובה ב־1477. המקום והתאריך מתקבלים על הדעת, לנוכח סגנונו של הצייר המעולה שבין השניים. אפשר שהצייר השני היה תלמידו, או בן־זמנו ממוצא פלורנטיני, שיצר בפדובה.

הקולופון השני, משנת 1492, מופיע בסוף הגרסה המקוצרת של ספר "ברכות" (דף 121ב), שנוספה לכתב־היד באותה תקופה.

דף 275ב

עמוד־פתיחה שלם לחיבור הדן בהלכות נידה. בחלק העליון הלוחית למלת־הפתיחה ("כל הנשים"), ובחלק התחתון לוח המתאר טקס נישואין הנערך תחת כיפת השמים. החתן עונד את טבעת הנישואין על אצבעה של הכלה, ועל מעילו ההדור יש לו עיגול צהוב — אות ליהדותו, וכלב (סמל הנאמנות) עומד מאחוריו. בחלק הימני של הנוף נראה הר סלעי.

HAMBURG, STAATS-UND UNIVERSITATSBIBLIOTHEK, COD. HEB. 337 (SCRIN 132)

מפרט: קלף, I+122+I דפים (ממוספרים באותיות עבריות), 15.2×11.5 ס"מ. נכתב בכתב איטלקי עגול — 18 שורות בטקסט העיקרי ו־36 שורות בפירוש שבשוליים החיצוניים. גרסה מקוצרת של "ברכות" נכתבה ב־1492 בסוף הספר (דפים 119–122). שלושה לוחות בעמודים שלמים ולוחיות למלות־פתיחה מצוירות (דפים 23ב, 275ב, 293ב), אילוסטרציה אחת בשוליים (דף 6) ועיטור אחד (דף 4), שתי לוחיות למלות־פתיחה מצוירות (דפים 44, 50). הפירוש נכתב בצורות גיאומטריות. כריכת קלף עם הטבעות עיוורות מן המאה השמונה־עשרה.

קולופון: דף 118ב: "נאום הטופר מנחם בר' קלונימוס קהתן רפא שלי"ט וסיימתי שנת רל"ז (1477) לאלף הששי פה עיר פדואה הש"י". דף 121ב: "נשלם ברכות מהר"ם בקצור, שנת יברכך ה', יום ג' כ"ג אדר הראשון לפ"ק" (1492).

תולדות כתב־היד: דף 1: ציוני פטירה ולידה של משפחת רפא, משפחת הסופר שכתב את כתב־היד, מן השנים 1479, 1505. בשנת 1532 ניתן כתב־היד במתנה לבנו. דף 120: חתימת צנזור, 1613. כתב־היד היה עדיין בבעלות משפחת רפא (=רפאפורט) ב־1701, כשנרשמו ציוני פטירה נוספים.

ביבליוגרפיה: Steinschneider, *Hamburg*, No. 353, pp. 172–173; *Synagoga*, Recklinghausen, No. B. 45, Frankfort, No. 30; *Monumenta Judaica* No. D. 77; Sed-Rajna, *L'Art Juif*, p. 198

אוצרות התורה
אוצרות השות

שאלו שלום ירושלים ישליו אוהביך ספר שמיני והוא ס

ספר

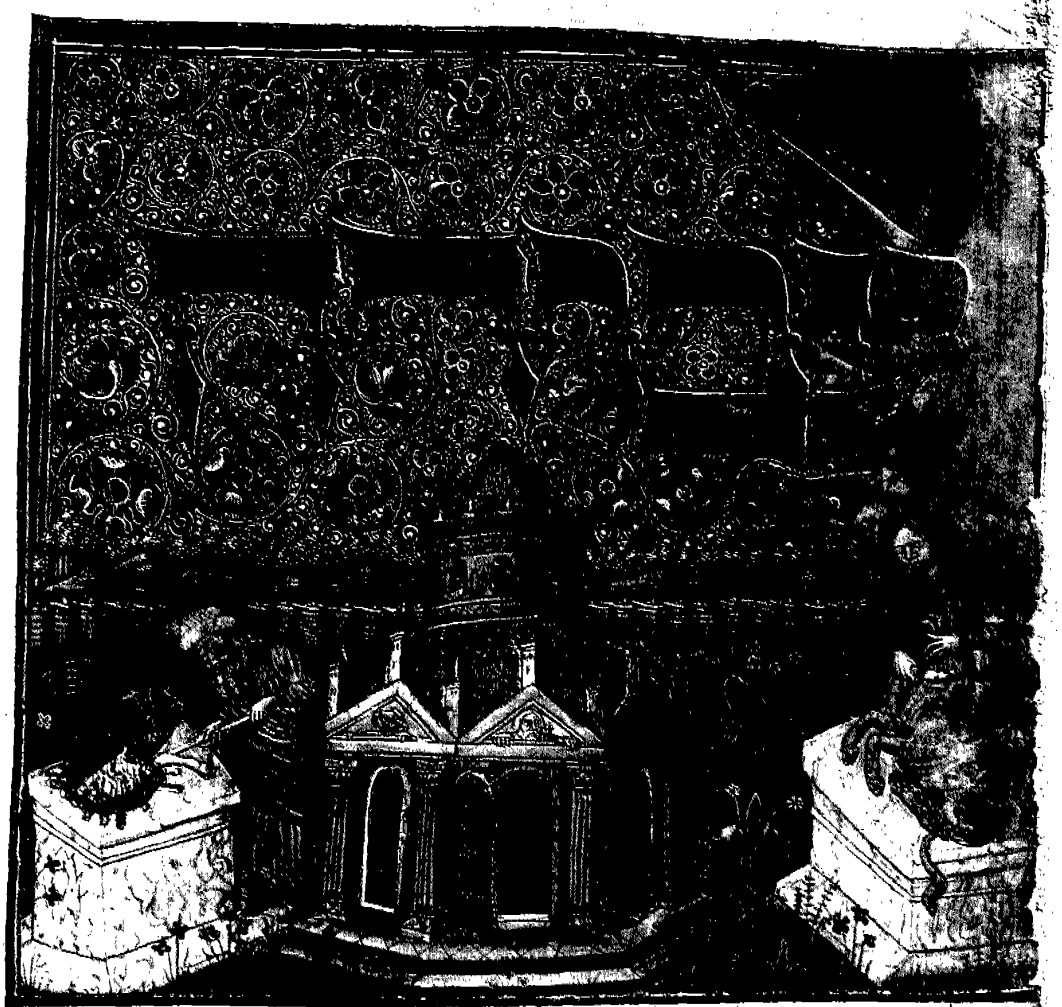

הלכותו תשעה. וזהו סדורן. הלכות בית הבחירה. הלכות כלי המקדש והעובדים בו. הלכות ביאת המקדש. הלכות יסודי הזבח;
הלכות מעשה הקרבנות. הלכות תמידין ומוספין. הלכות פסולי המקדשין. הלכות עבודת יום הכפורים. הלכות מעילה" וזוזו;

הלכות בית הבחירה

פרק ראשון

יש בכלון שישה מיעות. שלשה מיעות עשה. ושלשה מיעות לין תעשו
ועבטן לרועה. ובייוור מיעות יולו בפרקים יולו. 234
מיעות עשה לעשות בית מזבח לי' להיות מקריבין עליו קרבנות. והוצבן יולין שלש ע
פעודים בשנה. שנ ועשו לי מקדש. וכבר נתפרש בתורה ומשפ שעשה משה רבינו

לוח 60

"משנה תורה של פרנקפורט"

ה"משנה תורה" לרמב"ם
מנטובה (?), סוף המאה החמש־עשרה

זוהי דוגמה נוספת לכתב־יד מפואר של "משנה תורה"; כתב־יד זה מאוחר במאה שנים לערך מן ה"משנה תורה של ירושלים" (לוח 47). בתב־יד זה מחולק לשני כרכים בין שתי ספריות; הכרך הראשון, המכיל את ששת הספרים הראשונים של ה"י"ד החזקה", נמצא בספריית הוותיקן (Rossiana 498), ואילו הכרך השני, שהיה לפני מלחמת העולם השנייה בפרנקפורט, נמצא היום בספרייה פרטית בניו יורק ומכיל רק חלקים מן הספרים ז–יד, ורובם אינם כרוכים בסדר נכון. הכרך הראשון נחשב זמן רב כאבוד ונתגלה מחדש על־ידי פרופ' יוסף גוטמן. החלק השני מתחיל בספר ח, הדן בקרבנות שהיו מקריבים בעת שבית המקדש היה קיים (דף 1), ונמשך בספר ז פרק ה (דף 17). האילוסטרציות אינן באות אפוא בסדרן הנכון. ציוריו של כתב־היד כוללים שישה לוחות גדולים, המכילים גם את הלוחיות למלות־הפתיחה, ויש בכולן אילוסטרציות לטקסט, בפתיחת כל אחד מהספרים ששרדו. ציורי הטקסט מתוארים בנוף ועל־פני רקע מעוטר, שבו כתוב שם הספר בזהב. נושאי הציורים שונים ומגוונים, כגון הקרבת קרבנות לפני בית המקדש (דף 1 — ספר ח); תיאור ההכנות לליל הסדר (דף 93 — ספר ט); אדם מת באוהל (דף 106ב — ספר י); ובית דין של סנהדרין (דף 298 — ספר יד). הציור בכרך הראשון שבוותיקן דומה לזה של הכרך השני, אם כי נעשה על־ידי צייר מעולה מחברו. תכנית הציורים שלו זהה לזו של חברו, והיחס בין לוחיות־הפתיחה לבין הלוח המצויר זהה. לספר ג, הוא ספר "זמנים" (דף 285ב), יש לוח המחולק לשניים. משמאל מתוארים אנשים הישבים בסוכה, ומימין ליצנים ותחפושות לפורים. לבוותרתו של כל פרק כמעט יש ציור־טקסט בשוליים, או בלוחית־הכותרת. המעניינות שבאילוסטרציות אלו מתארות דינים והלכות, ודוחות לחן אנו מתוודעים ללבוש, למבנים ולמנהגים של בני התקופה. מעניין היה לערוך השוואה מדוקדקת בין האילוסטרציות של הפרקים השונים ב"משנה תורה של הוותיקן", לבין אלה של ה"משנה תורה של ירושלים" (לוח 47). סגנון הציורים שייך למחצית השנייה של המאה החמש־עשרה, אף כי ההיסטוריון יוליוס פון שְלוֹסֶר תארך את כתב־היד לאמצע המאה החמש־עשרה. הַנס סְוָורצֶנסקי ורוֹזי שִילִינְג ציינו את השפעת סגנון הציור של מנטובה על כתב־היד שלפנינו בהצביעם על הדמויות הכבדות, עם קפלי האריג המעוצבים והנוף המדויק, האופייניים לאסכולה זו. בהעדר קולופון, רק הסגנון יכול לסייע לנו בתארוך כתב־היד ובקביעת מוצאו.

דף 1
לוח למלת־פתיחה ל"ספר עבודה", הוא הספר השמיני בין י"ד ספרי "משנה תורה", הדן בהקרבת קרבנות. בתוך נוף פתוח נראים שני כהנים המקריבים קרבנות על שני מזבחות־אבן מחוץ למבנה המקדש. המקדש מתואר, כמו בציורים רבים אחרים מימי הביניים, כבניין מכוסה כיפה, הדומה לכיפת הסלע שבהר הבית בירושלים.

NEW YORK, PRIVATE COLLECTION (FORMERLY FRANKFURT, STADTSBIBLIOTHEK, MS. AUCT. 6)

הכרך הראשון בספריית הוותיקן: VATICAN CITY, BIBLIOTECA APOSTOLICA VATICANA, ROSSIANA 498

מפרט: קלף. 347 דפים, 17.6×22 ס"מ. נכתב בכתב איטלו־אשכנזי עגול. 46 שורות לעמוד; כתב פאר מרובע בכותרות ובמלות־הפתיחה. שישה לוחות גדולים, בפתיחות הספרים. לוחיות למלות־פתיחה מצוירות, קטנות יותר, רובן בעלות ציורי־טקסט. כתב־היד נכרך שלא כהלכה, ולפחות אילוסטרציה אחת שבשוליים הוסרה בעת החיתוך (דף 190). נכרך בעור עגל עם הטבעות זהב במחצית הראשונה של המאה התשע־עשרה.

תולדות כתב־היד: כתב־היד נכרך בסדר לא נכון ונחתך שלא כהלכה בתחילת המאה התשע־עשרה, וחלקו הראשון נמצא בספריית הוותיקן (ספרים א–ו). עד למלחמת העולם השנייה היה כתב־היד בספרייה העירונית של פרנקפורט; כיום הוא נמצא באוסף פרטי בניו יורק.

ביבליוגרפיה: Frauberger, Buchschmuck, Fig. 27; Wischnitzer, Maimonide; Müller and Schlosser, *Sarajevo*, Pls. 37, 38; Schilling and Swarzenski, *Frankfurt*, No. 215, pp. 329–341, Pls. 77, 78; Narkiss, *HIM*, p. 172, Note 60; Gutmann, *Manuscript*, p. 30, Figs. XVII, XVIII; Mortara Ottolenghi, Miniature Italiane, pp. 223–224, figs. 20–23; נרקיס, "משנה תורה".

אוצרות התורה
אוצרות השות

הערות

את המובאות המלאות של הקיצורים המופיעים כאן אפשר למצוא ברשימות הביבליוגרפיות.

1. אורבך, עבורה זרה; Gutmann, Second Commandment
2. Goodenough, *Jewish Symbols*, III, fig. 854; Gutmann, Pompeii; Narkiss, in: Weitzmann, *Age of Spirituality*, pp. 366–367, fig. 42
3. הגלריה לאמנות שליד אוניברסיטת ייל: Goodenough, *Jewish Symbols*, III, fig. 959; Narkiss, in: Weitzmann, *Age of Spirituality*, pp. 366 ,384–385, *No. 352*
4. בית־הכנסת נחשף בשנים 1932–1934 על־ידי הרוזן דִי מֶנִיל דִי בוּיִסון (Du Mesnil, *Doura*) מן האקדמיה הצרפתית, בפיקוח אוניברסיטת ייל. הוא שוחזר במוזיאון הלאומי בדמשק. ראה: סוקניק, דורא אירופוס; Kraeling, *Dura;* Goodenough, *Jewish Symbols*, IX–IX; Gutmann, *Dura;* Narkiss, in: Weitzmann, *Age of Spirituality*, No. 341, pp. 372–374
5. הבעיה של כתבי־יד עבריים מצוירים בעת העתיקה נידונה כבר ב־1901. יוסף סטריגובסקי הניח את קיומו של מחזור ציורים, שנושאיהם לקוחים מן התנ"ך, בכתבי־יד עבריים מצוירים. לדעתו שימשו כתבי־יד כאלה כאב־טיפוס לציורים שבכתבי־יד לטיניים ויווניים בראשית הנצרות, כגון "הכרוניקון של אלכסנדריה" ו"חומש אשברנהם", Strzygowski, *Orient*, pp. 37–39. בחמישים השנים האחרונות הוקדשו מחקרים רבים לשאלת קיומם של בתבי־יד עבריים מצוירים בתקופה העתיקה. בין המחקרים החשובים ביותר יש לציין את: Roth, Antecedents; Leveen, *Bible;* Morey, *Christian*, pp. 71–78, 151; Weitzmann, Jewish Influence; Weitzmann, Septuagint; Weitzmann, Seraglio; Hempel, Jüdische Traditionen; Hempel, Problem; Nordström, Jewish Legends; Nordström, Rabbinica; Nordström, Serbischen Psalter; Narkiss, Jonah. ראה: Gutmann, Antiquity, שסיכם ב־1966 את "מצב העניינים הנוכחי של הבעיה". ראה גם: Narkiss, in: Weitzmann, *Age of Spirituality*, pp. 366–371; Kessler, in: Weitzmann, *Age of Spirituality*, pp. 449–459
6. בתרגום יונתן ובמכילתא לשמות יג: יח וכן במדרשים אחרים. ראה: Kraeling, *Dura*, pp. 80–81
6א. וכן בשמות רבה פד: ה, ח; ובמכילתא לשמות ד: טו ובמדרשים אחרים. ראה: Du Mesnil, *Doura*, p. 38; Kraeling, *Dura*, p. 85
6ב. Goodenough, *Jewish Symbols*, X, pp. 118–119, note 80; Schubert, U., *Spätantikes Judentums*, pp. 63–64
6ג. Kessler, In: Weitzmann, *Age of Spirituality*, No. 410, pp. 458–459; Paecht, Ephraimillustration
7. Paris, Bibliothèque Nationale, Nouv. Acq. Lat. 2334, fol. 22v, see: Gebhardt, *Ashburnham*, Pl. VIII; Gutmann, Ashburnham, pp. 65–66; Hempel, Jüdische Traditionen; Gutmann, Antiquity, p. 40, fig. 8; Schubert, K.,Ashburnham
8. הציטטה בתלמוד מתייחסת לברייתא, שהיא משנה היצונית, שמְסָדרי המשנה לא הכניסוה לתוך ששת סדרי המשנה. דבר זה קובע את זמן הסיפור לסוף המאה הראשונה או המאה השנייה לספירה. ראה: Leveen, *Bible*, p .3
9. הסיפור על תרגום השבעים שנכתב בזהב מוזכר גם בכתבי פילון האלכסנדרוני ובכתבי יוסף בן מתתיהו (יוספוס פלביוס). אין מקום להניח שמשפחת בית־הגירה הייתה משפחת מעטרים וציירים. ראה: P. Romano ff., Illuminators. החומר שנלקט במאמר זה מוכיח רק שבמשפחת בית־הגירה היו "כתבנים אומנים", כלומר סופרים שידם אמונה בכתיבה, או כותבי כתיבה תמה (קליגרפיה). ראה: Leveen, *Bible*, p. 6
10. Naményi, Miniature
11. המחקר הראשון העוסק בכתבי־יד עבריים מצוירים בימי הביניים ותולדותיהם הופיע כבר בשנת 1778 על־ידי: Tychsen, Biblischen Handschriften. מאמר מקיף ראשון נכתב על־ידי דוד קאופמן ב־1898: D. Kaufmann, Handschriften-illustration. משה שטיינשניידר האיר את כתבי־היד העבריים המצוירים באור תרבותי־כללי: Steinschneider, Einleitung, pp. 376 ff.; Steinschneider, Hebräischer Handschriften, pp. 24–27. בין הראשונים שתרו אחר כתבי־יד עבריים מצוירים ופרסמו אותם יש לציין את החוקרים הבאים: Margoliouth, HIM; Adler, Jewish Art; Adler, *Jewish Travellers;* Frauberger, Buchschmuck; סיכומים בדור שקדם לנו נעשו על־ידי וישניצר, לציורים העבריים; לנדסברגר, עיטור כתבי־יד; Wischnitzer, Illumination. אשר לסיכומים בדור האחרון ראה: Gutmann, *Images;* Narkiss, *HIM;* Gutmann, *Manuscript*
12. דוגמה לכתבי־יד בעל סגנון שיצא־מן־האופנה היא "הגדת־האחות להגדת־הזהב" (לוח 9) שבספרייה הבריטית, הקשורה מבחינה איקונוגרפית ל"הגדת־הזהב" (לוח 8) וציוריה מושפעים מן הסגנון האיטלקי־צרפתי.
12א. ראה: Narkiss and Cohen-Mushlin, *Kennicott Bible*
13. מכתבי־היד המיוחסים ליהושע בן אברהם אבן גאון, ארבעה חתומים על־ידו:
    1. "התנ"ך הראשון של יהושע אבן גאון" (Paris, Bib. Nat. hébr. 20), טוּדֶלָה 1300
    2. "תנ"ך קַניקוט השני" (Oxford, Bodley, Kenn. 2), סוֹרִיָה 1306
    3. "התנך השלישי של יהושע אבן גאון" (Paris, Bib. Nat. hébr. 21)
    4. "ספר נביאים של אבן גאון בדַבְלִין" (Dublin, Trinity College, MS. 16)

    ושניים שאינם חתומים על־ידו:
    5. "התנ"ך הרביעי של אבן גאון" (Oxford, Bodley, Opp. Add. 4°75)
    6. "התנ"ך החמישי של אבן גאון" (Parma, Bib. Palatina, Parms. 2938)

    ראה: Narkiss, *British Isles*, I, pp. 22–34, Figs. 9–51
14. Hillgarth and Narkiss, Contract
15. על עיוות צורותיהם של בני אדם בכתבי־יד עבריים מצוירים בדרום־גרמניה, ראה: Narkiss, *Lipsiae*, p. 103; Spitzer, *Birds' Head Haggadah*, I, pp. 66–72
16. Ameisenowa, Animal-heads, pp. 21–45; Narkiss, Zoocephalic
16א. טור יורה דעה, סימן קמ"א. ראה: אורבך, קודיפיקציה, עמ' 14.
17. תוֹסָפוֹת לתלמוד בבלי, יומא, נד, ע"ב.
18. מורטרה, מסורה; Metzger T., Masora; Ferber, Micrography; Avrin, Note on Micrography; Garel, Micrographie; Avrin, Micrography
19. Gutmann, Haggada, p. 24, note 43; Narkiss, *Lipsiae*, pp. 98, 107; Narkiss, in: Spitzer, *Birds' Head Haggadah*, p. 94; Gutmann, Abraham in the Fire; Gutmann, *Manuscript*, pp. 11–12, Figs. III, IV, Pl. 25. על הכנסייה בת המאה הרביעית, שאותה מזכיר פָּאוּלִינוּס מִנוֹלָה (Paulinus of Nola) בשיר שבו תיאר את ציורי הכנסייה, ראה: Narkiss, *Golden Haggadah*, pp. 64–65, note 44
20. דפים 1ב, 2, 2ב. ראה: Müller and Schlosser, *Sarajevo;* Roth, *Sarajevo*, p. 27
21. Meiss, Catalonia; Wormald, Copenhagen
22. על חומרים וטכניקות של כתבי־יד בימי־הביניים באופן כללי, ראה: Thompson, *Techniques*, pp. 23–30; על חומרים וטכניקות של כתבי־יד עבריים, ראה: Beit-Arié, *Codicology*
23. Thompson, *Techniques*, p. 27

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 240

24. Bernheimer, *Paleografia;* Sirat and Beit-Arié, *Manuscrits*
25. Thompson, *Techniques*, pp. 81–82
26. Thompson, *Techniques*, pp. 74 ff.
27. פריס, הספרייה הלאומית, Cod. heb. 20, fol. 69. ראה: Narkiss, Relation; Narkiss and Sed-Rajna, Ibn Gaon
28. אלוני, גניזה.
29. לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 2540. ראה: Hoering, *Karaite*
30. לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 9880. ראה: Gaster, *Bibles*
30א. ראה: Goshen-Gottstein, Bibbical Manuscripts, pp. 46–50
31. הרעיון החל במאמרו של פינסקר, ליקוטי קדמוניות, א׳, וינה 1860, עמ׳ 32 ונידון באותו זמן על־ידי פִּירְסְט: Furst, *Karäerthums*, p. 112; גם ההיסטוריון צבי גרץ, בדברי ימי עם עולם, ג׳, עמ׳ 207; וכן במאמרו המפורט: Graetz, Ben-Ascher, רואה במשפחת בן־אשר קָרָאים שמסורתם התקבלה גם על־ידי היהדות הרבנית. להשלמת הדיון ראה: קלאר, בן־אשר; דותן, בן־אשר; וכן: Dotan, *Ben Asher's Creed*
32. לפי הקולופון (דף 583) ניתן כתב־היד במתנה לבית הכנסת הקָרָאי בירושלים על־ידי מזמין הספר, יעבץ בן שלמה הבכלי. הספר מכיל גם העתק של קולופון המזכיר את משה בן־אשר ויש בו גם נוסחאות קראיות טיפוסיות בסופי הספרים, כגון: "דְרָשׁוּ ה׳ בְּהִמָּצְאוֹ" (דף 581). ראה: Kahle, *Bibeltext;* Avrin, *Ben Asher Codex*
33. לעמודי־שטיח של הקוראן מן המאות העשירית עד השתים־עשרה. ראה: Ettinghausen, *Arab Painting*
34. Pinder Wilson, Ben Asher; Ettinghausen, Book Covers
35. Weider, Sanctuary; Metzger, M., Caractères; Narkiss, Sanctuary
36. למשל חומש בן המאה הארבע־עשרה: הספרייה הבריטית, Or. 2363, דפים 267ב–68, 238ב–240. כך גם בחומש התימני משנת 1469, בספרייה הבריטית, Or. 2348, דפים 76, 276, 151–152ב.
37. Narkiss, *British Isles*, III; Derenburg, Manuel
38. Ettinghausen, Yemenite Bible; Gutmann, *Manuscript*, Pls. 1, 2. וראה גם תהילים קד: ה–ו.
39. Narkiss, Children's books
40. ספריית הבודליאנה, Heb. c. 13; ראה: Avrin, Micrography, p. 47, Pl. 14. כתובות אחרות, המעוטרות בצורה דומה, נמצאות בספריית האוניברסיטה בקימברידג׳, ומקורן בגניזה הקהירית; T–S. 16–19; T–S. 8/90; T–S. K.10.2.; 4; 7
41. Kaufmann, Egyptian Haggadah
42. Sed-Rajna, Toledo; Narkiss, *British Isles*, I, pp. 20–21
43. Narkiss, *British Isles*, pp. 22–36
44. Parma, Bibl. Palatina, Parms. 2411; Rome, Bibl. Casanata, Cod. 2761; Metzger, M., *Haggada*, pp. 407–408; Narkiss, *British Isles*, I, pp. 45–55, Figs. 79–122
45. Spalding, *Mudejar*
45א. Tamani, parms. 697
46. פריס, הספרייה הלאומית, lat. 4670A. ראה: Narkiss, *Golden Haggadah*, pp. 38–39; Dominguez-Bordona, Ars Hispaniae, XVIII, Figs. 170, 171
47. Narkiss, *British Isles*, I, pp. 128–136
48. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, Can. Or. 77. ראה: Narkiss, *British Isles*, I, p. 177
49. "קבוצת חומש אברבנאל": Narkiss, *British Isles*, I, pp. 169–176, Figs. 520–543
50. "קבוצת התנ״ך של קניקוט": Narkiss, *British Isles*, I, pp. 152–168, Figs. 441–519
51. "אסכולת פורטוגל במאה החמש־עשרה": Narkiss, *British Isles*, I, pp. 137–151, Figs. 394–440; Sed-Rajna, Psautier de Bry; Sed-Rajna, *Lisbonne;* Metzger, T., *Lisbonne*
52. Narkiss, *British Isles*, I, p. 140, Fig. 402: Harley 5699, fol. 180v
53. פריס, הספרייה הלאומית, hébr. 7, fols. 12v–13. ראה: Zogenberg, *Paris*, No. 7; *Israël à travers*, No. 541; Gutmann, *Manuscript*, Pls. 6, 7
53א. Gutmann, Messianic Temple, note 6, nos. 1–3
54. Nordström, Bibles; Rosenau, Nicolaus de Lyra; Metzger, T., Objets du culte
55. קופנהגן, כת״י Hebr. 2. ראה: *Synagoga Cat. Exhib.*, No. B. 8; Roth, Antecedents
56. פרמה, ספריית הפַּלָטינה, כת״י Parms. 2668. ראה: Tamani, Parma, No. 70; *Manoscritti biblici ebraici*, No. 32, Pls. 24, 25. לשאלת זמנם של ציורי כלי המשכן ראה: Gutmann, Messianic Temple, note 8
57. Nordström, Bibles, pp. 89–105; Metzger, T. Objets du culte; Gutmann, Messianic Temple, note 6, nos. 4–20; Narkiss, *British Isles*, I, pp. 101–113, Figs. 310–336. המפורסמים שבתנ״כים בני המאה הארבע־עשרה בעלי כלי משכן ומקדש נמצאים בספרייה הבריטית בלונדון.
א. "התנ״ך הקַטָלָני של הדוכס מסַסְקָס", כת״י Add. 15250
ב. "התנ״ך הקטלני של הַרְלִי", כת״י Harley 1528
ג. "תנ״ך המלך", Kings 1 משנת 1383 מסוֹלְסוֹנָה
אליהם יש להוסיף את:
ד. "תנ״ך פרחי" (לוח 16) משנת 1382, באוסף ששון כת״י 368
ה. "התנ״ך הראשון של מוֹדֵנָה", כת״י M.8.4 Bernheimer, Estense, No. 3
ו. "תנ״ך פוֹאָה", Paris, Compagnie des Prêtres de St. Sulpice, MS. 1933, ראה: Garel, Foa Bible
ז. "תנ״ך אֶנְרִיקוֹ נחום" שבספרייה הלאומית והאוניברסיטאית, ירושלים, Heb. 8°5147
ח. "תנ״ך בית הכנסת הקראי בקהיר"
ט. "חומש בית הכנסת הקראי באיסטנבול".
י. "תנ״ך בית הכנסת הקראי באיסטנבול", משנת 1336
יא. "תנ״ך הרשב״א" שהיה באוסף ששון כת״י 16, מ־1383 מסרוֹיירה. ראה Sotheby Sale, Zürich, 21.11.78, lat. 8
יב. "התנ״ך הקטלני של ספריית האמברוזיאנה", כת״י C.105.Sup. ראה: Mortara Ottolenghi, *Ambrosiana* pp. 129–132
יג. "התנ״ך הקטלני השני של פרמה", כת״י Parms. 2810. ראה: Gutmann, *Manuscripts*, Pls. 8, 9
יד. "התנ״ך השני של ספריית האֶסטֶנְזֶה" במוֹדֶנָה, כת״י T.3.8. ראה: Mortara Ottolenghi, Modena Bible
טו. "התנ״ך הקטַלָני של פרנקפורט" וכיום בספרייה פרטית בניו יורק. ראה: Swarzenki and Schilling, Frankfurt, No. 48, Pl. XXIX; Mortara Ottolenghi, Modena Bible, fig. 3

מן המאה החמש־עשרה יש להזכיר:
טז. "תנ״ך סרגוסה", בספרייה הלאומית בפריס, כת״י hébr. 31, משנת 1404
יז. "תנ״ך פריס מהמאה ההמש־עשרה", כת״י hébr. 1314
יח. דף בודד באוסף Ecole des Beaux-Arts בפריס. ראה: Garel, Mobilier
יט. "תנ״ך קניקוט הראשון" בספריית הבודליאנה, כת״י Kenn. 1, משנת 1476 מלה־קורוניה (לוח 17). ראה: Narkiss, *British Isles*, No. 48, Figs. 441, 442
כ. מנורה ב"תנ״ך הקסטיליאני השני של קימברידג׳", ספריית האוניברסיטה, כת״י Add. 3203. ראה: Narkiss, *British Isles*, I, No. 52, Fig. 507
כא. דף בודד שהיה באוסף פיינברג, וכיום במוזיאון ישראל, כת״י 180/59.

כמו כן קיימים תנ"כים שמצוירים בהם כלי משכן ומקדש עשויים במיקרוגרפיה.

כב. "חומש הקהילה היהודית ברומא", מס' 19a, נכתב בברצלונה בשנת 1325.

כג. "תנ"ך הקהילה היהודית בברלין" נמכר בניו יורק Sotheby Sale, 26.6.84, lot 47, ראה: Avrin, Micrography, Pls. 37, 38

58. ב"תנ"ך קניקוט השני" שבספריית הבודליאנה, אוקספורד, כת"י Kenn. 2. ראה: Narkiss, *British Isles*, I, No. 3, pp. 22–29, Figs. 9–27

59. בספרייה הבריטית, כת"י Or. 2201; ראה: Narkiss, *British Isles*, I, No. 2, pp. 20–21, Figs. 5–8

60. Metzger, M., Caractères; Metzger, T., Objets du culte

61. Roth, Antecedents; Narkiss, Sanctuary; Narkiss, *British Isles*, I, pp. 16–18

62. רוב המנורות בתקופה העתיקה הן בעלות קנים מעוגלים, אך יש גם בעלות קנים זוויתיים, למשל במנורות המופיעות על נרות חרס מצפון אפריקה בני המאות השנייה עד החמישית, ראה: Reifenberg, *Hebrew Arts*, Pl. 145:4. יהושע אבן גאון העדיף את המנורה הזוויתית והשתמש בה בתכנית המקדש שלו (Narkiss, *British Isles*, I, p. 27, Fig. 9). גם ב"תנ"ך הראשון של אבן גאון" שבספרייה הלאומית בפריס (hébr. 20, fol. 54) צייר בשוליים, ליד הטקסט המתאר את המנורה בספר שמות, מנורה זוויתית דומה (*Narkiss and Sed-Rajna, Ibn Gaon*, Pl. 4). מסורת כזאת הייתה גם בצרפת, בפי שאפשר לראות כאן ב"ספר המכלול של לונדון" (לוח 23) וב"חומש פוליני" (לוח 24) מקורם הוא אולי ב"תנ"ך לנינגרד הראשון" (לוח 1א).

63. Gutmann, Messianic Temple, p. 131; Gutmann, Kingdom, p. 172, Figs. 9–11

64. Narkiss, *British Isles*, I, pp. 141–143

65. Metzger, T., La poule

66. אוסף ששון, כת"י 82. ראה: Roth, Kennicott, *Sefarad*, 1952, p. 367

67. השווה למשל "כתר שם־טוב", עמ' 501, עם "תנ"ך סרווירה", עמ' 118ב, 448ב.

68. Narkiss, *British Isles*, I, pp. 30–32, Figs. 28–42

69. Paris, Bib. Nat. hébr. 20, Narkiss and Sed-Rajna, *Ibn Gaon*

70. Edmonds, Ibn Hayyim; Narkiss, *British Isles*, I, pp. 153–159, Figs. 441–486

71. Roth, Additional Note, 1961, p. 661

72. למשל "התנ"ך הקַטַלָני של הדוכס מסַטָקֵס", הספרייה הבריטית בלונדון, כת"י Add. 15250, דף 110; ראה: Narkiss, *British Isles*, I, p. 106, Fig. 315

73. למשל ב"תנ"ך הראשון של אִבֶן מְרוּאַס", הספרייה הבריטית בלונדון, Or. 2201, דף 34ב–35; ראה: Narkiss, *British Isles*, I, p. 21, Fig. 7

74. Wischnitzer, Haggadahs; Metzger, M., *Haggada*

75. למשל ב"ספר התהילים של לואי הקדוש", הספרייה הלאומית בפריס, Lat. 10525. ראה: Porcher, *French Miniatures*, pp. 44–47; Thomas, *St. Louis*

76 למשל "ספר התהילים של פריס", הספרייה הלאומית בפריס, כת"י gr. 139. ראה: Buchthal, *Paris Psalter*

77. Freehof, Home Rituals

77א. זה לא כבר התפרסם ספר מקיף על חיי היום־יום של יהודים בימי הביניים המבוסס על כתבי־יד מאוירים בלבד: Metzger, *Jewish Life*

77ב. Tamani, Parms 697

78. Narkiss, *Golden Haggadah*, II, fol. 5; Narkiss, British *Isles*, I, p. 60, Fig. 128

79. Scheiber, *Kaufmann*, II, fol. 9v

79א. ראה: Schubert, ., Erschaffung; Schubert, U., Adam

80. למשל הגדות בסידורים הבאים: אוסף ששון, בתבי־יד 59 ו־1017; ספריית האוניברסיטה של קימברידג', כת"י Add. 1203; ראה: Narkiss, *British Isles*, I, pp. 100f., 308, 309; וכן בספרייה הלאומית בפריס, hébr. 592, ו־hébr. 637

81. Metzger, M., Bologna Haggadah

82. Wischnitzer, Maimonides' Temple; Rosenau, Nicolaus de Lyra

83. למשל הספרייה הבריטית כת"י Or. 14061, לפנים אוסף ששון, כת"י 1047; ספריית האוניברסיטה של קימברידג', כת"י Add. 1493; הספרייה הבריטית, כת"י Harley 7586A; פריס, הספרייה הלאומית, כת"י hébr. 589

84. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Poc. 376. ראה: Narkiss, *British Isles*, I, pp. 125, 126, Figs. 374, 375

84א. נמכרו במכירה פומבית: *Sotheby Sale*, Zurich, 5.11.1975, Lot. 15: Sassoon 823; Lot. 31: Sassoon 699

85. פריס, הספרייה הלאומית, esp. 30

86. Ameisenowa, Sammelhandschrift; Metzger, M., Illustrations bibliques; Sed-Rajna, Les Manuscrits; Sed-Rajna, London Miscellany

87. Ameisenowa, Tree of Life

88. Leveen, *Bible*, pp. 72–85, Pls. XXV–XXXVIII; Gutmann, *Manuscript*, Pls. 20, 21

89. Gutmann, Kingdom

90. Roussin, Leontis Mosaic

91. Sed-Rajna, Kaufman Mishneh Torah, p. 77, Fig. 24; Sed-Rajna, *Maimoni Codex*

92. Loewe, *Hand List*, No. 14; Narkiss, *British Isles*, I, pp. 161–162, Figs. 489–498

93. למשל דַבְלִין, ספריית טְרִינִיטִי קוֹלֶג' מס' 13; לונדון, ארמון לָמְבֶּת', כת"י 435; אוקספורד, ספריית הבודליאנה, Laud Or. 174, שהיה שייך למנזר בְּרִי סָנט אֶדְמוֹנְדֵס (Bury St. Edmunds). ראה: Narkiss, *British Isles*, vol. III, Nos. 1–4

94. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, Bodl. Or. 621, דף 1ב.

95. Branner, *Saint Louis*

96. Sed-Rajna, Kaufmann Mishneh Torah, pp. 69–77; Sed-Rajna, *Naimoni Codex*

97. למשל לידס, ספריית האוניברסיטה, אוסף סֶסיל רוֹת, כת"י 301. ראה: Roth, Handlist

98. למשל תנ"ך בן שני חלקים, שהועתק וצויר באביניון בשנת 1419, בספריית טרינטי קולג' בקימברידג', כת"י F.12.70–71. ראה: Narkiss, *British Isles*, vol. III. וכן תנ"ך משנת 1422 באוסף פְּיֵירפוֹנט־מוֹרגַן בניו יורק, כת"י Glazer 48

99. למשל ספריית האוניברסיטה של קימברידג', כת"י Add. 3127, משנת 1399; הספרייה הבריטית, כת"י Or. 10733

100. למשל אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Hunt. 54

101. למשל הספרייה הלאומית בפריס, כת"י hébr. 1181 ובו חיבור רפואי משנת 1487; וכת"י hébr. 1136 המכיל את ה"קאנון של אבן סינא" ונכתב בוילָיאלון (Vilialon), בדרום צרפת, גם הוא בשנת 1487.

102. München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Heb. 5; Swarzenski, *Deutsche Buchmalerei*, Figs. 982–985; Metzger, T., Cod. hébr. 5; Gutmann, *Manuscript*, Pl. 17

103. Ameisenowa, Animal-heads

104. למשל ב"הגדת־ראשי הציפורים" (לוח 28) מופיעים בין צבאו הרודף של פרעה אנשים בעלי ראשי ציפורים. ראה הסברו של הֵנֶס יָפה על כך: Jaffe, in: Spitzer, *Birds' Head Haggadah*, pp. 38, 80

105. "טור יורה דעה", סימן קמ"א. ראה: אורבך, קודיפיקציה, עמ' 14; Narkiss, Zoocephalic

106. ספר חסידים, הוצאת ויסטינעצקי, ברלין 1891, סעיף 709.

107. תוספות לתלמוד בבלי, יומא נד, ע"ב.

107א. ראה להלן עמ' 51–55 וכן Sed-Rajna, *Mahzor*

108. בן שני חלקים, כת"י: Mich. 617 and Mich 627

108א. ברסלאו, ספריית האוניברסיטה, M. 1106, דף 230ב. ראה: *German Encyclopaedia Judaica*, vol. 6, 1930, pp. 805–806

109. Gutmann, *Manuscript*, Fig. XII; Narkiss, *British Isles*, III

110. בין כתבי־היד הקרובים ביותר יש להזכיר את ה"גְּרַדוּאַל של סַנְט קַטַרִינֶנְטַל" (Graduale of St. Katharinenthal) משנת 1312 לערך, שצויר על־ידי כמה ציירים. ראה: Beer, *Oberrhein*, Pls. 64–68; Schmid, St. Katharinenthal; Duft, *St. Katharinenthal*

111. Gutmann, Joel ben Simeon; Edmonds, Joel ben Simeon; Beit-Arié, Joel ben Simeon

112. ראה להלן הערה מס' 162 על פעילותו של יואל בן שמעון באמנות האיטלקית.

113. Edmonds, Joel ben Simeon

114. כת"י Hebr. XI. לתמונה בצבע, ראה: Gutmann, *Manuscript* Pl. 22

115. hébr. 5. למגוון גדול של עיטורי מיקרוגרפיה בתנ"כים אשכנזיים, ראה: Avrin, Micrography, Pls. 50–72

116. Gutmann, *Manuscript*, Fig. XI

116א. Sed-Rajna, *Mahzor*

117. לייפציג, ספריית האוניברסיטה, כת"י V.1102. ראה: Narkiss, *Lipsiae*; Gutmann, *Manuscript*, Pl. 25, 26

118. Narkiss, Tripartite; Gutmann, *Manuscript*, Pls. 27, 28

119. למשל: ב"מחזור ליפסיא", כרך א, דף 251ב; ב"מחזור הארכיבישוף לוד", דף 53; וב"מחזור וורמס", דפים 295ב–297ב.

120. Wischnitzer, Messianic Fox, p. 263; *Monumenta Judaica*, No. D. 22; Spitzer, *Birds' Head Haggadah*, Pls. 3, 4; ל"מחזור הכפול" אין קולופון, אך עיטוריו קרובים ביותר לפְּרַגמנט של מחזור מאֶסְלִינְגֶן (Esslingen) משנת 1290, הנמצא בספריית הרוֹזֶנְטָלִינָה באמשטרדם, כת"י F. 24. ראה: Hoogewoud, Esslingen

121. למשל: ב"מחזור ליפסיא", כרך א, דף 253ב; ב"מחזור הארכיבישוף לוד", דף 53; וב"מחזור וורמס", דף 59. השוואות של ציורי טקסט במחזורים אפשר לראות בספרה של הד"ר סַד־רֶיינָה שהופיע זה עתה: Sed-Rajna, *Mahzor*, pp. 58–62

122. למשל: ב"מהזור ליפסיא", כרך א, דף 59; ב"מחזור מיכאל", כרך א, דף 26 וב"מחזור וורמס", דף 264ב.

122א. ראה: Sed-Rajna, *Mahzor*, pp. 46–47

123. למשל: ב"מהזור ליפסיא", כרך ב, דפים 85–87; ב"מחזור מיכאל", כרך א, דפים 49–251ב; וב"מחזור וורמס", דפים 295ב–297ב.

123א. ראה: Sed-Rajna, *Mahzor*, pp. 32–37

124. המנהג מתואר בפרטות ב"מחזור ויטרי", סעיף 508. ראה: Narkiss, *Lipsiae*, pp. 96–97

125. למשל ב"מחזור ליפסיא", כרך ב, דפים 226ב, 54, 66; ב"מחזור הארכיבישוף לוד", דף 184; ב"מחזור הכפול", כרך ברסלאו, דף 246ב; וב"מחזור רֶגְיו", כרך א, דף 159ב, ראה: Gutmann, *Manuscript*, Fig. XII

126. רות, השרפרף בתקיעות.

127. למשל ב"מחזור ליפסיא", כרך ב, דפים 274, 85, 164ב; ב"מחזור מיכאל", דף 48; ב"מחזור וורמס", כרך ב, דף 272ב.

127א. Sed-Rajna *Mahzor*, pp. 45–46

128. Gutmann, Abraham in the Fire; Gutmann, *Manuscript*, Pl. 25

129. Gutmann, Kingdom; Gutmann, *Manuscript*, Pl. 26

130. ראה מאמרה של ד"ר מירה פרידמן, העומד להתפרסם ב־*Journal of Jewish Art*, XI, 1985

131. למשל ב"הגדת־ששון האשכנזית" משנת 1502 לערך. לשעבר אוסף ששון, כת"י 511, עמ' 17. כיום באוסף פלורסהיים בג'נבה. ראה: Gutmann, Haggadah, p. 19, Fig. 5

131א. Narkiss and Sed-Rajna, *Index of Jewish Art*, II

131ב. Narkiss and Sed-Rajna, *Index of Jewish Art*, I

132. Müller and Schlosser, *Sarajevo*, pp. 125–170; Kaufmann, Cycles d'images; *Index of Jewish Art*, II, 1980

133. Metzger, M., *Haggada* :לתיאור מלא שלהן ראה

134. מנצ'סטר, ספריית ג'ון ריילנדס, Heb. 7. ראה: Müller and Schlosser, *Sarajevo*, pp. 181–187, Pls. XXIX–XXX

135. hébr. 1333. ראה: Müller and Schlosser, *Sarajevo*, pp. 171–181, Pls. XXVII–XXVIII; Narkiss and Sed-Rajna, *Index of Jewish Art*, II, 1980

136. Italiener, *Darmstadt*; Gutmann, *Darmstadt*

137. Wischnitzer, Maimonides. כתבי־יד מצוירים אחרים של "משנה תורה" מדרום גרמניה הם: בודפשט, ספריית האקדמיה ההונגרית, Kaufmann, A. 78, משנת 1310; אוקספורד, ספריית הבודליאנה, Arch. Seld. B. 2; נירנברג, הארכיון הפרוטסטנטי, כתב־יד 12–18, משנת 1389; כתב־יד ששון 1043, משנת 1355. ראה: נרקיס, "משנה תורה", עמ' 298.

138. Paecht and Alexander, *Bodleian MSS.*, :ראה ;Opp. 154 I, No. 162, Pl. XII. לפי דעתם דומה כתב־יד זה בסגנונו ל"כת"י פרמה" 2895 וגם לכתב־יד Donaueschingen, Fürstl. *Fürstenbergische Hofbibl.*, MS. 242. ראה גם ספריית הבודליאנה, Can. Or 59. וראה: Gutmann, *Manuscript*, Fig. XIV; ובן: Narkiss and Sed-Rajna, *Index of Jewish Art*, III, 1983

139. למשל "ספר אמ"ת" מפירנצה, בן המאה החמש־עשרה, מוזיאון ישראל, כת"י 180/55. ראה: Narkiss, *Cat. Jerusalem*, No. 16

140. למשל "תנ"ך רומא" שבפרמה, ספריית הפַּלַטינָה, כת"י Parms. 3216, שנוקד על־ידי בנימין בן יואב, מי שניקד גם את "התנ"ך של הבישוף גֶּדֶל". ראה: *Manoscritti biblici ebraici*, pp. 44–45, Mortara Ottolenghi, Manoscritti romani; Mortara Ottolenghi, Miniature Italiane, pp. 213–220, figs. 1–15

141. למשל "ספר מצוות של פרמה" (Parms. 2460), שנכתב וצויר ברומא בשנת 1285, על־ידי אותו סופר, אברהם בן יום טוב הכהן, הנקרא "המחוקק", וכן "מורה נבוכים של שבתאי" שבספרייה הבריטית, כת"י Harley 7586A. שניהם נבחנו בעבור שבתאי, בעליו של "תנ"ך הבישוף גֶּדֶל". ראה: *Narkiss, British Isles*, II, Nos. 4, 5. נרקיס, פסרונים.

142. המוקדם שבהם הוא "ספר הרמב"ם מוויטֶרבו", משנת 1272, בספרייה הבריטית Add. 14763. ראה: Narkiss, *British Isles*, II, No. 1

143. הספרייה הבריטית, כת"י Harley 5710–5711. ראה: Narkiss, *British Isles*, II, No. 2

144. כת"י De Rossi, *Cod. Heb.*, No. 510, Parms. 1870. ראה: Metzger, T., Psautier

145. כת"י Or. 5024. ראה: Gutmann, *Manuscript*, Fig. XVI; Narkiss, *British Isles*, II, No. 6

146. Salmi, *Miniatures*, pp. 20–21

147. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Add. 26968. ראה: נרקיס, פטרונים; Narkiss, *British Isles*, II, No. 8

148. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י *Or. 2736*. ראה: Narkiss, *British Isles*, II, No. 9

149. אוקספורד, כת"י Can. Or. 81. ראה: Narkiss, *British Isles*, II, No. 10. כתב־היד האחרון, שידוע לנו שהוזמן על־ידי דניאל בן שמואל הרופא, הוא חומש שהועתק בפיזה ב־1404 ונמצא בספריית תלמוד תורה (כיום במוזיאון היהודי) בוֶונֶצְיָה.

150. פרמה, ספריית הפַּלַטינָה, כת"י Parms, 3012 (De Rossi 180).

151. לשעבר כתב־יד ששון 1028, כיום באוסף ריצ׳רד לוי במיאמי, פלורידה. ראה: נרקיס, פטרונים.

152. למשל: פרמה, ספריית הפַלַטינָה, כת״י De Rossi 197, 326, 475, 1135, 1147. באוסף ששון, כת״י 405. בספרייה הבריטית, כת״י: Add. 15421, Add. 21967, Add. 26974. בספריית הבודליאנה, כתבי־יד: Opp. Add. 4°38, Mich. 489, Can. Or. 5, Can. Or. 79. ראה: Bernheimer, *Paleografia*, pp. 263–264, 266, 278; Narkiss, *British Isles*, II, Nos. 12–14

153. לונדון, הקולג׳ היהודי, Mont. 249. ראה: נרקיס, פטרונים; Narkiss, *British Isles*, II, No. 29

154. לונדון, הספרייה הבריטית, Harley 5686, דפים 1 עד 384 בלבד. ראה: Narkiss, *British Isles*, II, No. 31

155. לונדון, הספרייה הבריטית, "המחזור מרג׳יו" משנת 1465: כת״י Harley 5686, דפים 27ב, 28, 156; ספר "ארבעה טורים" בן שני כרכים Harley 5716, 5717; וחומש Harley 7621. ראה: Narkiss, *British Isles*, II, Nos. 43–45

156. Narkiss, *British Isles*, II, Introduction and Nos. 16–27

157. ספריית הוַתִיקָן, כת״י Rossiana 498. ראה: Gutmann, *Manuscript*, p. 30, Figs. XVII, XVIII

158. Salmi, *Miniatures*

159. Narkiss, *British Isles*, II, No. 16

160. למשל סידור אחר מפזרו, משנת 1481, בספריית האקדמיה ההונגרית, A. 380. ראה: Gutmann, Manuscript, Fig. XIX. וכן: Narkiss, *British Isles*, II, No. 21

161. ראה הערה מס׳ 155 לעיל.

162. Müller and Schlosser, *Sarajevo*, pp. 120–125, Pls. XI–XV; Warner, *Dyson Perrins*, No. 124; Bernheimer, *Paleografia*, pp. 353–355, Pls. 27–28; Italiener, *Darmstadt*, pp. 194–211, Pls. 4–6; Munkacsi, *Italia*, 6, 25, 66; Marx, Darmstadt; Fooner, Joel ben Simeon; Pls. 6, 25, 66; Marx, Darmstadt; Fooner, Joel ben Simeon; Landsbergér, Jewish Artist; Landsberger, New Studies; Landsberger, Cincinnati; Roth, New Notes; Kurz, Master E.S.; *Sotheby Sale*, 9.12.1958, lot 33; *Synagoga*, Recklinghausen, No. B. 35; *Monumenta Judaica*, Nos. D. 68 and 70; Steinschneider, *München*, I, p. 214; Cahn, Joel ben Simeon; Gutmann, Joel ben Simeon; Beit-Arié, Joel ben Simeon; Edmonds, Joel ben Simeon; Gutmann, *Manuscript*, Pl. 32; Narkiss, *British Isles*, II, Nos. 46, 47.

להלן רשימת כתבי־היד שאפשר ליחס אותם ליואל בן שמעון:

א. כתבי־יד בעלי תאריך:

1. סידור, 1449. פרמה, ספריית הפַלַטינָה, כת״י Parms. 3144. חתום: "הסופר יואל בן שמעון המכונה וייבש אשכנזי מבוֹנָא".

2. מחזור, קֶרֶימוֹנָה 1452. טורינו, הספרייה הלאומית כת״י A.III.14. ביום נשארו ממנו שרידים שרופים בלבד. חתום: "יואל בן שמעון... המכונה וייבש מבוֹנָא".

3. "ההגדה השנייה של ניו יורק", 1454. ניו יורק, הסמינר התיאולוגי היהודי, כת״י Mic. 8279 (לפנים 555). חתום: "הלבלר יואל בן שמעון, הנקרא וייבש אשכנזי מקולוניה אשר על הריין, כתבתי ניקדתי וציירתי..."

4. "סידור מַרְוִילְיָה", 1469. לונדון, הספרייה הבריטית, כת״י Add. 26957. חתום: "הלבלר יואל בן שמעון".

5. "הגדת־וושינגטון", 1478. וושינגטון, ספריית הקונגרס. חתום: "חקטן שבסופרים יואל בן שמעון".

6. "פירוש לספר תהילים", מוֹדֶנָה 1485. פרמה, ספריית הפלטינה, כת״י 2841. חתום: "הלבלר יואל בן שמעון אשכנזי".

ב. כתבי־יד ללא תאריך:

7. "הגדת־נירנברג הראשונה". ירושלים, ספריית מכון שוקן, כת״י 24086. חתום: "הסופר יואל בן שמעון".

8. "הגדת־לונדון". לונדון, הספרייה הבריטית, Add. 14762. חתום: "יעצני לבי להשיב לשואל, ויאמר: מי צייר את אַל? אענהו: אני וייבש הנרשם יוֹאֵל..."

9. "ההגדה הראשונה של ניו יורק". ניו יורק, הסמינר התיאולוגי היהודי, כת״י Mic. 4481 (לפנים 75048). חתום: "הסופר יואל בן שמעון".

10. כלי המשכן, ניו יורק, הסמינר התיאולוגי היהודי, כת״י 0822. חתום: "יואל הצייר הנקרא וייבש".

11. "הגדת דֵייסוֹן פֶרִינְס". ג׳נבה, אוסף מרטין בודְמֶר כת״י 81 (לשעבר אוסף דייסון פֶרִינְס מס׳ 124). חתום: "הסופר יואל בן שמעון המכונה וייבש אשכנזי מקולוניה על הריין".

ג. כתבי־יד המיוחסים לו:

12. הגדה. פרמה, ספריית הפַלַטינָה, כת״י Parms. 2998.

13. הגדה. שטוטגרט, ספרייה מדינת וירטנברג, בת״י Or. 4°.1.

14. "הגדת רוטשילד־מֶרפי". ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כת״י Heb. 4°6130 (לפנים אוסף רוטשילד ואחר כך אוניברסיטת ייל, אוסף מֶרפי). השם "יהודה" מעוטר בו, כדרך שנהגו סופרים.

162א. ראה: Cohen; Rothschild Mahzor

163. כת״י 180/55.

164. Sed-Rajna, *Lisbonne*, pp. 62–63; Gutmann, *Manuscript*, Pls. 39, 40

165. Roth, *Aberdeen*

מילון־מונחים

בערכים השונים שבמילון־מונחים זה יש גם הפניות לערכים אחרים; שמותיהם של אותם ערכים נדפסו בפיזור.

אֶבְנְגְּלְיוֹן. ארבעת ספרי הבשורה הנוצרית, שנכתבו במקורם ביוונית; הם מביאים את סיפור חייו ומותו של ישוע הנוצרי כארבע גרסאות. פירוש השם "אבנגליון" ביוונית הוא "בשורה טובה". מחברי האבנגליונים הם ארבעת האבנגליסטים: מתיא, מרקוס, לוקס ויוחנן, שכתבו את ספריהם במאה הראשונה והשנייה לספירה. הם הסתמכו כנראה על מקורות קדומים יותר שהיו לפניהם והכירו את הרקע לתקופתו של ישו. באבנגליונים יש זכר לכמה מנהגים יהודיים מתקופת המשנה ולשימושי־לשון ארמיים ואף עבריים.

אגדה. במסורת היהדות שאחרי חתימת המקרא — סיפורי מעשים שהיו, או סיפורים הבדויים מן הלב, שנועדו להבהיר או להדגיש על דרך המדרש את משמעותו של פסוק מפסוקי המקרא. רוב האגדות לוקטו בתקופת המשנה והתלמוד בקבצים של מדרשים, מדרשי אגדה, הערוכים לפי סדר הפרשות שבתורה.

אִיוּר (אילומינציה). ציור בכתבי־יד; "הֶאָרָתם" של כתבי־יד בעיטורים ובתמונות, בצבעים, בזהב ובכסף. (בלטינית illuminare — "אילומינָרֶה" — פירושו "להאיר".)

אִילוּסְטְרַצְיָה. ציור־טקסט הנלווה לכתוב בכתב־יד מצויר ומבהיר אותו או מדגים את כוונתו; לעתים הוא מצוי בצד הטקסט, או בתוכו ולעתים בנפרד ממנו.

אִיקוֹנוֹגְרָפְיָה. המדע העוסק בזיהוי, בתיאור ובמיון הנושאים, הסמלים, הצורות והתנוחות בציור ובפיסול (מן המלה היוונית "איקון" — תמונה, ציור). האיקונוגרפיה חוקרת את מקורותיהם הספרותיים של הנושאים, הסמלים והצורות המצוירים והמפוסלים ואת הוֹאריאציות השונות על נושאים דומים. הואיל והציירים שציירו את כתבי־היד בימי־חביניים נהגו להעתיק ציורים מכתבי־יד אחרים, או תנוחות מספרי דוגמאות, עשוי המחקר האיקונוגרפי לסייע בקביעת האסכולות השונות של ציירי כתבי־היד ובזיהוי מקורותיהם. היו ציירי כתבי־יד שציירפו בציוריהם תיאורים הלקוחים מכמה מקורות שונים, והיו בהם גם כאלה שיצרו ערכים איקונוגרפיים מקוריים משלהם.

"ארבעה טורים". חיבורו ההלכתי של יעקב בן יחיאל (1270–1343) הנקרא על שם ספרו "ארבעה טורים"; נולד וגדל באשכנז ועבר עם אביו ר' אשר לספרד. החיבור מחולק לארבעה חלקים, "טורים", העוסקים כל אחד בנושא אחר: טור אורח־חיים, טור יורה־דעה, טור אבן־העזר, טור חושן־משפט.

אשכנז. שמה של גרמניה בפי היהודים בימי הביניים, על־פי השם אשכנז, שהיה אחד מבני גֹּמֶר בן יפת (בראשית י: ג). החל במאה השלוש־עשרה התפשטו מנהג אשכנז, נוסח אשכנז ותרבות יהודי אשכנז גם לאזורים אחרים, כגון לצרפת (שמה של פְּרַנְסָיָה בפי היהודים בימי הביניים), לפולין ולבוהמיה (ביהם) ולצפון איטליה. נוסחים, מנהגים ותרבויות יהודיות מקומיות אחרות הזדהתחו בספרד ובאיטליה.

בעלי התוספות. ראה: תוספות.

בָּרַייתָא. חלקים מן המשנה שנשארו מחוץ ("מלבר") הוא בארמית "מכחוץ") לשישה סדרי משנה, שכן עורך המשנה, רבי יהודה הנשיא, השמיטם ממנה. בתלמוד הן מופיעות ולפניהם מלת־הזיכר שלהן: "תניא". רוב הברייתות נאספו בתוספתא.

גלגל המזלות (בלטינית "זוֹדיאק", מן היוונית "זוֹדיאון" — חיות קטנות). דמויות של בני־אדם, בעלי חיים ועצמים, המסמלים את מערך כוכבי הלכת בשמים, מערך שחרץ — לפי האמונה שרווחה בבבל זעתיקה, ביוון וברומא — את גורל העולם כולו ואת גורלו של הפרט. כל אחד מתריסר סמליו של גלגל המזלות מקביל למערך הכוכבים בחודש ירחי אחד מסוים. האמונה, שהמזל הוא הקובע את גורלו של האדם, עומדת אמנם בניגוד לתפיסה העיקרית בדת ישראל הגורסת, שלאדם ניתנה בחירה חופשית ויש שכר ועונש למעשיו, אך האמונה העממית וכמה מחכמי המשנה והתלמוד אמרו ש"כל אדם יש לו מזל", וש"מזל מעשיר ומזל מעני". גלגל המזלות וסמליו היו ביהדות של תקופת התלמוד לסמל של הנצח, כהוכחה למחזוריותו של העולם המתחדש תמיד. אולי לכן צוירו גלגלי מזלות ברצפות פסיפס של בתי כנסת בארץ־ישראל במאות הרביעית, החמישית והשישית. הפיוט לתפילת הטל, שנתחבר על־ידי ר' שמעון הקַלִיר בארץ־ישראל במאה השישית, מזכיר בכל אחד מבתיו את אחד מחודשי השנה ואת סמל גלגל־המזלות שלו; סמלים אלה צוירו במחזורי תפילה אשכנזיים במאות השלוש־עשרה עד החמש־עשרה ליד פיוטו של הקליר לתפילת הטל. בכמה כתבי־יד של מחזור זתפילה מצוירות מלאכות החודש בצד סמלי גלגל המזלות, בהתאם למלאכה הנהוגה באותו חודש באירופה, כפי שצוירו גם בכתבי־יד לטיניים של אותה תקופה.

גניזה. מקום שמור בתוך בית הכנסת או מחוצה לו, שבו נגנזו חלקים או דפים של ספרי קודש המכילים את השם המפורש ("שמות"), שאסור להשחיתם או להשמידם. המפורסמת שבגניזות היא הגניזה הקהירית, שנתגלתה ב־1896 בחדר בתוך בית הכנסת "בן־עזרא" בפֻסטאט, היא קהיר העתיקה, בידי החוקר שלמה שכטר. נמצאו בה מאות אלפי קטעים של ספרי קודש, אך גם ספרי חול וכן תעודות ציבוריות ואישיות רבות. רוב קטעי הגניזה הקהירית נמצאים ביום בספריית האוניברסיטה של קימברידג', אך רבים מהם מצויים גם בספריות אחרות בעולם.

הַאֲגָדָה. פְּרָסוֹנִיפִיקַצְיָה, תיאור ציורי של דמות אדם המגלמת תכונה אנושית מסוימת, או מהות מופשטת מסוימת (כגון תכונת הרחמים המתוארת כאישה הפורשת את כנף שמלתה על תינוקות וילדים שלידה).

הלכה. תורה שבעל־פה, צווים והוראות בדיני התנהגות, קיום מצוות ואורחות חיים, שתיקנו חכמים למן חתימת המקרא ואילך. ההלכה מבוססת על מטורת העוברת ממורה לתלמיד בדבר הנוהג המקובל בקהילה (הפירוש המילולי של המלה "הלכה" הוא "נוהג"), והיא מסתמכת על דיון והסקת־מסקנות באמצעות מדרש פסוקים מן התנ"ך. הדיונים ההלכתיים מצויים במשנה ובתלמוד, ונמשכו בימי הביניים, עת קבעו את ההלכה בעלי התוספות והפוסקים.

חומש אשכנזי. קובץ שנועד לקריאה בבית הכנסת בשבתות ובחגים בקרב יהודי אשכנז (בעיקר בגרמניה ובצרפת). הוא מכיל בדרך כלל את חמשת חומשי התורה עם התרגום הארמי, הבא לאחר כל פסוק מפסוקיהם (מציין מסורת שהייתה נהוגה בבבל בתקופת התלמוד, לקרוא פעמיים את פסוק המקרא בעברית ופעם אחת בתרגום — "שניים מקרא ואחד תרגום" — כדי שבאי בית הכנסת יבינו את פירוש המלות); את חמש המגילות, לקריאה בחגים ובמועדים (מגילת שיר השירים בפסח, מגילת רות בשבועות, ומגילת איכה בתשעה באב, מגילת קוהלת בסוכות ומגילת אסתר בפורים); וכן הוא מכיל את ההפטרות לכל אחת מן הפרשות. בכמה כתבי־יד של החומש האשכנזי נוספו גם "הדברים הרעים" שבירמיהו (נבואות החורבן) ובאיוב, שאותם נהגו לקרוא בתשעה באב ובימים הנוראים.

טבלאות קָנוֹנִיוֹת. לוחות השוואה של האירועים בחיי ישו, בצליבתו ואחרי מותו, המופיעים במקביל בארבעת האבנגליונים, שהם הקנון (הספרים הקדושים) של הנצרות, כפי שסידר אותם אב־הכנסייה אֶוֶסֶבְיוס מקיסריה (לפי בקשתו של הנזיר קַרְפַּאנוּס) במאה הרביעית לספירה. טבלאות אלה נכתבו בדרך כלל בטורים מקבילים ומוסגרו בקשתות מצוירות. לוחות השוואה בין נוסחי המסורה של התנ"ך, ובייחוד ההבדלים שבין בן־אשר ובן־נפתלי, נכתבו ועוטרו בצורה דומה.

"כֶּתֶר". שם שניתן לספר תנ"ך שלם, מוגה היטב לפי המסורה, שממנו העתיקו סופרי סת"ם את ספרי התנ"ך שכתבו. שם זה מקובל במזרח ובספרד, שם הוא נקרא לפעמים גם "מִקְדַּשְׁיָה".

לוח (מיניאטורה בלועזית). איור הנמצא בכתב־יד כציור ממוסגר; לעתים הוא משתרע על־פני עמוד שלם.

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 245

לוחית. לוח קטן הנמצא בכתב־יד והמכיל ציור, עיטור, או מלת־פתיחה מעוטרת.

מגילה. כמה יריעות קלף, שמאחים אותן זו לזו בתפירה; הכותב בהן והקורא בהן גולל אותן בידו האחת ופורשן בידו השנייה. דרך כתיבה זו הייתה נהוגה בעולם העתיק, במצרים, בעולם ההילניסטי והרומאי עד שהקוֹדֶקס, הספר בעל הדפים, ירש את מקומה. כתיבת חמשת חומשי התורה כמגילה נתקדשה במסורת היהודית. יש להניח, שגם חמש המגילות שבמקרא נכתבו בשעתן כמגילות, אך רק במגילת אסתר נשתמרה צורה מסורתית זו עד ימינו. המגילות הקדומות ביותר נכתבו על פפירוס, ורק אחרי שכלול שיטות עיבוד הקלף לשם כתיבה עליו החלו מתקינים מגילות עשויות קלף.

מדרש. שיטה בפרשנות המקרא, המבקשת ("דורשת") פסוק ממקום אחר שיבוא כביכול לעזרת פירושו של הפסוק הנדון. ראשיתה של שיטת הפירוש המדרשי למקרא הייתה במאות הראשונות לפני הספירה, בעת פירוש הפרשה בבית הכנסת על־ידי החכם או הדרשן. רוב המדרשים נמסרו בעל פה מדור לדור והועלו על הכתב בתקופה מאוחרת יותר. הרבה מן המדרשים משוקעים במשנה, בתוספתא ובתלמוד, אך יש גם קבצים של מדרשים, כגון מדרש רבה, הערוך על־פי פרשות התורה. קיימים גם קבצי מדרשים מאוחרים, מימי הביניים, ואף מתקופות מאוחרות יותר. גם תרגום אונקלוס הארמי לתנ"ך מכיל הרבה פירושים מדרשיים. קיימים שני סוגים עיקריים של ליקוטי מדרשים: מדרש הלכה ומדרש אגדה. מדרש הלכה מביא הלכות, חוקים ומנהגים המבוססים על פירושי פסוקים, ומדרש אגדה מביא בדרך כלל סיפורים ומעשיות ומשלים שנועדו להבהיר את הפסוק.

"מודה נבוכים". חיבורו הפילוסופי הגדול של הרמב"ם. נערך בשלושה חלקים ונכתב במקורו בערבית. מבוסס על הפילוסופיה הרציונליסטית של אריסטו, שהגיעה אל הרמב"ם בגרסתה הערבית. תורגם לעברית עוד בחיי הרמב"ם על־ידי ר' יהודה אבן תיבון, שכתב הקדמה נרחבת לחיבור.

מחזור מקרא. חלוקת חמשת חומשי התורה לפרשות, הנקראות כסדר מדי שבוע, עד לסיומן, וחזור חלילה. בבבל בתקופת התלמוד נהגו לקרוא את כל התורה במשך שנה אחת והתחילו את הקריאה בשבת הראשונה שאחרי שמחת תורה, הנקראת "שבת בראשית". יהודי בבל חילקו את התורה לחמישים ושש פרשות, כמספר השבועות בשנה מעוברת (בשנה רגילה, שבה חמישים ושניים שבועות, חיברו ביחד שתי פרשות לשבוע אחד עד למניין חמישים ושניים), וכך נוהגים כלל ישראל גם היום. בארץ־ישראל בתקופת התלמוד נמשכה קריאת מחזור המקרא שלוש שנים.

מחזור תפילה. אוסף תפילות, המכיל בעיקר את תפילות הציבור שמתפללים בבית הכנסת בכל שבתות השנה ובכל החגים. הוא כולל גם מבחר גדול של פיוטים והיה מקובל ביותר באשכנז בימי הביניים. בספרד כמעט לא היו מחזורים, אלא רק סידורי תפילה ואוספי פיוטים נפרדים בצדם. באיטליה נקרא סידור התפילה בשם "מחזור". מגרמניה ידועים כתבי־יד של מחזורים גדולי־ממדים, שנועדו לשימושו של החזן בבית הכנסת. רוב המחזורים האשכנזיים פותחים, כמו מחזור המקרא בשבתות המיוחדות שאחרי חג הסוכות, ממשיכים בתפילות פסח, שבועות ותשעה באב ומסיימים בתפילות ראש השנה, יום הכיפורים וסוכות.

מיניאטורה. ראה: לוח.

מיקרוגרפיה. כתיבה בכתב זעיר, בדרך כלל רשימות של המסורה הגדולה, אך גם של טקסטים מקראיים אחרים. לרוב נכתבה המיקרוגרפיה כקו־היקף של צורות גיאומטריות, פיגורטיביות, או אף של אילוסטרציות. בכך שונה המיקרוגרפיה מן הכתיבה בטקסט הממלא את הצורה כולה, בשיטת הקַרְמִינָה פִּיגוּרָטָה. המיקרוגרפיה הייתה אחת משיטות העיטור האופייניות בכתבי־היד העבריים במזרח ובמערב כאחד.

מכלול. ראה: "ספר מכלול".

מלאכות החודש. מלאכותיו של עובד האדמה, שהיו נהוגות באירופה של ימי הביניים במשך השנה מדי חודש בחודשו. ראה: גלגל המזלות.

מניין השנים. בציון תאריך מסוים בכתבי־יד עבריים נעשה מניין השנים לבריאת העולם בדרך כלל לפי חשבון סדר עולם המיוחס לר' יוסי בן חלפתא. בשנה שבה יוצא לאור ספרנו זה חלפו, לפי מסורת זו, 5744 שנים מאז בריאת העולם (ה' אלפים תשמ"ד, שהם 1983–1984 לספירת הנוצרים). רוב כתבי־היד העבריים הנזכרים בספר שלפנינו נכתבו באלף החמישי לבריאת העולם, שהתחיל בשנת 1240 לספירת הנוצרים. לעתים קרובות אין הסופר מציין בקולופון את מניין האלפים (ה"א אלפים), אלא רק את המאות, העשרות והיחידות, ומוסיף לכך את צירוף־המלים "לפרט קטן" (בלי האלפים), או את ראשי התיבות "לפ"ק". במזרח נהגו לציין את התאריך ל"מניין השטרות", שראשיתו בשנת 312 לפני ספירת הנוצרים, התאריך המציין את נצחונם של תלמי וסֶלֶבקוס, יורשי אלכסנדר הגדול, על דֶמֶטרִיוס פּוֹלִיאוֹקְרִיטֶס בעזה וחלוקת האימפריה ביניהם. לפעמים מונים את השנים ל"חורבן הבית", חורבן בית שני, שהוא שנת 70 לספירת הנוצרים. בכתבי־יד איטלקיים מצוינים לפעמים גם תאריכי היום והחודש הנוצריים.

מסורה. הדרך המקובלת בעם ישראל לכתיבת התנ"ך וקריאתו כפי שנמסרה בעל־פה מדור לדור על־ידי סופרים בקיאים בתורת ה', למן ימי עזרא הסופר ועד ימי בן אשר ובן נפתלי בטבריה. המסורה הגדולה והמסורה הקטנה נכתבו, כנראה, לראשונה במאה התשיעית או העשירית על־ידי משפחות סופרים בקיאים במקרא, כגון משפחת בן־אשר בטבריה. יש גם מסורת של משפחת בן־נפתלי, השונה במידה מסוימת מזו של בן אשר. בכתבי־יד ספרדיים של התנ"ך מופיעים "החִילוּפִים שבין בן־אשר ובן־נפתלי" בשני טורים, ברשימה משווה במסגרת עיטורית, בדומה לטבלאות הקאנוניות שבאבנגליונים הנוצריים.

מסורה גדולה. מעין קונקורדנציה דקדוקית למקרא, הכוללת רשימות של מלים וצירופי מלים החוזרים בצורה דומה בתנ"ך כולו; היא נועדה לסייע לסופר הכותב ומנקד את התנ"ך לזכור ולהבין את הטקסט המסורתי. רשימות של המסורה הגדולה מופיעות בכתבי־יד של התנ"ך בדרך כלל בראשיתם, וכן בשוליים העליונים והתחתונים של עמודי הטקסט. לעתים קרובות כתובה המסורה במיקרוגרפיה, כקווי היקף של צורות שונות. כך היא מופיעה כבר ב"כתר בן אשר" מסוף המאה התשיעית, הנמצא בבית הכנסת הקראי בקהיר.

מסורה קטנה. הערות קצרות על צורת הכתיבה והקריאה של מלים מסוימות בתנ"ך — מלים שכתיבן חסר או מלא, אותיות גדולות (רבתי) וקטנות (זעירא), מלים הנכתבות בצורה אחת ונקראות בצורה אחרת (קרי וכתיב), אותיות תלויות, וכדומה. היא נרשמה בכתבי־יד של התנ"ך בדרך כלל בשוליים החיצוניים ובין טורי הטקסט.

מסרן. הסופר הכותב את המסורה הגדולה והמסורה הקטנה בספר התנ"ך, שלפעמים הוא גם הנקדן של הטקסט. המסרנים היו בדרך כלל אחראים גם לעיטור כתב־היד בצורת קווי היקף במיקרוגרפיה.

"מקדשיָה". שם שניתן לספר תנ"ך שלם ומוגה היטב לפי המסורה. השם מקורו במזרח והיה מקובל גם בספרד בימי הביניים. נקרא גם בשם "כתר".

משנה. גוף המסורת של ההלכה שלאחר חתימת המקרא שנמסרה בעל־פה ונלמדה ("נִשְׁנְתָה") על־ידי דורות של תנאים, תלמידי חכמים שישבו בארץ־ישראל. נאספה ונערכה בעברית על־ידי רבי יהודה הנשיא בשנת 200 לספירה לערך. מכילה חוקים, מנהגים, אמרות ומדרשים בעלי תוכן הלכי או אגדי. ערוכה בשישה סדרים (זרעים, מועד, נשים, נזיקים, קדשים, טהרות), הנחלקים למסכתות ולפרקים, שעל־פיהן ערוך גם התלמוד. הלכות משנאיות, שלא נכנסו לקובץ של רבי יהודה הנשיא ומצויות בתלמוד, נקראות ברייתות.

"משנה תורה". חיבורו ההלכתי הגדול של הרמב"ם. נחלק

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 246

לארבעה־עשר (י״ד) חלקים ומכונה גם בשם ״הי״ד החזקה״. נכתב במקורו עברית והיה שגוי במחלוקת מיד עם הופעתו משום הנמקותיו הרציונליסטיות.

נקדן. הסופר המנקד את ספר התנ״ך לפי המסורה. לפעמים היה הסופר גם הנקדן, ולעתים קרובות היה הנקדן גם המסרן הבקיא במטורת.

סידור תפילות. קובץ המכיל את כל תפילות היום־יום של היחיד ושל הציבור וכן את התפילות העיקריות לשבתות ולחגים הנאמרות בבית הכנסת. הוא כולל את ההגדה של פסח, הנאמרת בבית, אך אין בו בדרך כלל פיוטים, ובכך הוא שונה ממחזור התפילה באשכנז. באיטליה במאה החמש־עשרה נקרא סידור התפילות בשם ״סדר מאה ברכות״.

סופר. בימי הביניים — האדם המעתיק כתבי־יד עבריים (כיום נקרא בותב התורה, תפילין ומזוזות במו ידיו בשם ״סופר סת״ם״). הסופר היה הקובע את עיצוב הספר כולו, את צורתו של הקודקס וגודלו, את מספר השורות הנכתבות בעמוד ואת גודל שטחיהם ואופיים של האיורים והאילוסטרציה ביחס לטקסט (שכן היה משאיר שטחים ריקים בשבילם). לעתים היה הסופר גם הצייר המעטר את הטקסט, ולעתים היה גם הנקדן והמסרן של ספרי התנ״ך. שמו של הסופר היה בדרך כלל השם היחיד הנזכר בקולופון, אך לפעמים נזכרו בו גם שמותיהם של אחרים שעשו במלאכת הספר, לרבות שם הצייר.

ספר מכלול. בספר שלפנינו נקרא כך כל קובץ של חיבורים שונים שלוקטו בכתב־יד אחד. ״ספר המכלול״ הוא גם שמו של חיבור דקדוקי ולשוני שכתב הרד״ק, רבי דוד קמחי (1160–1235), חיבור שצורף לפעמים לכתבי־יד ספרדיים של התנ״ך.

״ספר העיקרים״. חיבור פילוסופי (שנתחבר בשנת 1413), העוסק בעיקרי האמונה היהודית, מאת ר׳ יוסף אַלְבּוֹ (נפטר סמוך ל־1420), פילוסוף, רופא ומהנדס, שחי בספרד והיה מתלמידי ר׳ חסדאי קרשקש. הוא השתתף בוויכוח פומבי עם המומר יהושע הַלוֹרְקי, שנערך במשך שנתיים בפני האפיפיור.

ספרד. שם שנתנו היהודים לחצי־האי האיברי בהשראת הכתוב בעובדיה א׳:כ. בימי הביניים נכללו בתרבות שיצרו יהודי ספרד גם תרבויותיהן של הקהילות היהודיות שחיו באזורים הסמוכים לספרד, בדרום־צרפת, בפרובנס ובצפון־אפריקה. לאחר גירוש 1492 התיישבו יהודי ספרד בעיקר באיטליה, בתורכיה, בהולנד, בצפון אפריקה ובאיי הים התיכון, וכך נפוצו מנהג ספרד והתרבות היהודית הספרדית באירופה כולה. מנהגים ותרבויות יהודיות אחרות התפתחו באשכנז ובאיטליה.

עיטור. איור כתב־יד במוטיבים קישוטיים בלבד — גיאומטריים, צמחיים או של בעלי חיים — ללא אילוסטרציות.

עיקרים. ראה ״ספר העיקרים״.

עמוד שטיח. עמוד שלם המאויר במוטיבים עיטוריים או אילוסטרטיביים מגוונים, דמויי שטיח. מופיע בדרך כלל בפתיחותיהם ובסיומיהם של ספרי התנ״ך, אך גם בספרים אחרים. בין המוטיבים האילוסטרטיביים בכתבי־יד מזרחיים של ספר התנ״ך (בעיקר הספרדיים) אנו מוצאים עמודי שטיח המכילים את כלי המשכן והמקדש. מוצאם של עמודי השטיח הוא כנראה בכריכות העור המעוטרות של ספרים קדושים במזרח הקדום; מכאן מציאותם גם בקוראן ובספרי האבנגליון.

פוסקים. תלמידי חכמים שקמו לישראל בימי הביניים, לאחר דור הגאונים בבבל, ושפסקו הלכה לפי דיני התלמוד. עם הפוסקים נמנו הרי״ף (ר׳ יצחק אלפסי), רבנו תם והרשב״ם (רבנו שמואל בן מאיר), שחיו גם באירופה וגם בצפון אפריקה במאות האחת־עשרה והשתים־עשרה.

פיוט. שיר תפילה (מן המלה היוונית פּוֹיֵאטֶס — שיר). הפיוט נוצר לראשונה בארץ־ישראל במאות הרביעית עד השישית והוסיף להיכתב בידי משוררים בימי הביניים באזורי התרבות המזרחית, הספרדית והאשכנזית. רוב הפיוטים קשורים להלקיה השונים של תפילת שמונה־עשרה והם נקראים על שמם, כגון: ״יוֹצֵר״ או ״זוּלָת״, אך יש גם פיוטים לתפילות אחרות, בעיקר למוסף של שבתות וחגים, ושמותיהם מעידים על כך, כגון ״אוֹפָן״ או ״קְרוֹבָה״. בספרד נאספו קובצי פיוטים בספרים מיוחדים בצד סידור התפילה, ואילו באשכנז ובאיטליה מופיעים הפיוטים כחלק בלתי נפרד של מחזור התפילה.

פִּילִיגְרָן. בדרך כלל תשלובות מסולסלות, מלאכת מחשבת של צורף כסף וזהב, בחוט דק ובנקודות. בהשאלה, באיור כתבי־יד — מלאכת תשלובת דומה העשויה בעט.

פַּלֵיאוֹגְרָפְיָה. המדע העוסק בחקר צורות הכתב בכתבי־יד קדומים, זיהוים וקביעת תאריכם. הפליאוגרף העוסק בכתבי־יד עבריים בוחן את כתיבתו של הסופר, העשויה להיות בכתב מרובע או עגול; הוא בודק את צורות הכתיבה השונות האופייניות לאזורים שונים הנובעות משיטות הכתיבה השונות — בקולמוס של קנה במזרח ובספרד, ובעט נוצה באשכנז ובאיטליה; צורות הכתב השונות מושפעות גם מן החומר, שעליו נכתב כתב־היד — נייר או קלף, ומסוג הדיו שבו נכתב. נוסף על כל אלה חוקר הפליאוגרף גם את סגנון הכתיבה הכללי של התקופה ואת סגנונו האינדיווידואלי של הסופר.

קנון. הספרים הקדושים לדת מסוימת, שנחתמו ונקבעו רשמית כקדושים לה. הקנון היהודי הוא התנ״ך; הקנון הנוצרי הוא האבנגליון; והקנון המוסלמי הוא הקוראן.

קוֹדִיקוֹלוֹגְיָה. המדע העוסק במלאכת הספר (קוֹדֶקס) על כל מרכיביו, לרבות הקלף והכנתו לכתיבה, הקונטרס, מערך השורות, הדיו, העט, הקולמוס וצורת הכתב (ראה פַּלֵיאוגרפיה); הוא גם מסייע בקביעת מקום מוצאו של כתב־היד ותאריכו: במאה הארבע־עשרה, למשל, נכתבו כתבי־היד האיטלקיים בדרך כלל על קלף מגויר היטב, בקונטרסים בני עשרה דפים כל אחד, בעט נוצה ובדיו עפעים של אלון, והקודיקולוג המעיין בכתב־יד, שאלה הם מאפייניו, יכול להניח במידה רבה של סבירות, שלפניו כתב־יד עברי מאיטליה מן המאה הארבע־עשרה.

קודקס. ספר בעל דפים, הכרוך ביחידות של קונטרסים ואפשר לדפדף בו פנים ואחור, בניגוד למגילה, שאותה יש לגלול הלוך וחזור. הקודקס נעשה לצורת כתיבה מקובלת במאה השנייה לספירה.

קולופון. חתימתו של הסופר המעתיק כתב־יד, המצויה בדרך כלל בסופו של כתב־היד. בכתבי־היד העבריים של ימי הביניים נכתב הקולופון בדרך כלל בנוסח קבוע, הכולל את שמו של הסופר, את שם המזמין את כתב־היד, את המקום שבו נכתב ואת תאריך השלמתו. מקור השם קולופון הוא העיר היוונית קולופון שבאסיה הקטנה.

קונטרס (quire). היחידה הבסיסית של קודקס, שהוא ספר בעל דפים. את יריעת הקלף המובנה לכתיבה זיו מקפלים, לפי גודל הספר הרצוי, לשניים (ואז היא נקראת בלטינית פוֹליו), לארבעה (ונקראת קְוַרְטוֹ), לשמונה (אוֹקְטַבּוֹ) וכן הלאה, כמו בספר המודפס בימינו. בכתבי־יד עבריים שנכתבו באשכנז היו נהוגים קונטרסים בני שמונה עמודים, באיטליה — בני עשרה, ובספרד — בני שמונה או שנים־עשר עמודים, אך יש גם יוצאי דופן בכל האזורים. הכורך, ולפעמים גם הסופר לפניו, חתכו את שוליו החיצוניים של הקונטרס, כדי שאפשר יהיה לעלעל בו וקל יהיה לכתוב בו. על מנת שתהא כתיבתו ישרה, התווה הסופר מערך של שורות בקלף באמצעות חרט, עופרת או דיו. את השורות התווה בעזרת סרגל, או חוט המתוח בין שני חורים, שאותם חורר בסיכה או סכין קטנה בשולי הדף. לצורך הכריכה ציין הסופר בדרך כלל סימן הנקרא שומר קונטרס.

קוראן. אוסף המסורות על חיי מוחמד, נביא האסלאם ואמרותיו, המסודר במאה וארבע־עשרה ״סורות״ לפי אורכן: הראשונה היא הארוכה שבהן, והאחרונה — הקצרה שבהן. כבר בכתבי־היד המוקדמים של הקוראן מן המאה התשיעית, היו דפי שטיח בראשו של הספר ובסופו, וכן לוחות שטיח מעוטרים למלות־הפתיחה. כל עשרה פסוקים בסוּרָה סומנו בעיטור עגול, המכונה ״עשירה״; ובכל מקום הדרוש השתחוויה מופיע סימן עיטורי אחר, הנקרא ״סַגְדָה״. עיטורי כתבי־היד המזרחיים של ספר התנ״ך מכילים עיטורים דומים לספרים, לפרשות ולסדרות.

קַטַקוֹמְבָה. מערות ומחילות קבורה, שהיו מקובלות אצל היהודים והנוצרים בראשית תקופת הנצרות, בעיקר ברומא. פירוש השם ביוונית הוא "ליד הבור", והכוונה לבור שהיה בקרבת הבנייה העתידה לקום לכבודו של סָן סֶבַסְטְיָאנוּ, שם נכרתה הקטקומבה הראשונה. **כותליהן של רוב הקטקומבות היהודיות והנוצריות** שברומא היו מצוירים, ובציוריהם יש רבים מציורי התנ"ך המוקדמים ביותר הידועים לנו, שמוצאם כנראה מציורים בכתבי־יד של התנ"ך.

קלף. עור חיה או בהמה המעובד **בצורה** מיוחדת, **המאפשרת לכתוב** עליו בדיו. לאחר שהפשיטו את העור מעל החיה נהגו בימי **הביניים להשרות אותו** בסיד **כבוי, המאַכֵּל את הבשר והשיער,** ואחרי כן למתוח אותו על גבי מסגרת עץ ולגרד בסכין את שרידי הבשר והשיער, עד שנעשה העור חלק למשעי. אם היה צורך פיזרו עליו אבקת גיר, שתספוג את שיירי השומן. **מיריעת הקלף** עשו מגילה או קונטרסים לכתיבה. טכניקה אחרת של עיבוד הקלף הייתה ידועה **כבר** בעולם העתיק, **ולפי המסורת הומצאה שיטה זו של עיבוד עורות כבשים לקלף בעיר היוונית** פֶּרְגָמוֹן **שבאסיה** הקטנה בתקופה ההלניסטית. **מכאן** גם השם פֶּרְגָמֶנְט **לקלף** בשפות אירופיות שונות. רוב הקלפים שבהם השתמשו לכתיבה בימי הביניים עשויים עור עגל (vellum), אך יש בהם גם עורות כבש (parchment) ועורות של בעלי חיים אחרים. **הקלף העדין ביותר עשוי מעורו של ולד,** או מעורו **של עובר חיה** ברחם אמו, ואז הוא נקרא "קלף פקועה".

קָרָאִים. כת דתית בישראל, שנוסדה על־ידי ענן בן דוד ממשפחת ריש גלותא (ראש הגולה) **בבבל במאה** השמינית. בני הכת לא הכירו בתורה שבעל־פה, כלומר ב**משנה** ו**בתלמוד**, **והתבססו** באורח חייהם **ובמנהגיהם** על שמירת החוקים המופיעים במקרא (מכאן **השם**: קָרָא). **העיון בתנ"ך הביא אותם לידיעה** מעמיקה בכל **תג** ואות בו ולשמירה מדוקדקת **של המסורה** שלו, **ובכתבי־יד** קראיים **של** ספר התנ"ך מצויה מסורה מדויקת ביותר.

קַרְמִינָה פִיגוּרָטָה (Carmina figurata). בלטינית "שיר מצויר": המונח מ**תקופת הרנסנס** **בדרך** כלל לטקסט קצר **של** שיר) בצורה עיטורית **או** צורות **המשתלבות** בטקסט. בכך היא שונה מן הציור **במיקרוגרפיה**, **העוקב** אחר קו־ההיקף **של הצורה. צורה** זו רווחה **בעולם** הרומי העתיק והוסיפה להתקיים **בימי** הביניים בכתבי־יד יווניים, לטיניים **ועבריים**.

רמב"ם. רבי משה בן מימון (1135–1204), רופא, פילוסוף רציונליסט, ואחד מגדולי הפוסקים, שקבעו וסידרו את ההלכה בימי הביניים. **המפורסמים** שבכתביו הם "מורה נבוכים", "משנה תורה" **ופירושו למשנה. הוא נולד בקורטובה** שבספרד **המוסלמית** ועיקר פעילותו הייתה בפֶּסְטָאט שבמצרים.

רש"י. רבי שלמה יצחקי (1040–1105), גדול מפרשי התנ"ך והתלמוד בימי הביניים, שחי בטרוייש (Troyes) שבצפון צרפת.

שבתות מיוחדות. ארבע שבתות שבין סוכות ופסח, שבהן קוראים ארבע פרשיות נוסף **לפרשת** השבוע הרגילה: **פרשת** שְׁקָלִים; פרשת פרה אדומה; **פרשת זכור את** אשר עשה לך עמלק; **ופרשת** הַחֹדֶשׁ הזה **לכם** ראש חדשים. מלבדן יש שבתות מיוחדות נוספות, **החלות** בחנוכה, **בפורים** ו"שבת הגדול" — **האחרון** שלפני פסח. **לכל** אלה יש תפילות מיוחדות, המצויות **במחזור** התפילה.

שומר קונטרס. ציין שעושה הסופר, שנוער לסייע לכורך לאגד את הקונטרסים לספר שלם **בסדרם** הנכון. רוב "שומרי הקונטרסים" **בכתבי־היד** העבריים הם המלה הראשונה של הקונטרס הבא, הנכתבת **בשוליו** התחתונים **של** הדף האחרון בקונטרס, אך יש גם שיטות אחרות, **כגון** מספור הקונטרסים **באותיות** האלף־בית העברי, או **סימנים** אחרים.

שור הבר, לווייתן וזיז. חיות אגדיות, **המסמלות** את ימות המשיח, שבשרן מזמן לעתיד לבוא **לצדיקים** בסעודה שיערוך **להם** הקב"ה **בגן העדן. לפי האגדה נבראו הלווייתן שבים ושור** הבר שביבשה **כבר** בששת ימי בראשית, אך מחמת גודלם וריבוי אכילתם הרג הקב"ה את נקבותיהם והמליח את בשרן **לצדיקים** לעתיד לבוא. **באחרית** הימים, **לפני** בוא המשיח, **יילחמו זכרי שור** הבר והלווייתן זה בזה ויחריבו את העולם, **סמל למלחמת** גוג ומגוג. אחרי **ששניהם** ייהרגו **תבוא גאולה לעולם**, והקב"ה יעשה **מעור הלווייתן סוכה לצדיקים בגן עדן. הזיז, הנקרא גם בשם בר־** יוכני, הוא עוף אגדי ענק, המסמל את התחייה וההתחדשות. קרסולו במים וראשו ברקיע, הוא מטיל ביצה אחת לאלף שנים, ואז הוא עולה **בלהבות** (כמוהו כעוף החול, הפניקס, המתחדש מאפרו) ומתוך **הביצה** בוקע עוף זיז צעיר.

תאריך המופיע **בקולופון** שבכתבי־יד עבריים ובחתי מכירה של ספרים **מציין** בדרך כלל את היום **בשבוע**, את היום **בחודש העברי** (למחזור הירח) **ואת מניין השנים לבריאת** העולם. לחוות שנה לתקופות ארוכות, המופיעים בכמה כתבי־יד, **נעשו לצורך** חישוב הימים שבהם חל חג מסוים. לחוות **כאלה ערוכים** בדרך כלל לתקופה של תשע־עשרה שנים (הנקראת "מחזור קטן"), שבהן **שבע שנים מעוברות** ו**השאר אינן מעוברות. בכמה כתבי־יד** ספרדיים של **התנ"ך** מצויים לוחות כאלה **בעמודי שטיח** מעוטרים.

תוספתא. קובץ **הלכות** שהושמטו **בכוונה** מן **המשנה בעת** עריכתה **בידי רבי** יהודה הנשיא **ומצויות** בתלמוד **ובמקורות** אחרים. הקובץ **נעשה** במתכונת **ששת סדרי** המשנה ונזכר כקובץ כבר בתלמוד; **עריכתו מיוחסת לרבי חייא, רבי אושעיא וחבריהם.** אחד הגאונים, ר' נטרונאי, מזכיר את התוספתא כספר מיוחד.

תוספות. דיונים **הלכתיים** וביאורים נוספים **לפירושו** של רש"י לתלמוד, **שנכתבו** על־ידי תלמידי חכמים, הנקראים "**בעלי** התוספות", בקהילות אשכנז בימי הביניים במאות האחת־עשרה עד השלוש־עשרה. הידועים **שבבעלי התוספות** הם נכדיו של רש"י — **הרשב"ם** (ר' **שמואל** בן מאיר) **ואחיו, רבינו יעקב תם.** תוספותיהם נדפסו בכל הוצאות התלמוד הבבלי ממול **לפירושו** של רש"י בשוליו החיצוניים של כל עמוד.

תלמוד. אוסף אדיר־ממדים של גופי הלכות, שנקבעו כתורה **שבעל־** פה על־ידי דורות רבים של אמוראים **בישיבות** ובבתי מדרשיות, בעיקר בבבל **ובארץ־ישראל**, בחמש מאות השנים הראשונות לספירה. **בתלמוד כלולה המשנה, ועליה נוסף השקלא וטריא** ההלכתי, הוא הגמרא, המסתייע גם **ב תוספתות** ו**בברייתות**. הוא נערך ונכתב **במאה** השישית, **רובו** בארמית, **על־פי** שישה סדרי משנה **והמסכתות** שלהם. **התלמוד** הירושלמי **מכיל** את דיוניהם של אמוראי ארץ־ישראל, **והתלמוד** הבבלי — את אלה של אמוראי בבל. **התלמוד הוא** הבסיס **לקביעת** ההלכה **והמשפט** בקרב שומרי מצוות בעם ישראל מאז ועד היום.

תרגום. התנ"ך ניתרגם **בעל־פה** לארמית **כבר** בימי עזרא ונחמיה, אך סתם "**התרגום**" **הוא** תרגום אונקלוס, תרגום ארמי לתנ"ך, לפי התרגום ליוונית, **שנעשה** בידי עקילס **הגר** ושאבד. תרגום אונקלוס, המכיל יסודות **מדרשיים** רבים, נעשה מקובל בעם ובימי **הגאונים נקבעה חובה** לקרוא בו ("**שניים מקרא ואחד תרגום**"). מלבדו קיימים גם תרגום יונתן לנביאים, שאף הוא תרגום ארמי, ותרגום ירושלמי ארמי לתורה, המיוחס אף הוא ליונתן (ונקרא פסבדו־יונתן).

ביבליוגרפיה עברית וקיצוריה

אורבך, בעלי התוספות א.א. אורבך, בעלי התוספות. ירושלים 1955.

אורבך, **עבודה זרה** א.א. אורבך, "הלכות עבודה זרה והמציאות הארכיאולוגית והסיסטורית במאה השנייה ובמאה השלישית", ארץ ישראל, ה, ירושלים 1958, עמ' 189–205.

אורבך, קודיפיקציה א.א. אורבך, "דרכי הקודיפיקציה – על ספר הטורים לר' יעקב בן אשר", ספר היובל של האקדמיה האמריקנית למדעי היהדות, 46–47 (1979–1980), עמ' 1–14.

אלוני, גניזה נ. אלוני, "גניזה וכתבי־יד עבריים בספריית קימברידג'", ארשת, ג' (1961), עמ' 395–425.

בית־אריה, וורמס מ. בית־אריה, "שפתו של מחזור וורמס", לשוננו, כ"ט (1965), עמ' 27–46, 80–102.

גולדשמידט, וורמס א.ד. גולדשמידט, "מחזור ק"ק ורמייזא", קרית ספר, ל"ד (1958–1959), עמ' 388–396, 513–522.

דותן, בן־אשר א. דותן, "האומנם היה בן־אשר קראי?", סיני 41 (תשי"ז), עמ' 280–312, 350–362.

וישניצר, לציורים העבריים ר. וישניצר, "לציורים העבריים בימי הביניים", רימון, ב' (1922), עמ' 46–47.

יואל, כתר דמשק י. יואל, "כתר משנת ה' אלפים ועשרים לבע"ה", קרית ספר, ל"ח (1962), עמ' 122–132.

ילון, שלחו־לך ח. ילון, "בתב־יד מזרחי של פרשת שלחו־לך משנת תי"ח לשטרות", קרית ספר, ל' (תשי"ג), עמ' 257–263.

לנדסברגר, עיטור כתבי־יד פ. לנדסברגר, "עיטור כתבי־יד עבריים בימי הביניים ובתקופת הרנסנס", האמנות היהודית (בעריכת ס.ב. רות), תל־אביב 1957, הוצאה ב, 1972.

מורטרה, מסורה ל. מורטרה־אוטולנגי, "על עיטורי המסורה בכתבי־יד מקראיים", מראה מקרא, ירושלים תשל"ו, עמ' 61–68.

נרקיס, הגדת־קאופמן ב. נרקיס, "ביקורת על: *Scheiber, Kaufmann Haggadah*", קרית ספר, ל"ד (1958), עמ' 71–79, מ"ב (1966), עמ' 104–107.

נרקיס, כתב־יד רוטשילד ב. נרקיס, "כתב־יד ויוטשילד 24", הארץ, 15.5.1957.

נרקיס, משנה תורה ב. נרקיס, "משנה תורה מעוטר בספרייה הלאומית והאוניברסיטאית", קרית ספר מ"ג (1968), עמ' 285–300.

נרקיס, פטרונים ב. נרקיס, "שלושה פטרוני אמנות יהודיים באיטליה של ימי הביניים", ספר היובל לראובן הכט, ירושלים 1984, עמ' 317–326.

נרקיס, מ., הגדת־בצלאל מ. נרקיס, "הגדת בצלאל", דבר 4.4.1947, עיתים 20.4.1947.

נרקיס, מ., הגדת יהודה מ. נרקיס, "הגדת־יהודה, הגדת־פסח אשכנזית מצוירת בכתב־יד בת המאה החמש־עשרה בבית הנכות הלאומי בצלאל בירושלים", זמנים (6.4.1955), 5 עמודים ו־4 תמונות.

סוקניק, דורא־אירופוס א.ל. סוקניק, בית הכנסת של דורא־אירופוס וציוריו, ירושלים 1947.

ספר חסידים י.ה. וויסטעניצקי (עורך), ספר חסידים, ברלין 1841.

קלאר, בן־אשר ב. קלאר, בן אשר, תרביץ, 14 (תש"ג), עמ' 156–173; 15 (תש"ד), עמ' 36–49.

רות, השרפרף בתקיעות א. רות, "השרפרף בתקיעות ובשבועה היהודית, ידע־עם, ח' (1962), עמ' 3–7, 3 ציורים.

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 249

ביבליוגרפיה לועזית וקיצוריה

Adler, Jewish Art Adler, E.N., "Jewish Art", in: *Occident and Orient, Gaster Anniversary Volume*, London 1936.

Adler, Jewish Travellers Adler, E.N. (ed.), *Jewish Travellers*, London 1930.

Allony, Autograph Allony, N., "An autograph of Sa'id ben Farjoi of the ninth century", in: *Textus*, 6 (1968), pp. 106–117.

Ameisenowa, Animal-heads Ameisenowa, Z., "Animal-headed Gods, Evangelists, Saints and Righteous Men", in: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 12 (1949), pp. 21–45.

Ameisenowa, Biblja Hebrajska Ameisenowa, Z. *Biblja Hebrajska XIV go wieku w Krakowie i jej dekoracja malarska*, Krakow 1929.

Ameisenowa, Harmony of the Universe Ameisenowa, Z., "Some neglected representations of the Harmony of the Universe", in: *Essays in honor of Hans Tietze*, (ed. E. Gombrich, J.S. Held, O. Kurz), New York 1958, pp. 349–364.

Ameisenowa, Messianische Gastmahl Ameisenowa, Z., "Das messianische Gastmahl der Gerechten in einer hebräischen Bibel aus dem XIII. Jahrhundert", in: *Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 79 (1935), pp. 404–422.

Ameisenowa, Sammelhandschrift Ameisenowa, Z., "Die Sammelhandschrift Add. 11639 des British Museum", in: Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte, 24 (1971), ". 10–48.

Ameisenowa, Tree of Life Ameisenowa, Z., "The Tree of Life in Jewish Iconography", in: *Journal of the warburg and Courtauld Institutes*, 2 (1938–39), pp. 326–345.

Anonymous, Nürnberg Anonymous, "Der grosse Machsor in der Nürnberger Stadtbibliothek", *Aus alter und neuer Zeit, Illustrierte Beilage zum Israelitischen Familienblatt Hamburg*, Nr. 44 (13.6.1929), p. 350.

Avrin, Ben Asher Codex Avrin, L., *The Illuminations of the Moshe Ben Asher Codex of 895 C.E.* (Doctoral Thesis), Ann Arbor 1974.

Avrin, Micrography Avrin, L., "Micrography as Art", in: *Etudes de Paléographie hebraïque*, Paris and Jerusalem 1981.

Avrin, Note on Micrography Avrin, L., "Note on Micrography: A Jewish Art Form", in: *Journal of Jewish Art*, 6 (1979), pp. 112–117.

Beer, Oberrhein Beer, E.T., *Beiträge zu Oberrheinischer Buchmaleri*, Basel 1959.

Beit-Arié, Codicology Beit-Arié, M., *Hebrew Codicology*, Jerusalem 1981.

Beit-Arié, Joel ben Simeon Beit-Arié M., "joel ben Simeon's Manuscripts: A codicologer's View", in: *Journal of Jewish Art*, 3–4 (1977), pp. 25–39.

Beit-Arié, Worms Beit-Arié, M. (ed.), *Introductions* and *Facsimile of the Worms Maḥzor* in the Jewish National and University Library MS 4° 781/1, London and Jerusalem 1984.

Bernheimer, Estense Bernheimer, C., *Catalogo dei manoscritti orientali della Biblioteca Estense*, Rome 1960.

Bernheimer, Paleografia Bernheimer, C., *Paleografia ebraica*, Firenze 1924.

Boeckler, Gotik Boeckler, A., *Deutsche Buchmaleri der Gotik*, Konigstein im Taunus 1959.

Boeckler, Vorgotische Boeckler, A., *Deutsche Buchmalerei Vorgotischer Zeit*, Königstein im Taunus 1952.

Bohigas, Cataluña Bohigas, P., *La Ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña*, I–II, Barcelona 1965.

Bombe, Perugia Bombe, W., "Documente und Registern zur Geschichte der peruginer Miniaturmalerei", in: *Repertorium für Kunstwissenschaft*, 33 (1910).

Branner, Saint Louis Branner, R., *Manuscript Painting in Paris during the Reign of Saint Louis*, Los Angeles 1977.

Buchthal, Paris Psalter Buchthal, H., *The Miniatures of the Paris Palter*, London 1938.

Burnet, Bedell Burnet, G., *The Life of William Bedell*, Dublin 1736.

Cahn, Joel ben Simeon Cahn, A. and W., "An Illuminated Haggadah of the fifteenth century", in: *The Yale University Library Gazette*, 41:4 (1967), pp. 166–176, Pls. 177–182.

Cohen, Rothschild Mahzor Cohen, E.M., "The Rothschild Mahzor Its Background and its Art" in: *The Rothschild Mahzor* of the Jewish Theological Seminary of America, New York 1983, pp. 41–57.

Cassuto, Firenze Cassuto, U., Gli ebrei a Firenze nell'età del rinascimento, Firenze 1918.

D'Ancona, Bibbia dos Jeronimos D'Ancona, P., "Nuove Richerche sulla Bibbia dos Jeronimos e suoi Illustratore" in: *La Bibliofila*, XV (1913), pp. 205ff.

D'Ancona, Fiorentina D'Ancona, P., *La miniature fiorentina* dei secoli XV–XVI, Firenze 1914.

D'Ancona, Hebrew miniature D'Ancona, P., "On the existence of a Hebrew miniature art", in: *Graphis*, 6 (1950), pp. 26–33, 91–92.

Derenburg, Manuel Derenburg, J.N., "Manuel du Lecteur, d'un auteur inconnu", *Journal Asiatique*, 16 (1870), 309–550.

De Rossi, Cod. Heb. De Rossi, G.B., *Manuscritti codices hebraici bibliothecae J.B. De Rossi*, Parma 1803.

Domínguez-Bordona, Ars Hispaniae Dominguez-Bordona, J., "Miniatura", *Ars Hispaniae*, 18, Madrid 1962, pp. 17–242.

Dotan, Ben Asher's Creed Dotan, A., *Ben Asher's Creed: A Study of the History of the Controversy*, Missoula, Montana, 1977.

Duft, St. Katharinental Duft, J. et alia, *Graduale von St. Katharinental*, Vol. I Facsimile, Vol. II Introduction, Luzern 1980.

Du Mesnil, Doura Comte Du Mesnil du Buisson, *Les Peintures de la Synagogue de Doura Europos*, Rome 1939.

Edelmann, Copenhagen Maimonides Edelmann, R., "Et Illuminieret hebraisk händskrift. Et bidrag til den europaeiske kunsts historie", in: *Fund og forskning i det kongelige Biblioteks samlinger*, 1 (1954), pp. 123–137.

Edelman, Denmark Edelmann, R., *Hebraica from Denmark*, Copenhagen 1969.

Edmonds, Ibn Hayyim Edmonds, S., "A Note on the Art of Joseph ibn Hayyim", in: *Studies in Bibliography and Book-*

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 250

lore, 11. 1–2, (1975–1976), pp. 25–40.

Edmonds, Joel ben Simeon Edmonds, S., "The place of the London Haggadah in the Work of Joel ben Simeon", in: *Journal of Jewish Art*, 7 (1980), pp. 25–34.

Erdmann, Coburg Erdmann, J., "Der Coburg-Pentateuch, ein neuentdecktes Dokument der mittelalterlichen Geistes-und Kurlturgeschichte Coburgs. Zum Codex MS. Add. 19776 in der Bibliothek des Britischen Museums in London", in: *Jahrbuch der Coburger Landesstiftung*, 25 (Dec. 1980), pp. 85–110.

Ettinghausen, Arab Painting Ettinghausen, R., *Arab Painting*, Geneva 1962 (Treasures of Asia, IV).

Ettinghausen, Book covers Ettinghausen, R., "Near Eastern book covers and their influence on European bindings. A report on the exhibition 'History of bookbinding' at the Baltimore Museum of Art, 1957/58", in: *Ars, Orientalis*, 3 (1959), pp. 113–131.

Ettinghausen, Yemenite Bible Ettinghausen, R., "Yemenite Bible manscripts of the XVth century", in: *Eretz-Israel*, 7 (1964), pp. 32–39, Pls. IX–XXI.

Ferber, Micrography Ferber, S., "Micrography: A Jewish Art Form", in: *Journal of Jewish Art*, 3–f4 (1977), pp. 12–24.

Folena and Mellini, Bibbia Padovana Folena, G. and G. Mellini, *Bibbia istoriata Padovana, Venice 1962.*

Fooner, Joel ben Simeon Fooner, M., "Joel ben Simeon, illuminator of Hebrew manuscripts in the XVth century", in: *Jewish Quarterly Review*, N.S. 27 (1936–1937), pp. 217–232.

Frauberger, Buchschmuck Frauberger, H., "Verzierte Hebräische Schrift und Jüdischer Buchschmuck", in: *Mitteilungen der Gesellschaft zur Erforschung jüdischer Kunstdenkmäler*, Frankfurt a. Main, V, VI, October 1909.

Frauberger, Kultusgegenstände Frauberger, H., "Ueber alte Kultusgegenstände in Synagoge und Huas", in: *Mitteilungen der Gesellschaft zur Erforschungjüdischer Kunstdenkmäler*, Frandfurt a. Main, III–IV, 1903.

Frauberger, Zweck und Ziel Frauberger, H., "Zweck und Ziel *der Gesellschaft zur Erforschung jüdischer Kunstdenkmäler*, zu Frankfurt a.M.', in: *Mitteilungen der Gesellschaft zur Erforschung jüdischer Kunstdenkmäler*, Frankfurt a.M., I, 1900.

Freehof, Home Rituals Freehof, S.B., "Home Rituals and the Spanish Synagogue", in: *Studies in Honor of A.A. Newman*, New York 1962, pp. 222–226.

Furst, Karäerthums Furst, J., *Geschichte des Karäerthums*, I–II, Leipzig 1862.

Garel, Foa Bible Garel, M., "The Foa Bible", *Journal of Jewish Art*, 6 (1979), pp. 78–85.

Garel, Micrographie Garel, M., "Un ornement propre aux manuscrits hébreux médiévaux: la micrographie", in: *Bulletin de la Bibliothèque Nationale*, 3 No. 4 (Dec. 1978), pp. 158–166.

Gerel, Mobilier Garel, M., "Le mobilier du Sanctuaire: un folio détaché", in: *Journal of Jewish Art*, 9 (1982), pp. 105–107.

Gaster, Bibles Gaster, M., "Hebrew illuminated Bibles of the IXth and Xth centuries (Codices Or. Gaster, Nos. 150 and 151) and a Samaritan Scroll of the Law of the XIth century (Codex Or. Gaster, No. 350). Together with 8 pls. of facsimiles of these manuscripts and of fragments from the Geniza in Egypt", London 1901 (reprinted from *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*, London, June 1900).

Gebhardt, Ashburnham Gebhardt, O. von, *The Miniatures of the Ashburnham Pentateuch*, London 1883.

Gengaro, Leoni and Villa, Ambrosiana Gengaro, M.L., F. Leoni and G. Villa, *Codici decorati e miniati dell'Ambrosiana, ebraici e greci*, Milano 1959.

Ginsburg, A Manuscript Ginsburg, C.D., "A Manuscript of the Old Testament", in: *Athenaeum* (March 31, 1883).

Ginsburg, Massoretico-Critical Ginsburg, C.D., *Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible*, London 1897.

Goodenough, Jewish Symbols Goodenough, E.R., *Jewish symbols in the Greco-Roman period*, New York, vols. 9–11, Symbolism in the Dura Synagogue, 1964; vol. 12, Summary and Conclusion, 1965; vol. 13, Index, 1968.

Goshen-Gottstein, Biblical Manuscripts Goshen-Gottstein, "Biblical Manuscripts in the United States", in: *Textus*, Annual of the Hebrew University Bible Project, 2(1962), pp. 28–64.

Graetz, Ben-Ascher Graetz, H., "Die beiden Ben Ascher und die Masora", in: *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Jüdentums*, 20 (1871), pp. 1–12, 49–59.

Gutmann, Abraham in the Fire Gutmann, J., "Abraham in the Fire of the Chaldeans: A Jewish Legend in Jewish, Christian and Islamic Art", in: *Frühmittelalterliche Studien*, 7 (1973), pp. 342–352.

Gutmann, Antiquity Gutmann, J., "The Illustrated Jewish Manuscripts in Antiquity — The Present State of the Question", in: *Gesta*, V (1966), pp. 39–44.

Gutmann, Ashburnham Gutmann, J., "The Jewish origin of the Ashburnham Pentateuch miniatures", in: *Jewish Quarterly Review*, N.S. XLIV (1953–54), pp. 55–72.

Gutmann, Darmstadt Gutmann, J., H. Knous, P. Pieper and E. Zimmermann, *Die Darmstädter Pessach-Haggadah*, 2 vols., Berlin, Vol. I Facsimile, 1971, Vol. II, Introductions, 1972.

Gutmann, Dura Gutmann, J. (ed.), *The Dura-Europos Synagogue: A Re-evaluation*, Missoula 1973.

Gutmann, Haggadah Gutmann, J., "The Illuminated Medieval Passover Haggadah: Investigations and Research Problems", in: *Studies in Bibliography and Booklore*, VII (1965), pp. 3–25.

Gutmann, Haggadic motif Gutmann, J., "The Haggadic motif in Jewish iconography", in: *Eretz-Israel*, 6(1960), pp. 16*–22*.

Gutmann, Images Gutmann, J., *Images of the Jewish Past. An Introduction to medieval Hebrew miniatures*, New York 1965.

Gutmann, Joel ben Simeon Gutmann, J., "Thirteen Manuscripts in Search of an Author: Joel ben Simeon, 15th century Scribe-Artist", in: *Studies in Bibliography and Booklore*, 9 (1970), pp. 76–95.

Gutmann, Kingdom *Gutmann, J., "When the Kingdom Comes", in: Art Journal, 27* (1967–1968), pp. 168–175.

Gutmann, Leviathan Gutmann, J., "Leviathan, Behemoth and Ziz: Jewish Messianic Symbols in Art", in: *Hebrew Union College Annual*, 39 (1968), pp. 219–230.

Gutmann, Manuscript Gutmann, J., *Hebrew Manuscript Painting*, New York 1978.

Gutmann, Messianic Temple Gutmann, J., "The Messianic Temple in Spanish Medieval Hebrew Manuscripts", in: *The Temple of Solomon*, (ed. J. Gutmann), Missoula, 1976, pp. 125–145, figs. 34–39.

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 251

Gutman, Pompeii Gutmann, J., "Was there Biblical Art at Pompeii?", in: *Antike Kunst*, 15:2 (1972), pp. 122–124.

Gutmann, Second Commandment Gutmann, J., "The Second Commandment and the image in Judaism", in: *Hebrew Union College Annual*, 33 (1961), pp. 161–174.

Harkavy, Firkowitsch Harkavy, A.L., "Altjüdische Denkmäler aus der Krim mitgetheilt von Abraham Firkowitsch (1839–1872) und geprüft von Albert Harkavy", in: *Mémoires de l'Académie des Sciences de St. Pétersbourg*, 7e sér., t.XXIV, No. 1 (1876).

Harkavy, Katalog Harkavy, A., and H.L. Strack, *Katalog der hebräischen Bibelhandschriften der kaiserlichen öffentlichen Bibliothek in St. Petersburg*, St. Petersburg 1875.

Hempel, Jüdische Traditionen Hempel, H.L., "Jüdische Traditionen in frühmittelalterlichen Miniaturen", *Beiträge zur Kunstgeschichte und Archäologie des Frühmittelalters. Akten zum VII Internationalen Kongress für Frühmittelalterforschung . . .*, Graz-Köln 1962, pp. 52–65.

Hempel, Problem Hempel, H.L. "Zur Problem der Anfang der AT-illustration", *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft*, 69(1957) pp. 103–131.

Henriques de Castro Sale *Catalogue de vente de la succession de feu M.D. Henriques de Castro Mz.*, Amsterdam 26–27 April and 1–10 May 1899.

Hillgarth and Narkiss, Contract Hillgarth, J. and B. Narkiss, "A list of Hebrew Books (1330) and a Contract to Illuminate Manuscripts (1335) from Majorca", in: *Revue des Etudes Juives*, CXX (1961), pp. 297–320.

Hoering, Karaite Hoering, R., *British Museum Karaite Manuscripts*, London 1889.

Hoogewoud, Esslingen Hoogewoud, F.J., "Het Machzor uit Esslingen", in: *Sieraden van Minerva*, Amsterdam 1982, pp. 22–23.

Index of Jewish Art see: Narkiss, B. and G. Sed-Rajna, *Index of Jewish Art*, Jerusalem-Paris, vol. I 1976, vol. II 1980, vol. III 1983.

Israël à travers *Israël à travers les âges. Catalogue de l'Exposition, Petit Palais*, Paris 1968.

Italiener, Darmstadt Italiener, B., *Die Darmstädter Pessach-Haggadah Codex Orientalis 8 der Landesbibliothek zu Darmstädt aus dem vierzehnten Jahrhundert*, 2 vols., I Facsimile, II Textband, Leipzig 1927.

James, Emmanuel College James, M.R., *The Western Manuscripts in the Library of Emmanuel College*, Cambridge 1904.

Kahle, Bibeltext Kahle, P., *Der Hebräische Bibeltext seit Franz Delitzsch*, Stuttgart 1961.

Kahle, Masoreten Kahle, P., *Masoreten des Westens*, Stuttgart 1927–1930. See also review by Williams, A.L., in: *Journal of Theological Studies*, 32 (1931), pp. 101–102.

Katz, Nürnberg Katz, N., "Das Nürnberger Machsor", in: *Gemeindeblatt der Jüdischen Gemeinde Nürnberg-Fürth*, 11 (1931), pp. 231–232.

Katzenstein, Mair Jaffe Katzenstein, U., "Mair Jaffe and Bookbinding Research," in: *Studies in Bibliography and Booklore*, 14 (1982), pp. 17–28.

Kaufmann, Cycles d'images Kaufmann, D., "Les cycles d'images du type allemand dans l'illustration ancienne de la Haggada," in: *Revue des Etudes Juives*, 38 (1899), pp. 74–102.

Kaufmann, Egyptian Haggadah Kaufmann, D., "Notes on the Egyptian fragments of the Haggadah", in: *Jewish Quarterly Review*, 10 (1898), pp. 380 f.

Kaufmann, Einer Handschrift Kaufmann, D., "Zur Geschichte einer Handschrift," in: *Jüdisches Volksblatt*, 52 (1863).

Kaufmann, Handschriftenillustration Kaufmann, D., "Zur Geschichte der jüdischen Handschriftenillustration", in: Müller, D.H. and J.v. Schlosser, *Die Haggadah von Sarajevo, pp. 255–311*.

Kaufmann, Mischné Tora Kaufmann, D., "Un Manuscrit du Mischné Torah," in: *Revue des Etudes Juives*, 36 (1898), pp. 65–74.

Kaufmann, M., Vidal Major Kaufmann, C.M., "Vidal Major", in: *Aachener Kunstblätter*, 29 (1964), pp. 109–138.

Kennicott, Biblia Hebraica Kennicott, B., *Biblia Hebraica*, Oxford 1810.

Kraeling, Dura Kraeling, C.H., et al., "The Synagogue", in: *The Excavations at Dura-Europos. Final Report*, III, part I, New Haven 1956.

Kurz, Master E.S. Kurz, Otto, "A copy after the Master E.S. on a Jewish book-binding", *Record of the Art Museum, Princeton University*, 24(1965), pp. 3–11.

Landsberger, Cincinnati Landsberger, F., "The Cincinnati Haggadah and its decorator", in: *Hebrew Union College Annual*, 15 (1940), pp. 529–558.

Landsberger, Jewish Artist Landsberger, F., "The Jewish artist before the time of emancipation", in: *Hebrew Union College Annual*, 16 (1941), pp. 321–414.

Landsberger, New Studies Landsberger, F., "New Studies in early Jewish artists", in: *Hebrew Union College Annual*, 18 (1943–1944), pp. 279–318.

Leveen Leveen, J., *Introduction, Indexes, Brief Descriptions of Accessions and Addenda and Corrigenda*, Vol. IV, *Catalogue of Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum*, compiled by G. Margoliouth, London 1935.

Leveen, Bible Leveen, J., *The Hebrew Bible in Art*, London 1944 (The Schweich Lectures of the British Academy, 1939).

Lévi, Rothschild 24 Lévi, I., "Le Manuscript hébreu n° 24 de la Bibliothèque du Baron de Rothschild à Paris", *Revue des Etudes Juives*, 89 (1930), pp. 281–292.

Loewinger, Bible Text see *Second Leningrad Bible-Facsimile*.

Luzzatto, Almanzi Luzzatto, S.D., *Catalogue de la Bibliothèque de littérature hébraïque et orientale de feu M. Joseph Joseph Almanzi*, Padua 1864.

Manoscritti biblici ebraici *Manoscritti biblici ebraici decorati provenienti da biblioteche italiane publiche e private.* Catalogo della mostra ordinata presso la Biblioteca Trivulziana. Castello Sforzesco, Milano. 2/28 Marzo 1966. A cura di Valeria Antonioli Martinelli e Luisa Mortara Ottolenghi con prefazioni di Carlo Bernheimer, Roberto Bonfil, Cecil Roth, Milan 1966.

Margoliouth Margoliouth, G., *Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum*, I–III, London 1899, 1905, 1909–1915. See also Leveen.

Margoliouth, HIM Margoliouth, G., "Hebrew illuminated manuscripts", in: *Jewish Quarterly Review*, 20 (1908), pp. 118–144.

Marx, Darmstadt Marx, A., "The Darmstadt Haggadah with notes on illuminated Haggadah manuscripts," in: *Jewish Quarterly Review*, N.S. 19 (1928–29), pp. 1–16.

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 252

Meiss, Catalonia Meiss, M., "Italian style in Catalonia and a fourteenth-century Catalan workshop", in: *Journal of the Walters Art Gallery*, 4 (1941), pp. 45–87.

Metzger, Jewish Life Metzger, M. and T., *Jewish Life in the Middle Ages*. Illuminated Hebrew Manuscripts of the Thirteenth to the Sixteenth Centuries, New York 1982.

Metzger, M., Bologna Haggadah Metzger, M., "Two Fragments of a Spanish Fourteenth-century *Haggadah*", in: *Gesta*, 6 (1967), pp. 25–34.

Metzger, M., Caractères Metzger, M., "Quelques caractères iconographiques et ornementaux de deux manuscrits hébraïques du Xe siècle", in: *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 1 (1958), pp. 205–213.

Metzger, M., Haggada Metzger, M., *La Haggada Enluminée*, Leiden 1973.

Metzger, M., Illustrations bibliques Metzger, M., "Les illustrations bibliques d'un manuscrit hébreu du nord de la France (1278–1340 environ)", in: *Mélanges offerts à René Crozet*, Poitiers 1966, pp. 1237–1253.

Metzger, M., Un Maḥzor Metzger, M., "Un Maḥzor enluminé du XVe siècle", in: *Mitteilungen das kunsthistorischen Institut in Florenz*, 20 (1976), pp. 159–196, 21 figs.

Metzger, T., Cod. hébr. 5 Metzger, T., "Le manuscrit enluminé Cod. hébr. 5 de la Bibliothèque d'Etat à Munich", in: *Etudes de civilisation médiévale (IX–XII siècles). Mélanges offerts à Edmond-René Labande*, Poitiers 1974, pp. 537–552.

Metzger, T., La poule Metzger, T., "Note sur le motif de 'la poule et des poussins' dans l'iconographie juive", in: *Cahiers archéologiques*, 14 (1964), pp. 245–248.

Metzger, T., Lisbonne Metzger, T., *Les Manuscrits hébreux copiés et décorés à Lisbonne dans les dernières décennies du XVe siècle*, Paris 1977.

Metzger, T., Masora Metzger, T., "La masora ornementale et le décor calligraphique dans les manuscrits hébreux espagnols au moyen âge", in: *La Paléographie hébraïque médiévale (Colloques internationaux du CNRS*, No. 547), Paris 1974, pp. 87–116.

Metzger, T., Psautier Metzger, T., "Les illustrations d'un psautier hébreu italien de la fin du XIIIe siècle. Le Ms. Parm. 1870 — de Rossi 510 de la Bibliothèque Palatine de Parma", in: *Cahiers archéologiques*, 26 (1977), pp. 145–162.

Metzger, T., Objets du culte Metzger, T., "Les objets du culte, le sanctuaire du Désert et le Temple de Jérusalem, dans les Bibles Hébraïques Médiévales Enluminées en Orient et en Espagne", in: *Bulletin of the John Rylands Library, Manchester*, 52 (1969), pp. 397–436; 53 (1970–71), pp. 175–185.

Millar, Honoré Miller, E.G., *The Parisian Miniaturist Honoré*, London 1959.

Monumenta Judaica *Monumenta Judaica — 2000 Jahre Geschichte und Kultur der Juden am Rhein*, Katalog einer Ausstellung im Kölnischen Stadtmueseum, 15. Okt. 1963–15. Feb. 1964.

Morey, Christian Morey, C.R., *Early Christian Art*, Princeton 1953.

Mortara Ottolenghi, Ambrosiana Mortara Ottolenghi, L., "Description of Decorated and Illuminated Hebrew Manuscripts in the Ambrosian Library", in: *Hebraica Ambrosiana*, Milano 1972, pp. 115–144, Pls. 1–40.

Mortara Ottolenghi, Berio Bible Mortara Ottolenghi, L., "La decorazione del codice biblico ebraico della Biblioteca Berio di Genova," in: *Miscellanea di Storia Ligure*, 4 (1966), pp. 69–84.

Mortara Ottolenghi, Manoscritti romani Mortara Ottolenghi, L., "Un gruppo di manoscritti ebraici romani del sec. XIII e XIV e la loro decorazione", in: *Studi sull'ebraismo italiano*, Roma 1974, pp. 141–158.

Montara Ottolenghi, Miniature Italiane Mortara Ottolenghi, L., "Miniature ebraiche Italiane", in: *Italia Judaica*, Roma 1983, pp. 211–227, 30 figs.

Mortara Ottolenghi, Modena Bible Mortara Ottolenghi, L., "Il manoscritto T.3.8 della Biblioteca Estense di Modena e la sua decorazione", in: *Scritti in Memoria di Attilio Milano, Rassegna Mensile di Israel*, 36:7–9 (1970), pp. 261–266, 3 figs.

Moses, Mischneh Tora Moses, E., "Ueber eine Kölner Handschrift der Mischneh Thora des Maimonides", in: *Zeitschrift für bildende Kunst*, 60 (1926–27), pp. 71–76.

Moses, Rheinland Moses, E., "Jüdische Kult- und Kunstdenkmäler in den Rheinlanden", in: *Aus der Geschichte der Juden im Rhienland, Jüdische Kunst und Kunstdenkmäler, Zeitschrift des Rheinischen Vereins für Denkmalpflege und Heimatschutz*, 24, Heft 1, Düsseldorf 1931, pp. 99–201.

Müller and Schlosser, Sarajevo Müller, D.H., J. von Schlosser, J. and D. Kaufmann, *Die Haggadah von Sarajevo*, Vienna 1898.

Munkacsi, Arba'ah turim Munkacsi, E., "A vatikani Arba'ah turim cimü héber codex miniatürjei", in: *Mult és Jövö*, 26 (1936), pp. 231–234.

Munkacsi, Italia Munkacsi, E., *Miniaturmüvészet Itália könyvtáraiban; héber kódexek*, Budapest 1937.

Naményi, Miniature Naményi, E., "La miniature juive au XVIIe et au XVIIIe siècle", in: *Revue des Etudes Juives*, 116 (N.S. 16) (1957), pp. 27–41.

Narkiss, British Isles Narkiss, B., with A. Cohen and A. Tcherikower, *Hebrew Illuminated Manuscripts in the British Isles, A Catalogue Raisonné*, vol. I, *The Spanish and Portuguese Manuscripts*, London 1982.

Narkiss, Cat. Jerusalem Narkiss, B., *Hebrew Illuminated Manuscripts from Jerusalem Collections*, The Israel Museum Exhibition Catalogue no. 40, Jerusalem 1967.

Narkiss, Children's Books Narkiss, B., "Illuminated Hebrew Children's Books from Mediaeval Egypt", *Scripta Hierosolymitana*, 24, Studies in Art (ed. M. Barasch), 1972, pp. 58–71.

Narkiss, Golden Haggadah Narkiss, B., *The Golden Haggadah*, I–II: Facsimile and Introduction, London, 1970.

Narkiss, HIM Narkiss, B., *Hebrew Illuminated Manuscripts*, Jerusalem-New York 1969.

Narkiss, Jonah Narkiss, B., "The Sign of Jonah", in: *Gesta*, 18/1 (1979), pp. 63–76.

Narkiss, Kaufmann Haggadah Narkiss, B., "Review of Scheiber, *Kaufmann Haggadah*, I–II," *Kirjath Sepher*, 34 (1958), pp. 71–79, 42 (1966), pp. 104–107.

Narkiss, Lipsiae Narkiss, B., "Introduction to the Mahzor Lipsiae", in: E. Katz (ed.) *Machsor Lipsiae*, I–II: Facsimile and Introduction, Leipzig 1964.

Narkiss, Maimonides Narkiss, B., "An Illuminated Maimonides Manuscript", in: *Ariel*, 21 (1968), pp. 51–59.

Narkiss, Sanctuary Narkiss, B., "A Scheme of the Sanctuary

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 253

from the Time of Herod the Great", in: *Journal of Jewish Art*, 1 (1974), pp. 6–15.

Narkiss, Tripartite Narkiss, B., "A Tripartite Illuminated Maḥzor from a South German School of Hebrew Illuminated Manuscripts around 1300", in: *Papers of the Fourth World Congress of Jewish Studies*, 2, Jerusalem 1968, pp. 125–133, figs. 30–33.

Narkiss, Relation Narkiss, B., "The Relation between the Author, Scribe, Massorator and Illustrators in Medieval Manuscripts", *La Paléographie hébraïque médiévale (Colloques internationaux du CNRS*, No. 547), Paris 1974, pp. 79–86, Pls. LXXVIII–XCVI.

Narkiss, Zoocephalic Narkiss, B., "On the Zoocephalic Phenomenon in Mediaeval Ashkenazi Manuscripts," in: *Norms and Variation in Art: Essays in Honour of Moshe Barasch*, The Magnes Press, The Hebrew University, Jerusalem 1983, pp. 49–62, Pls. LXXIII–LXXX.

Narkiss and Cohen-Mushlin, Worms Mahzor Narkiss, B. and A. Cohen-Mushlin, "The Illustrations of the Worms Mahzor", in Beit-Arić, *Worms*.

Narkiss and Cohen-Mushlin, Kennicott Bible Narkiss, B. and A. Cohen-Mushlin, *Introduction to the Facsimile edition of the Kennicott Bible*", London 1985.

Narkiss and Sed-Rajna, Ibn Gaon Narkiss, B. and G. Sed-Rajna, "La première Bible de Josué ben Abraham Ibn Gaon", in: *Revue des Etudes Juives*, 130 (1974), pp. 4–15.

Narkiss and Sed-Rajna, Index of Jewish Art, I, II or III Narkiss, B. and G. Sed-Rajna, *Index of Jewish Art*, Vol. I: "Bird's Head Haggadah", "Erna Michael Haggadah", "Greek Haggadah", "Chantilly Haggadah", Paris dna Jerusalem 1976. Vol. II: "Second Nürenberg Haggadah", "Yahudah Haggadah", Hileq and Bileq Haggadah", Münich and Jerusalme, 1980. Vol. III: "Rothschild Miscellany", Jerusalem 1983.

Narkiss, M., Schocken Haggadah Narkiss, M., "An Illuminated Ashkenazi Passover Haggadah from the First Quarter of the Fifteenth Century at the S.Z. Schocken Library in Jerusalem," in: *Ha'arez*, 30.3.1953 (in Hebrew).

Narkiss, M., Yahuda Haggadah Narkiss, M., "Yahuda Haggadah, An Ashkenazic 15th century illuminated Haggadah at the Bezalel National Museum", in: *The Jerusalem Post, Pessach Supplement*, 6.4.1955, pp. 5, 11.

Neubauer Neubauer, A., *Catalogue of Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library and the College Libraries of Oxford*, 2 vols., Oxford 1886, 1906.

Nordström, Bibles Nordström, C.O., "Some Miniatures in Hebrew Bibles", in: *Synthronon*, 2, Paris 1968, pp. 89–105.

Nordström, Jewish Legends Nordström, C.O., "Some Jewish Legends in Byzantine Art", in: *Byzantion*, 25–27 (1955–1957), pp. 487–493.

Nordström, Peter Comestor Nordström, C.O., "The Temple Miniatures in the Peter Comestor Manuscript at Madrid (Bibl. Nac. Cod. Res. 199)", in: *Horae Soederblomianae*, 6, Lund 1964, pp. 54–81.

Nordström, Rabbinica Nordström, C.O., "Rabbinica in frühchristlichen und byzantinischen Illustrationen zum 4. Buch Mose", in: *Idea and Form. Studies in the History of Art. Figura*, N.S., 1 (1959), pp. 24–47.

Nordström, Serbischen Psalter Nordström, C.O., "Rabbinische Einflüsse auf einige Miniaturen des serbischen Psalters in München", in: *Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses München 1958*, München 1960, pp. 416–419.

Paecht, Ephraimillustration Paecht, O., "Ephraimillustration, Haggadah und Wiener Genesis", in: *Festschrift Karl M. Swoboda*, Wiesbaden 1959, pp. 216–217.

Paecht and Alexander, Bodleian MSS. Paecht, O., and J.J.G. Alexander, *Illuminated Manuscripts in the Bodleian Library, Oxford*, I–III, Oxford, I 1966, II 1970, III 1973.

Pettigrew, Sussexiana Pettigrew, T.J., *Bibliotheca Sussexiana*, London 1827.

Pinder Wilson, Ben-Asher Pinder Wilson, R.H., "The illuminations in the Cairo Moshe-b.-Asher-Codex of the Prophets completed in Tiberias in 895 A.D.", in: P. Kahle, *Der hebräische Bibeltext seit Franz Delitzsch*, Stuttgart 1961, pp. 54–59, 95–98.

Porcher, French Miniatures Porcher, J., *French Miniatures*, Paris 1960.

Reifenberg, Hebrew Arts Reifenberg, A., *Ancient Hebrew arts*, New York 1950.

Romanoff, Illuminators Romanoff, P., "A Family of Illuminators in the time of the Second Temple", in: *Jewish Quarterly Review*, 26 (1935), pp. 29–35.

Rosenau, Jewish iconography Rosenau, H., "Contribution to the study of Jewish iconography", in: *Bulletin of the John Rylands Library, Manchester*, 38 (1956), pp. 466–482.

Rosenau, Nicolaus de Lyra Rosenau, H., "The Architecture of Nicolaus de Lyra's Temple Illustrations and the Jewish Tradition", in: *Journal of Jewish Studies*, 25:2 (1974), pp. 294–304.

Rosenau, Rylands 1954 Rosenau, H., "Notes on the Illuminations of the Spanish Haggadah in the John Rylands Library", in: *Bulletin of the John Rylands Library, Manchester*, 36 (1954), pp. 468–483.

Roth, Aberdeen Roth, C., *The Aberdeen Codex of the Hebrew Bible*, Aberdeen 1958.

Roth, Additional Note, 1961 Roth, C., "An Additional Note on the Kennicott Bible", in: *The Bodleian Library Record*, 6 (1961), pp. 569–662, Pls. XIV, XV.

Roth, Antecedents Roth, C., "Jewish Antecedents of Christian Arts," in: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 16 (1953), pp. 24–44.

אוצרות התורה
אוצרות השות

Roth, Handlist Roth, C., "Handlist of Hebrew manuscripts and other manuscripts and documents illustrating Jewish history and literature in the collection of Cecil Roth", in: *Alexander Marx Jubilee Volume*, New York 1950.

Roth, Kennicott, Bodleian, 1957 Roth, C., *The Kennicott Bible*, (*Bodleian Picture Book* No. 11), Oxford 1957.

Roth, Kennicott, Sefarad, 1952 Roth, C., "A Masterpiece of Medieval Spanish-Jewish Art — the Kennicot Bible", *Sefarad*, 12 (1952), pp. 351–368.

Roth, Leon de Modena Roth, C., "Leon de Modena and his English correspondents", in: *Transactions of the Jewish Historical Society of England*, 17 (1953).

Roth, New Notes Roth, C., "New notes on pre-emancipation Jewish Artists", in: *Hebrew Union College Annual*, 17 (1942–43), pp. 499–510.

Roth, Rylands, 1960 Roth, C., "The John Rylands Haggadah",*Bulletin of the John Rylands Library, Manchester*, 43 (1960), pp. 131–159.

Roth, Sarajevo Roth, C., *The Sarajevo Haggadah*, Belgrade 1963.

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 254

Roth, E., Darmstadt Roth, E., "Der Buchmaler der Darmstädter Haggadah", *Allgemeine Wochenzeitung der Juden in Deutschland*, Düsseldorf, 21:1 (1966), p. 19.

Roth, E., Worms Roth, E. (ed.), *Die Alte Synagoge zu Worms*, Frankfurt a.M. 1961.

Rothschild, Wormser Machsor Rothschild, S., "Miniaturen des Wormser Machsors aus dem Jahre 1272", in: *Aus alter und neuer Zeit. Illustrierte Beilage zum Familienblatt, Hamburg*, 78 (14.7.1927), p. 619.

Roussin, Leontis Mosaic Roussin, L., "The Beit Leontis Mosaic: an Eschatological Interpretation", in: *Journal of Jewish Art*, 8 (1981), pp. 6–19.

Rye, Mocatta Rye, R.A. (compiler), *Catalogue of the Printed Books and Manuscripts forming the Library of Frederic David Mocatta*, London 1904.

Rylands Exhibition 1958 *The John Rylands Library, Manchester: Catalogue of an Exhibition of Hebrew Manuscripts and Printed Books . . .*, Manchester 1958.

Salmi, Miniatures Salmi, M., *Italian Miniatures*, London 1957.

Santos, Portugal Santos, R., "Les principaux manuscrits à peintures conservés en Portugal", in: *Bußetin de la Société Française de Reproductions de Manuscrits à Peintures*, XIV (1932).

Sasson, Ohel David Sassoon, D.S., *Ohel David — Descriptive Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the Sassoon Library, London*, I–II, Oxford 1932.

Scheiber, Kaufmann Scheiber, A., *The Kaufmann Haggadah. Facsimile Edition of MS. 422 of the Kaufmann Collection in the Oriental Library of the Hungarian Academy of Sciences* (Publications of the Oriental Library of the Hungarian Academy of Sciences, I), I–II, Budapest 1957. See also review by Narkiss, B., *Kirjath Sepher*, 34 (1958–59), pp. 71–79.

Schilling and Swarzenski, Frankfurt Schilling, R. and G. Swarzenski, *Die illuminierten Handschriften und Einzelminiaturen des Mittelalters und der Renaissance in Frankfurter Besitz*, Frankfurt a.M. 1929.

Schmid, St. Katharinental Schmid, A.A., "Graduale von St. Katharinental, datiert 1312", *Jahresbericht der Gottfried-Keller-Stiftung*, (1958–59), pp. 2–27.

Schmidt, Bucheinbände Schmidt, A., "Interessante Bucheinbände der Grossherzoglichen Hofbibliothek zu Darmstadt", in: *Zeitschrift für Bücherfreunde*, 5 (1901–02), vol. I, pp. 329–336.

Schmidt, Darmstaat Schmidt, A., "Die Damsstädter Haggadahhandschriften", in: *Zeitschrift für Bücherfreunde*, 6 (1902–03), vol. II pp. 487–491.

Schocken MSS. Exhibition *Nuremberg Mahzor and two Passover Haggadot*, The Schocken Library, Jerusalem. Spring Exhibition 1958. Jerusalem 1958.

Schubert, K., Ashburnham Schubert, K., "Die Miniaturen des Ashburnham Pentatecuh im Lichte der rabbinischen Tradition", in: *Kairos*, NF 18 (1976), pp. 191–212.

Schubert, U., Adam Schubert, U., "Die Erschaffung Adams in einer spanischen Haggadah-Handschrift des 14. Jahrhunderts (Br. Mus. Or. 2884) und ihre spätantike jüdische Bildvorlage", in: *Kairos*, 18:3 (1976), pp. 213–217.

Schubert, U., Ashburnham Schubert, U., "Egyptian Bondage and Exodus in the Ashburnham Pentateuch", in: *Journal of Jewish Art*, 5 (1978), pp. 29–44.

Schubert, U., Erschaffung Schubert, U., "Eine jüdische Vorlage für die Darstellung der Erschaffung des Menschen in der sogenannten Cotton-Genesis-Rezension", in: *Kairos*, 17 (1975), pp. 1–10.

Schubert, U., Spätantikes Judentum Schubert, U., Su Min Ri, K. Schubert and G. Sternberger, *Spätantikes Judentum und frühchristliche Kunst. Studia Judaica Austriaca*, 2, Vienna 1974.

Schwarz, Lisboa Schwarz, S., *A tomada de Lisboa conforme documento coevo de um códice hebraico da Biblioteca Nacional*, Lisbon 1953.

Second Leningrad Bible-Facsimile *Pentateuch, Prophets and Hagiographa: Codex Leningrad B 19a, the Earliest Complete Bible Manuscript, I–III, A Facsimile* (Introduction by David Loewinger), Jerusalem 1970.

Sed-Rajna, Kaufmann Mishneh Torah Sed-Rajna, G., "The Illustrations of the Kaufmann Mishneh Torah", in: *Journal of Jewish Art*, 6 (1979), pp. 64–77.

Sed-Rajna, L'Art Juif Sed-Rajna, G., *L'Art Juif*, Paris 1975.

Sed-Rajna, Les Manuscrits Sed-Rajna, G., "Les manuscrits enluminés", in: *Art et Archéologie des Juifs en France Médiévale* (ed. B. Blumenkranz), Toulouse 1980, pp. 169–186.

Sed-Rajna, Lisbonne Sed-Rajna, G., *Manuscrits hébreux de Lisbonne*, Paris 1970.

Sed-Rajna, London Miscellany Sed-Rajna, G., "The Paintings of the London Miscellany", in: *Journal of Jewish Art*, 9 (1982), pp. 18–30.

Sed-Rajna, Maimoni Codex Scheiber, A. and G. Sed-Rajna, *A Maimoni Codex. Facsimile edition of ms. A77 of the Hungarian Academy of Sciences*. Vol. I Introduction, Vol. II Facsimile, Budapest 1980. English edition: 1984.

Sed-Rajna, Mahzor Sed-Rajna, G., *Le Mahzor enluminé*, Leiden 1983.

Sed-Rajna, Psautier de Bry Sed-Rajna, G., "Le psautier de Bry, manuscrit enluminé (Espagne, XVe siècle — Florence, 1489)", *Revue des Etudes Juives*, 4e série, 4 (124) (1965), pp. 375–386.

Sed-Rajna, Toledo Sed-Rajna, G., "Toledo or Burgos?", in: *Journal of Jewish Art*, 2 (1975), pp. 6–21.

Shuckburgh, Bedell Shuckburgh, E.S., *Two Biographies of William Bedell*, London 1902.

Sirat and Beit-Arié, Manuscrits Sirat, C., and M. Beit-Arié, *Manuscrits médiévaux hébraïques portant des indications de date jusqu'à 1540*, I, Jerusalem-Paris 1972; II, Jerusalem-Paris 1979.

Sotheby Sale Auction sale at Sotheby and Co., of London (followed by date and lot No.).

Spalding, Mudejar Spalding, F., *Mudejar Ornament in Manuscipts*, London 1975.

Spitzer, Birds' Head Haggadah Spitzer, M. (ed.), with E.D. Goldschmidt, H.L.C. Jaffe, B. Narkiss and M. Shapiro, *The Birds' Head Haggadah*, I–II, Facsimile and Introduction, Jerusalem 1967.

Stassof and Gunzburg Stassof, V., and D. Gunzburg, *L'Ornement hébreu*, Berlin 1955.

Steinschneider, Einleitung Steinschneider, M., "Allgemeine Einleitung in die jüdische Literatur des Mittelalters", in: *Jewish Quarterly Review*, 15 (1903), pp. 302–329; 16 (1903), pp. 373–395.

Steinschneider, Hebräischer Handschriften Steinschneider,

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 255

M., *Vorlesungen über die Kunde hebräischer Handschriften, deren Sammlungen und Verzeichnisse*, Leipzig 1897.

Steinschneider, Hamburg Steinschneider, M., *Katalog der hebräischen Handschriften in der Stadtbibliothek zu Hamburg*, Hamburg 1978.

Steinschneider, München Steinschneider, M., *die hebräischen Handschriften der k. Hof- und Staatsbibliothek in München*, München 1895.

Strzygowski, Orient Strzygowski, J., *Orient oder Rom*, Leipzig 1901.

Swarzenski, Deutsche Buchmalerei Swarzenski, H., *Die deutsche Buchmalerei des XIII. Jahrhunderts. Die lateinischen illuminierten Handschriften des XIII. Jahrhunderts in den Ländern an Rhein, Main und Donau*, Berlin 1936, vols. I–II.

Swarzenski and Schilling, Frankfurt See Schilling and Swarzenski, Frankfurt.

Synagoga *Synagoga — Kultgeräte und Kunstwerke von der Zeit der Patriarchen bis zur Gegenwart*, Recklinghausen and Frankfurt, 1960–1962.

Tamani, Parma Tamani, G., "Elenco dei manoscritti ebraici miniati e decorati della 'Palatina' di Parma", in: *La Bibliofilia*, 70:1–2 (1968), pp. 39–136.

Tamani, Parms. 697 Tamani, G., "Forme e funzioni decorative nella cultura scritta ebraica. Aproposito del ms. ebraico 697 della Biblioteca Palatina di Parma", in: *Scrittura e Civiltà*, 7 (Torino 1983), pp. 177–191, Tav. I–X.

Thomas, St. Louis Thomas, M., *Psautier de S. Louis*, I–II, Graz 1970.

Thompson, Techniques Thompson, D.V., *The Materials and Techniques of Medieval Painting*, New York 1956.

Tychsen, Biblischen Handschriften Tychsen, O.G., "Von den mit künstlich geschriebenen Randfiguren gezierten hebräischen biblischen Handschriften", in: *Repertorium für biblische und morgenländische Literatur, 1778, pp. 124–130.*

Vogelstein und Rieger, Rom Vogelstein, H., and P. Rieger, *Geschichte der Juden in Rom*, Leipzig 1896.

Warner, Dyson Perrins Warner, G., *Descriptive Catalogue of the Illuminated Manuscripts in the Library of C.W. Dyson Perrins*, London 1920.

Weider, Sanctuary Weider, N., "'Sanctuary' as a Metaphor for the Scripture", in: *The Journal of Jewish Studies*, 8 (1957), pp. 165–175.

Weitzmann, Seraglio Weitzmann, K., "The Octateuch of the Seraglio and the history of its picture recension", in: *Actes du Xe Congrès International d'Etudes Byzantines*, Istanbul 1957, pp. 183–186.

Weitzmann, Jewish Influence Weitzmann, K., "The Question of the Influence of Jewish Pictorial Source on Old Testament Illustration", in: *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination*, (ed. H. Kessler), Chicago 1971, pp. 76–95.

Weitzmann, Septuagint Weitzmann, K., "Illustration of the Septuagint", in: *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination*, (ed. H. Kessler), Chicago 1971, pp. 45–75.

Weitzmann, Age of Spirituality Weitzmann, K. (ed.), *Age of Spirituality, Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*, Catalogue of the Exhibition at the Metropolitan Museum of Art, Nov. 19, 1977–Feb. 12, 1978, New York 1979.

Wischnitzer, Haggadahs Wischnitzer, R., "Illuminated Haggadah", in: *Jewish Quarterly Review*, N.S. 13 (1922–1923), pp. 193–218.

Wischnitzer, Illumination Wischnitzer, R., "Illumination of manuscripts", *Universal Jewish Encyclopaedia*, 5 (1941), pp. 539–542.

Wischnitzer, Joseph Ibn Hayyim Wischnitzer, R., "Une Bible enluminée par Joseph Ibn Hayyim", in: *Revue des Etudes Juives*, 73 (1921), pp. 161–172.

Wischnitzer, Maimonide Wischnitzer, R., "Les manuscrits à miniatures de Maimonide", in: *Gazette des Beaux-Arts*, 1935, 2e semestre, pp. 47–52.

Wischnitzer, Maimonides' Temple Wischnitzer, R., "Maimonides' drawings of the Temple", in: *Journal of Jewish Art*, 1 (1974), pp. 16–27.

Wischnitzer, Messianic Fox Wischnitzer, R., "The Messianic Fox", *The Review of Religion*, 5:3 (March 1941), pp. 262–263.

Wischnitzer, Moneychanger Wischnitzer, R., "The moneychanger with the balance, a topic of Jewish iconography", *Eretz-Israel*, 6 (1960), pp. 23*–25*.

Wischnitzer, Symbole Wischnitzer, R., *Symbole und Gestalten der Jüdischen Kunst*, Berlin-Schöneberg, 1935.

Wormald, Copenhagen Wormald, F., "Afterthoughts on the Stockholm Exhibition", *Konsthistorisk Tidskrift*, 22 (1953), pp. 75 ff.

Wurfel, Nürnberg Wurfel, A., *Historische Nachrichten von der Judengemeinde Nürnberg*, Nürnberg 1755.

Ziemlich, Nürnberg Ziemlich, B., *Das Machzor Nürnberg*, Berlin 1886.

Zotenberg, Paris Zotenberg, H., *Catalogues des manuscrits hébreux et samaritains de la Bibliothèque impériale*, Paris 1886.

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 256

רשימת ציורים

1. יציאת בני ישראל ממצרים, טביעת המצרים ומעבר ים סוף בשנים־עשר שבילים. ציור בקיר המערבי של בית הכנסת בדורא אירופוס משנת 244. דמשק, המוזיאון הלאומי.
2. קולופון הצייר יוסף הצרפתי. מתוך "תנ"ך סֶרְוִוירֶה" משנת 1300. ליסבון, הספרייה הלאומית, כת"י Ill. 72, דף 449.
3. קולופון הצייר יוסף ן' חיים. מתוך "תנ"ך קניקוט הראשון", לֶה קוֹרוּנְיֶה, 1476. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Kenn. 1, דף 447.
4. מסורה מעוטרת לספר שמות. מתוך "תנ"ך רוֹיְכְלִין" בן המאה השלוש־עשרה. קַרְלְסְרוּאֶה, ספריית מדינת בָדֶן, כת"י Reuchlin 1, דף 77.
5. נוח בוצר ענבים בכרמו, שוכב שיכור ועירום, ובניו מכסים אותו. אנשי דור ההפלגה הורגים זה את זה בבניית מגדל בבל. נמרוד מצווה להשליך את אברהם לכבשן האש. אברהם עומד על המלאכים ומאכילם, ושרה צוחקת באוהל. מתוך "הגדת־הזהב", ברצלונה, 1320 לערך. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Add. 27210, דף 3.
6. אברהם, תרח ונחור לפני נמרוד, יד ה' מצילה את אברהם מכבשן האש. מתוך תפילת מנחה ליום כיפור ב"מחזור לייפציג", דרום גרמניה, 1320 לערך. לייפציג, ספריית האוניברסיטה, כת"י V. 1102, כרך ב', דף 164ב.
7. אברהם לפני נמרוד, אברהם ניצל על־ידי המלאכים מכבשן האש. מתוך "הגדת־ברצלונה", 1320 לערך. הספרייה הבריטית, כת"י Add. 14761, דף 236ב.
8. בריאת העולם. מתוך "הגדת־סָרַייֶבוֹ", קטלוניה, הרבע השלישי של המאה הארבע־עשרה. סרייבו, המוזיאון הלאומי, דף 1ב.
9. לוח פתיחה לספר שמות. מתוך "התנ"ך השני של גַסֶטֶר", מצרים, המאה השתים־עשרה. הספרייה הבריטית, כת"י Or. 9880, דף 10ב
10. עמוד־שטיח עם חילופי נוסחאות בן־אשר ובן־נפתלי, ממוסגרות בקשתות. מתוך "התנ"ך הקטלני של הָרְלִי", קטלוניה, הרבע השלישי של המאה הארבע־עשרה. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Harley 1528, דף 1ב.
11. עמוד־שטיח עם הטקסט של ספר מִכְלוֹל לרד"ק, ממוסגר ומוקף בתיאור תרנגולת ואפרוחיה. מתוך "תנ"ך סֶרְוִוירֶה", משנת 1300, ליסבון. הספרייה הלאומית, כת"י Ill. 72, דף 442ב.
12. עמוד־שטיח עם הטקסט של ספר מכלול לרד"ק, ממוסגר בקשתות ומוקף בתיאור תרנגולת ואפרוחיה. מתוך "תנ"ך קְנִיקוֹט הראשון", לֶה קוֹרוּנְיֶה, 1476. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Kenn. 1, דף 8.
13. סימן סִידְרָה (שמואל א, טז:יט) עם ראש אדם. אולי איור לדוד כ"איש תֹאַר". מתוך "כתר דמשק", בּוּרְגוֹס, 1260. ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כת"י Heb. 4°790, דף 153ב.
14. סימן לפרשת כי תבוא, ובו סל פירות תלוי. איור להבאת הביכורים ב"טנא". מתוך "תנ"ך סֶרְוִוירֶה", משנת 1300. ליסבון, הספרייה הלאומית, כת"י Ill. 72, 64ב.
15. יונה שהדג בולעו, איור־פתיחה לספר יונה. מתוך "תנ"ך סֶרְוִוירֶה", משנת 1300. ליסבון, הספרייה הלאומית, כת"י 72, דף 304.
16. יונה שהדג בולעו, איור־פתיחה לספר יונה. מתוך "תנ"ך קְנִיקוֹט הראשון", לֶה קוֹרוּנְיֶה, 1476. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Kenn. 1, דף 305.
17. הארי והדב שאותם הכה דוד, הקלע והאבן, שבה פגע דוד בגלית, וחרב גלית הפלישתי, איור שוליים, בחלקו במיקרוגרפיה של המסורה, לטקסט של שמואל א, יד:לד–לו, מט–נא. מתוך "התנך הראשון של יהושע אבן גאון", סוֹרְיָא, 1300. פריס, הספרייה הלאומית, כת"י hébr. 20, דף 170.
18. רבן גמליאל ותלמידיו. מתוך "הגדת־פוֹלָק־פְּרָאטוֹ", קטלוניה, ראשית המאה הארבע־עשרה. ניו־יורק, ספריית הסמינר התיאולוגי היהודי של אמריקה, Mic. 8185, דף 226.
19. החכם והרשע, איורי־טקסט בשוליים של "הגדת־האחות להגדת־הזהב", ברצלונה, אמצע המאה הארבע־עשרה. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Or. 2884, דף 235ב.
20. בעל הבית מחלק מצות וחרוסת לילדים לפני הסדר, כדי לעוררם לשאול "מה נשתנה"; ביעור חמץ וניקוי הבית. עמוד־איור שלם, מתוך "הגדת־האחות להגדת־הזהב", ברצלונה, אמצע המאה הארבע־עשרה. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Or. 2884, דף 17.
21. בריאת אדם על־ידי מלאכים, במדרש ל"נעשה אדם", אדם קורא שמות לחיות ולעופות. עמוד־איור שלם, מתוך "הגדת־האחות להגדת־הזהב", ברצלונה, אמצע המאה הארבע־עשרה. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Or. 2884, דף 1ב.
22. דוד מנגן בנבל, איור פתיחה "תהילים צרפתי של הבודליאנה", פריס, 1250. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Bodl. Or. 621, דף 1ב.
23. איוב יושב בתוך האפר, לידו אשתו וארבעת רעיו שבאו לנוד לו ולנחמו. לוחית־פתיחה לספר איוב, מתוך "פירוש רש"י מוויירצבורג", וירצבורג, 1233. מינכן, הספרייה הלאומית של בַּאיֶרְן, כת"י Heb. 5, כרך ב', דף 183.
24. משה שם את לוחות הברית בארון העדות לפי הוראת מלאך. לוחית־פתיחה לספר דברים, מתוך "תנ"ך האמברוזיאנה", אולם, 1236. מילנו, ספריית האמברוזיאנה, כת"י B.30.Inf., דף 182ב.
25. לוחית־פתיחה לתפילת כל נדרי בערב יום כיפור, מתוך "מחזור מיכאל", רגנשבורג, 1258. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Mich. 627, דף 48.
26. השטן מנסה להטות את כף המאזניים עם שקילת הנשמות בראש השנה. איור בלוחית־פתיחה לתפילת מוסף של יום שני של ראש השנה, מתוך "מחזור רֶגְיוֹ", אגן הריינוס התיכון, 1340 לערך. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Reggio 1, דף 207ב.
27. החתן ר' שלום בר' מנחם מגיש טבעת נישואין לבתולה מרת צמח בת ר' אהרן. כתובה מעוטרת מן העיר קֶרִימְשׁ, 1392, וינה, הספרייה הלאומית האוסטרית, כת"י Heb. 218.

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 257

41. קולופון הסופר יהודה בר מנחם וקולופון הנקדן אליעזר בר ישעיה, הכתוב מיקרוגרפיה מעוטרת ברוֹזֶטָה המרכזית. דף אחרון מתוך "החומש של גרשום בר אליעזר", 1304. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Can. Or. 91, דף 307.
42. לוחות־פתיחה לספר ויקרא מעוטרים במיקרוגרפיה של המסורה. מתוך "החומש מאבַרמַנְשְׁטַדְט" שבפְּרַנְקוֹנְיָה משנת 1290. קופנהגן, הספרייה המלכותית, כת"י Cod. Heb. 11, 104ב.
43. אהרן הכהן בדרכו להיטיב את הנרות במנורה, מחזיק נר דולק בימינו וכוז השמן בשמאלו, מוקף בקשת הנשענת על אריות ובני־אדם בעלי ראשי אריה. עמוד־שטיח עשוי במיקרוגרפיה. מתוך "חומש שלמה הכהן" משנת 1294. פריס, הספרייה הלאומית, כת"י hébr. 5, דף 117ב.
44. ארבע החיות של חזון יחזקאל: אדם (מלאך), נשר, אריה ושור, כולם מכונפים. איור־שוליים עשוי במיקרוגרפיה לספר יחזקאל פרק א', מתוך "תנ"ך יונה", 1300 לערך. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Add. 21160, דף 285.
45. חזן עטור טלית קורא במגילת איכה. לוח־פתיחה למגילת איכה, מתוך "חומש דֶה קָסְטְרוּ" משנת 1340. ירושלים, מוזיאון ישראל, כת"י 180/94, עמוד 697.
46. המן ועשרת בניו התלויים על עץ. ציור־שוליים לפיוט לפורים, מתוך "המחזור הכפול", דרום גרמניה, 1290 לערך. כרך דְרֶזְדֶן, ספריית האוניברסיטה, כת"י A.46a, דף 32.
47. המן ועשרת בניו התלויים על עץ, בתו של המן שופכת תוכנו של עביט למי שופכין על ראש אביה בחשבה שהוא מרדכי. ציור־שוליים לפיוט לפורים, מתוך "מחזור לִיפְסְיָא", דרום גרמניה, 1320 לערך, לייפציג, ספריית האוניברסיטה, כת"י V.1102, כרך א', דף 51ב.
48. אלעזר הכוהן והפרה האדומה. עמוד־פתיחה לתפילת שבת, פרשת פרה, מתוך "מחזור בַּמְבֶּרְג" משנת 1279. ניו־יורק, ספריית הסמינר התיאולוגי היהודי, כת"י Mic. 4843.
49. חתן וכלה כסמל לכנסת ישראל ואלהי ישראל; הכלה מתוארת כדמות הנכנעת והנשברת של ה"סינגוגה", שעיניה קשורות ואטומות מלראות את האמת הנוצרית, אך הכתר עוטר את ראשה. לוח על עמוד שלם בפתיחה לתפילת שבת הגדול, מתוך "מחזור לוי", דרום גרמניה, אמצע המאה הארבע־עשרה. המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה, כת"י Levi 37.
50. סימני המזלות של כסלו, טבת, שבט ואדר: קשת, גדי המעלה מים בקילון (מזל גדי ודלי) ודגים. אילוסטרציה לפיוט לתפילת הטל בפסח, מתוך "מחזור לִיפְסְיָא", דרום גרמניה, 1320 לערך. לייפציג, ספריית האוניברסיטה, כת"י V.1102, כרך א', דף 87.
51. שנים־עשר סימני המזלות ערוכים בגלגל בכיוון מחוגי השעון, הגדי חסר במשבצת שליד הבאר והקילון. ציור בסופו של "מחזור אופנהיימר". דרום גרמניה, 1300 לערך. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Opp. 161, דף 84.
52. משה נותן את התורה לבני ישראל מעל להר דמוי גיגית, אילוסטרציה למדרש: "כפה עליהם הר כגיגית". איור שוליים לתפילת שבועות, מתוך "מחזור לִיפְסְיָא", דרום גרמניה, 1320 לערך. לייפציג, ספריית האוניברסיטה, כת"י V.1102, כרך א', דף 130ב.
53. "שערי רחמים" הנפתחים ביום הכיפורים, מעל לקשת השער — הכיסא הריק של השופט (Hetoimasia) ובקצות העמודים ארבע החיות של מרכבת האל בחזון יחזקאל. השטן מתואר בצורת דרקונים. דף פתיחה לתפילת מוסף ליום הכיפורים, מתוך "המחזור הכפול" משנת 1290 לערך. כרך בְּרֶסְלָאוּ, ספריית האוניברסיטה, כת"י Or. 1, דף 89ב.
54. "צורת האשה החשוקה מתחזקת ועל דודה מתרפקת", אילוסטרציה לספרו המחורז "משל הקדמוני" של יצחק בן שלמה אִבן סָהוּלָה. דרום גרמניה, 1450 לערך. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Opp. 154, דף 210ב.
55. מנורת המקדש על מידותיה. דף שלם מאויר בסופו של החומש, מתוך "התנ"ך העברי של הֶרְלִי", מרכז איטליה, סוף המאה השלוש־עשרה. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Harley 5710, דף 136.
56. "עַל נַהֲרוֹת בָּבֶל שָׁם יָשַׁבְנוּ גַם בָּכִינוּ בְּזָכְרֵנוּ אֶת צִיּוֹן". ציור טקסט לתהילים קל"ז, מתוך "ספר התהילים האֶמִילְיָאנִי של פרמה", 1300 לערך. פרמה, ספריית הַפָּלָטִינה, כת"י 1870, דף 162.
57. בית דין. אילוסטרציה להלכות סנהדרין ושופטים, מתוך פסקי הר' ישעיהו מטְרַאנִי, פְּרוּגָ'ה, 1374. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Or. 5024, דף 241.
58. דף־פתיחה מעוטר לספר בראשית. מתוך "פירוש רש"י של דניאל הרופא", פיזה, 1396. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Can. Or. 81, דף 2.
59. הרמת כוסות בערב פסח, אילוסטרציה לאמירה: "לפיכך אנחנו חייבין להודות, להלל, לשבח..." מתוך "הגדת נירנברג הראשונה", שצוירה בגרמניה על־ידי יואל בן שמעון ב־1454 לערך. ירושלים, ספריית מכון שוקן, בת"י 24086, דף 26.
60. המצרים רודפים אחר בני ישראל, וחיציהם נתקלים בעמוד הענן החוצץ. אילוסטרציה להגדה של פסח, מתוך "הגדת לונדון" שצוירה על־ידי יואל בן שמעון. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Add. 14762, דפים 15, 16.
61. עובר־אורח היוצא לדרכו. ציור טקסט לאמירה "צא ולמד", מתוך "הגדת־דַיְיסוֹן פְּרִינְס" שצוירה על־ידי יואל בן שמעון. ג'נבה, אוסף מרטין בוֹדְמֶר, בת"י 81, דף 7ב.
62. משפט שלמה. עמוד פתיחה שלם לספר משלי, מתוך "ספר אמ"ת (איוב, משלי, תהילים) הפלורנטיני". פירנצה, המאה החמש־עשרה. ירושלים, מוזיאון ישראל, אגף בצלאל, כת"י 180/55, דף 186ב.
63. חילופי גרסאות בין בן אשר ובן נפתלי. דף שטיח מעוטר, מתוך "תנ"ך אַבְרִדִין", נאפולי, סוף המאה החמש־עשרה. אברדין, ספריית האוניברסיטה, כת"י 23, דף 7ב.

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 258

אינדקסים

כל האינדקסים ערוכים אלפביתית, אך אינם מתחשבים בה הידיעה ובמילות קישור.

1. אינדקס נושאים

אבירים נלחמים (ראה גם: דוד ואדניהו) 41, 133
אבנגליסטים 13, 42, 103, 117
אברהם
הולך לארץ כנען 42
ניצל מכבשנו של נימרוד באור־כשדים
21, 55, 56, 91 ציורים 5, 6, 7
אדם
וחוה 42, 56, 127, 129, 147 לוח 31
נבראַ ע"י מלאכים 39, 85 ציור 34
קורא שמות לחיות 81
אהרן (ראה גם: משה ואהרן)
כהן גדול 135 לוח 34
מדליק מנורה 40, 48, 51, 113, 115, 125 ציור 43 לוח 23, 24
אורים ותומים 99
אותיות זואומורפיות ואנטרופומורפיות 81, 101
איוב אשתו ורעיו 42, 62, 125, 147, 179 ציור 36 לוח 56
אחשורוש (ראה גם: אסתר לפני אחשורוש) 121, 173
אייל (תהילים מב:א) 34
אַיִל נאחז בסבך 51, 54, 111, 115, 131 לוח 24
"איילת אהבים מתנת סיני", פיוט לשבועות 119, 135
איכה 34, 51 ציור 45
אישה יולדת שישה מכרס אחת 39, 111 לוח 22
אליהו הנביא 55, 56, 62, 147, 167 לוח 50
אלעזר הכהן 52 ציור 48
אסטרולוג 103
אסטרונומיה, כתבי יד מספרד 40 הערה 84 א
ראה גם: אַלְמַגֶסְט לפְתולֶמָאיוס; מכלול אסטרונומי
אסיר יוצא "מן המיצר" 38 לוח 11
אסתר לפני אחשורוש 121, 125
אפיקומן 55, 123
אפית מצה 121 לוח 27
ארבה (יואל א) 36
ארבע כוטות של פסח 55, 93, 155
ארבעה בנים בהגדה 38, 55, 85, 93, 97, 143, 167 ציור 32
ארבעת החיות של ר' יהודה בן תימא: נמר, נשר, צבי, ארי (אבות ה:כ)
163
ארבעת הזיות של מרכבת האל, בחזון יחזקאל (א) 55, 103 ציור
53
ארבעת המינים בסוכות 54, 135
ארון הברית 99
ארון יוסף ביאור 39
ארון קודש 163
ארנבות צרות על מצודת זאב 101
אשכול המרגלים 99

בבל (ירמיהו כט:ז) 34, 77
ביעור חמץ 147
בית דין 163 לוח 48
בית כנסת 39, 85, 87, 91, 163 לוח 9
בלעם (פרשת בלק) 101, 129 לוח 31
בן אשר ובן נפתלי חלופי נוסחאות 62, 65, 71, 107 ציור 63
בני ישראל
בונים את פיתום ורעמסס 41, 87, 97, 111, 123, 129 לוח 31
יורדים מצריימה (ראה גם: יציאת מצרים) 123, 129 לוח 31
שואלים כלים מן המצרים 147
בנים זכרים מושלכים ליאור 97
בנימין (ראה גם: יוסף ואחיו; יעקב)
נאסר ע"י יוסף 129 לוח 31
בצק למצה 123
בריאת העולם 21, 25, 39, 57, 87 ציור 8
ברית מילה (של יצחק) 121, 125
ברכת משה 39, 87, 121 לוחות 10, 27
בת פרעה (ביתיה)
נותנת את משה ליוכבד אמו 129 לוח 31
שולחת אמתה למשות את משה 129 לוח 31
בת המן שופכת עביט שופכין על ראש אביה 52

הגביע של שר המשקים של פרעה 36
גושן 129 לוח 31
גן עדן 56, 123, 145

דגם משפחה
ברצלונה 85, 87, 89, 91 לוח 12
דניאל בן שמואל הרופא 59 ציור 58
מלכות ארגון 85, 87, 89, 109 לוח 21
מלכות ליאון 9 לוח 21
מלכות קַסטִילְיָה 34, 97, 109 ציור 27 לוח 21
מרָנְריטה מארגון 87
משפחת גאליקו 83, 171
משפחת ג'יאן פרנצ'סקו דה רוסי 163
משפחת נורסה 171
משפחת סָנז (Sanz) 87
קרדינל רישֶלְיֶה 115
דוד
ואדניה נלחמים 41
וגוליה 15, 36, 56, 62, 127 לוח 30
הורג את הארי והדב 36 ציור 30
המלך 147
בזקנותו 36, 101
מנגן בנבל 127, 131
בצעירותו 34, 77 ציור 26
דיינו 38, 81, 93 ציור 17 לוח 13
הגר 36
דרקון בולע עיר 41

הולך רכיל (ראה: רכלן)
הכנות לפסח 38, 39, 41, 55, 83, 85, 87, 97, 123, 147, 157, 167
ציור 33 לוח 45
המן ועשרת בניו תלויים 44, 52, 119, 121, 125 ציורים 46, 47
הר הזיתים (זכריה יד:ד) 33 ציור 20
הר סיני
ראה: מתן תורה

"וירד מצריימה" בהגדה 89

"זה השער לה' צדיקים יבואו בו" 56
זוג נאהבים (שבת הגדול) 52, 119 ציור 49
זודיאק
ראה: מזלותהחודש

חושן הכוהן הגדול 99
חזון יחזקאל (יחזקאל א, א) 40, 51, 55, 103 ציורים 44, 53
חזית המקדש 39, 87 לוח 10 א'
חזן 50, 51, 123, 141 ציור 45
"חייב אדם לראות את עצמו" 55
חכם, מארבעה בנים בהגדה של פסח 143
חכמים בהגדה של פסח 85, 91, 93, 97, 111
חנה ושבעת בניה 145 לוח 39
חנוכה 145 לוח 39
חרב גלית 36 ציור 30

טנא לביכורים 34 ציור 27
טבילה במקוה 145 לוח 39
טלאי צהוב, כסמל ליהודי 185 לוח 59

יד אלוהים 21, 57 ציורים 1, 6
יהושע והמלאך 56, 147
יום הדין האחרון 145
יונה 36, 51, 79, 101, 157 ציורים 28, 29
ילדים נכנסים בעולה של תורה 54
ים הנחושה של שלמה 15, 41
ים סוף
מעבר בני ישראל בשנים־עשר שבילים 16, 62 ציור 1
מצרים טובעים 129 לוח 31
יוסף
ואחיו 129 לוח 31
ואשת פוטיפר 129 לוח 31
חולם חלומות 129 לוח 31
משנה לפרעה 51, 56, 129, 147 לוח 31
מתוודע אל אחיו 129 לוח 31
נמכר לישמעאלים 129 לוח 31
פוגש מלאך בדרכו לדותן (בראשית רבה פד:14) 39, 129 לוח 31
פותר חלום פרעה 129 לוח 31
פותר חלומות המשקה והאופה 129 לוח 31
יעקב
חולם בבית אל 16, 129 לוח 31
ויוסף לפני פרעה 129 לוח 31
מברך את אפרים ומנשה 42
נאבק במלאך 129 לוח 31
נפרד מבנימין 129 לוח 31
ונשותיו 99
יציאת מצרים 16, 52, 56, 63, 93, 97, 119, 123, 129, 147 לוחות 15, 31, 40
ירושלים 56, 123
ירידתו 99
ירח וכוכב (פרשת החודש) 52, 119

כל נדרי 44 ציור 38
כלב חסר לשון (שמות יא:ז) 97
כלי המשכן והמקדש (שמות כה–ל, לו–לט; משנה, מידות ב, ג; משנה תמיד, ג) 24, 25, 32, 33, 40, 51, 57, 69, 87, 99, 101, 125, 165 ציור 11, 18, 55 לוחות 1 א, 16
כלי נגינה 99, 177 לוח 55
כף יד 41, 113
כס המשפט (Hetoimasia) 55 ציור 53
כשרות עופות 185

לוחות הברית 99, 125 לוח 29
לוחות שנה 33, 34, 55 אוצרות התורה 22
לוט ובנותיו 41 אוצרות השות
לשנה הבאה בירושלים 56

מאזניים (בפרשת שקלים) 51, 119
מאכלת אברהם 36
מוות יורה חיצים 175 לוח 54
מולות החודש (תפילות הטל והגשם) 52, 53, 54, 119, 121, 135, 171 ציורים 50, 51
מיחָאב מוסלמי 71
מטוֹרָף 175 לוח 54
מיקרוגרפיה 13, 25, 43, 51, 69, 71, 75 ציורים 4, 13, 19, 30, 41–44 לוחות 1 ב, 2, 4
מכות מצרים 55, 111
מכת בכורות 87
מכת דם 40
מלאכים 121, 129 ציור 7 לוחות 8, 31
מלחמת גוג ומגוג (ראה: מלחמת שור הבר ולויתן)
מלחמת שור הבר בלויתן 41, 55, 117 לוח 25
מלמד ותלמידיו 103, 141 לוח 37
"מן המיצר", אדם יוצא מבית הסוהר 89 לוח 11
מן ושליו 123 לוח 28
מנגנים 91 לוח 12
מנורה מחזון זכריה (זכריה ד) 34, 79 לוח 6
מנורת חנוכה 58
מנורת שבעת הקנים 24, 25, 32, 33, 40, 51, 57, 69, 79, 99, 101, 109, 115 ציורים 11, 18, 43, 55 לוחות 1 א, 6, 16, 24
מנורת שבת 143 לוח 38
מנחת ראשי המטות למשכן (במדבר ז) 25
מסורה מעוטרת 17, 19, 20, 25, 43, 51, 69, 71, 75 ציור 4, 14, 30, 41–44 לוחות 1 ב, 2, 4
מעבר ים־סוף 62
בשנים עשר שבילים 16 ציור 1
מעיין הנעורים 56, 153
מצה
אבילה 123, 143
אפיה 121, 123, 147
מעוטרת 38, 55, 81, 83, 85, 87, 91, 93, 97, 111, 143, 155 לוח 12, 38
מצרי מכה איש עברי 111
מקדש 77
מקוה טהרה 145 לוח 39
מרגלים נושאים אשכול 129 לוח 31
מרדכי והמן 52, 125
מרור 38, 55, 81, 83, 85, 87, 93, 95, 97, 111, 143, 155 לוח 14
"מרור זה", איש מצביע על אשתו 55, 95, 167 לוח 14
מרים הנביאה והנשים מחוללות 56, 83, 85, 97, 129, 147 לוח 31
משה (ראה גם: בת פרעה; מתן תורה)
ואהרן לפני בני ישראל 83 לוח 8
ואהרן לפני פרעה 83, 129 לוחות 8, 31
זורק דם ברית על בני ישראל 121 לוח 27
בים סוף 16, 129 ציור 1 לוח 31
מסיר את כתר פרעה 56, 97
מציל את בנות יתרו 147
מקבל את התורה 129, 135, 147, 171, 173 לוחות 31, 34, 52
מקבל אוכל מידי צפורה בבית הסוהר 56
מתנסה ע"י פרעה וחכמיו 39, 56, 97
נולד 56, 147
נמשה ע"י בת פרעה 97, 129 לוח 31
נפגש עם אהרן 83
והסנה הבוער 83, 129 לוחות 8, 31
צוואתו נעשה בעמוד שיש 56
וצפורה חוזרים למצרים 83 לוח 8
שם לוחות הברית בארון 42 ציור 37
משל השועל והדגים לר' עקיבא 54
משפט שלמה 15, 62, 63, 113, 115 ציור 62 לוחות 23, 24
מתן תורה 54, 56, 119, 121, 123, 125, 127 ציור 52 לוחות 10, 27, 28, 29, 34

נח בתיבה 36, 129 לוח 31
נחש מכיש אדם 175 לוח 54
נחש הנחושת 41
נטילת ידיים 41, 55
נישואין 52, 163, 177, 185 לוחות 55, 59
נימרוד
(ראה: אברהם ניצל מכבשנו)

סדר פסח 38, 41, 55, 62, 85, 123, 143, 149, 151, 153 ציור 59 לוחות 9, 38, 41, 42, 43
סוחר מוכר ספינה 58
סוכה 58, 173 לוח 53
סופר 119, 141
סופר ופטרון 103
סמון משקוף בדם 39
סמני הסדר 91
סעודת הצדיקים בגן־עדן 41, 42, 117 לוח 25
ספר תורה 59, 161 לוח 47
סקילת חוטא (משנה, סנהדרין ו') 58, 59, 161

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 260

עבד עברי (פרשת משפטים) 101
עובד כוכבים ומזלות 59
עוות דמויות 18, 42, 44, 51, 87, 117, 119, 121, 123, 125 ציורים 36–39 לוחות 25–28, 33, 34
עזרא הסופר 13
עץ גנוב 58
עץ הדעת
ראה: אדם וחוה
עץ החיים 41
עקדת יצחק 15, 51, 54, 56, 115, 121, 123, 125, 127, 131, 145 לוח 24
עשיו שב מצידו 129 לוח 31
עשרת הדברות 25, 119

פרה אדומה (פרשת פרה) 52, 101, 119, 121, 165 ציור 48 לוח 49
פרעה
חולם חלומות 129 לוח 31
מצווה לחנוט את יוסף 42
רוחץ בדם תינוקות 56
פרשת שקלים 51, 119, 121

"צא ולמד" בהגדה של פסח 55, 63, 167 ציור 61
צדיקים בשערי גן עדן 123
בסעודה 117 לוח 25
ציד ארנבות 93 לוח 13
ציד צבי 133, 135, 153
צייד 135, 141

קובורג Coburg, מבצר העיר 141 לוח 37
קוסמוס 25, 75 ציור 13
קורח ועדתו נבלעים באדמה 129 לוח 31
קין והבל 129 לוח 31
קרבן 121
קלע דוד 36 ציור 30
קידוש השם (פיוט לחנוכה) 55 לוח 39
קריאת שמע על המיטה 59, 161 לוח 47
קשת בענן 41

רבן גמליאל השני דיבנה 15, 38, 87, 111 ציור 31
רבקה בבית מדרשם של שם ועבר 16
רופא וחולה 169, 175 לוח 51, 54
רות 119, 135

ריב בין רועי אברהם לרועי לוט 41
רכלן (ויקרא יט:טז) 59, 161

שבטי ישראל חונים במדבר (במדבר ב:ב) 131 לוח 32
שבתות מיוחדות
ראה: ירח וכוכב (פרשת החודש); מאזניים (פרשת שקלים); פרה אדומה (פרשת פרה); זוג נאהבים (שבת הגדול); המן ובניו (פורים)
שה לפסח 38, 121, 123
שופט בבית דין 58 ציור 57
שופר 54
שור שנגח את הפרה 58
שחיטה 61, 163
שטן 54, 55, 119, 125, 145
שלמה
כמלך 147
עושה משפט שתי הנשים 133
על כסאו 133 לוח 33
שמואל
ואגג העמלקי 41
הנביא 147
ועלי 56
שמחת בית השואבה 135
שמשון
לופת את עמודי התווך 56
משסע את הארי 51, 56, 127
שופט 147
שערי רחמים (יום כפור) 25, 54, 55, 119 ציור 53
שפוך חמתך 39, 55, 167
שר האופים ושר המשקים של פרעה, חולמים חלומות 36, 51, 129 לוח 31
שרה 125

תאג'
ראה: תנ"ך תימני
תו־ספר (אֶקֶס לִיבְרִיט) 159
תורה
ראה: ספר תורה
תיבת נוח 36, 41, 99
תכנית המקדש 33, 40, 56, 99, 161
תכנית המשכן 99
תקיעת שופר 54
תרנגולת ואפרוחיה 34, 101 ציורים 24, 25

2. אינדקס שמות

באינדקס זה אין התחשבות אלפבתית במונחים: בן, בר, אבן, ן' אלא אם כן הם חלק מהשם המקובל של האיש (כגון: בן אשר).

א. מחברים

אִבן סינָא, בעל הקָנוֹן הרפואי 175
אברהם אבן חיים, בעל הוראות לציירי כתבי־יד בפורטוגזית 14
אלעזר הקליר, פייטן 52, 54
בן אשר (משפחת נקדנים בעלי מסורה מטבריה) משה ואהרן בנו 24, 71, 107
בן אשר, משה, בעל דקדוקי הטעמים 107
חזקיה מטְרוּאָה (Troyes), בעל ספר חזקוני 113
יוסף אלבו, בעל ספר עיקרים 181
יוסף בר יהודה בר יצחק זארק 163
יחיאל מפריס 113
יעקב בן־אשר (הרא"ש), בעל הטורים 18, 42, 163, 177 לוח 48, 55
יצחק מדִיֶרן (Dūren), בעל שערי דורא והלכות נידה 61, 185 לוח 59
יצחק מקוֹרְבֵייל (Corbeil), בעל ספר מצוות קטן (סמ"ק) 42, 56, 113
יקותיאל בן יצחק כהן הנקדן, בעל עין הקורא 141
לוי בן גרשום (הרלב"ג), בעל ספר מלחמות השם 40, 42, 191
מאיר בן ברוך (המהר"ם מרוטנברג) 18, 43, 61, 133, 185
משה בן מימון (הרמב"ם) 21, 22, 30, 31, 32, 40, 41, 42, 56, 103, 105
משה מקוצי (Coucy), בעל ספר מצוות גדול (סמ"ג) 42, 56
נתן המֵאָתִי (מתרגם) 175
ספר מצוות גדול (סמ"ג)
ראה: משה מקוצי (Coucy)
ספר מצוות קטן (סמ"ק)
ראה: יצחק מקורבֵייל
פתולֵמֵאיוס בעל אַלְמֶגֶ'סְט חבור באסטרונומיה 40 הערה 84 א
קמחי, ר' דוד (רד"ק), בעל ספר מכלול 34, 79, 101
קרשקש (משפחת תוכנים) אברהם חסדאי ויהודה בנו 40
ר' שמואל החסיד ויהודה בנו, בעלי ספר חסידים 43
שמואל בן יהודה אבן תבון (מתרגם) 40, 103

ב. סופרים

אבן גאון (משפחת סופרים)
ראה: יהושע בן אברהם; שם טוב בן אברהם
אבן מֶרוּאָס (משפחת סופרים) 30
אברהם בן יום טוב הכהן "המחוקק" (סופר ונקדן) 57, 159
הערה 141

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 261

אברהם בן יחיאל בן נתנאל בן משה אבי הרופאים מקֶמֶרִינו 171
אברהם בן מתתיה דטרֶוִיש (Treves) צרפתי מתגורר בפֵּיסָרוֹ 173
אלישע ברבי אברהם בר בנבנישתי ברבי אלישע המכונה קרשקש 99
בן בויאעא (משפחת סופרים) שלמה הלוי (סופר) אפרים (נקדן) 69
בניה בן סעדיה בן זכריה מרגז 75
בנימין 40, 113
דוד בן שבתאי 125
וַייבֶש אשכנזי
ראה: יואל בן שמעון
חיים 45, 129, 131, 133, 135
יהודה הסופר מנירנברג 119
יהודה בן מנחם הסופר 45 ציור 41
יהושע בן אברהם אבן גאון (סופר, מסרן, נקדן וצייר) 17, 18, 23, 30, 34, 51 ציור 21, 22, 30
יואל בן שמעון (וַייבֶש אשכנזי) (סופר וצייר) 17, 45, 61, 62, 151, 157, 167, 171
יוסף 139
יוסף בר בנימין דב דפונטליאה (Pontarlier) 115
יעקב בר שמואל 117
יצחק 161
יצחק בן אברהם הלוי (סופר, נקדן ומסרן) 73
יצחק הסופר בן עובדיה ממנטובה 163
יצחק בן שמחה גנשמן 145
ישראל בן מאיר מהיידלברג (סופר וכורך) 153, 157
לוי בן יצחק פִּיגוֹ קארו מסלמנקה 103
מאיר בן ישראל יפה מהיידלברג (סופר וכורך) 153, 157
מַיימו (Maimo), אשר בוֹנִים (סופר וצייר) 18
מנחם 45, 123
מנחם בר אברהם ן׳ מאלך 77
רפא מנחם בר יקותיאל הכהן 185
משה בן אברהם 165
משה בר יעקב ן׳ זברה 101
מתניה 137
נתן בן שמעון הלוי 127
נתנאל בן לוי תרבות מפררה 177
פייבוש אשכנזי
ראה: יואל בן שמעון
שלמה 181
שלמה אלזוק 105
שלמה בן שמואל מווירצבורג 42
שמואל בן אברהם אבן נתן 34, 79
שמואל בן יעקב (סופר ונקדן) 71
שמואל ב״ר שמואל ן׳ מוסא 107
שמחה בר יהודה 119
שמחה בר שמואל הלוי 141
שם טוב בן אברהם אבן גאון 34

ג. נקדנים ומסרנים

אליעזר בר ישעיה 45 ציור 41
בנימין בן יואב ממשפחת הענווים 57, 159 הערה 140
גרשם בר יהודה 141
יוסף בר קלונימוס (מסרן ונקדן) 45, 117
יעקב בן מאיר (מסרן ונקדן) 125
מאיר הנקדן 139
שמואל בר אברהם ממולרשטט 141

ד. ציירים

אַטַבָנטֶה דֶלִי אַטַבָנְטִי 62, 183
אמן ״כוחן של נשים״ 101
״אמן מרקוס הקדוש״ 103
בֶּמְבוֹ (Bembo) בוֹנִיפָצִיו מקרֶמוֹנָה 163
ג׳קוֹפוֹ דֶל ג׳יָאלוֹ (Jacopo del Giallo) 62, 183
זַאוַוטָארִי (Zavattari) האחים מוונציה 163
יוהנס בֶמְלֶר (Bämler) מאַוגסבורג 45, 151
יוסף אבן חיים 17, 34, 101,36 ציורים 3, 25, 29 לוח 17
יוסף הצרפתי (17, 34, 79, 101 ציורים 2, 24, 27, 28
כריסטופוֹרוֹ קורְסֶזֶה (Cristoforo Cortese) 175
לֵיאונָרדוֹ דָה בֶסוֹצוֹ (Leonardo da Bosozzo) 61, 175
מונטֶה דֶל פורָה והאחים גֶרַרְדוֹ 183
מָתֵיאוֹ די סֶר קַמְבִיוֹ (Cambio) 58, 59, 161 לוח 47
מָתיאוֹ טוֹרֶלִי (Torelli) 181
ניקוֹלוֹ די גַ׳קומו דָה בולוניה 58
פאולוֹ אוצֶלוֹ (Paulo Uccello) 181
קִיֵריקוֹ (Chierico), פרנצ׳סקו ד׳אנטוניו 14
רִיקָארְדוֹ דִי נָאנִי (Riciardo di Nanni) 181
שמעיה הצרפתי 119
תָדֵיאוֹ קְרִבְלִי (Taddeo Crivelli) 61, 179

ה. פטרונים

אברהם בן ברכיה 127
אברהים אבן יוסוף אבן סעיד אבן אברהים אל אישראילי 75
אהרון בן יעקב 115
אליה בן שלמה מרווינה 173
אליהו בן יואב מוַיֵיבָנוֹ (Vigevano) ממשפחת גליקו 171
בגרודה, מבורך בן צדקה בן יונה בן צלח 69
ברוך בר יצחק 119
גד בן פטר הלוי פרנס מרגנסבורג 125
גרשום בר אליעזר 45 ציור 41
גרשון בן יצחק 155
דויד יצחק כהן 18
דניאל בן שמואל הרופא (ראה גם דגם משפחה) 59
יואב עמנואל מרֶג׳יו ופירנצה 59, 61
יהושע בר יצחק 137
יוסף בן אברהם מטיבולי 165
יוסף בן דוד בן שלמה בן דוד בן גדליה הזקן ן׳ יחיא 105
יוסף בן יהודה המכונה אלחכים 107
יוסף בר משה מאולמנא (Ulm?) 42, 117
יחיאל בן מתתיה ממשפחת בית־אל (״מן הכנסת״) ובנו יקותיאל 59
הערות 150, 151, 152
יצחק בן אברהם חדאד 77
יצחק בן דון שלמה די בראגה 36, 101
יקותיאל בן יחיאל מבית אל (״מן הכנסת״) 59 הערה 152
מבורך בן יוסף בן נתנאל בן וַזְדָאד הכהן 71
מימון, אברהם ובנו צאליח 69
מרדכי בן אביגדור 163
ענשכין הלוי בר אהרן הלוי משפירמאול(?) 157
שבתאי בן מתתיה מרומא ובנו שלמה 57, 159 הערה 141

ו. בעלים

אברבנאל, יעקב ויהודה בני דון שמואל 161
אוטולנגי מרדכי ורפאל חיים 91
אלמו, יעקב דניאל בר אברהם 135
אברהם דב מאוֹוְרוּש (Ovruch) 45, 155
אברהם חן בר יהודה בן עמנואל חן הרופא לבית שאלתיאל 93
אברהם בר יעקב מהֵירְבַן 157
אברהם הכהן בר מעזיה הכהן 77
אברהם בן משה מקובורג 113
אהוד בן נתנאל 73
אהרן בן ישראל מדרזניץ 125
אורי שרגא פייבוש בר ישראל 125
אייזמן (Eiseman), הייגריך מלונדון 137, 149
אלחנן הרופא 183
אליה רבא מקרפי 83
אליעזר בן משה במיינץ קַנְשטָאדְט 157
אלכסנדר בן שלמה זלמן כהן 141
אשכנזי, מ. 141
בודנהיימר ארנסט 137
בולוניה, המנזר הדומיניקני 175
בולוניה, הפקולטה לרפואה 175
בֶדֶל, בישוף ויליאם 159
בִיבָץ, שמעון 123
בֶנֶדִיקְט (Benedikt) בֶנֶדֶט ואשתו יוהאנה 123
בנימין כהן מבוכרה 107
בַרתוֹלִין, יוהנס (Johannes Bartholin) 103

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 262

גולדשמידט, ד"ר ויקטור מהיידלברג 149
גולדשמידט, מאיר זליג 137
מרת גרסן ממרסיי 143
דה קַסְטרוֹ דוד הֶנְרִיקֵז (Henriques da Castro) 109
דה רוֹסִי ג'יאן פרנצ'סקו מרומא 163
דה־רוסי, ג'ן בַּטִיסְט מפרמה 139
דוכס מסַסָקס 131
דון דוד מרדכי, בנו שמואל ונכדו מרדכי 79
דמשק, בית הכנסת חושְבֵּאשָׁא אֶלְעָנָבִי 77
היפש, ברון (Hüpsch) 153
המבורגר, יוליוס מפרנקפורט 161
הנרי הרביעי מלך צרפת 183
וידאל דון אברהם מבורִיָאן (Bourriane) 161
זיכלן מניקולשבורג 125
חזקיה ועובדיה בני יעקב בן דוד 115
חֶרֶס דה לוס קַבַּלֶרוֹס, מרקיז 109
טוֹיְבְלֶן בת ר' יששכר 157
טריבולציו, מרקיז קרלו 161
יהודה בן דניאל 161
יהודה פרופ' א.ש. ורחל אתל יהודה 149
יהודה בן שלמה ממונְרֵיאָלֶה 117
יואב גאליקו מאסטי 83
יוסף בן אבון בן יהודה 117
יוסף אלמנצי מפדובה 83
יחיאל הרופא דָה פֵזרו (Vitale Medici) 175
יחיאל בר אורי 131
יעקב בר אברהם משולם 143
יעקב בר מרדכי 131
יצחק בן משה ש"ץ בן אליהו באבן עאלולה 71
כָאהָן, הרמן 123
לאה בת רבי משה 157
לוֹד (Laud) ארכיבישוף 121
מאיר בן מלביאל אשכנזי 95
מאיר בן יוסף הזיתי המכונה לַיברטרוט 141
מוּלָה (Moulé) צוֹנוֹד מסְמִירְנָה 105
מיכאל, יעקב 143
מנשה בן יעקב מנַאוַארָה 161
מנשה בן יקותיאל מטִיבולי 183

3. אינדקס כתבי־יד

האבנגליון של לִינדִסְפָרן (אנגליה, 698)
London, British Library, Cotton Nero D. IV
24

האטלס הקטַלָני ממיורקה (1375)
Paris, Bibliothèque Nationale, esp. 30
40, 191 הערה 85

אלף־בית של קימבריד'ג' (מצרים, מאה 11)
Cambridge, University Library, T–S.K.5.13
28 ציור 15

אַלְמַגֶ'סְט לפְתוֹלֶמַאיוס (ספרד, מאה 14)
(Sotheby, 5.11.1975, Lot 31 — 699 לפנים אוסף ששון, כת"י)
40 הערה 84 א

ארבעה טורים של הוותיקן (מנטובה, 1436)
Vatican City, Biblioteca Apostolica Vaticana Cod. Rossiana
555
61, 163 לוח 48

ארבעה טורים של יואב עמנואל (איטליה, 1475)
London, British Library, Harley 5716–17
59 הערה 155

מצליח הכהן ראש ישיבת גאון יעקב 71
מָרוּם (Marum) לודביג מקְרְלְסְרוּהָה 123
משה אפרים 155
משה בר אפרים 143
משה אבן כבש 93
נחום אפרים בר אורי הלוי גוּמְפְּרֶכְט 127
ניסים 143
נירנברג, הספריה העירונית 137
נירנברג, הקהילה היהודית 137
נירנברג, המוזיאון הגרמני 147
סַמְסוֹ (Samsoe) הרוזן 103
פואה, יחיאל נחמן 91
פאראג'י יצחק 169
פירקוביץ, אברהם 69, 71
פִּנצי, אברהם בן מנחם מפררה 161
פִּינצי, אברהם מרוֹוִיגוֹ ובנו מנחם ממנטובָה 161
פֶּרוּגָה, משפחה 173
פרידמן ישראל, הרבי מרוז'ין 45, 155
פָּרְנְטֶה, סולומון דה, מטְרִיאֶסְט 179
קאופמן, פרופ' דויד 97, 127, 133
קוּרִיאֵל יעקב (Curiel) הוא דוּאַרְטֶה נוּנְיֶז דָה קוֹסְטָה (Duarte Nunez
da Costa) 109
קַפְרַנִיצֶ'נזֶה (Capranicense), קרדינל דומניקוס 163
קְרוֹפוֹרד, הרוזן לבית 93
קְרַמֶר, הרמן מפרנקפורט 161
רוז'ין, הרב
ראה: פרידמן ישראל
רוטשילד, אדמונד דה, מפריס 171
רוטשילד, ספריה בפריס 179
רוֹסְטְגַרד, פרדריק (Frederik Rostgaard) 103
ריינה מ. מילנו 113
רִישֶׁלִיֶה (Richelieu), קרדינל 115
רפא (=רפאפורט), משפחה 185
שלמה בן יוסף כרמי (כרמיה Cremieu) 89
שמואל בן חיים 113
שמואל, דון לואיס מלָה גָרדָה 161
ששון, דויד סולימן 173

הבראשית של וינה (קונסטנטינופול? מאה 6)
Vienna, Osterreichische Nationalbibliothek, Theol. Gr. 31
13, 16

גרַדואַל מסנט קְתַרִינֶנְטַל (1312)
Zurich, Nationalmuseum
131, 133, 135 הערה 110

דף־תנ"ך בודד של פיינברג (ספרד, מאה 15)
ירושלים, מוזיאון ישראל, אגף בצלאל כת"י 180/59 (לפנים אוסף
פיינברג, דטרוייט)
הערה 57

דף־תנ"ך בודד מפריס (ספרד, מאה 15)
Paris, Ecole des Beaux-Arts, Collection Masson, miniature
en feuilles, no. 4
הערה 57

דִקְרֶטוּם גְרַטִיאַנִי Decretum Gratiani של וינה (בולוניה, מאה 14)
Vienna, Osterreichische Nationalbibliothek cod. S.N. 444
89

הגדת־האח להגדת־ריילנדס הספרדית (קטלוניה, מאה 14)
London British Library, Or. 1404
31, 38, 39, 95 לוח 14

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 263

הגדת־האחות להגדת־הזוהב (ספרד, מאה 14)
London, British Library, Or. 2884
30, 38, 39, 85 ציור 32, 34 לוח 9

הגדת אמסטרדם (1695)
56

הגדת ארנה מיכאל (גרמניה, 1400 לערך)
ירושלים, מוזיאון ישראל, אגף בצלאל, כת"י 180/58
45, 55, 56, 143 לוח 38

הגדת בולוניה (ספרד, מאה 14)
Bologne, Biblioteca Univessitaria, MS. 2559. This is part of a Sidur in Modena, Biblioteca Estensc, Cod. α K. I. 22
40, 81 הערה 81

הגדת ברצלונה (ברצלונה, מאה 14)
London, British Library, Add. 14761
21 ציור 7 לוח 12

הגדת דֵייסוֹן־פֶּרִינְס (יואל בן שמעון, איטליה, מאה 15)
Cologny-Geneve, Biblioteca Bodmeriana, Martin Bodmer Foundation, Cod. Bodmer 81 (formerly Dyson-Perrins Collection, no. 124)
62 ציור 61 הערה 162

הגדת דַרְמְשְׁטַדְט (גרמניה, מאה 15)
Darmstadt Hessische Landes-und Hochschulbibliothek, cod. Or. 8
18, 45, 56, 153, 155 לוח 43

הגדת הדרקונים (צרפת, מאה 13)
Hamburg, Staats-und Universitaetsbibliothek, cod. Heb. 155
39, 41, 111 לוח 22

הגדה הִיספָּנו־מוּרֶסקית
London, British Library, Or. 2737
30

הגדת וושינגטון (יואל בן שמעון, איטליה, 1478)
Washington, Library of Congress, MS. 1
62, 167 לוח 50 הערה 162

הגדת־הזוהב (ברצלונה, מאה 14)
London, British Library, MS. Add. 27210
21, 30, 38, 39, 83, 85 ציור 5 לוח 8

הגדת חֵילֶך ובִילֶך (גרמניה, מאה 15)
Paris, Bibliothèque Nationale hébr. 1333
56 הערה 135

הגדת יהודה (גרמניה, מאה 15)
ירושלים, מוזיאון ישראל, אגף בצלאל, כת"י 180/50
45, 55, 56, 62, 147, 149 לוח 41

הגדת יואל בן שמעון בפרמה (איטליה, מאה 15)
Parma, Biblioteca Palatina, Parms. 2998
הערה 162

הגדת לונדון של יואל בן שמעון (איטליה וגרמניה, מאה 15)
London, British Library, Add. 14762
45, 62, 151 ציור 60 לוח 42 הערה 162

הגדת מוֹקַטָה (ספרד, מאה 14)
London, University College, Mocatta
30

הגדה ממצרים (מאה 11)
Cambridge, University Library N–S. 324
28 ציור 17

הגדת נירנברג הראשונה (יואל בן שמעון, גרמניה, 1449?)
ירושלים, ספרית שוקן, כת"י 24086
62, 151 ציור 59 הערה 162

הגדת נירנברג השנייה (גרמניה, מאה 15)
ירושלים, ספריית שוקן, כת"י 24087
45, 55, 56, 62, 147, 149 לוח 40

הגדת סינסינָטי הראשונה (דרום גרמניה, 90–1480)
Cincinnati, Hebrew Union College Library
153 לוח 45

הגדת־סרייבו (ספרד, מאה 14)
Sarajevo, National Museum
21, 31, 38, 39, 87 ציור 8 לוח 10

הגדת פּוֹלְק־פְּרָאטו (ספרד, מאה 13)
New York, Jewish Theological Seminary, Mic. 8185
38 ציור 31

הגדת פראג (1526)
56

הגדת פַּרְמָה הקסטיליאנית (ספרד, מאה 13)
Parma, Biblioteca Palatina, Parms. 2411
30

הגדת־קאופמן (ספרד, מאה 14)
Budapest, Library of the Hungarian Academy of Sciences, Kaufmann Collection, A. 422
31, 38, 97 לוח 15

הגדת הקָזָנָטֶנזה (ספרד, מאה 13)
Rome, Biblioteca Casanatense, Cod. 2761
30

ההגדה הראשונה של ניו יורק (יואל בן שמעון, איטליה, מאה 15)
New York, Jewish Theological Seminary, Mic. 4481
הערה 162

הגדת ראשי הצפרים (פרנקוניה, מאה 13)
ירושלים, מוזיאון ישראל, אגף בצלאל, כת"י 180/57
44, 45, 55, 56, 123 לוח 28 הערה 104

הגדת רוטשילד־מַרְפֵּי (איטליה, מאה 15) Heb. 4°6130
ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי
(formerly Paris, Rothschild Collection, later Yale, University Library, Merphy Collection)
הערה 162

הגדת ריילנדס האשכנזית (גרמניה, מאה 15)
Manchester, Raylands Library, MS. Heb. 7
56 הערה 134

הגדת ריילנדס הספרדית (ספרד, מאה 14)
Manchester, John Rylands Library, MS. Heb. 6
18, 31, 39, 93, 95 לוח 13

הגדת שטוטגרט (יואל בן שמעון, איטליה, מאה 15)
Stuttgart Württembergische Landesbibliothek, Cod. Or. 4°1
הערה 162

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 264

ההגדה השניה של ניו־יורק (יואל בן שמעון, איטליה, 1454)
New York, Jewish Theological Seminary Mic. 8279
151 הערה 162

הגדת ששון האשכנזית (גרמניה, 1502)
Geneve, Flörsheim Collection (formerly, Sassoon Collection MS. 511)
הערה 131

הגדת ששון הספרדית (פרובנס, מאה 14)
ירושלים, מוזיאון ישראל, אגף בצלאל, כת״י 180/41 (לפנים, אוסף ששון, כת״י 514)
31, 38, 89 לוח 11

חבור רפואי מדרום צרפת (1487)
Paris, Bibliothèque Nationale, hébr. 1181
42 הערה 101

חומש אברבנאל (קורדובה?, 1480 לערך)
Oxford, Bodleian Library, Opp. Add. 4°26
32

החומש מאֶבֶרְמַנְשְטַדט (פרנקוניה, 1290)
Copenhogen Det Kongelige Bibliotek, cod. Heb. 11
45 ציור 42

החומש האשכנזי של פרמה (גרמניה, מאה 14)
Parma, Biblioteca Palatina, Parms. 3289
139

החומש של אשברנהם (ספרד?, מאה 7?)
Paris, Bibliothèque Nationale, Nouv. Acq. Lat. 2334
16 הערות 4, 7

חומש בית־הכנסת הקָראי באסטנבול (ספרד, מאה 14)
Istanbul, Karaite Synagogue
הערה 57

החומש מבַּרְלַנגָה (ספרד, בָּרְלַנגה 1455)
Oxford, Bodleian Library, Can. Or. 77
32 הערה 48

חומש גרשום בר אליעזר (גרמניה, 1304)
Oxford, Bodleian Library, Can. Or. 91
45 ציור 41

חומש דֶה קַסטרו (דרום גרמניה, 1344)
ירושלים, מוזיאון ישראל, כת״י 180/94
(לפנים אוסף ששון כת״י 506)
50, 51 ציור 45

חומש הדוכס מסַסקס (גרמניה, 1300 לערך)
London, British Library, Add. 15282
44, 45, 51, 131 לוח 32

החומש של דניאל הרופא (פיזה, 1404)
Venice, Jewish Museum
הערה 149

החומש של יואב עמנואל (איטליה, מאה 15)
London, British Library, Harley 7621
59 הערה 155

חומש העצה של נירנברג (גרמניה, 1468)
Munich, Bayerische Staatsbibliothek, cod. Heb. 212
153, 157

החומש מפוליני (צרפת, פוליני, 1300)
Paris, Bibliothèque Nationale, hébr. 36
41, 115 לוח 24

החומש מקוֹבורג (גרמניה, קובורג, 1396)
London, British Library, Add. 19776
45, 51, 141 לוח 37

חומש וזקֵהילה היהודית ברומא (ברצלונה, 1325)
Rome, Jewish Community Library, MS. 19a
הערה 57

חומש קראי באותיות ערביות (מצרים, מאה 10)
London, British Library, Or. 2540
23 ציור 12 הערה 29

חומש רגנסבורג (גרמניה, 1300 לערך)
ירושלים, מוזיאון ישראל, אגף בצלאל, כת״י 180/52
51, 54, 125 לוח 29

חומש שלמה הכהן (גרמניה, 1294)
Paris, Bibliothèque Nationale, hébr. 5
45 ציור 43 הערה 115

חומש תימני משנת 1408 (תימן, 1408)
London, British Library, Or. 2350
25

חומש תימני משנת 1469 (תימן, צנעא, 1469)
London, British Library Or. 2348
25 ציור 13 לוח 4

חומש תימני ראשון בן המאה הארבע עשרה (תימן, מאה 14)
London, British Library, Or. 1467
25 ציור 14

חומש תימני שני בן המאה הארבע עשרה (תימן, מאה 14)
London, British Library, Or. 2363
25

טור אבן העזר של וֶרְצֶ׳לִי (פררה?, מאה 15)
Vercelli, Seminario Vescovile
61, 177 לוח 55

יקותיאל בן יחיאל מבית אל, כתבי יד שנכתבו בשבילו
Parma, Biblioteca Palatina, De Rossi
197
326
Parms. 2157 = 475
Parms. 2828 = 1135
1147
London, British Library MSS. Add. 15421
Add. 21967
Add. 26974
Oxford, Bodleian Library, MSS. Opp. Add. 4°38
Mich. 489
Can. Or. 5
Can. Or. 79
59 הערה 152

כלי המשכן של יואל בן שמעון (איטליה, מאה 15)
New York, Jewish Theological Seminary, MS. 0822
הערה 162

כתב יד מָנַסֶה (Manessische Handschrift דרום גרמניה, מאה 13)
Heidelberg, Universitätsbibliothek, Cod. Pal. germ. 848
135

כתובה מצרית מן הבחדליאנה (מצרים, מאה 10–11)
Oxford, Bodleian Library, Heb. C. 13
28 הערה 40

כתובת גְּאֻלָּה משנת 926 (מצרים, 926)
Cambridge, University Library, T-S.12.453
28 ציור 16

כתובת קֶרֶמֶס (קֶרֶמֶס, 1392)
Vienna, Osterreichische Nationalbibliothek, Cod. Heb. 218
44 ציור 40

כתר דמשק (ספרד, בּוּרְגוֹס, 1260)
ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כת"י Heb. 4°790
לוח 5 ציור 26

כתר משה בן אשר (טבריה, 895)
Cairo, Karaite Synagogue
24, 71 ציור 10

כתר שם טוב בן אברהם אבן גאון (ספרד, סוֹרְיָא 1312)
ירושלים, אוסף ששון, כת"י 82
36 הערות 66, 67

לוי בן גרשום הקטלני מאוקספורד (ספרד, 1391)
Oxford Bodleian Library, Pocock 376
40, 42, 191 הערה 84

לוי בן גרשום מדרום צרפת (מאה 15)
Oxford, Bodleian Library, Hunt. 54
42 הערה 100

מורה נבוכים מוויטֶרבו (איטליה, וויטֶרבו, 1272)
London, British Library, Add. 14763
הערה 142

מורה נבוכים מעוטרים מספרד
London, British Library, Or. 14061
(לפנים, אוסף ששון, כת"י 1047)
Cambridge, University Library, Add. 1493
London, British Library, MS. Harley 7586B
Paris, Bibliothèque Nationale, hébr. 589
40 הערה 83

מורה נבוכים של קופנהגן (ברצלונה, 1348)
Copenhagen, Det Kongelige Bibliotek, cod. Heb. 37
21, 22, 30, 31, 40, 103 לוח 18

מורה נבוכים של שבתאי (רומא, מאה 13)
London, British Library, Harley 7586A
הערות 83, 141

מורה נבוכים של ששון (ברצלונה, מאה 14)
London, British Library, Or. 14061
(לפנים אוסף ששון, כת"י 1047)
40 הערה 83

מחזור אֶסלינגֶן (גרמניה, Esslingen, 1290)
Amsterdam, Bibliotheca Rosentaliana, MS. F. 24
הערה 120

מחזור אופנהיימר (דרום גרמניה, 1300 לערך)
Oxford, Bodleian Library, Opp. 161
53, 54 ציור 51

המחזור האיטלקי הכפול (פירנצה, מאה 15)
כרך א: ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כת"י
Heb 8°4450
כרך ב: ירושלים, אוסף ג'ורג' וַיְיל
171

המחזור האיטלקי של רוטשילד (פירנצה, 1492)
New York, Jewish Theological Seminary, Mic. 8892 (MS. 03225)
62, 171, 173 לוח 52 הערה 164

המחזור האיטלקי של שוקן (איטליה, 1441)
ירושלים, ספריית שוקן, כת"י 13873
61, 165 לוח 49

המחזור האשכנזי הכפול (גרמניה, מאה 14)
Vol. I. Dresden, Sächsische Landesbibliothek, MS. A. 46a
Vol. II. Wrozlaw, University Library, Or. I. 1
44, 52, 54 ציורים 46, 53 הערות 108 א, 120, 125

מחזור הבישוף לוד (פרנקוניה, מאה 13)
Oxford, Bodleian Library, Laud Or. 321
44, 51, 54, 121 לוח 27 הערות 119, 121

מחזור במברג (במברג, 1279)
New York, Jewish Theological Seminary, Mic. 4843
52 ציור 48

מחזור ברסלאו
ראה: המחזור האשכנזי הכפול

מחזור של ג'ורג' וַיְיל
ראה: המחזור האיטלקי הכפול

מחזור דרזדן
ראה: המחזור האשכנזי הכפול

מחזור וורמס (ווירצבורג, 1272)
ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי Heb. 4°781/1,
Heb. 4°781/2 ר'
44, 51, 52, 119 לוח 26 הערות 119, 121, 122, 123, 127

המחזור של יואב עמנואל (איטליה, רג'יו, 1465)
London, British Library, Harley 5686, folios 1–384
59 הערות 154, 155

המחזור של יואל בן שמעון בטורינו (קְרֵימוֹנָה, 1452)
Turino, Biblioteca Nazionale, MS .A.III.14
62 הערה 162

מחזור לוי (דרום גרמניה, מאה 14)
Hamburg, Staars-und Universitätsbiblithek, Cod. Levi 37
52 ציור 49

מחזור לפסיא (דרום גרמניה, מאה 14)
Leipzig, Universitätsbibliothek, Cod. V. 1102
21, 44, 45, 51, 52, 54, 55, 117, 123 ציורים 6, 47, 50, 52
הערות 117, 119, 121, 122, 123, 125, 127

מחזור מיכאל (פרנקוניה, 1258)
Oxford Bodleian Library, Mich 627, and Mich. 617
43, 44, 51 ציור 38 הערה 108, 122, 123, 127

המחזור המשולש (דרום גרמניה, מאה 14)
Vol. I: Budapest, Library of the Hungarian Academy of Sciences, Kaufmann Collection, MS. A. 384
Vol. II: London, British Library, Add. 22413
Vol. III: Oxford, Bodleian Library, Mich. 619
44, 51, 52, 54, 133, 135 לוח 33, 34

מחזור נירנברג (דרום גרמניה, 1331)
ירושלים, ספריית שוקן, כת"י 24100
45, 55, 137 לוח 35

אוצרות התורה
אוצרות השות

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 266

מחזור פִּיזרו של ששון (פיזרו, 1480)
London, private Collection
(לשעבר אוסף ששון, כת"י 23)
61 לוח 53

מחזור רג'יו (גרמניה, מאה 14)
Oxford, Bodleian Library, Reggio 1 + 2
44 ציור 39

מחזור רוטשילד
ראה: המחזור האיטלקי של רוטשילד

מחזור תפילה אשכנזי של פרמה (גרמניה, מאה 15)
Parma, Biblioteca Palatina, Parms. 2895
56

מכלול אסטרונומי (ספרד, מאה 14)
(לפניו אוסף ששון, כת"י Sotheby, 1975, Lot 15–823)
40 הערה 84 א

מכלול ההלכה של המבורג (פדובה, 1477)
Hamburg, Staats-und Universitätsbibliothek, Cod. Heb. 337 (Scrin 132)
61, 185 לוח 59

המכלול של המבורג
ראה: ספר המכלול של המבורג

המכלול של לונדון
ראה: ספר המכלול של לונדון

המכלול של רוטשילד
ראה: ספר המכלול של רוטשילד

המכלול הרפואי של קימברדיג' (פדובה, 1400 לערך)
Cambridge, University Library, D.d.10.68
61 לוח 51

משל הקדמוני, ליצחק בן שלמה אבן סהוּלָה
56, 57, 179 ציור 54

משל הקדמוני הראשון של הבודליאנה (דרום גרמניה, 1450)
Oxford, Bodleian Library, Opp. 154
57 ציור 54 הערה 138

משל הקדמוני השני של הבודליאנה (גרמניה, מאה 15)
Oxford, Bodleian Library, Can. Or. 59
הערה 138

משנה תורה של אוקספורד (גרמניה, מאות 14–15)
Oxford, Bodleian Library, Arch. Seld. B .2
הערה 137

משנה תורה מדרום גרמניה (גרמניה, 1310)
Budapest, Library fo the Hungarian Academy of Sciences, Kaufmann Collection, MS. A. 78
הערה 137

משנה תורה של ירושלים
ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כת"י Heb. 4°1193
58, 59, 161 לוח 47

משנה תורה מליסבון (ליסבון, 1472)
London, British Library, Harley 5698–5699
32, 40, 105 לוח 19 הערה 52

משנה תורה של נירנברג (גרמניה, 1389)
Nurenberg, Das Protestantische Archiv, MSS. 12–18
הערה 137

משנה תורה של פוקוק (ספרד או מצרים, מאה 12)
Oxford, Bodleian Library, Pocock 295
40 הערה 82

משנה תורה של פרנקפורט (מנטובה, מאה 15)
Vol. I: Vatican City, Biblioteca Apostolica Vaticana, Rossiana 498
Vol. II: New York, Private Collection (Formerly Frankfurt, Stadtbibliothek, MS. Auct. 6)
61, 187 לוח 60 הערה 157

משנה תורה של קאופמן (צרפת, פיקרדי, 1295)
Budapest, Library of the Hungarian Academy of Sciences, Kaufmann Collection, MS. A. 77/I–IV
41, 42, 45, 127 לוח 30 הערה 96

משנה תורה של ששון (גרמניה 1355)
(לפנים אוסף ששון, כת"י Sotheby, 1975, Lot 19–1043)
הערה 137

נביאים אחרונים של בניה (צנעא, 1475)
London, British Library, Or. 2211
75

סידור המילטון (ספרד, 1300 לערך)
Berlin, Staatsbibliothek Preussische Kulturbesitz, MS. Ham. 288
18, 30, 39, 81 לוח 7

הסידור של יואל בן שמעון בפרמה (איטליה, 1449)
Parma, Biblioteca Palatine, Parms. 3144
הערה 162

סידור יחיאל בן מתתיה (פיזה, 1397)
Florida, Richard Levi Collection (formerly Sassoon Collection, MS. 1028
59 הערה 151

סידור ליסבון (ליסבון, 1484)
Paris, Bib. Nar. hébr. 592
32

הסידור של מַרְוִילְיָה (יואל בן שמעון, פירנצה, 1469)
London, British Library, Add. 26957
62, 151 הערה 162

סידור פיזרו של קאופמן (פיזרו, 1481)
Budapest, Library of the Hungarian Academy of Sciences, Kaufmann Collection, MS. A. 380

סידור פִּיזרו של ששון
ראה: מחזור פיזרו של ששון

הסידור הקטן של יואב עמנואל (איטליה, רג'יו, 1452)
London, Jews College, Mont. 249
59 הערה 153

הסידור הראשון של דניאל הרופא (איטליה, פורלי, 1383)
London, British Library, Add. 26968
59 הערה 147

סידור הרבי מרוזין (גרמניה, 1460 לערך)
ירושלים, מוזיאון ישראל, אוסף בצלאל, כת"י 180/53
45, 55 לוח 44

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 267

הסידור השני של דניאל הרופא (איטליה, ברטינורו, 1390)
London, British Library, Or. 2736
59 הערה 148

סידורי תפילה צרפתיים
Cambridge, University Library, Add. 3127 (משנת 1399)
London, British Library, Or. 10733
42 הערה 99

סידורי תפילה ספרדיים עם הגדות (ראה גם: הגדות בולוניה, סידור המילטון)
לפנים: ירושלים, אוסף ששון, כת"י 59 (Sotheby, 1975, Lot. 25)
לפנים: ירושלים, אוסף ששון, כת"י 1017 (Sotheby, 1975, Lot. 26)
Cambridge, University Library, Add. 1203
Paris, Bibliothèque Nationale. hébr. 592
Paris, Bibliothèque Nationale, hébr. 637
39, 40, 81 לוח 7 והערות 80, 81

ספר אמת הפלורנטיני (פירנצה, מאה 15)
ירושלים, מוזיאון ישראל, אוסף בצלאל, כת"י 180/55
62 ציור 62 הערות 139, 163

ספר החוקים הקָטָלָאני משנת 1321 (ברצלונה, 1321)
Paris, Bib. Nat. Lot. 4670A
30

ספר המכלול של המבורג (גרמניה, 1434)
Hamburg, Staats-und Universitätsbibliothek, Cod. Heb. 37
45, 55, 145 לוח 39

ספר המכלול של לונדון (צפון צרפת, 1280 לערך)
London, British Library, Add. 11639
40, 41, 113, 117 לוח 23 והערה 62

ספר המכלול של רוטשילד (פררה?, 80–1470)
ירושלים, מוזיאון ישראל, אוסף בצלאל, כת"י 180/51
(לפנים, פריס, אוסף רוטשילד, כת"י 24)
61, 65, 179 לוח 56

ספר מצוות של פרמה (רומא, 1285)
Parma ,Biblioteca Palatina, Parms. 2460
הערה 140

ספר מצוות קטן של רות (צרפת, מאה 14)
Leeds, University Library, Roth Collection, MS. 301
42 הערה 97

ספר מלחמות השם
ראה: לוי בן גרשום

ספר נביאים של אבן גאון בדבלין (ספרד, מאה 14)
Dublin, Trinity College, MS. 16
18, 36 הערות 13, 68

ספר העיקרים של רוויגו (פירנצה, מאה 15)
Rovigo, Biblioteca Silvestriana, MS. 220
59, 61, 181 לוח 57

ספר הערוך של יחיאל בן מתתיה (פרוג'ה, 1396)
Parma, Biblioteca Palatina, De Rossi 180
59 הערה 150

ספר התהילים של לואי הקדוש (פריס, מאה 13)
Paris, Bibliothèque Nationale, Lal. 10525
הערות 75, 76

פירוש רש"י של דניאל הרופא (פיזה, 1396)
Oxford, Bodleian Library, Can. Or. 81
59 ציור 58 הערה 149

פירוש רש"י מוירצבורג (וירצבורג, 1233)
Munich, Bayensche Staatsbibliothek, Cod. Heb. 5
41, 42, 44 ציור 36 הערה 102

פירוש תהילים של יואל בן שמעון (מודנה, 1485)
Parma, Biblioteca Palatina, Parms. 2841
הערה 162

פרשת שלח לך
ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, Heb. 8°2238
25, 73 לוח 3

פסקי ישעיהו מטָראני מבולוניה (בולוניה, 1374)
London, British Library, Or. 5024
58 ציור 57 הערה 145

קודֶקס אַמיָאטינוס (אנגליה, מאה 8)
Florence, Bibloiteca Medicea Laurenziana, Cod. Amiatinus 1
13

הקנון של אבן סינא בבולוניה (פררה, מאה 15)
Bologna, Biblioteca Universitaria, MS. 2197
61 לוח 54

הקנון של אבן סינא בפריס (דרום צרפת, וילְאַלון, 1487)
Paris, Bibliothèque Nationale, Cod. hébr. 1136
42 הערה 101

רש"י (ר' שלמה יצחקי)
ראה: פירוש רש"י

שריד של תנ"ך לנינגרד (מצרים, מאה 11)
Leningrad, Public Library, MS. II. 262
62 לוח 1 ב

תהילים
ראה גם: ספר תהילים

תהילים אֶמילְיָאני של פרמה (איטליה, אמיליה, מאה 13)
Parma, Biblioteca Palatina, Parms 1870
58 ציור 56 הערה 144

תהילים מעוטרים מאשכנז (ראה גם: תהילים צרפתי של הבודליאנה)
Dublin, Trinity College, MS. 13
London, Lambeth Palace, MS. 435
Oxford, Bodleian Library, Laud Or. 174
41 הערות 93, 94

תהילים צרפתי של הבודליאנה (פריס, מאה 13)
Oxford, Bodleian Library, Bodl. Or. 621
41 ציור 35 הערה 94

תנ"ך
ראה גם: כתר

תנ"ך אביניון של גְלַייזֶר (אביניון, 1422)
New York, Pierpont-Morgan Library, MS. Glazer 48
42 הערה 98

תנ"ך אביניון בקמברידג' (אביניון, 1419)
Cambridge, Trinity College, MSS.F. 70–71
42 הערה 98

תנ"ך אברדין (נאפולי, 1493)
Aberdeen, University Library, MS. 23
62, 65 ציור 63 הערה 165

תנ"ך האמברוזיאנה (גרמניה, 38–1236)
Milano, Biblioteca Ambrosiana MSS.B.30–32 inf.
42, 44, 45, 117, 127 ציור 37 לוח 25

תנ"ך אֶנְרִיקוֹ נחום (ספרד, מאה 14)
ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כת"י Heb. 8°5147
הערה 57

התנ"ך של בוֹרְסוֹ דְ'אֶסְטֶה (d'Este, איטליה, מאה 15)
Modena, Biblioteca Estense, Cod. V.12
61, 179

תנ"ך הבישוף בֶּדֶל (רומא, 1284)
Cambridge, Emmanuel College, MSS. I.1.5–7
57, 159 לוח 46 הערות 140, 141

תנ"ך בית־הכנסת הקָרָאי באסטנבול (ספרד, 1336)
Istanbul, Karaite Synagogue
הערה 57

תנ"ך בית־הכנסת הקָרָאי בקהיר (ספרד, מאה 14)
Cairo, Karaite Synagogue
הערה 57

תנ"ך ברסלאו (דרום גרמניה, 1238)
Wrozlaw, University Library, MS. M. 1106
44, 45, 117

התנ"ך של ג'רוֹנִימוס (Biblia dos Jeronimos, פירנצה, 1495)
Lisbon, Arquivo Nacional, Torre do Tombo
183 לוח 58

תנ"ך החברה הספרדית (ספרד, מאה 15)
New York, The Hispanic, Society of America, MS. B. 241
32, 34, 109 לוח 21 הערה 57

התנ"ך החמישי של אבן גאון (ספרד, מאה 14)
Parma, Biblioteca Palatina, Parms. 2938
הערה 13

תנ"ך יונה (גרמניה, 1300 לערך)
London, British Library, MS. Add. 21160
51 ציור 44

תנ"ך ליסבון (ליסבון, 1482)
London, British Library, Or. 2626–2628
21, 32, 33, 34, 107, 183 לוח 20

תנ"ך לנינגרד הראשון (מצרים, 929)
Leningrad, Public Library, MS.II.17
24, 33, 69 ציור 11 לוח 1 א הערה 62

תנ"ך לנינגרד השני (מצרים, 1010)
Leningrad, Public Library, MS.B.19a
23, 20, 24, 71 לוח 2

תנ"ך המלך (ספרד, סולטונה, 1384)
London, British Library, King 1
31 ציור 20 הערה 57

תנ"ך ספרדי ראשון של פרמה (ספרד, 1277)
Parma, Biblioteca Palatina, Parms. 2668
33 הערה 56

תנ"ך סַרָגוֹסָה (ספרד, סַרָגוֹסָה, 1404)
Paris, Bibliothèque Nationale, hébr. 31
הערה 57

תנ"ך סֶרוֶוירָה (Cervera, ספרד, 1300)
Lisbon, Biblioteca Nacional, MS. Ill. 72
17, 30, 32, 34, 36, 79, 101 ציור 2, 24, 27, 28 לוח 6
הערה 67

התנ"ך העברי של הָרְלִי (איטליה התכונה, 1300 לערך)
London, British Library, Harley 5710–11
57 ציור 55 הערה 143

תנ"ך פואה (ספרד, מאה 14)
Paris, Compagnie des Prêtres de St. Sulpice, MS. 1933
הערה 57

התנ"ך הפורטוגלי של הספריה הלאומית בפריס (ליסבון ופירנצה, מאה 15)
Paris, Bibliothèque Nationale, hébr. 15
62, 65, 183 לוח 58

תנ"ך פרחי (פרובנס, 1366–1382)
ירושלים, אוסף ששון, כת"י 368
לוח 16 הערה 57

תנ"ך פריס מהמאה החמש־עשרה (קטלוניה, מאה 15)
Paris, Bibliothèque Nationale hébr. 1314
30, 33 ציור 19 הערה 57

תנ"ך פַּרְמָה האשכנזי (גרמניה, מאה 14)
Parma, Biblioteca Palatina, Parms. 3286 and Parms. 3287
45, 139 לוח 36

תנ"ך פֶּרְפִּינְיָאן (ספרד, פרפיניאן 1299)
Paris, Bibliotheque Nationale, hébr. 7
30, 32, 33 ציור 18 הערה 53

תנ"ך צרפתי (פריס, 1286)
Paris, Bibliothèque Nationale, hébr. 4
41

תנ"ך הקהילה היהודית בברלין (ספרד, מאה 14)
(Fomerly, Berlin Judische Gemeinde, now Sotheby Sale, 26.6.1984, lot 47)
הערה 57

תנ"ך קורדובה (קורדובה, 1479)
New York, Jewish Theological Seminary, L. 5
32

התנ"ך הקַטָלָנִי של הדוכס מסָסָקס (ספרד, מאה 14)
London, British Library, Add. 15250
הערות 57, 72

התנ"ך הקַטָלָני של הָרְלִי (קטלוניה, מאה 14)
London, British Library, Harley 1528
31 ציור 23 הערה 57

התנ"ך הקַטָלָני של פרמה (ספרד, מאה 14)
Parma, Biblioteca Palatina, Parms. 2810
הערה 57

התנ"ך הקַטָלָני של פרנקפורט (ספרד, מאה 14)
New York, Private Collection (Formerly Frankfurt Frankfurt Krammer Collection)
הערה 57

התנ"ך הקַטַלָני בקופנהגן (קטלוניה, 1301)
Copenhagen, Det Kongelige Bibliotek, Cod. Hebr. 2
33 הערה 55

התנ"ך הקטן של קימברידג' (דרום צרפת, מאה 14)
Cambridge University Library, Add. 468
41 הערה 92

תנ"ך קניקוט הראשון (ספרד, לה קורוניה, 1476)
Oxford, Bodleian Library, Kenn. 1
17, 30, 32, 34, 36, 101 ציור 3 לוח 17 הערות 12 א, 57

תנ"ך קניקוט השני (יהושע אבן גאון, ספרד, סוריא, 1306)
Oxford, Bodleian Library, Kenn. 2
18, 33 הערות 13, 58

התנ"ך הקסטיליָאני השני של קמברידג' (ספרד, מאה 15)
Cambridge, University Library, Add. 3203
הערה 57

התנ"ך הראשון של אבן מֵרוּאָס (ספרד, מאה 14)
London, British Library, Or. 2201
33 הערות 59, 73

התנ"ך הראשון של יהושע אבן גאון (ספרד, סוריא, 1300)
Paris, Bibliothèque National, hébr. 20
33, 36 ציור 22, 30 הערה 13, 62

התנ"ך הראשון של ספרית האֶסְטֶנְזֶה (ספרד, מאה 14)
Modena, Biblioteca Estense, Cod. α.M.8.4
הערה 57

התנ"ך הראשון של ששון מאנדלוזיה (ספרד, סביליה, 1454)
Oxford, Bodleian Library
(לפנים אוסף ששון, כת"י 499)
32

התנ"ך הרביעי של אבן גאון (ספרד, מאה 14)
Oxford, Bodleian Library, Opp. Add. 4°75
הערה 13

תנ"ך רוּיְכְלִין (גרמניה, מאה 13)
Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Reuchlin 1
20 ציור 4

תנ"ך רומא בפרמה (רומא, מאה 13)
Parma, Biblioteca Palatina, Parms. 3216
159 הערה 140

תנ"ך הרשב"א (ספרד, סרוֵוירָה, 1383)
London, Private Collection (Formerly, Sassoon Collection MS. 16)
הערה 57

תנ"ך שוקן האשכנזי (דרום גרמניה, 1300 לערך)
ירושלים, ספרית שוקן, כת"י 14840
44, 45, 51, 129 לוח 31

התנ"ך השלישי של יהושע אבן גאון (ספרד, מאה 14)
Paris, Bibliothèque Nationale, hébr. 21
33 ציור 21 הערה 13

התנ"ך השני של גסטר (מצרים, מאה 12)
London, British Library, Or. 9880
23, 25 ציור 9

התנ"ך השני של ספרית האֶסטֶנְזֶה (ספרד, מאה 14)
Modena, Biblioteca Estense, Cod. α T.3.8
הערה 57

התנ"ך השני של ששון מאנדלוזיה (ספרד, סביליה, 1468)
London, Private Collection
(לפנים ירושלים, אוסף ששון, כת"י 487)
32

4. אינדקס הספריות

מסודרים אלפביתית ולפי סדר רץ של מספרי כתבי־היד, עם מקבילות זיהויים לפי שמותיהם באינדקס כתבי־היד (מס' 3).

Aberdeen
University Library
MS 23 — תנ"ך אברדין

Amsterdam
Bibliotheca Rosentaliana,
MS. F.24 — מחזור אֶסְלִינגן

Berlin
Jüdische Gemeinde
תנ"ך הקהילה היהודית בברלין

Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz,
Ham. 288 — סדור המילטון

Bologna
Biblioteca Universitaria
MS. 2197 — קנון של אבן סינא בבולוניה
MS. 2559 — הגדת בולוניה

Budapest
Library of the Hungarian Academy of Sciences, Kaufmann Collection
MSS. A.77/I–IV — משנה תורה של קאופמן
MS. A.78 — משנה תורה מדרום גרמניה
MS. A.380 — סדור פֵּיזָרו של קאופמן
MS. A.384 — המחזור המשולש
MS. A.422 — הגדת קאופמן

Cairo
Karaite Synagogue
כתר משה בן אשר
תנ"ך בית־הכנסת הקָרָאי בקהיר

Cambridge
Emmanuel College
MSS. I.1.5–7 — תנ"ך הבישוף בֶּדֶל
Trinity College
MSS. .F.12.70–71 — תנ"ך אביניון בקמברידג'
University Library
Add. 1203 — סדורי תפילה ספרדיים עם הגדות
Add. 1493 — מורה נבוכים מעוטרים מספרד
Add. 3127 — סדורי תפילה דרום צרפתיים
Add. 3203 — התנ"ך הקסטיליאני השני של קמברידג'
D.d.10.68 — המכלול הרפואי של קימברידג'
N–S.324 — הגדה ממצרים
T–S.K.5.13 — אלף־בית של קימברידג'
T–A.12.453 — כתובת גְאַלְיָה משנת 926

Jewish National and Hebrew University Library
- Heb. 4°781/1, 4°781/2 — מחזור וורמס
- Heb. 4°790 — כתר דמשק
- Heb. 4°1193 — משנה תורה של ירושלים
- Heb. 4°6130 — הגדת רוטשילד־מֶרְפִּי
- Heb. 8°2238 — פרשת שלח לך
- Heb. 8°4450 — המחזור האטלקי הכפול
- Heb. 8°5147 — תנ״ך אֶנריקו נחום

Sasson Collection
- MS. 16 (formerly) — תנ״ך הרשב״א
- MS. 23 (formerly) — מחזור פַּיְזָרו של ששון
- MS. 59 (formerly) — סדור תפילה ספרדי
- MS. 82 — כתר שם טוב בן אברהם אבן גאון
- MS. 368 — תנ״ך פרדזי
- MS. 487 (formerly) — התנ״ך השני של ששון מאנדלוסיה
- MS. 499 (formerly) — התנ״ך הראשון של ששון מאנדלוסיה
- MS. 506 (formerly) — חומש דֶה קסטרו
- MS. 514 (formerly) — הגדת ששון הספרדית
- MS. 699 (formerly) — אַלמג׳יסט לפוטולמאיוס
- MS. 823 (formerly) — מכלול אסטרונומי
- MS. 1017 (formerly) — סדור תפילה טפרדי
- MS. 1028 (formely) — סדור יחיאל בן מתתיה
- MS. 1043 (formerly) — משנה תורה של ששון
- MS. 1047 (formerly) — מורה נבוכים של ששון

Schocken Library
- MS. 13873 — המחזור האטלקי של שוקן
- MS. 14840 — תנ״ך שוקן האשכנזי
- MS. 24086 — הגדת נירנברג הראשונה
- MS. 24087 — הגדת נירנברג השנייה
- MS. 24100 — מחזור נירנברג

Karlsruhe
Badische Landesbibliothek
- Reuchlin 1 — תנ״ך רויכלין

Leeds
University Library
- Roth Collection, MS. 301 — ספר מצוות קטן של רות

Leipzig
Universitätsbibliothek
- Cod. V.1102/I–II — מחזור ליפסייא

Leningrad
Public Library
- MS. B.19a — תנ״ך לנינגרד השני
- M.S. II.17 — תנ״ך לנינגרד הראשון
- MS. II.262 — שריד של תנ״ך לנינגרד

Lisbon
Arquivo Nacional, Torre do Tombo
- התנ״ך של גרונימוס

Biblioteca Nacional
- MS. Ill. 72 — תנ״ך טְרוֹוִירָה

London
British Library
- Add. 11639 — ספר המכלול של לונדון
- Add. 14761 — הגדת ברצלונה
- Add. 14762 — הגדת לונדון של יואל בן שמעון
- Add. 14763 — מורה נבוכים מויטרבו
- Add. 15250 — התנ״ך הקטָלני של הדוכס מסַסֶקס
- Add. 15282 — חומש הדוכס מסַסֶקס
- Add. 15421 — יקותיאל בן יחיאל מבית אל
- Add. 19776 — החומש מקוֹבּוּרג
- Add. 21160 — תנ״ך יונה
- Add. 21967 — יקותיאל בן יחיאל מבית אל

Cincinnati
Hebrew Union College Library
- הגדת טינטָנטי הראשונה

Cologny — Geneve
Biblioteca Bodmeriana
- Cod. Bodmer 81 — הגדת דַייטון־פַּרינס

Copenhagen
Det Kongelige Bibliothek
- Cod. Heb .2 — התנ״ך הקטָלני בקופנהגן
- Cod. Heb. 11 — החומש מאֶברַמנשטַדט
- Cod. Heb. 37 — מורה נבוכים של קופנהגן

Darmstadt
Hessische Landes-und Hochschulbibliothek
- Cod. Or. 8 — הגדת דַרמשטַדט

Dresden
Sächsische Landesbibliothek
- MS. A.46a — המחזור האשכנזי הכפול

Dublin
Trinity College
- MS. 13 — תהילים מעוטרים מאשכנז
- MS. 16 — ספר נביאים של אבן גאון בדבלין

Florence
Biblioteca Medicea Laurenziana
- Cod. Amiatinus 1 — קודקס אמיאַטינוס

Florida
Richard Levi Collection
- סדור יחיאל בן מתתיה

Geneve
Flörsheim Collection
- הגדת ששון האשכנזית

Hamburg
Staats-und Universitätsbibliothek
- Cod. Heb. 37 — ספר המכלול של המבורג
- Cod. Heb. 155 — הגדת הדרקונים
- Cod. Heb. 337 (scrin. 132) — מכלול ההלכה של המבורג
- Cod. Levi 37 — מחזור לוי

Heidelberg
Universitätsbibliothek
- Cod. Pal. germ. 848 — כתב יד מָנֶסה

Istanbul
Karaite Synagogue
- חומש בית־הכנסת הקָראי באסטנבול
- תנ״ך בית הכנסת הקָראי באסטנבול

Jerusalem
Israel Museum, Bezalel Section
- MS 180/41 — הגדת ששון הספרדית
- MS 180/50 — הגדת יהודה
- MS 180/51 — ספר המכלול של רוטשילד
- MS 180/52 — חומש רגנסבורג
- MS 180/53 — סידור הרבי מרוח״ין
- MS 180/55 — ספר אמ״ת הפלורנטיני
- MS 180/57 — הגדת ראשי הצפרים
- MS 180/58 — הגדת ארנה מיכאל
- MS 180/59 — דף־תנ״ך בודד של פיינברג
- MS 180/94 — חומש דֶה־קָסטרו

Mic. 8892 (MS. 03225)	המחזור האטלקי של רוטשילד
MS. 0822	כלי המשכן של יואל בן שמעון
Pierpont-Morgan Library	
MS. Glazer 48	תנ"ך אביניון של גְלֵיזֵר

Nurenberg

Das protestantische Archiv	
MS. 12–18	משנה תורה של נירנברג

Oxford

Bodleian Library	
Arch. Seld. B.2	משנה תורה של אוקספורד
Bodl. Or. 621	תהילים צרפתי של הבודליאנה
Can. Or. 5	יקותיאל בן יחיאל מבית אל
Can. Or. 59	משל הקדמוני השני של הבודליאנה
Can. Or. 77	החומש מבֶרְלַנגָה
Can. Or. 79	יקותיאל בן יחיאל מבית אל
Can. Or. 81	פירוש רש"י של דניאל הרופא
Can. Or. 91	חומש גרשום בר אליעזר
Heb. C.13	כתובה מצרית מן הבודליאנה
Hunt. 54	לוי בן גרשום מדרום צרפת
Kenn. 1	תנ"ך קניקוט הראשון
Kenn. 2	תנ"ך קניקוט השני
Laud Or. 174	תהילים מעוטרים מאשכנז
Laud Or. 321	מחזור הבישוף לוד
Mich. 489	יקותיאל בן יחיאל מבית אל
Mich. 619	המחזור המשולש
Mich. 627 and Mich. 617	מחזור מיכאל
Opp. 154	משל הקדמוני הראשון של הבודליאנה
Opp. 161	מחזור אופנהיימר
Opp. Add. 4°26	חומש אברבנאל
Opp. Add. 4°38	יקותיאל בן יחיאל מבית אל
Opp. Add. 4°75	התנ"ך הרביעי של אבן גאון
Pocock 295	משנה תורה של פוֹקוֹק
Pocock 376	לוי בן גרשום הקַטָלָני מאוקספורד
Reggio 1 and 2	מחזור רג'יו
	התנ"ך הראשון של ששון מאנדלוסיה

Paris

Bibliotheque Nationale	
esp. 30	האטלס הקַטָלָאני ממיורקה
hébr. 4	תנ"ך צרפתי בפריס
hébr. 5	חומש שלמה הכהן
hébr. 7	תנ"ך פֶרפִיניאן
hébr. 15	התנ"ך הפורטוגלי של הספריה הלאומית בפריס
hébr. 20	התנ"ך הראשון של יהושע אבן גאון
hébr. 21	התנ"ך השלישי של יהושע אבן גאון
hébr. 31	תנ"ך טַרגוּסָה
hébr. 36	החומש מפוֹלִינִי
hébr. 589	מורה נבוכים מעוטרים מספרד
hébr. 592	סידור ליסבון
hébr. 637	סדור תפילה ספרדי עם הגדה
hébr. 1136	הקנון של אבן סינא בפריס
hébr. 1181	חבור רפואי מדרום צרפת
hébr. 1314	תנ"ך פריס מהמאה החמש־עשרה
hébr. 1333	הגדת חִילֵק ובִילֵק
lat. 4670 A	ספר החוקים הקטלאני משנת 1321
lat. 10525	ספר התהילים של לואי הקדוש
Nouv. Acq. lat. 2334	החומש של אשברנהם
Campagnie des Prêtres de St. Sulpice	
MS. 1933	תנ"ך פוֹאָה
Ecole des Beaux-Arts	
Collection Masson,	
Miniature en feuilles, no. 4	דף־תנ"ך בודד מפריס

Parma

Biblioteca Palatina	
De Rossi 180	ספר הערוך של יחיאל בן מתתיה
Add. 22413	המחזור המשולש
Add. 26957	הסדור של מַרַוִילְיָה
Add. 26968	הסדור הראשון של דניאל הרופא
Add. 26974	יקותיאל בן יחיאל מבית אל
Add. 27210	הגדת הזהב
Cotton Nero D.IV	האבנגליון של לינדיספָרן
Harley 1528	התנ"ך הקטָלני של הָרְלִי
Harley 5686	המחזור של יואב עמנואל
Harley 5698–5699	משנה תורה מלסבון
Harley 5710–5711	התנ"ך העברי של הָרלי
Harley 5716–5717	ארבעה טורים של יואב עמנואל
Harley 7586A	מורה נבוכים של שבתאי
Harley 7586B	מורה נבוכים מעוטרים מספרד
Harley 7621	החומש של יואב עמנואל
Kings 1	תנ"ך המלך
Or. 1404	הגדת־האח להגדת ריילנדס הספרדית
Or. 1467	חומש תימני ראשון בן המאה הארבע עשרה
Or. 2201	התנ"ך הראשון של אבן מֵרוּאָס
Or. 2211	נביאים אחרונים של בניה
Or. 2348	חומש תימני משנת 1469
Or. 2350	חומש תימני משנת 1408
Or. 2363	חומש תימני שני בן המאה הארבע עשרה
Or. 2540	חומש קָרָאִי באותיות ערביות
Or. 2626–2628	תנ"ך ליסבון
Or. 2736	הסידור השני של דניאל הרופא
Or. 2737	הגדה הִספָנו־מוֹרֶסְקִית
Or. 2884	הגדת האחות להגדת הזהב
Or. 5024	פסקי ישעיהו מטרָאני מבולוניה
Or. 9880	התנ"ך השני של גסטר
Or. 10733	סדורי תפילה דרום צרפתיים
Or. 14061	מורה נבוכים של ששון
Jews College	
Mont. 249	הסידור הקטן של יואב עמנואל
Lambeth Palace	
MS. 435	תהילים מעוטרים מאשכנז
University College	
Mocatta Library, MS. 1	הגדת מוקֵטָה

Manchester

John Rylands Library	
MS. Heb. 6	הגדת ריילנדס הספרדית
MS. Heb. 7	הגדת ריילנדס האשכנזית

Milano

Biblioteca Ambrosiana	
MSS. B.30–32 inf.	תנ"ך האמבורזיאנה

Modena

Biblioteca Estense	
Cod.α.K.I.22	הגדת בולוניה
Cod.α.M.8.4	התנ"ך הראשון של ספרית האֶסטֶנְזֶה
Cod.α T.3.8	התנ"ך השני של ספרית האֶסטנזֶה
Cod. v.12	התנ"ך של בוֹרסוֹ ד'אסְטֶה

Munich

Bayerische Staatsbibliothek	
Cod. Heb. 5	פירוש רש"י מוירצבורג
Cod. Heb. 212	חומש העֵצה של נירנברג

New-York

The Hispanic Society of America	
MS. B.241	תנ"ך החברה הספרדית
Jewish Theological Seminary	
L. 5	תנ"ך קורדובה
Mic. 4481	ההגדה הראשונה של ניו־יורק
Mic. 4843	מחזור במברג
Mic. 8185	הגדת פולָק־פְרָאטו
Mic. 8279	ההגדה השנייה של ניו־יורק

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 272

Sarajevo
National Museum — הגדת סרייבו

Stuttgart
Württembergische Landesbibliothek
Cod. Or. 4°1 — הגדת שטוטגרט

Turino
Biblioteca Nazionale
MS. A.III.14 — המחזור של יואל בן שמעון בטורינו

Vatican
Biblioteca Apostolica Vaticana
Cod. Rossiana 555 — ארבעה טורים של הוותיקן

Vienna
Österreichische Nationalbibliothek
Cod. Heb. 218 — כתובת קַרְמס
Cod. S.N.4444 — דְקְדְקְטוֹם גַרְמַנִי של וינה
Cod. Theol. Fr. 31 — הבראשית של וינה

Venice
Jewish Museum — החומש של דניאל הרופא

Vercelli
Seminario Vescovile — טור אבן העזר של וֶרְצֶ׳לי

Washington
Library of Congress
MS. 1 — הגדת וושינגטון

Wrozlaw
University Library
MS. M.1106 — תנ״ך ברסלאו

Zürich
Nationalmuseum — גַרְדוּאַל מסנט קַתַרִינֶנטַל

De Rossi 197 — יקותיאל בן יחיאל מבית אל
De Rossi 326 — יקותיאל בן יחיאל מבית אל
De Rossi 1147 — יקותיאל בן יחיאל מבית אל
Parms. 1870 — תהילים אֶמִילְיָאני של פרמה
Parms. 2157 — יקותיאל בן יחיאל מבית אל
Parms. 2411 — הגדת פַרמה הקסטיליאנית
Parms. 2460 — ספר מצוות של פרמה
Parms. 2668 — תנ״ך ספרדי ראשון של פרמה
Parms. 2810 — התנ״ך הקַטָלָני של פרמה
Parms. 2828 — יקותיאל בן יחיאל מבית אל
Parms. 2841 — פירוש תהילים על יואל בן שמעון
Parms. 2895 — מחזור תפילה אשכנזי של פרמה
Parms. 2938 — התנ״ך החמישי של אבן גאון
Parms. 2998 — הגדת יואל בן שמעון בפרמה
Parms. 3144 — הסדור של יואל בן שמעון בפרמה
Parms. 3216 — תנ״ך רומא בפרמה
Parms. 3286 and Parms. 3287 — תנ״ך פרמה האשכנזי
Parms. 3289 — החומש האשכנזי של פרמה

Private Collection
Sotheby, 5.11.1975 Lot 15 — מכלול אסטרונומי (לפנים ששון 823)
Sotheby, 5.11.1975 Lot 19 — משנה תורה של ששון (לפנים ששון 1043)
Sotheby, 5.11.1975 Lot 31 — אַלְמַגֶ׳סט לְפְתוֹלֶמַאיוס (לפנים ששון 699)
London — מחזור פַיְזָרו של ששון (לפנים 23)
London — תנ״ך הרשב״א (לפנים ששון 16)
London — התנ״ך השני של ששון מאנדלוסיה (לפנים ששון 487)
New-York — התנ״ך הקַטָלָני של פרנקפורט (לפנים אוסף קרמר)
New-York — משנה תורה של פרנקפורט (לפנים הספריה העירונית Auct. 6)

Rome
Biblioteca Casanatense
Cod. 2761 — הגדת הקַזַנָטֶנזֶה
Jewish Community Library
MS. 19a — חומש הקהילה היהודית ברומא

Rovigo
Biblioteca Silvestriana
MS. 220 — ספר העיקרים של רוֹוִיגוֹ

ספר כתבי יד מצוירים הודפס מתוך אוצרות התורה, עמוד 273

תם ונשלם שבח לאל
בירושלים השלמה במדינת ישראל
לראש הסולם העלתי הקמור
אני משה בן אריה המוציא לאור

ער"הש תש"ל

אוצרות התורה
אוצרות השות